

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN MÜƏLLİMLƏR İNSTİTUTU

Bilal Həsənli
Nazilə Abdullazadə

İFADƏLİ OXU

*Pedaqoji ali məktəblərin filologiya və ibtidai təhsilin pedaqogikası
və metodikası fakültələri üçün dərs vəsaiti*

*Azərbaycan Respublikası Təhsil
Nazirliyinin 15.10.2010-cu il tarixli
qərarı (№1358) ilə dərs vəsaiti kimi
təsdiq edilmişdir.*

“Müəllim” nəşriyyatı
Bakı – 2015

Redaktor: **Bibixanım İbadova**
*ARTPI-nin şöbə müdiri, pedaqogika üzrə fəlsəfə
doktoru, dosent*

Rəyçilər: **Ramil Əliyev**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Mircəfər Həsənov
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, professor

Yusif Aslanov
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bəybala Abasov
*BPKİYHI-nin Azərbaycan dili və ədəbiyyatı
kafedrasının baş müəllimi və metodisti*

Həsənli B.A., Abdullazadə N.Ə. İFADƏLİ OXU. *Pedaqoji ali məktəblərin filologiya və ibtidai təhsilin pedaqogikası və metodikası fakültələri üçün dərs vəsaiti.* – Bakı: Müəllim, 2015. – 304 s.

Dərs vəsaitində ifadəli oxudan praktikumun təşkili üzrə işin sistemi şərh edilib. Müəlliflər elmi-metodik ədəbiyyata, eləcə də ifadəli oxu üzrə məşğələlərin təşkili sahəsində qazanılmış təcrübəyə istinad etməklə ifadəli oxunun nəzəri və praktik məsələlərini tədqiq etmiş, praktikumun səmərəli təşkili baxımından əhəmiyyətli olan məsələlərə, ifadəli oxu ilə bağlı mövcud problemlərə aydınlıq gətirmişlər. Gələcək müəllimlərin kurikulum üzrə ədəbiyyat dərslərində şagirdlərdə ifadəli oxu bacarıqlarının formalaşdırılması metodikasına yiyələnməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

H 010501–2015
9952–435

© B.A.Həsənli, N.Ə.Abdullazadə, 2015

Giriş

İfadəli oxunun gənc nəslin ədəbi təhsilində, tərbiyəsində və inkişafında rolu böyükdür. Lakin uzun illər ərzində məktəb proqramlarında şagirdlərin emosional, mənəvi-estetik inkişafında mühüm rol oynayan ifadəli oxu dərslərinin keçilməsinə dərslər saatları ayrılmadığından ümumtəhsil məktəblərində bu məsələyə lazımınca diqqət yetirilməmiş, şagirdlərdə ifadəli oxu bacarıqları formalaşdırılması üzrə işlər kölgədə qalmışdır. Lakin bu bir həqiqətdir ki, yalnız nəzəri biliklərə yiyələnmək insanın mənəvi-estetik ideallarının formalaşmasına gətirib çıxarmır. Gənc nəslə emosionallığın, hislərin tərbiyəsi mənəvi-estetik inkişafın mühüm şərtidir.

Pedaqoji ali məktəblərin filologiya və ibtidai təhsilin pedaqogikası və metodikası fakültələrində tədris olunan “İfadəli oxudan praktikum” fənninin əsas məqsədi tələbələrə səslənən söz sənəti ilə bağlı biliklərə yiyələndirmək, onlarda müəyyən ifadəlilik bacarıqları formalaşdırmaqdır. Tələbə təcrübə məşğələlərdə səslənən söz sənətinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa imkan verən nəzəri bilikləri mənimsəməli, müvafiq elmi ədəbiyyatdan baş çıxarmalıdır. Tələbə ifadəli oxunun keyfiyyətini qiymətləndirməyi, nəticə etibarilə müxtəlif janrlarda olan əsərləri ifadəli oxumağı bacarmalıdır.

Məktəbdə müxtəlif ədəbi gecələr, teatr tamaşaları, səhnələşdirmələr təşkil edən, şagirdlərə ana dilinin zəngin xəzinəsindən bəhrələnərək canlı, ifadəli danışmağı öyrədən müəllim ilk növbədə özü ifadəli oxunun nəzəri və praktik məsələlərindən baş çıxarmalı, həmin bacarıqlara praktik şəkildə yiyələnməlidir.

Ümumtəhsil məktəblərində tətbiq olunan fənn kurikulumunda şagirdlərin ifadəli oxu bacarıqlarına yiyələnməsinə xüsusi diqqət yetirilmiş, V-IX siniflərdə oxu ilə bağlı standartların reallaşdırılması məqsədəuyğun sayılmışdır. Bu, tələbələrin gələcək müəllimlik fəaliyyətinə hazırlıq dövründə ifadəli oxu təlimi metodikasına yiyələnməsini də zəruri edir. İfadəli oxu üzrə praktikum tələbələrin həm də ifadəli oxunun tədrisi metodikasına yiyələnməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Praktik məşğələlərin təşkili tələbələrin fənn üzrə nəzəri bilik-

lərə yiyələnməsinə əsaslanmalıdır. **Odur ki, praktik məşğələlərdə nəzəri məsələlərin öyrənilməsinə xüsusi yer ayrılması zərurəti də meydana çıxır. Praktikum üçün ayrılmış saatlarda tələbələrin ifaçılıq sənəti ilə bağlı nəzəri biliklərə yiyələnməsi təcrübi işlər, çalışmalar, tapşırıqlar üzrə işlə vəhdətdə aparılmalıdır.**

Bu cəhət dərs vəsaitinin strukturlarında öz əksini tapmışdır. Belə ki, əvvəlcə təlim mövzuları ilə bağlı nəzəri məlumatlar verilmiş, sonra ifadəli oxu üzrə praktik iş üçün çalışmalar sistemi, oxu materialları yerləşdirilmişdir.

Praktik məşğələlərdə fəal/interaktiv təlim metodlarından (əqli hücum, müzakirə, diskussiya, debatlar, disput, fasilələrlə oxu, proqnozlaşdırılmış oxu, rollar üzrə oxu, rollu oyun və s.) istifadə etmək məqsədəuyğundur. Təcrübə göstərir ki, məşğələlərdə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından, kompyuter, elektron lövhə, slaydlar, sənətkarın, bədii oxu ustalarının ifasının səs, video yazısının dinlənilməsi (belə materialları internetdən, You Tube saytından əldə etmək mümkündür) və s. istifadə faydalıdır.

Praktik məşğələlərdə tələbələrin fənn üzrə nəzəri biliklərini müstəqil tətbiq etmələrinə, yaradıcı işlərin təşkilinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu baxımdan məşğələlərdə dərs vəsaitindəki çalışmalar üçün nəzərdə tutulmuş bədii materiallardan, nümunələrdən istifadə edərək **fərdi, cütlük, qrup** şəklində iş təşkil olunmalıdır. Təcrübə göstərir ki, məşğələlərin birinci saatının praktik işlərə ayrılması, ikinci saatının təqdimatların dinlənilməsi, müzakirəsi, dəyərləndirilməsinə verilməsi səmərəlidir.

Praktik məşğələlərin planlaşdırılması¹

Ədəbiyyat dərslərində ifadəli oxunun əhəmiyyəti

“İfadəli oxudan praktikum” fənninin əsas məqsədinin tələbələri səslənən söz sənəti ilə bağlı biliklərə yiyələndirmək, onlarda müəyyən ifaçılıq bacarıqlarının formalaşdırılması olması.

İfadəli oxu metodikası üzrə məşğələlərin əsas vəzifələri. Müxtəlif sinif şagirdlərinin yaş xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla ifadəli oxu təlimin metod və üsullarının tələbələrə öyrədilməsi; tələbələrin səslənən söz sənətinin nəzəriyyəsi və tarixi haqqında biliklərinin dərinləşdirilməsi; tələbələrin ifaçılıq bacarığının təkmilləşdirilməsi; bədii əsərdə təsvir edilənlərin səslənən sözlə yaradıcı şəkildə canlandırılması, dinləyiciyə çatdırılması ifaçılıq sənətinin özünəməxsus cəhəti kimi.

İfadəli oxu və nitqin didaktik və tərbiyəvi əhəmiyyəti.

İfadəli oxu bacarıqlarına yiyələnən şagirdə sözə həssas münasibət, söz sənətinə məhəbbət oyanması. İfadəli oxu əsərin öyrədilməsinin, qavranılmasının mühüm vasitəsi kimi.

İfadəli oxu vasitəsilə ədəbiyyatşünaslıq məsələlərinin, bir sıra ədəbi-nəzəri anlayışların mənimsədilməsi təmin edilməsi.

Məktəblilərin şifahi nitqinin inkişafı ilə bağlı vəzifələrin yerinə yetirilməsində müntəzəm və sistemli ifadəli oxunun rolu.

İfadəli oxu şagirdlərin mənəvi-estetik tərbiyəsi, bədii inkişafının mühüm amili kimi.

İfadəli oxu, obrazlı, emosional sözün şagirdlərin bədii zövqünü, emosional duyumunu inkişaf etdirməsi, onlarda estetik hiss və duyğular oyatması.

İfadəli oxu əmək tərbiyəsinin mühüm vasitəsi kimi. İfadəli oxu prosesində hər bir şagirdin yaradıcı fəaliyyət göstərməsi, yaradıcı əməyin sevincini, “yaradıcılıq əzablarını” duyması.

¹ Praktikumun keçirilməsi üçün ayrılmış 46 saatin bu mövzular üzrə nəzəri biliklərin mənimsənilməsi və praktik işlərin təşkilinə ayrılması tövsiyə olunur. Bu məqsədlə hər mövzu ilə bağlı konkret əsərlər, çalışmalar üzrə məşğələlərin də keçilməsi zəruridir. Məsələn, Ədəbi əsərlərin ifaçılıq təhlili. 2 s.

Praktik iş: Bədii mətn əsasında ifaçılıq təhlili üzrə bacarıqların inkişaf etdirilməsi (Ə.Kərim “Qaytar ana borcunu”) 2 s; Təmsillərin oxu xüsusiyyətləri 2 s.

Praktik iş: Q.Zakirin “Sədaqətli dostlar haqqında” təmsilinin ifaçılıq təhlili 2 s.

Oxu sənətinin tarixindən

Oxu sənətinin mənbələri. Qədim və orta əsrlərdə söz sənətinə, ifadəli oxuya münasibət. XIX əsrdən etibarən yeni tipli təhsil ocaqlarında ifadəli oxunun mövqeyi.

XX əsrdə məktəb proqramları, dərslik, elmi-metodik ədəbiyyatda ifadəli oxunun yeri. Müasir mərhələdə elmi-metodik ədəbiyyatda və məktəb təcrübəsində ifadəli oxuya münasibət.

XXI əsrdə fənn kurikulumlarının tətbiqi, yeni nəsil ədəbiyyat dərsliklərinin tətbiqi ilə əlaqədar ifadəli oxu üzrə məşğələlərin təşkilinin zəruriliyi.

Səs və nitq

Nitq texnikası vərdişlərinin (tənəffüs, səs, diksiya) tərbiyəsi. Bədii mətnin ifadəli oxusu zamanı düzgün tənəffüsün zəruriliyi.

Səsin əsas keyfiyyətləri: məlahətlik, mütəhərriklik, güc, ucalıq, tembr.

Nitqdə və ifadəli oxuda diksiyanın, aydın tələffüzün rolu.

Orfoepik normalar.

Nitqin məntiqi

Məntiqi oxu vərdişlərinin tərbiyəsi.

Məntiqi ifadəlilik vasitələri: məntiqi vurğu, məntiqi fasilə, məntiqi melodiyanın mənimsədilməsi.

Emosional-obrazlı ifadəlilik vasitələri. Ədəbi əsərin mətninin məqsədyönlü, qarşıya qoyulan vəzifələri müəyyənləşdirməklə və fəal şəkildə yerinə yetirməklə səsləndirilməsi;

- İfaçının əsərdə təsvir edilənləri öz təsəvvüründə canlandırması və öz baxışını dinləyicilərə çatdırması;

- Əsərdə təsvir olunanlara dinləyicilərdə emosional münasibət oyadılması;

- Mətnaltı mənanın aşkara çıxarılması;

- Oxu prosesində auditoriya ilə əlaqə yaradılması.

Oxu sənətinin əsasları

Bədii oxu sənətinin nəzəri əsaslarını söz üzərində işin sistemində dair müddəaların təşkil etməsi.

Bədii oxu və ifadəli oxunun oxşar və fərqli cəhətləri.

İfadəli oxunun əsasında iki mühüm cəhətin durması: 1. İfa edilən əsərin mahiyyətinə nüfuz edilməsi; 2. Hiss edilənlərin, başa düşülənlərin dinləyicilərə çatdırılması.

İfadəli oxu bacarıqlarının aşılınması üzrə işin bədii əsərin ideya-bədii, mövzu, janr baxımından təhlilinə əsaslanmaqla aparılması.

İfadəli oxu bacarıqlarının bədii oxu sənətinin qanunları, bədii əsərin səslənən təsirli sözlə yaradıcı şəkildə canlandırılması əsasında formalaşdırılması.

Əsərin səslənən sözlə çatdırılmasının ifaçıdan nəyi və hansı məqsədlə dinləyiciyə çatdıracağını, hansı hiss və duyğular, fikirlər, düşüncələr oyadacağını, dinləyicidə hansı qiyməti, nəticəni yaradacağını dəqiq bilməyi tələb etməsi.

Qarşıya qoyulan məqsədin konkret ifaçılıq vəzifələrini müəyyənələşdirməsi. İfaçının qarşıya qoyduğu məqsədə uyğun olaraq dinləyicilərə sözlə təsir etmək bacarığı.

Nitqin təsirliliyi

Sözlə müəyyən təsire nail olmaq üçün tələffüz zamanı cümlənin ayrı-ayrı üzvlərin vurğulanması, müxtəlif intonasiya çalarlarından, səsin tonundan, dilin zəngin fonetik, leksik, qrammatik ifadəlilik imkanlarından istifadə olunması.

Nitqin obrazlılığı

Şagirdlərin ifadəli oxusunda təxəyyülün mühüm əhəmiyyət kəsb etməsi. İfadəli oxuda obrazın, təsvir edilənlər barədə aydın, dəqiq təsəvvürün yaradılması və onların səslənən sözdə öz əksini tapması.

Nitqin və oxunun emosionallığı

Əsərdəki ovqatın, emosional çalarların ifadəsinin mimika, jest, səs və nitqin dəyişməsində öz əksini tapması.

İfaçının əsərdə təsvir olunanları “yaşaması” və bu zəmində dinləyicilərin təxəyyülündə canlandırması, konkret, parlaq obrazlar yaratması.

Nitq intonasiası

Müxtəlif intonasiyaların mövcudluğu ifadəli oxunun göstəricilərindən biri kimi. Nitq intonasiası bütövlükdə cümlənin səs sistemi kimi. Səsin əsas tonun dəyişməsi, ucalılığı, tembri, davamlılığı, fasilə.

Ədəbi əsərlərin ifaçılıq təhlili

Bədii əsərin mənimsənilməsi və dərk edilməsi, səslənən sözdə yaradıcı şəkildə ifadə edilməsi üçün əsərin ifaçılıq təhlilinin aparılmasının zəruriliyi.

Məqsədyönlü, yaradıcı proses kimi mətnin ifadəli oxusuna hazırlıq zamanı ifaçılıq təhlili bir neçə mərhələni əhatə etməsi: 1. Əsərin məzmununun mənimsənilməsi. 2. Ədəbiyyatşünaslıq materiallarının təhlili. 3. Xüsusi təhlil. 4. İfaçılıq vəzifəsinin müəyyənləşdirilməsi. 5. Oxu texnikası üzrə iş

İfadəli oxu zamanı əsərin növ və janr xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması. Lirik, epik, dramatik əsərlərin ifadəli oxu xüsusiyyətləri.

Nəsr əsərlərinin ifadəli oxusu

Nəsr əsərlərinin ifadəli oxusuna hazırlıq işləri. Əsərin məzmununun qavranılması. Ədəbiyyatşünaslıq təhlilindən istifadə ilə nəsr əsərinin mövzu, ideya, bədii xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi. İfaçılıq vəzifəsinin müəyyənləşdirilməsi. Hadisələrin, obrazların aydın təsəvvür edilməsi, məntiqi vurğu, melodiya və fasilədən istifadə.

“Təhkiyəçi obrazı” üzrə iş aparılması. Mətnə ifadəli oxu işarələrindən istifadə.

Hekayələrin ifadəli oxu xüsusiyyətləri. İrihəcmli əsərlərin ifadəli oxusu.

Təmsillərin ifadəli oxusu

İfadəli oxuda janrın xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması, alleqoriyalar, dialoglar, əxlaqi nəticənin oxu xüsusiyyətləri. İfadəli oxuda danışiq tərzii. Təmsilin bir ifaçı tərəfindən oxusu. Əsərin bir neçə ifaçı tərəfindən oxusu.

Lirik əsərlərin ifadəli oxusu

Müxtəlif mövzuda lirik əsərlərin ifadəli oxusu. Lirik şeirlərin ifadəli oxusunda vəzn xüsusiyyətlərinin (heca, əruz və sərbəst) nəzərə alınması.

Lirik şeirin janr xüsusiyyətləri, ahəngdarlığı, musiqililiyi. İfadəli oxuda misrasonu, misradaxili fasilə, rədif, alliterasiya, assonans kimi səs ahəngdarlığı vasitələrinin gözlənilməsi.

Dramatik əsərlərin ifadəli oxusu

İfadəli oxuda janrın səciyyəvi xüsusiyyətlərinin (dram, komediya, faciə) nəzərə alınması. Dramatik əsərdə remarka, dialog, monoloq, replikaların ifa xüsusiyyətləri. Dramatik əsərlərin rollar üzrə oxusu.

Ədəbiyyat dərslərində şagirdlərə ifadəli oxu bacarıqlarının aşılınması

Kurikulum üzrə dərslərin təşkili metodikası. Ayrı-ayrı dərş nümunələri vasitəsilə ifadəli oxu üzrə məzmun standartlarının reallaşdırılmasında fəal/interaktiv metodlardan, praktik çalışmalar sistemindən istifadənin imkan və yolları. Tələbələrin özünün ifadəli oxu üzrə tapşırıq, dərş nümunəsi hazırlaması.

“İFADƏLİ OXUDAN PRAKTİKUM” fənninin predmeti, məqsəd və vəzifələri

Təhsil islahatının müasir mərhələsində müəllimin peşə hazırlığı, ixtisas səviyyəsinin yüksəldilməsi mühüm vəzifə kimi qarşıda durur.

“Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda qeyd edilir ki, son 30-40 il ərzindəki elmi-texnoloji tərəqqi, innovasiyalar və modernləşmə nəticəsində praktiki bilik və vərdislərlə zənginləşməyən, sırf nəzəri xarakter daşıyan təhsil öz fundamental əhəmiyyətini itirməkdədir. Bu baxımdan təhsilin məzmununun formalaşmasında akademik biliklərlə yanaşı, praktik bilik və bacarıqların, səriştənin vacibliyi önə çəkilir. Səriştə əldə olunmuş bilik və bacarıqları praktiki fəaliyyətdə effektiv və səmərəli tətbiq etmək qabiliyyətidir. O, şəxsin qazandığı bilik və bacarıqların konkret fəaliyyətin nəticəsinə çevrilməsini təmin edir. Səriştəyə əsaslanan təhsil sosial-iqtisadi inkişafa daha effektiv xidmət göstərir.¹

Ədəbiyyat müəlliminin ana dilinin kamil bilicisi olması, yüksək nitq mədəniyyətinə, zəngin dil xəzinəsindən, bədii sözdən istifadə bacarığına yiyələnməsi çox əhəmiyyətlidir.

Müəllimin əsəri ifadəli oxumağı bacarması, ifadəli oxu təlimi metodikasına yiyələnməsi onun peşə bacarıqlarının mühüm tərkib hissəsi sayılır. Əslində bədii əsəri ifadəli oxumağı bacarmayan müəllimin ədəbiyyat fənnini tədris etməsi qeyri-mümkündür.

Bu baxımdan pedaqoji ali məktəblərin filologiya və ibtidai təhsilin pedaqogikası və metodikası fakültələrində “İfadəli oxudan praktikum” kursunun tədrisi mühüm əhəmiyyət kəcb edir. Şagirdlərin bədii əsəri emosional-obrazlı qavramasının təmin edilməsində təlim prosesində həyata keçirilən müxtəlif yaradıcı işlərlə yanaşı, ifadəli oxu da mühüm rol oynayır.

İfadəli oxu yazılı mətnin – əsərin ideya-məzmununun, bədii xüsusiyyətlərinin səslənən sözlə çatdırılmasıdır. Bu oxu vasitəsilə təsvir edilən hadisələrin, qəhrəmanların dinləyicilərin gözü

¹ Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 25 oktyabr 2013 N41 (8558).

önündə canlandırmaqla qavranılması təmin edilir. İfadəli oxudan praktikum kursunun məqsədi tələbələrdə ifadəli oxu bacarıqlarının formalaşdırılması, onların ədəbiyyat dərslərində şagirdlərlə ifadəli oxu üzrə iş aparılmasına hazırlaşdırılmasıdır.

Fənn kurikulumunun tələblərinə uyğun olaraq, ədəbiyyat təlimi prosesində məktəblilərə bədii əsəri qavramaq, təhlil etmək, qiymətləndirmək, ifadəli oxumaq, estetik zövq, gözəllik duyğusu bacarığı aşılması mühüm metodik problem kimi qarşıda durur. Gənc nəslin təlim-təربiyəsində böyük əhəmiyyət kəsb edən ifadəli oxu şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün, hiss və duyğularının inkişafı baxımından mühüm vasitədir.

İfadəli oxu üzrə məşğələlərdə əsərin fəal, müstəqil şəkildə qavranılması, sözə həssas münasibət yaradılması təmin edilir. Mətnə, təsvir olunanlara yaradıcı yanaşma, nəticə etibarilə əsərin daha əhatəli, dərindən qavranılması ilə nəticələnir. İfadəli oxunun tətbiqi oxucunu əsərdə təsvir olunanlara daha dərindən nüfuz etməyə, adi oxu zamanı diqqəti cəlb etməyən, ilk baxışda əhəmiyyətsiz görünən, lakin hadisənin mahiyyətinin, obrazın xarakterinin, qəhrəmanın hiss və duyğularının qavranılması baxımından vacib bədii detallara diqqət yetirməyə sövq edir.

Təlim prosesində ifadəli oxu mətnin oxunması, şeir və ya kiçik nəsr parçasının əzbər söylənilməsi şəklində həyata keçirilir. Təmsil, dram və nəsr əsərlərindən parçaların səhnələşdirilməsi zamanı da ifadəli oxuya verilən tələblər gözlənilir.

İfadəli oxu yaradıcı prosesdir. Bu prosesdə ifadəli əsərin ideya-məzmunu ilə yanaşı, bədii mətnə öz münasibətini də səslənən sözlə çatdırır, dinləyicilərin hiss və düşüncələrinə fəal təsir göstərərək onları da yaradıcı qavramaya sövq edir.

İfadəli oxudan bəhs edərkən müəllimin peşə səriştəliliyi ilə əlaqəli olan aşağıdakı məsələlər nəzərə alınmalıdır:

1. *Müəllimin nümunəvi ifadəli oxusu və ya bədii oxu ustasının ifadəli oxusunun dinlənilməsi.* Bu daha çox bədii əsərin məzmununun mənimlənilməsi üzrə iş zamanı məqsədəuyğun sayılır. Əsərin ideya-məzmununu dərindən dərk edən, oradakı ovqatı duyan və səslənən sözlə çatdırmağı bacaran müəllimin nümunəvi ifadəli oxusu mətnin ilkin qavranılması üçün zəmin yaradır. İfadəli oxunu dinləyən

şagird bədii mətnin məzmun, forma xüsusiyyətlərini fəal şəkildə qavramaq imkanı əldə edir.

2. *İfadəli oxunun dinləyiciyə təsiri.* Bədii söz ustasının ifası, eləcə də müəllimin nümunəvi ifadəli oxusu şagirdə güclü təsir edir, onda dərin təəssürat yaradır, əsərə, mütaliəyə, yaradıcı, ifadəli oxuya marağı artırır.

3. *İfadəli oxu üzrə xüsusi bacarıq və vərdislərə yiyələnmənin zəruriliyi.*

Məşğələlərdə ifadəli oxu bacarıqlarının aşılınması üzrə xüsusi iş aparılmalıdır. Təlim prosesində ifadəli oxu əsərin təhlilindən, ideya-məzmununun, sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin dərk edilməsindən sonra həyata keçirilir. Əsərin məzmununu bilmədən, oradakı ovqatı, hiss-həyəcanları, düşüncələri qavramadan, qoyulan problemin mahiyyətini, qəhrəmanların səciyyəsinə, mətnin bədii dil xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmadan mətni ifadəli oxumaq qeyri-mümkündür.

“İfadəli oxudan praktikum” fənninin əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

- ◆ Tələbələrin səslənən söz sənəti ilə bağlı elmi-nəzəri biliklərə yiyələnməsi, onlarda müəyyən ifaçılıq bacarıqlarının formalaşdırılması.

- ◆ Tələbələrin təcrübi məşğələlərdə ifadəli oxunun özünəməxsus xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa imkan verən müvafiq elmi ədəbiyyatla tanış olması və onları təhlil etmə bacarığına malik olması.

- ◆ Tələbələrin ifaçılıq bacarığının təkmilləşdirilməsi. Tələbə dinləməyi, oxunun keyfiyyətini qiymətləndirməyi, nəticə etibarilə əsəri ifadəli oxumağı bacarmalıdır.

- ◆ Müxtəlif siniflərdə şagirdlərin yaş və qavrama xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla ifadəli oxu təliminin metod və üsullarının tələbələrə öyrədilməsi;

İfadəli oxunun xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən bədii oxu sənəti ilə müqayisə aparılması məktəb təcrübəsi baxımından əhəmiyyətli olan bir sıra mətləbləri aydınlaşdırmağa kömək edir. Belə ki, ifadəli oxunu bədii oxu sənətindən təcrid etmək olmaz. İfadəli oxu təlimi zamanı bədii oxunun qanunları nəzərə alınır. Bir sıra metodistlərin fikrincə, ifadəli oxu məktəb şəraitində həyata

keçirilən bədii oxudur. Sinifdən-sinfə keçdikcə ifadəli oxu təliminin məzmunu və metodları şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərinə, imkanlarına və kurikulumu, tədris proqramına uyğun olaraq dəyişsə də, bir sənət kimi ifadəli oxunun özünəməxsus qanunlarına hər pillədə əməl edilməsi zəruriridir.¹

Təlim prosesində ifadəli oxudan istifadənin məqsədi bədii qiraət ustası hazırlamaq deyil, ilk növbədə bədii əsərin ideya-məzmununun dərinlən, emosional qavranılmasını, şagirdlərin estetik tərbiyəsini təmin etməkdir.

Həm ifadəli oxu, həm də bədii oxu sənəti üçün sadəlik, təbiilik səciyyəvidir. Bədii oxunun bir çox metodları ifadəli oxu zamanı da tətbiq olunur. Ədəbiyyat müəllimləri ifaçılıq məharətini Soltan Nəcəfov, Əli Zeynalov, Məhluqə Sadıqova, Əminə Yusifqızı, Mikayıl Mirzə, Rasim Balayev kimi bədii oxu ustalarının nümunəsindən öyrənməlidir. Lakin, aydın məsələdir ki, ədəbiyyat müəllimlərindən, eləcə də şagirdlərdən bədii oxu ustalarının səviyyəsində ifaçılıq tələb etmək olmaz.

Məktəblilərlə aparılan ifadəli oxu məşğələləri, demək olar ki, peşəkar qiraətçinin yaradıcılıq işi ilə eyni prinsiplərlə, ardıcılıqla aparılır. Lakin ədəbiyyat dərslərində bədii əsərlərin ifadəli oxusunun özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Ədəbiyyat müəlliminin qarşısında sinifdəki bütün şagirdlərin ifadəli oxu bacarıqlarına yiyələnməsinə nail olmaq vəzifəsi durur. Bu baxımdan müəllim ifadəli oxunun nəzəri məsələlərini və tədrisi metodikasını bilməli, müxtəlif siniflərdə ifadəli oxu təliminin xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla fərdi, cütlük və qruplar üzrə çalışmalar sistemindən istifadə etməyi bacarmalıdır. Müəllim ifaçılıq məharətinə malik olmaqla yanaşı, pedaqoji tələblərə əməl etməli, şagirdlərin psixologiyasını, qavrama, təfəkkür, təxəyyül xüsusiyyətlərini bilməlidir. Məhz bu şərtlər daxilində müəllimin nitqi, nümunəvi ifadəli oxusu şagirdlər üçün örnəyə çevrilir.

Əli Sultanlının tələbəsi olmuş Y.Qarayev yazır ki, yüksək təhlil mədəniyyəti, erudisiya, natiqlik onun mühazirələrinin əsas qüvvə-

¹ Соловьева Н.М., Завадская Т.Ф. Выразительное чтение в 4-8 классах. М: Просвещение, 1983, с.7.

tini və təsir gücünü təşkil edirdi... Biz Ərəstu və Esxillə, Prometey və Axilleslə ilk dəfə onun dili və sözü ilə tanış olmuşuq. Gəncliyin, ziyalılığın bugünkü bir neçə nəslə Qərbin sənət klassikasına ilk dəfə onun sehrli təqdimi və köməyi ilə aşına olmuşdur. Hamletdən, Lüssiferdən, Faustdan danışmaq ona yaraşırdı. O, Zevsdən bir Zevs kimi danışardı. O, Axillesdən danışanda Axillesə bənzərdi. Onun ruhunda və varlığında əsl Şekspir dünyası və ehtirasları yaşardı. Zaman, məkan məfhumlarını o anda biz unudardıq. O, bizi də özü ilə bütün allahların və qəhrəmanların yığıldığı sehrli bir Olimpə aparardı. Eşitməkdən, dinləməkdən çox hiss edərdik, görərdik, duyardıq, yaşayardıq. Bu aləmi fikrən və xəyalən təsəvvürə gətirərdik. Qədim mifik süjetləri, sehrli əsətləri o, alimliyin və müəllimliyin sehri və tərəvəti ilə bizə çatdırardı.¹

Ədəbiyyat müəllimi yalnız oxu sənəti üzrə nəzəri biliklərini konkret əsərlərin ifasına tətbiq etməyi bacaran, əsəri təsirli oxumağı, dinləyicilərdə əsərin məzmununa uyğun ovqat yaradan ifaçı olmamalı, şagirdlərə ifadəli oxu bacarıqlarını aşılaman, onları yaradıcı fəaliyyətə istiqamətləndirən bələdçi kimi də fəaliyyət göstərməlidir.

Ədəbiyyat müəllimi əsəri şagirdlərə canı, emosional, bədii, ifadəli çatdırmağı bacarmalıdır. Əksər hallarda məhz müəllimin nümunəvi ifadəli oxusu şagirdin ilk baxışda qavranılması, dərk edilməsi çətin görünən İ.Nəsimi, Ş.İ.Xətayi, S.Ə.Şirvani, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, R.Rza və digər görkəmli sənətkarların əsərlərinə münasibətini dəyişir, onların yaradıcılığına maraq oyadır, mütləiyə sövq edir.

Yazılı mətnə, çap materialına nisbətən canlı sözün oxucuya təsiri daha güclüdür. Əgər ifaçı mövzunu, ideyanı, əsərin tonunu, üslubunu, emosional boyalarını düzgün çatdırırsa, eşitmə duyğusuna əsaslanan belə qavrama görmə duyğusuna əsaslanan oxudan daha güclüdür.²

¹ Bax: Y.Qarayevin “Əli Sultanlı” məqaləsi. “Fikrin karvanı”, Bakı: Yazıçı, 1984, s.231.

² Рыбникова М.А. Очерки по методике литературного чтения. 3-я изд. М.: Просвещение, 1963, с.143.

İfaçılıq sənətinin özünəməxsusluğu bədii əsərdə təsvir edilənlərin səslənən sözlə yaradıcı şəkildə canlandırılması, dinləyiciyə çatdırılmasındadır. Bu zaman müəllifin təsvir etdiyi həyat hadisələrinin dinləyicinin təxəyyülünə təsir etməklə göz önündə canlandırılması, yaşanması, qiymətləndirilməsi təmin edilir. Bu isə asan məsələ deyildir.

L.N.Tolstoy nitqin anlaşıqlı olmasından bəhs edərkən qeyd edirdi ki, anladığın bir şeyi başqalarının da sənə kimi qavraması üçün onu sözlərlə ifadə etmək çətin bir işdir və həmişə lazım və mümkün olan ifadə tərzinə hələ nail olmadığını hiss edirsən.¹

Şagird öz nitqində, o cümlədən ifadəli oxuda **düzgünlük, dəqiqlik, ifadəlilik** tələblərinə riayət etməlidir. Düzgünlük şagirdin öz fikir və hisslərini ədəbi nitq normalarına əməl etməklə ifadə etməsidir. Dəqiqlik – müxtəlif əşya və ya hadisə barədə danışarkən eyni yaxın mənalı sözlər içərisindən fikri, mülahizəni daha dəqiq çatdıran sözün seçilməsidir. İfadəlilik obrazlı söz və ifadələrdən, sintaktik fiqurlardan, məcazi mənalı sözlərdən və s. istifadə etməklə hadisə, qəhrəman, səhnənin göz önündə canlandırılması, emosional qavranılmasına zəmin yaradılmasıdır. Bu vasitələr əsərdə təsvir edilənləri ifadəli oxu zamanı təxəyyüldə daha aydın canlandırmağa imkan verir.

İfadəli oxunun mahiyyəti aşağıdakılardan ibarətdir:

◆ Əsərdə təsvir olunanların dinləyicilər tərəfindən təsəvvür edilməsinə nail olmaq;

◆ Müəllifin mövqeyini çatdırmaq;

◆ Müəllifin sənətkarlığı barədə dinləyicilərdə dolğun təsəvvür yaratmaq;

◆ Oxunun başlıca ifadəlilik vasitəsi kimi intonasiyadan düzgün və yerində istifadə etmək.

İfadəli oxu təliminin məqsəd və vəzifələrinin reallaşdırılması təlim prosesinə yeni yanaşma, ifadəli oxu bacarıqlarının aşılması üzrə sistemli iş tələb edir.

Görkəmli pedaqoq V.A.Suxomlinski yazırdı ki, əgər məktəbdə

¹ Bayramov Ə., Əlizadə Ə. Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Çinarçap, 2009, s.367.

mütaliyə tələbat yoxdursa, bütün pedaqoji sistemlər dağılır. Bu fikri cəsarətlə ədəbiyyat təlimində ifadəli oxuya da şamil etmək mümkündür. Ədəbiyyat dərslərində şagirdlərə ifadəli oxu üzrə bacarıqlar aşılarmırsa, bədii əsərin ideya-məzmunu, sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin daha dolğun, yaradıcı qavranılmasını təmin etmək mümkün olmur.

M.A.Rıbnikova ifadəli oxunun sistemli aparılması tələbini irəli sürərək qeyd edirdi ki, metodik sistem materialın bütövlükdə və onun ayrı-ayrı hissələrinin başa düşülməsi, şagirdin qavrama və inkişaf qanunauyğunluqlarının nəzərə alınması, sinifdən-sinfə keçdikcə ifadəli oxu vəzifələrinin mürəkkəbləşdirilməsi əsasında yaradılmalıdır.

İfadəli oxu üzrə məşğələlərdə nitqin melodikasını, sintaktik quruluşunu, fonetik əsaslarını, diksiyanı, tənəffüs (nəfəsalma, nəfəsvermə) qaydalarını bilməklə uğur qazanmaq olar. Eyni zamanda bu prosesdə bədii əsərdə sənətkar niyyəti, mətnin dil-üslub xüsusiyyətləri aydın dərk edilməlidir.

Oxu bədii əsərlə tanışlığın ən sadə formasıdır. Lakin ifadəli oxudan bəhs etdikdə bu sadəlikdən əsər-əlamət qalmır. Əsəri ifadəli oxumaq asan deyildir, şagirdlər ilk mərhələdə hələ bunu bacarmır. Amma məhz ifadəli oxu ifadəyə və dinləyiciyə güclü təsir edərək əsərin bütün dərinliyini, emosional təbiətini açıb göstərir.¹

Kurikulumda şagirdlərin ifadəli oxu bacarıqlarına yiyələnməsi ilə bağlı standartların reallaşdırılması ifadəli oxu dərslərinin, eləcə də ayrı-ayrı əsərlərin öyrədilməsi zamanı ifadəli oxu ilə bağlı tapşırıqlar, təmrinlər sistemindən məqsədyönlü istifadəni zərurətə çevirir. İfadəli oxu üzrə məşğələlərdə müasir dərslə verilən tələblər nəzərə alınmalıdır.

İfadəli oxu üzrə məşğələlərdə bir-birini təkrarlayan bərpaedici səciyyəli, lüzumsuz, şagirdə həyatda lazım olmayacaq faktlarla yüklənmiş söhbətlər, sorğular deyil, təlim materialını dərinlən, şüurlu qavramaq, dərk etmək, ifadəli oxu ilə bağlı yaradıcı fəaliyyət göstərmək mühiti yaradılması zəruridir. Ədəbiyyat dərslərində müxtəlif

¹ Рыбникова М.А. Очерки по методике литературного чтения. М.: Просвещение, 1963, с. 51.

tipli şifahi və yazılı təmrinlər, müstəqil, yaradıcı çalışmalar sistemi hər bir şagirdin nitqinin inkişafını, o cümlədən ifadəli oxu üzrə bacarıqların formalaşdırılmasını təmin etməlidir.

Şagirdlərin şifahi nitqinin, o cümlədən ifadəli oxu bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində stimullaşdırma, nitq situasiyalarının zəmin rolu oynaması, məndən, əyanilikdən, texniki vasitələrdən, təsvir, nağıletmə, mühakimə səciyyəli çalışmalardan məqsədyönlü istifadə məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Ədəbiyyat dərslərində şagirdlərin nitq inkişafı üzrə işin prinsipləri aşağıdakılardır:

- ◆ Nitq inkişafı üzrə işlərin şagirdlərin bədii əsər barədə təəssüratları, şəxsi həyat təcrübəsi əsasında aparılması;

- ◆ Nitq inkişafı üzrə işlərin ardıcıl, sistemli aparılması;

- ◆ Nitq mədəniyyətinə yiyələnmə uzun və yaradıcı proses olduğu üçün şagirdlərin bilik və bacarıqları yeni situasiyada tətbiq etməyə alışdırılması;

- ◆ Nitq inkişafının şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi, plan tərtibi, çıxış hazırlanması, nağıletmənin müxtəlif növləri, təhlil, müzakirə və s. praktik işlərlə üzvi vəhdətdə aparılması;

- ◆ Monoloji və dialoji, şifahi və yazılı nitq inkişafı üzrə işlərin əlaqələndirilməsi.

İstər şifahi, istərsə də yazılı nitqə dəqiqlik, aydınlıq, məntiqilik, şərhin əsaslandırılması, ədəbi normalara uyğunluq, emosionallıq tələbləri verilir.

Aparılmış tədqiqatlarda şagirdlərin öz imkanlarını reallaşdırılması üçün dərstdə öyrənməyə həvəs, təlimə müsbət münasibət, emosional, idraki, intellektual baxımdan dəstək, işgüzar ünsiyyət situasiyası yaradılmasının əhəmiyyəti xüsusi qeyd edilir. Müəllimin dərse hansı ovqatla girməsi, psixoloji hazırlığı, mükəmməl ifadəli oxusu çox əhəmiyyətlidir. Məktəblilərlə səmimi ünsiyyət, sənətkar, müzakirə olunan problem, əsərin ifadəli oxusu ilə bağlı sərbəst fikir mübadiləsi, sinifdən xaric iş elementlərindən, integrativ təlimin imkanlarından - bədii oxu ustasının ifasının dinlənilməsi və müzakirəsi, ifadəli oxunu müşayiət edən musiqi parçalarının seçilməsi və s. istifadə dərstdə emosional, işgüzar ab-hava yaratmağa kömək edir.

Müasir dərstdə müəllimin ifadəli oxu ilə bağlı nəzəri infor-

masiya ilə yüklənmiş monoloqu, çox vaxt aparan fərdi sorğular öz yerini müəllim-şagird, şagird-şagird dialoquna, praktik tapşırıqların icrasına və müzakirəsinə verir. Bu mənada müasir dərsi dialoq və müzakirə dərsləri adlandırmaq daha məntiqlidir. Dərsdə tədqiq olunan problemlə bağlı geniş müzakirələr, disputlar, debatlar təşkil edilməli, alternativ fikirlər səslənməli, söylənilən mülahizələr əsaslandırılmalıdır. Müəllim bu prosesdə sinifdəki bütün şagirdlərin fəal iştirakına nail olmalı, suala cavab vermək, müzakirədə fikir söyləməyə can atan heç bir şagird diqqətdən yayınmamalıdır. Təcrübə göstərir ki, ifadəli oxu ilə bağlı tətbiq, yaradıcı iş, diskussiya səciyyəli tapşırıqlar üzrə iş, müzakirələr şagirdin nitqinin inkişafına, kommunikativ bacarıqların formalaşdırılmasına zəmin yaradır.

Şagirdlərə sadəcə bu və ya digər mövzuda əsərin ifadəli oxusu ilə bağlı bilikləri mənimsətmək deyil, müstəqil ifadəlilik fəaliyyəti göstərməyi öyrətmək, axtarıcılıq fəaliyyətinə, tədqiqat sualının, təlim probleminin müstəqil qoyuluşu və həlli prosesinə cəlb etmək, öyrənilənləri, öz ifadəsini və dinlədiklərini dəyərləndirməyi bacarmalarına nail olmaq başlıca məqsədə çevrilməlidir. İfadəli oxu ilə bağlı tədqiq edilən problem, tədqiqat sualı düşündürücü olmalı, şagirdi seçim qarşısında, “yol ayrıcında” qoymalı, axtarırlara sövq etməlidir.

Tədqiqatlar sübut edir ki, təlim prosesi hər bir şagirdin qabiliyyəti, fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla təşkil olunarsa, sinifdəki uşaqların 95 faizi təlim materialını tam mənimsəməyə qadirdir. Deməli, şagirdlərin maraq və meyli, idraki qabiliyyətləri nəzərə alınmaqla keçilən dərslərin müasirliyindən danışmaq daha doğru olar. Hazırda metodikada müəllimin bilik və bacarıqların dərsdə tələb etməklə deyil, şagirdlərdə maraq oyatmaqla, motivasiya yaratmaqla, fərdi xüsusiyyətləri nəzərə almaqla mənimsənilməsinə nail olmasına xüsusi önəm verilir

Məlumdur ki, sinifdə şagird kollektivinin tərkibi yekrəng deyil, adətən müxtəlif hazırlıq, qavrama səviyyəsinə malik fərdlərdən ibarət olur. Dərsdə hər şagirdin fərdi inkişafı, ifadəli oxu ilə bağlı yaradıcı potensialını üzə çıxarılması üçün münbit şərait yaradılması, bilik və bacarıqlara, mənəvi dəyərlərə dərinlən, şüurlu yiyələnməsi müəllimin metodik ustalığından çox asılıdır.

Müasir dərs özündə həm də şagirdlərə diferensial yanaşmanı, inklüzivliyi ehtiva edir. Məlumdur ki, inklüziv təlimin əsasını hər bir şagirdə fərdi yanaşma ideyası təşkil edir. Inklüzilik – sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlarda özünə inam yaratmaqla yanaşı, onlara digər yaşlıları ilə eyni məktəbdə təhsil almaq şəraitinin yaradılmasıdır. Bu baxımdan ifadəli oxu üzrə tapşırıqları diferensiallaşdırarkən xüsusi təlimə ehtiyacı olan şagirdlərlə iş texnologiyasının nəzərə alınması mühüm amildir.

Yeni təlim prinsipləri imkanları məhdud olan uşaqların ümumi təhsil mühitinə inteqrasiyasını və ümumi proqram əsasında təhsil almalarını tələb edir. Inklüziv təlimin əsasını hər bir şagirdə fərdi yanaşma, hər bir uşağın tələbatların ödənilməsi ideyası təşkil edir. Hər bir şagirdin ifadəli oxu təlimində uğur qazanması üçün o, tələb olunan psixoloji yardım, diqqət və qayğı ilə əhatə olunmalıdır.

Təcrübə göstərir ki, ümumtəhsil məktəblərində müasir dərslərdə fəal, interaktiv metodlardan (fasilələrlə oxu, proqnozlaşdırılmış oxu, müzakirə və s.) məqsədyönlü istifadə şagirdlərin idraki bacarıqlarının, ifadəli oxu üzrə tapşırıqların icrasında müstəqillik və fəallığının artmasına, axtarıcılıq və tədqiqatçılığa cəlb olunmasına geniş imkanlar açır.

Ədəbiyyat təlimində yaradıcı oxu metodunun priyomlarından biri olan ifadəli oxuya geniş yer verilir. Tanınmış metodist N.İ.Kudryaşev yazırdı ki, yaradıcı oxu metodu ədəbiyyat təlimi üçün daha çox səciyyəvidir. Bu metodun tətbiqi zamanı şagirdin bədii qavramasının fəallaşdırılması, bədii meyil və qabiliyyətlərin formalaşdırılması, obrazlı, bədii təfəkkürün inkişafı məqsədi qarşıya qoyulur. Yaradıcı oxu metodu şagirdi bədii sözü duymağa, ondan zövq almağa, ifadəli oxumağa, bədii yaradıcılıqda özünü sınamağa sövq edir.¹

Rus metodist alimləri məktəbdə şagirdlərin ifadəli oxusunun təşkilində K.S.Stanislavskinin bədii oxu üzrə iş sistemini əsas götürürlər.² Həmin sistemə görə, oxu zamanı qəliblərdən qaçmaq,

¹ Методы обучения в современной школе. М: Просвещение, 1983, с.80-86.

² Методика выразительного чтения. Под. общ. ред. Т.Ф.Заводской. М: 1977, стр. 40.

sadəlik və təbiiliyə can atmaq zəruridir.

İncəsənət əsərini başa düşmək onu hiss etmək deməkdir. Bu baxımdan müəllimin, bədii oxu ustasının ifasını dinləyən şagirdin əsər barədə fikirlərini dərindən, məntiqli şəkildə əsaslandırmağa can atması vacib deyil. Əsas məsələ həmin ifa zamanı əsərin ideya-məzmununun başa düşülməsində, bədii forma gözəlliyinin hiss edilməsindədir. Şagirdin ilkin qavraması əsərin təhlili, müzakirəsi zamanı dərinləşdirilir və ifadəli oxu bu zəmində həyata keçirilir. Əsərdə təsvir edilənləri səslənən sözlə başqasına çatdırmağı bacaran məktəblidə bədii zövq yaranır, ifadəli oxuya, söz sənətinə maraq artır.

İFADƏLİ OXUNUN TƏLİM-TƏRBIYƏVİ ƏHƏMİYYƏTİ

Ümumtəhsil məktəblərində ədəbiyyat təliminin məqsədi bədii ədəbiyyat nümunələrini, tarixi-ədəbi prosesi öyrənmək, təhlil etmək, qiymətləndirmək bacarığını formalaşdırmaqla şagirdlərin dünya-görüşünü zənginləşdirmək, mənəvi-estetik inkişafını təmin etmək, nitq mədəniyyətinə yiyələnmələrinə nail olmaqdır. Söz sənətinin məktəbdə öyrədilməsi zamanı bədii zövqün formalaşdırılması diqqət mərkəzində saxlanılır, şagirdlərin estetik tərbiyəsi, həyatda, insanda, təbiətdə, sənətdə olan gözəlliyi duymaq, qiymətləndirmək bacarığı inkişaf etdirilir.

İfadəli oxu bacarıqlarının formalaşdırılması müasir ədəbiyyat təliminin mühüm vəzifələrindən sayılır. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Milli Kurikulumu çərçivə sənədində qeyd edilir ki, şifahi nitqin inkişafı əsas götürülməklə şagirdlərin ünsiyyət bacarıqlarının formalaşdırılması, lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi, ən zəruri qrammatik anlayışların və dil konstruksiyalarının mənimsənilməsi, dinləyib-anlama vərdislərinin inkişafı təmin olunur. Şagirdlərin bu zəmində kommunikativ bacarıqlara və ünsiyyət mədəniyyətinə yiyələnmələri zəruri sayılır.

“Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramları (kurikulumları)” nda ədəbiyyat fənni üzrə ümumi orta və tam orta təhsil səviyyələri üçün ifadəli oxu ilə bağlı aşağıdakı ümumi təlim nəticələri müəyyən edilmişdir:

Ümumi orta təhsil səviyyəsi (V-IX siniflər) üzrə şagird:

- ♦ ədəbi-bədii nümunələri onların məzmunundan irəli gələn məna çalarlarına uyğun ifadəli oxuyur, mətni bədii-emosional cəhətdən qiymətləndirən sözlərin mahiyyətini izah edir;

Tam orta təhsil səviyyəsi (X-XI siniflər) üzrə şagird:

- ♦ oxuduğu ədəbi nümunələri bədii-emosional və obrazlı qavradığını nümayiş etdirir.

Bu nəticələrin əldə edilməsi baxımından şagirdlərin psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla müxtəlif situasiyalarda tətbiq olunan şifahi və yazılı nitqə aid nümunələr, sual və tapşırıqlar sistemindən istifadə faydalıdır. Bütün bunlar nəticə etibarilə kurikulumun tələblərinə uyğun olaraq, şagirdlərin nitqini inkişaf etdirməyə –

səsləri və sözləri düzgün tələffüz etmək, cümlə qurmaq, məntiqi vurğuya, ifadəliliyə əməl etmək, mətn tərtib etmək, informasiyanın məzmunu ilə əlaqədar hiss və həyəcanları, ideyanı çatdırmaq bacarığına yiyələnmələrinə imkan verir.¹

Məlumdur ki, bədii ədəbiyyat həyatı obrazlarla əks etdirən söz sənətidir. İncəsənətin bir növü kimi söz sənətinin bu özünəməxsus cəhəti dəyərli söz sənəti nümunələrinin “canlı” şəkildə səsləndirilməsini, təsirli ifa ilə dinləyicilərə çatdırılmasını tələb edir. İfadəli oxu vasitəsilə əsərdə təsvir edilən hadisələrin, həyat lövhələrinin, qəhrəmanların davranış və hərəkətlərinin, hiss və duyğularının göz önündə canlandırılması təmin edilir, sənətkarın və ifaçının təsvir edilənlərə münasibəti üzə çıxarılır, dinləyicilərin biliklərə daha dərinlən yiyələnməsi, şifahi nitqlə bağlı yeni bacarıqlara yiyələnməsi təmin edilir.

Şagirdlərin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə həsr olunmuş tədqiqatlar göstərir ki, orta təhsil pilləsində ədəbi qabiliyyətlərin formalaşması daha intensiv şəkildə gedir.² Bununla əlaqədar, artıq müəyyənlanmış qabiliyyətlərin hərtərəfli inkişaf etdirilməsi və bütün şagirdlərin maraq və qabiliyyətlərinin fəal şəkildə formalaşdırılması üçün şərait yaratmaq vəzifəsi qarşıda durur.³

Məlum məsələdir ki, əsərin bədii dilini qavramayan, ondakı gözəlliyi, sənətkarlığı dərk etməyən şagird mətnin ideya-məzmunundan da baş çıxarmayacaqdır. Mətndəki fikrin ifadəli oxu vasitəsilə çatdırılmasının əsasında ifaçının oxuduqları ilə bağlı düşüncələri, hissləri, məramı dayanır. Şagirdlərdə bədii əsərin ideya-məzmununu barədə aydın, dolğun təsəvvür yaratmaq üçün mətn maraqlı, cəlbedici, tərbiyəvi baxımdan əhəmiyyətli olmalıdır.

Bədii ədəbiyyatın müəlliminin, o cümlədən ifadəli oxunun

¹ Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün ədəbiyyat fənni kurikulumu. V-XI siniflər. (Təlim Azərbaycan dilində olan məktəblər üçün) “Azərb. müəllimi” qəzeti, 24 dek. 2010 N 50.

² Ягункова В.П. Формирование компонентов литературных способностей у школьников V класса. В книге «Вопросы психологии способностей». Под ред. В.А.Крутецкого. М.: Педагогика, 1973, с. 216.

³ Крутецкий В.А. Основы педагогической психологии. М.: Просвещение, 1972, с. 255.

təfəkkürün, dünyagörüşünün inkişafında, fəal həyat mövqeyinin formalaşmasında rolu böyükdür.

Sinifdən-sinfə keçdikcə şagirdlərin təlim fəaliyyətinin xarakter və formalarının dəyişməsi daha yüksək səviyyədə zehni fəaliyyət tələb edir. Onlar daha mürəkkəb cisim və hadisələri qavramaq, təhlil etmək bacarığına yiyələnirlər. Şagirdlərin fikri fəaliyyətində təfəkkürün konkret-obrazlı (əyani) komponentləri ilə yanaşı, mücərrəd təfəkkür inkişaf edir. Bu cəhət nəzərə alınaraq ədəbiyyat təlimi prosesində şagirdlərin intellektual imkanlarından səmərəli istifadə etmək, yaradıcı təfəkkürün inkişafı, söz sənətinin qavranılması üçün əlverişli şərait yaratmaq lazımdır.

ABŞ-ın Atlanta Universitetinin alimləri uşaqlara daha çox bədii ədəbiyyat oxumağı məsləhət görür. Alimlər apardıqları tədqiqatlar nəticəsində müəyyən ediblər ki, bədii ədəbiyyata dair kitabların oxunması insan beyninə müsbət təsir edir. Tədqiqatçılar 21 könüllüyə hər gün Robert Xarrisin real hadisələrdən bəhs olunan "Pompey" romanından 30 səhifə oxumağı təklif ediblər. Araşdırmalar baş beyin kürəsinin sol hissəsində aktivləşmənin baş verdiyini və onun sonrakı dövrdə də davam etdiyini müəyyən edib.

Beyindəki dəyişikliklərin təsiri ilə oxucu özünü roman qəhrəmanı kimi hiss etməyə başlayır. Bədii əsərlər insana özünü real, bioloji səviyyədə yaxşı hiss etməyə kömək edir. Oksford Universitetinin alimləri isə müəyyən ediblər ki, oxu zamanı işə düşən mexanizmlər orqanizmə təsir edir. Öz növbəsində Susseks Universitetinin araşdırmaçıları sübut ediblər ki, 6 dəqiqəlik mütləq insan streslərinin səviyyəsini 2\3 dəfə azaldır.¹

Tədqiqatlar göstərir ki, təfəkkürün inkişafına nitq ünsiyyəti ciddi təsir göstərir. Çünki təfəkkürün başlıca xüsusiyyətləri – onun vasitəli inikas olması və mücərrədliyi məhz dil materialları sayəsində mümkün olur. Bu mənada deyilir ki, normal adamın təfəkkürü nitqlə üzvi surətdə əlaqədardır. Bu və ya digər fikir dildən, nitqdən xaricdə mövcud ola bilməz, həm də yaranmaz. Çünki biz sözlərin köməyi ilə fikirləşirik, bu halda təfəkkür nitq vasitəsilə həyata

¹ <http://www.muallim.edu.az/arxiv/2014/03/32.htm>

keçirilir. Nitq vasitəsilə insanlar nəinki öz fikirlərini bir-birinə çatdırır, həm də onların təfəkkürü nitqli ünsiyyət prosesində təşəkkül edir, formalaşır.¹

Yeniyetməlik dövrü şagirdlərin mənəvi inkişafında, əxlaqi-etik davranış normalarına yiyələnmələrində mühüm mərhələdir. Məktəblilər bu dövrdə onları əhatə edən şəxslərin, oxuduqları bədii əsərlərin qəhrəmanlarının əxlaqi-psixoloji xüsusiyyətlərini dərk etməyə çalışırlar. Onlar öz şəxsiyyətlərini (xarakterlərini, qabiliyyətlərini, hislərini, fəaliyyət motivlərini) dərk etmə prosesində özlərini başqaları ilə müqayisə edir, nümunə axtarmağa başlayır və bu nümunə vasitəsilə özünütərbiyəyə səy göstərirlər.²

İfadəli oxu zamanı ifadəli əsərdə təsvir olunan həyata, insan talelərinə nüfuz edir, sənətkarın, qəhrəmanların fikir, hiss və düşüncələrinin mahiyyətinə varır, onları təhlil süzɡəcindən keçirərək münasibət bildirir, öz mövqeyini dəqiqləşdirir. Bu, ifadənin daxili aləmini, mənəvi təsəvvürlərini, dünyagörüşünü zənginləşdirir. İfade bədii mətni ifadəli oxuyarkən əsərin ideya-məzmununu daha dərinlən qavrayır və müasirlik baxımından dəyərləndirərək, “özünü küləşdirərək” dinləyicilərə çatdırır. Bu da onda mənəvi-estetik dəyərlərin, vətəndaşlıq mövqeyinin formalaşmasına müsbət təsir göstərir.

Şagirdlərin mənəvi-estetik inkişafı onlarda tənqidi təfəkkürlə yanaşı, bədii şüurun, düşüncənin formalaşdırılmasına, hiss və duyğuların formalaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirməyi tələb edir. Gənc nəsil məhz emosiyaların, hislərin tərbiyəsi zəminində ədəbiyyat dərslərində vətənpərvərlik, soykökünə bağlılıq, ana dilinə məhəbbət, həqiqətə, halallığa, əməyə, təbiətə, xeyirxahlığa, gözəlliyə bağlılıq, mütaliyəyə mənəvi tələbat və s. əxlaqi sifətlərə dərinlən yiyələne bilər.

İfadəli oxu şagirdlərin təxəyyülünə, xarakterinə, maraqlarına

¹ Bayramov Ə., Əlizadə Ə. Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Çinarçap. 2009, s.359.

² Божович Л.И., Славина Л.С. Психическое развитие ребенка и ее воспитание. (Новое в жизни, науке и технике). Серия педагогики и психологии. М.: Знание, 1979, N 12. с. 96.

müsbət təsir edir. Məktəblilərdə emosional həssaslıq, yaradıcı təxəyyül, diqqət, müşahidə qabiliyyəti inkişaf edir.

İfadəli oxu şagirdlərin bədii mətni qavramaq, təhlil etmək, qiymətləndirmək bacarığının inkişafına səbəb olur, əsərin ideya-məzmununun, sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin daha dərin-dən qavranılması üçün geniş imkanlar açır.

Söz sənətinin qavranılması dedikdə, ilk növbədə əsərin ideya-məzmununun, bədii xüsusiyyətlərinin dərk edilməsi başa düşülür. Psixoloqlar qavramanın sadəcə informasiya qəbul edilməsi kimi başa düşülməsinin əleyhinə çıxır, onu sövqetmə, maraq, tələbatlarla sıx əlaqəli olan fəaliyyət kimi şərh edirlər. “Uşaqları cisim və hadisəni qavramağa yönəltmək, daha doğrusu, öyrətmək lazımdır. Bunun üçün cismi nəzərdən keçirərkən, yaxud onu müşahidə edərkən şagirdləri həmin obyektə müəyyən qayda, sistem, ardıcılıqla nəzərdən keçirməyə istiqamətləndirmək zəruridir... Hər hansı məşğələ zamanı, yeri gəldikcə, qarşıya müşahidə məqsədi qoymaq, müşahidənin diqqətlə aparılıb toplanan faktlardan düzgün nəticə çıxarılmasına nail olmaq, planlı, məqsədəuyğun qavrayışın inkişafına ciddi təsir edir”.¹

Bədii əsərlərin qavranılması mürəkkəb yaradıcı proses olub məktəblinin dünyagörüşü, həyat, estetik, oxucu və emosional təcrübəsi ilə bağlıdır. İfaçı folklor, klassik ədəbiyyat nümunələrini oxuyanda belə həmin əsərlərə müasirlik baxımından yanaşır. Əsərin ifadəli oxusu zamanı şagird özünün fərdi münasibətini, vətəndaşlıq mövqeyini ortaya qoyur.

İfadəli oxu problemini dərin-dən araşdırmış metodist-alim S.Hüseynoğlunun fikrincə, elə ilk dərslərdən ədəbiyyat müəllimi şagirdlərdə belə bir fikir yaratmalı və möhkəmləndirməlidir ki, kamil sənət əsərində hər bir kəlmənin, hər bir deyimin ağır mənə yükü var. Bu, bədii əsərin gözəlliyi deməkdir. Bədii əsərin gözəlliyi isə səslənən sözdə açılır, açkara çıxır. Məktəblidə ədəbi əsəri səslənən sözdə ifadə etmək bacarığının yaradılması söz sənətini başa düşüb qiymətləndirmək yolunda mühüm addımdır.²

¹ Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: Maarif, 1989, s.237-238.

² Hüseynoğlu S. İfadəli oxunun əsasları. Bakı: ADPU-nun nəşri, 2010. s.10.

Məlumdur ki, ifadəli oxu bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi üzrə iş ifa üçün seçilmiş əsərin ideya-mövzu, janr baxımından təhlilinə əsaslanmaqla aparılır. Əsərin təhlilində buraxılan səhv onun ideya-məzmununun, sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin təhrif olunmuş şəkildə, bəsit qavranılmasına səbəb olur ki, bu da nəticə etibarilə ifadəli oxuya mənfi təsir göstərir. Misranın, cümlənin, hətta bir sözün belə sönük tələffüzü, fikrin solğun səsləndirilməsi ifadənin ifadəli oxu bacarıqlarına yiyələnmədiyini, eləcə də əsərin ideya-məzmununu dərinlən qavramadığını göstərir.

Bədii əsərin ideya-məzmunu, sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin təhlili üzrə işin səmərəli olub-olmaması əksər hallarda ifadəli oxu zamanı üzə çıxır. M.P.Vaqifin həyatının son dövründə yazdığı “Görmədim” müxəmməsinin təhlili zamanı bəzən sənətkarın yalnız bədbinliyindən, məyusluğundan, keçirdiyi sarsıntılardan söz açılır, həmin əsər şairin zamanədən, taledən küskün əhval-ruhiyyəsinin nəticəsi kimi təqdim edilir. Halbuki şeirdə şair ilk növbədə ədalətdən uzaq cəmiyyəti qəlbinin dərinliklərindən gələn etirazla qamçılıyır:

Eyləyən viranə Cəmşidi-Cəmin eyvanını,
Yola salmış, bil ki, bəzmi-ışrətin çəndanını,
Kim qalıbdır ki, onun qəm tökməyibdir qanını,
Dönə-dönə imtahan etdim fələk dövrənini,
Onda mən bərəkslikdən özgə adət görmədim.

Göründüyü kimi, bu şeirdə Vaqif hər şeydən əvvəl bir vətəndaş, bir həqiqətpərəst kimi çıxış edir. Müxəmməs dünyanın ağalarına, yalançı din xadimlərinə, ləyaqətsiz adamlara tutarlı bir ittihamnamədir. Həmin şikayətləri yalnız şəxsi narazılıq kimi qəbul etmək düzgün olmazdı. Burada yığcam, lakin tutarlı şəkildə əsrin ictimai səciyyəsi verilmişdir. “Kim qalıbdır ki, anın qəm tökməyibdir qanını” deyərkən Vaqif, əlbəttə, yalnız özünü düşünmürdü. Burada Vaqifin dərin ictimai təəssüfünü özünü açıqca göstərir.

Deməli, “Görmədim” müxəmməsinin təhlili zamanı bədbinlik əhval-ruhiyyəsinin qabardılması, məhz bu ovqatın ifadəli oxu vasitəsilə dinləyiciyə çatdırılması səmərəli yol deyildir. Çünki böyük bədii təsir və ümumiləşdirmə gücünə malik bu əsərdə “Belə dün-

yadan həzər etmək lazımdır” deyərkən şair heç də tərkî-dünya olmaq istəmir. Onun səsindeki dərin məhvedici qəzəb dünyanı məkr və xəyanətdən uzaq görmək arzusundan irəli gəlir. Vaqif bədbinləşmir. O, etiraz edir, yalan və ədalətsizlik dünyasına meydan oxuyur. Hissə qapılmadan, soyuq bir mühakimə ilə öz dövrünün ictimai vəziyyətinə, sosial ziddiyyətlərinə qiymət verir. Şair özbaşınalıq, ədalətsizlik, qanunsuzluq hökm sürən bir mühiti belə açıq və amansız tənqid etməklə ona öz sonsuz nifrətini bildirir.¹

Təhlilin bu istiqamətdə aparılması ifadəli oxu zamanı ifadəlilik vəzifələrinin, intonasiya çalarlarının düzgün müəyyənləşdirilməsinə imkan verir.

İfadəli oxu vasitəsilə ədəbiyyatşünaslıq məsələlərinin, bir sıra ədəbi-nəzəri anlayışların mənimsədilməsi təmin edilir.

Məlumdur ki, ədəbi-tarixi faktları, nəzəri biliklərə yiyələnmədən əsərin bədii dilin gözəlliyini duymaq, təsvir olunanları, ideya-məzmunu dərinləndirən qavramaq mümkün deyildir. İfadəli oxu zamanı şagird nəzəri biliklərindən istifadə edərək yazıçının təsvir etdiyi həyat hadisələrini, insan talelərini qəhrəmanların yaşantılarını dərk edir, keçirdiyi hissləri, həyəcanları duyur, mətnaltı mənanın mahiyyətinə nüfuz edir.

İfadəli oxu ilə bağlı işlər zamanı dərstdə bədii söz sənətinə yaradıcı münasibət mühiti yaradılır, şagirdlərdə nəzəri biliklərdən bəhrələnməklə əsərin sənətkarlıq xüsusiyyətlərini dəyərləndirmək bacarığı formalaşdırılır.

Əsərdəki fonetik, leksik, qrammatik səviyyədə obrazlılıq, poetik sintaksis, heca, əruz, sərbəst vəzn, satira, yumor, mübaligə, kinayə, bədii sual, mətnaltı məna, monoloq, dialoq kimi sənətkarlıq məsələlərinin öyrədilməsində ifadəli oxunun əhəmiyyəti böyükdür. Məsələn, M.Ə.Sabirin “Doğrudan da, Məmədəli, qeyrət həlal olsun sənə!” satirasının öyrənilməsi zamanı kinayə, sarkazm haqqında nəzəri məlumatın dərinləndirilməsi, nəticə etibarilə əsərin ideyasının şagird tərəfindən dərinləndirilməsi baxımından ifadəli oxu əvəzsiz vasitədir.

¹ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, III c. Bakı: Elm, 2009, s.666-668.

Doğrudan da, Məmdəli, qeyrət həlal olsun sənə!
Baği-şəhdə etdiyin işrət həlal olsun sənə!
Əhlinə şah olduğun dövlət həlal olsun sənə!
Verdiyin məşruteyi-millət həlal olsun sənə!

C.Məmmədquluzadənin “Ölülər” tragikomediyasında məşhur dialoqun – İsgəndərin kinayə dolu sözlərinin və Şeyx Nəsrullahın cavab reaksiyasının ifadəli oxusu nəticəsində hər iki obrazın xarakteri dərinlən qavranılır.

Şeyx Nəsrullah (*İskəndərə*). Cənabınız da bir mənəb sahibisiniz ya yox?

İskəndər. Xeyr, mən heç bir şey sahibi deyiləm. Mənəb sahibi bu ağalardır. (*Heydər ağanı və Əliqulu bəyi göstərir*). Mən ancaq bu meyvələrin içində itburnu gülüyəm.

Əliqulu bəy (*Heydər ağaya*). Yəqin genə keflidi.

Şeyx Nəsrullah (*İskəndərə*). Belə məlum olur ki, sizin dərşiniz bu ağaların dərşindən azdır ki, bir mənəbə çata bilməmişiniz.

İskəndər. Bəli, bəli, bunlar elm dəryasıdırlar. İndi də ki, inşallah, siz cənabdan ölü diriltmək elmini öyrənərlər, onda daha lap alim olarlar, inşalah!

Şeyx Nəsrullah (*hacılara*). Hacı Həsən ağa, təvəqqe edirəm bu biədəbi buradan kənar edəsiniz! Bu mürtəd Allah-taalanın hikmətinə istehza eləyir (*Hacı Həsən və qeyriləri İskəndəri hədələyib, salırlar eşiyə*).

Həydər ağa. Şeyxənə, onun ağı başında deyil, çünki gecə-gündüz keflidir.

Mir Bağır ağa. Hələ kefliliyi qalsın kənarda, hələ hicabı da danır. Deyir ki, gərək övrətlər üzüaçıq gəzələr.

Şeyx Nəsrullah (*çox ucadan*). Necə?

Hacı Kərim. Xeyr, Mir Bağır ağa, o qələti eləyə bilməz.

Mir Bağır ağa. Necə eləyə bilməz? Hazır dünən məgər doqquz yaşında bacısına deməyib ki, dur çıxmaq küçəyə gedək, gəzək. Nə bilim, gün çıxıb, çiçəklər açıb. Mən öz qulağımnan eşitmişəm.

Şeyx Nəsrullah (*durur ayağa*). Vaveyla, vaveyla! (*Adamlar hərəkətə gəlir və hamı qalxır ayağa, Şeyx Nəsrullah qapıya tərəf hücum eləyir*). Mən bu vilayətdə qala bilmənəm!

Məktəblilərin **şifahi nitqinin inkişafı** ilə bağlı vəzifələrin yerinə yetirilməsində müntəzəm və sistemli ifadəli oxu məşğələləri böyük rol oynayır. “Nitq inkişafı dedikdə, bir tərəfdən şagirdin ifadə edəcəyi fikri dərinlən mənimsəməsi, onu aydın, dəqiq, təsirli və şəraitə uyğun şəkildə (yəni yerinə görə yığcam, geniş, dinləyicilərin səviyyəsinə uyğun və s.) ifadə etməsi, digər tərəfdən isə başqalarının nitqində ifadə edilən mənanı düzgün qavraması, dərk

etməsi nəzərdə tutulur. Göründüyü kimi, hər iki halda nitqin əsasını məna (fikir) təşkil edir: birinci halda şagirdin fikri düzgün mənim-səməsi və onu başqalarına düzgün çatdırması, ikinci halda isə başqalarının fikrini doğru dərk etməsi nəzərdə tutulur”¹.

Ədəbiyyat fənn kurikulumunda qeyd edilir ki, bədii əsərlərin öyrədilməsi zamanı şagirdlərin şifahi və yazılı nitqi cıalanır. Şagirdlər ana dilimizdə yazılmış əsərlərdə dilin gözəlliyini, dərin fikir və ifadə zənginliyini görüb-götürür. Təlim prosesində sənətkarın sözdən istifadə məharəti, nitqin bədiliyi, ifadəliliyi, obrazlı sözün doğurduğu emosionallıq və fikir tutumu haqqında aydın təsəvvür yaradılır, bu əsasda nitqin zənginləşməsi təmin edilir.

Məhəmməd Peyğəmbər deyirdi ki, şeir əzbərləyin, çünki şeir dilinizi düzəldir, danışığınızı, nitqinizi gözəlləşdirir. İngilis alimi, humanisti Frensis Bekonun fikrincə, mütaliə insanı kamilləşdirir, nitq qabiliyyətini inkişaf etdirir.

Ədəbiyyat dərslərində nitq inkişafı üzrə aparılan işlər məktəblilərdə bədii sözə həssas münasibətin yaradılmasına, sözün, fikrin məna incəliklərini duymaq, ifadə etmək bacarığının formalaşdırılmasına imkan yaradır.

İfadəli oxu bacarıqlarının formalaşdırılması üzrə işin nəticələri öz əksini şagirdlərin şifahi nitqində, əsərin məzmununun yığcam, geniş, yaradıcı nağıl edilməsində, şeir və nəsr parçalarının, mono-loqların əzbər söylənilməsində, səhnələşdirmələrdə tapır.

Kamil söz sənəti nümunələrinin ideya-məzmununu səslənən sözlə çatdırmaq, dilin incəliyini, gözəlliyini duymaq bacarığına yiyələnən şagirdin özünün də şifahi nitqi inkişaf edir, ifadəlilik, təsirlilik, səlislik, aydınlıq, axıcılıq keyfiyyətləri əxz edir.

N.Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasında “Xosrovun Fərhadla deyişməsi” səhnəsinin ifadəli oxusu şagirdlərin nitqin düzgünlüyü, dəqiqliyi, ifadəliliyi barədə təsəvvürünü zənginləşdirir. Fərhadın Şirini sevməsi xəbərini eşidən Xosrov öz rəqibini məhəbbətindən çəkəndirmək üçün əvvəlcə qızıldan istifadə edir. Niyyətinə çatmayanda daha təsirli vasitəyə - sözə əl atıb, rəqibini qəfil suallarla susdurmaq istəyir:

¹ Əhmədov B. Ana dili dərslərində şagirdlərin nitqini inkişaf etdirmək yolları. Bakı : Maarif, 1967, s.3.

Xosrov əvvəl sordu: "Hardansan, cavan?"
 Fərhad cavab verdi: "Dost diyarından."
 Dedi: "O diyarda hansı sənət var?"
 Dedi: "Qəmi alıb, canı satırlar."
 Dedi: "Canı satmaq heç ədəb deyil."
 Dedi: "Aşıqlərdə bu əcəb deyil."
 Dedi: "Ürəkdəndir çəkdiyən bu qəm?"
 Dedi: "Ürək nədir, candan aşıqəm."
 Dedi: "Əzizdirmi eşqi Şirinin?"
 Dedi: "Onu candan bilirəm şirin."
 Dedi: "Aytək onu gecə görürsən?"
 Dedi: "Yuxum gəlsə, yatırammı mən?"
 Dedi: "Qəlbin onu unudar haçan?"
 Dedi: "Torpaqlarda yatdığım zaman."
 ...Dedi: "Gəl əl götür, səbrə ver qərar."
 Dedi: "Heç can üçün səbr etmək olar?"
 Dedi: "Səbr etməyin faydası çoxdur."
 Dedi: "Qəlb səbr edər, qəlbim ki yoxdur."
 Dedi: "Hansı qəmdir qorxudan səni?"
 Dedi: "Ancaq hicran qorxudur məni."
 Dedi: "İstəyirsən dünyada həmdəm?"
 Dedi: "Özümü də heç istəmirəm."
 Şah cavab tapmadı Fərhada artıq.
 Gördü məsləhətdir bitsin danışığ.
 Həzərata dedi: "Ta bu günəcən
 Belə hazırcavab görməmişəm mən.

Xosrovun məğlubiyyəti ilə bitən bu deyişmə Fərhadın ağlını, zəngin mənəviyyatını, gözəl nətiq olduğunu, öz fikirlərini ifadəli bir dillə çatdırmaq məharətini nümayiş etdirir. Bu dialoqdan şagirdlərə aydın olur ki, nitqin ifadəliliyi hiss və duyğuların, düşüncələrin düzgün, dəqiq, məntiqli çatdırılması, təxəyyülli fəallaşdırın, hadisəyə, qəhrəmana emosional münasibəti obrazlı ifadə edən sözlərin seçilməsi ilə sıx bağlıdır.

İfadəli oxu bacarıqlarına yiyələnən şagirddə **söz həssas münasibət, söz sənətinə məhəbbət** oyanır. Bu prosesdə müəllimin metodik ustalığı, şəxsi nümunəsi böyük rol oynayır. Müəllimin sözdən istifadə məharəti, nitqinin ifadəliliyi, cəlbədiciliyi, səsini idarə etmək bacarığı təlim prosesində çox əhəmiyyətlidir. Əgər müəllimin ifası bəsit, emosionallıqdan məhrum, sönükdürsə, onun söylədikləri

şagirdlərə təsir etməyəcək, havadan asılı qalacaqdır. Belə nitqin, ifanın qavranılması, başa düşülməsi şagird üçün çətinlik törədir, bəzən də əsərin ideya-məzmununun yanlış qavranılmasına gətirib çıxarır. Müəllimin emosional, təsirli ifası isə mətnin, təlim materialının şagirdlər tərəfindən başa düşülməsini, yadda qalmasını asanlaşdırır.

Şair H.Arif ədəbiyyatşünas alim C.Xəndanın xatirəsinə həsr etdiyi “Necə unudasan?” şeirində sevimli müəllimin nətiqlik məharətini, mənalı nitqini, ifadəli şeir demək bacarığını yüksək qiymətləndirərək yazır:

Doymazdıq mənalı söhbətlərindən,
Hər duzlu kəlam da bir yadigardır.
Deyərdin kimləri sevirdən,
Deməzdin kiməsə nifrəti vardır.

Şeirsiz, ilhamsız görmədim onu,
Baxan unudardı ağrını, dərdi.
Vaqifi, Sabiri, Səməd Vurğunu,
Əzbər deyər-deyər əzbərlərdi.

Bu baxımdan bədii əsərin ifadəli oxusunda süni pafos təmtəraq deyil, mətnin ideya-məzmununu səslənən sözlə dinləyiciyə çatdırmaq üçün hər sözün, ifadənin həssaslıqla duyulması, işlənmə məqamına görə mənə çalarlarının dərk edilməsi zəruridir.

İfadəli oxuya hazırlıq zamanı şagird əsərdəki hər sözün, kəlmənin mənası, məqsədmüvafiqliyi, necə tələffüz olunacağı barədə düşündür. Böyük sənətkarın əsərlərinin dilindəki həqiqi, məcazi mənalı sözlər, xəfif kinayə, istehza, sarkazm, coşqun hisləri ifadə edən zəriflik və ya kəskinlik, xalq dilinə xas olan yığcamlıq, fikrin birbaşa, çıpaqlıqla deyil, dolayı ifadə edilməsi istər-istəməz ifadənin da şüuruna hopur, sözə həssas yanaşmasına, nitqinin cıllanmasına səbəb olur.

“Fransa yazıçısı G. Mopassan deyirdi ki, sizin, haqqında danışmağa başladığınız əşya, necə olur-olsun, onu adlandırmaq üçün ancaq bir isim, onun hərəkətini ifadə etmək üçün yalnız bir feil və təyin etmək üçün tək-cə bir sifət vardır. Həmin isim, həmin feil, həmin sifət tapılmayınca axtarmaq lazımdır və heç bir zaman çətinlikdən qurtarmaq üçün, hətta dil (vəzn, qafiyə) baxımından

müvəffəqiyyətli olsa da saxtalıq ardınca qaçılmamalıdır.

Sanki bu sözlər Sabir şeirinin dilinə nümunə olaraq deyilmişdir. Sabirin şeirlərində bütün sözlər yerli-yerindədir. Müəyyən bir fikri bildirmək üçün onun işlətdiyi nitq hissələrindən müvafiq sözlər tapmaq mümkün deyildir.

Məzlumların göz yaşı dərya olacaqmış,-
Dəryaları, ümmanları neylərdin, ilahi?!..
Bağın, əkinin xeyrini bəylər görəcəkmış,-
Toxm əkməyə dehqanları neylərdin, ilahi?!..
İş rəncbərin, güc öküzün, yer özününkü,-
Bəyzadələri, xanları neylərdin, ilahi!

Burada heç bir sözü başqa bir sözlə əvəz etmək olmaz. Sabirin poeziyası bir-birinə yaraşan əlvan, rəngarəng təbii güllərdən salınmış xalıdır. Burada sözlərə toxunmaq, hətta onların yerini belə dəyişdirmək mümkün deyildir. Sabirin misraları tuncdan tökülmüşdür. Bu şeiri başqa bir musiqi ilə, başqa bir ahənglə oxumaq olmaz: onu Sabir özü bəstələmişdir. Sabirin misraları şairin öz musiqisi ilə oxunur. Bu məzmunu ifadə etmək üçün yalnız belə bir intonasiya, avaz seçilməli idi: həmin effekti yaratmaq üçün ancaq suallı nida avazı lazım idi”¹.

Şənətkar bədii obraz yaratmaq üçün söz əzabına qatlaşır, inadala axtarışlar aparır, dönə-dönə əsərin üzərinə qaydır, onu bədii cəhətdən cilalayır. R.Rzanın öz yaradıcılıq axtarışları haqqında yazdıqları bu baxımdan səciyyəvidir:

Mən ilhamı bir dost kimi,
imdadıma çağırmışam...
Ürəyimin ağrısından
pələng kimi
bağırmışam.
Söz çıxıb ceyran dalına,
Həsərət qalıb
bir müqəyyəd
qafiyənin vüsəlinə.

Şübhəsiz, qüdrətli sənətkarların öz niyyətini ifadə etmək üçün

¹ Hacıyev T. Yazıçı dili və ideya-bədii təhlil. Bakı: Maarif, 1979. s.102-103.

dilin zəngin xəzinəsindən məharətlə istifadə etməsi, fikri dəqiq, ifadəli çatdırmağa imkan verən obrazlı söz axtarışları şagird-ifaçı üçün bir örnəyə çevrilir, sözə həssas münasibət bəsləməyi öyrədir.

İfadəli oxu şagirdin estetik hislərini zənginləşdirməklə, yanaşı, sənətkarın hiss və düşüncələrini, məramını başa düşməyi, yaradıcı əməyin məhsulu olan bədii mətnə dəyər verməyi, oradakı gözəlliyi görməyi, qiymətləndirməyi öyrədir.

Məlumdur ki, bədii ədəbiyyat məktəblilərin estetik tərbiyəsinin mühüm vasitəsidir. Təlim prosesində bədii əsərin ideya-məzmunu, sənətkarlıq xüsusiyyətləri barədə ilkin təsəvvür oxu - səslənən söz vasitəsilə yaradılır. Bu baxımdan əsərin təhlilindən sonra aparılan ifadəli oxu şagirdlərin mənəvi-estetik inkişafının mühüm amili kimi çıxış edir.

İfadəli oxu, obrazlı söz şagirdlərin estetik zövqünü, bədii duyumunu inkişaf etdirir. Ədəbiyyat dərslərində səslənən obrazlı-emosional söz vasitəsilə fərdin fəallığına zəmin yaradan estetik tələbatlar, hislər formalaşır. Mexaniki, kortəbii əzbərləmə əvəzinə, estetik qavramanın fəallaşdırılması vasitəsilə məktəblilərin bədii inkişafının əsas şərti olan əsərin yaradıcı şəkildə mənimsənilməsi, onun dil, üslub, kompozisiya xüsusiyyətlərinin dərinləndirilməsi təmin edilir.

Müəllimin təlim prosesində ifadəli oxuya lazımınca diqqət yetirməməsi isə şagirdlərin emosional, estetik inkişafında ciddi çatışmazlıqlara gətirib çıxarır. “Təbii ki, bədii məzmun bədiiliyi təmin edən elementlərin təhlili ilə açılmalıdır. Bu halda əsərin bədii keyfiyyəti, estetik məziyyəti aşkar olur, bu halda əsər oxucu-məktəblinin yalnız yaddaşına yox, həm də duyğularına hopur; duyularaq, yaşana-yaşana dərk olunan əsər ya gec unudulur, ya da heç unudulmur. Bu da məlum məsələdir ki, bədii detalların şərhli məktəbliyə bədii zövq aşılayır, onda yüksək estetik səviyyə hazırlayır.”¹

Əsərdə təsvir olunan təsirli səhnələr, hadisələr, obrazlar ifadəli oxu zamanı oxucunun şüurunda dərin iz buraxır, unudulmaz təəssürat yaradır. H.Arifin “Təbiət düşünür” şeirini səssiz, “ürəyində” oxuyan şagird təsvir olunan əsrarəngiz təbiət mənzərəsini ifadəli oxu zamanı olduğu kimi göz önündə canlandırma bilməz:

¹ Hacıyev T.Yazıçı dili və ideya-bədii təhlil.Bakı: Maarif, 1979, s.3. (130)

Gəl çıxmaq seyrinə uca dağların,
Çəmən olan yerdə xalça nə lazım?
Gözündən su içək buz bulaqların.
Lilpar olan yerdə dolça nə lazım?

Nə qaval götürək, nə tar, nə kaman,
Orda nəğmə də var, nəğməkar da var,
Yarıb buludları dinəndə qartal
O səssə bərabər bir səs harda var?!

Lakin estetik hislər yalnız həyatdakı, bədii əsərdəki gözəlliyin qavranılması ilə yaranmır. Bədii ədəbiyyat təkcə həyatdakı gözəlliyi deyil, həyatı bütün rəngləri, çalarları, xeyiri, şəri ilə təsvir edir. Sənətkar bədii əsərdə həyatdakı eybəcərlikdən, mənfi tiplərdən də söz açır. Bu zaman o, eybəcərliklə mübarizədə gözəlliyi, öz estetik idealını təsdiqləyir. C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir həyatın dibində yaşayan insanların faciələrini əks etdirməklə, bu faciələrin baskarlarının – Xudayar bəyin, Şeyx Nəsrullahın, fəhləni insan saymayan zavod, mədən sahibinin, əkinçini dilənçi kökünə salan mülkədarın iç üzünü göstərərək həyatın sərt, acı həqiqətlərini aşkarlamaqla əslində öz estetik ideallarından, həyatda gözəlliyin qələbəsinin zəruriliyindən söz açmışlar.

İfadəli oxu şagirdlərin əmək tərbiyəsinin mühüm vasitəsidir. İfadəli oxu bacarıqlarına yiyələnmək asan məsələ deyil, “zəhmət və yaradıcılıq” prosesidir. İfadəli oxu təsvir olunanları, müəllif niyyətini səslənən sözlə uğurlu ifadə etmək üçün şagirdə səy göstərmək, gərgin axtarış aparmaq tələbatı, çətinliyi dəf etmək arzusu doğurur.

İfadəli oxu zamanı yalnız bu sahədə xüsusi qabiliyyəti olanlar deyil, hər bir şagird öz imkanları daxilində fəaliyyət göstərir, yaradıcı əməyin sevincini də, “yaradıcılıq əzablarını” da hiss edir. Nəticə etibarilə bu da öz əksini onun ədəbiyyat dərslərindəki dolğun cavablarında, bədii əsərlərin mütaliəsinə həvəsinin artmasında, ifadəli oxu bacarıqlarına yiyələnməsində tapır.

İfadəli oxu üzrə təmrinlər müəllim-şagird, şagird-şagird əməkdaşlığına, ünsiyyətinə müsbət təsir göstərir. Müəllimin nü-

munəvi ifadəli oxusu şagirdlərdə güclü təəssürat yaradır. İfadəli oxunu heyranlıqla, diqqətlə dinləyən şagirdlərdə öz ifalarında müəlimə bənzəmək, onun kimi mahir ifaçı olmaq arzusu oyadır. İfadəli oxu üzrə çalışmaları cütlük, kiçik qrup şəklində icra edən şagirdlər dialoqa girir, söylənilən fikirləri diqqətlə dinləyir, təlimi problemi həll etmək üçün birgə səmərəli fəaliyyət göstərirlər.

OXU SƏNƏTİNİN TARİXİNDƏN

Ədəbi-bədii nümunələrin səslənən sözlə çatdırılması tarixi qədimdir. Pedaqogika tarixində elə bir məktəb olmayıb ki, orada şagirdlərə ədəbi mətnləri oxumağı, bədii qiraət vərdişlərini öyrətməsinlər. Bu mənada oxu sənətinin yaranma tarixi məktəbin tarixindən başlanır. İfadəli oxunun tarixi Şərqdə oxu sənətinin tarixi, şifahi xalq ədəbiyyatı ilə sıx əlaqəlidir.

Hələ qədim zamanlardan başlayaraq bu günə kim bədii sözün sehrli gücünə dərin inam bəsləyən müdrik babalar, ağbirçək nənələr uşaqlara milli mədəni-dəyərləri aşılamaq məqsədilə xüsusi ahənglə, ifadəli şəkildə bayatılar, nəğmələr, nağıllar, dastanlar söyləmiş, xalqımıza xas olan əxlaqi-mədəni keyfiyyətlər, nəcib hislər aşılamışlar.

Uşaq göz dünyaya açan gündən xalqın bədii söz xəzinəsi olan folklor nümunələrini eşidir, ana laylasının həzin sədaları atında yuxulayır, ayılıanda oxşamaların sədası altında atılıb-tutulur, əzizlənir.

Şifahi xalq ədəbiyyatının inciləri – nağıllar, atalar sözləri və məsəllər, nəğmələr, təmsillər, tapmacalar, yanıltmaclar, düzgülər, acıtmalarda dilimizin zənginliyi öz əksini tapmış, hər biri özəl ifadə, deyim tərzinə malik olan bu əsərlər uşaqda kiçik yaşlarından bədii duyumu, ana dilinə məhəbbəti inkişaf etdirmişdir. Uşaqların nitq qüsurlarını islah etmək, onlara deyilişi çətin sözləri tələffüz etməyi öyrətmək, diqqətini, danışiq qabiliyyətini inkişaf etdirmək məqsədilə xüsusi folklor janrının - yanıltmacların yaradılması qədim dövrlərdə bu janrın da təlim-tərbiyə əhəmiyyətinin düzgün dəyərləndirildiyini göstərir.

İfadəli oxunun kökləri ibtidai insanların əmək nəğmələrinə gedib çıxır. “Hələ ən qədim, ibtidai icma dövründə əmək mərasimləri, görülən işlərin ahəngi, bu işləri yerinə yetirənlərin əhval-ruhiyyələri, ovqatları, onların özlərinin melodik səsləri, zümzümələri, nəhayət sözləri ilə müşayiət olunmuşdur. Bu zümzümələr, melodik səslər, sözlər zaman-zaman biçimlənərək poetik mənə kəsb etməyə başlamış və ilkin nəğmələrə çevrilmişdir.

Əmək nəğmələrinin ən qədim örnəkləri ovçuluq nəğmələridir. Ovçu nəğmələrində sözün melodik-magik gücünün ovu ram etməyə, ələ keçirməyə qadur olduğuna inanılmışdır.

Əmək nəğmələrinin ən bitkin və geniş yayılmış nümunələri əkinçiliklə bağlı cüt (cütçü) nəğmələri-holavarlardır. Bu nəğmələri yer sürüldükcə əkin zamanı hodaqçılar – cütçülər xüsusi avazla, uca, melodik səslə oxumuşlar. Holavarların məzmunu əməyin, görülən işin, fərdi və ictimai ovqatın necəliyi, hodaqçının əhval-ruhiyyəsi ilə şərtlənmiş, onun musiqisi, avazı, cütə qoşulmuş heyvanların hərəkət ritminə uyğun olmuşdur.

Əvvəllər holavar nəğmələri azmisralı, azhecalı mətnlər olmuş və ahəngə, səsə, avaza uyğunlaşdırılmışdır. Zaman keçdikcə holavarlar öz ilkin, qədim şəklini tədricən dəişmiş və bayatı biçiminə düşmüşdür. Cütçü bu nəğmələrdə həm öz həyatını, dolanacağını nəql eləyir, həm də öküzləri tərifləyir, nəvazişli sözlərlə onları torpağı tez şumlamağa həvəsləndirir. Bütün folklor nəğmələrində olduğu kimi, burada da sözün-nəğmənin sehrli gücünə, xeyir-bərəkət, uğur, bolluq gətirə bilmək qabiliyyətinə inam vardır¹.

Şifahi xalq ədəbiyyatımızda sözün məna yükü, dəyəri, təsiri, kəsərliliyi haqqında “”Sözü ağzında bışır, sonra çıxar”, “Sözün zahiri zərif, batini lətif olmalıdır”, “Qılınc yarası sağalar, söz yarası sağalmaz”, “Dili ilə ilanı yuvasından çıxarar” kimi atalar sözləri və məsəllər yaranmışdır.

Şərqdə ilk peşəkar bədii söz ustaları nağılçılar, ozanlar olmuşdur. Qədim dövrlərdə küçə və bazarlarda, meydanlarda, çayxanalarda səyyar nağılçılar gəzib nağıl danışır, ozanlar el şənliklərində dastan söyləyir, xalqın arzu və istəklərindən, tarixi hadisələrdən söz açırdılar. Bu zaman ifaçının bədii sözü ifadəli çatdırmaq bacarığı dinləyicilər tərəfindən yüksək qiymətləndirilir, alqışlanırdı. Ozanların ifası sazla, musiqi ilə müşayiət olunurdu.

Qədim Azərbaycanda yaşayan xalqların dini-fəlsəfi, mənəvi-əxlaqi, ictimai-siyasi görüşlərini əks etdirən “Avesta”da sözün gücünə böyük dəyər verilir, vəhdətdə götürülən xeyir söz, xeyir əməl, xeyir düşüncə insan xoşbəxtliyinin mühüm amili kimi irəli sürülürdü. Əvvəlcə fikir yaranır, sözlə ifadə olunur və əməllə həyata keçirilir:

¹ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə. I c.Bakı: Elm, 2004, s. 156-157.

Müqəddəs fikirlə haqq din önündə,
Xeyir söz, xeyir iş, xeyir düşüncə
Sayəsində verər Ahurə bizə
Xiştranın əlilə əbədi həyat.¹

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Dədə Qorqud xeyirdə-şərdə xalqa üz tutub qafiyəli nəsrə, ifadəli bədii sözlə boy boylayır, soy soylayırdı. Qopuz musiqisinin müşayiəti ilə, igid döyüşçülərin başına gələnlərin xatırladılması, məclisdəkilərə xeyir-dua verilməsi dinləyiciləri təsirləndirir, emosional ovqat yaradırdı:

Hanı dediyim bəy ərənlər?
Dünya mənim deyənlər?
Əcəl aldı, yer gizlədi,
Fani dünya kimə qaldı?
Gəlimli-gedimli dünya,
Son ucu ölümlü dünya!

Müsəlmanların müqəddəs kitabı olan “Qurani Kərim” də ifadəli oxunun geniş yayılmasında mühüm rol oynamışdır. “Quran” ərəbcə *iqra* sözündən olub mənası “oxumaq”, “tələffüz etmək”, daha doğrusu Allahdan Məhəmməd əleyhissəlamə nazil olan kəlamların oxunması, tələffüz edilməsi deməkdir. “Peyğəmbərimiz (ə) öz əshabələrinə müraciətlə belə deyirdi:”Qurani öz (gözəl) səsinizlə rəvnəqləndirin”².

Məlumdur ki, “Qurani-Kərim”in nazil olduğu dövrdə - VII əsrdə ərəb xilafətində şeir, nətiqlik sənəti inkişaf etmiş, fəsaḥət və bələḡət özünün ən yüksək zirvəsinə çatmışdı. Ərəb qəbilələrinin əksəriyyətinin axışub gəldiyi bazarlarda təkcə alver getmir, ticarət sazişləri bağlanmır, eyni zamanda qədim Afinada olduğu kimi, şair və nətiqlərin müsabiqələri də keçirilirdi.

Müsabiqə zamanı oxunan şeirlərin, söylənən xütbələrin münşiflər tərəfindən qiymətləndirilməsi o dövrdə yazılı surətdə olmasa da, şifahi şəkildə bütün Ərəbistan yarımadasında intişar tapmış ümumi estetik tələblər, müəyyən stilistik normalar əsasında həyata keçiri-

¹ Hikmət xəzinəsi. Bakı: Maarif, 1992, s.31.

² Qaradağlı V. Qurani-Kərimin qiraəti və onun linqvistik əsasları. Fil. elm. nam. diss. avtoreferatı. Bakı, 2005, s.4.

lirdi. Az sözlə çox şey deməyə, bütöv bir fikri qüsursuz ifadə etməyə xüsusi əhəmiyyət verilirdi. Şeyrin, natiqliyin, üslubiyyatın yüksək inkişaf etdiyi belə bir dövrdə nazil olmuş “Qurani-kərim” ərəblərin şöhrəti dillər əzbəri olan bütün möhtəşəm sənət əsərlərini öz poetik siqləti, təkraredilməz gözəlliyi ilə kölgədə qoymuş, onların bədii təsir qüvvəsini heçə endirmişdi.

“Qurani-Kərim”i düz oxuyan özünə savab, səhv oxuyan isə günah qazanmış olur. M.Füzuli bu cəhəti nəzərə alaraq yazırdı:

Ey xəta ləfzilə Qur'anın şükuhin sındıran,
Mö'cüzü-ayati-Qur'andan həzər qılmazmısan?
Hər əlif bir xəncəri-xunrizi-bürRANDIR sənə,
Xəncəri-xunrizi-bürRANDAN həzər qılmazmısan?
Bir həkimi-kamilin darüş-şəfayi-hikmətin
Etmək istərsən xərab, ondan həzər qılmazmısan?!¹

“Əvvəllər klassik ərəb dilinin bədii nümunəsi olan “Quran” bəlağət və fəsaḥət baxımından öyrənilmiş, sonralar isə söz sənətinin ayrı-ayrı cəhətlərini araşdırmaq diqqət mərkəzində olmuşdur. Elə buna görə də bəlağət, yəni nitq gözəlliyi məsələsi ilk dəfə olaraq “Quran” la bağlı şəkildə öyrənilməyə başlanılmışdır. Çünki Tanrı tərəfindən göndərilmiş hesab edilən müqəddəs kitab bəlağətli nitqin ən kamil nümunəsi kimi tanınırdı.”Quran” kəlamlarının təkraredilməzliyini və gözəlliyini aşkara çıxarmaq üçün ayrı-ayrı müəlliflər bu mövzuda tədqiqatlar aparırdı. Təsadüfi deyildir ki, bəlağət haqqında yazılan ilk kitablar “Quran”ın bəlağətinə həsr edilmişdi.”²

Qaynaqlarda nitqin aydınlığı, anlaşıqlı olması, yığcamlığı, nitqin tərkib hissələrinin dəqiq düzümü və sözlərin düzgün seçilməsi, söz sənətinin gözəlləşdirilməsi bəlağətin mühüm cəhətləri kimi qeyd olunur.

Qədim yunan musiqi məktəbində Homerin, digər şairlərin əsərləri oxudular, tələffüzün düzgünlüyünə, ahəngdarlığa və ritmə xüsusi diqqət yetirilərdi. Mətni əvvəlcə müəllim, sonra şagirdlər əzbərdən ifadəli söyləyərdi.

Yusif Xas Hacib Balasaqunlu “Qutadqu bilik” (Xoşbəxtliyə

¹ Qurani-Kərim. Ön söz V.M.Məmmədəliyev. Bakı: Azərnəşr, 1991, s.9, 19.

² Quliyeva M. Klassik Şərq poetikası. Bakı: Yazıçı, 1991, s. 7.

aparan elm) əsərində insan həyatında gözəl nitqin əhəmiyyətini, dəyərli sözün faydalarını şərh edərək yazırdı:

Gərəkli sözü uludan dinləməli,
Əməl etsinlər deyə kiçiklərə söyləməli.
Sözü yaxşı, gözəl düşünüb söylə,
Ancaq soruşulanda de və qısa elə.
Çox söz eşit, özün çox danışma,
Sözü ağılla söylə, biliklə bəzə.¹

Bütün dövrlərdə söz insanın ən iti silahı, onun iç dünyasını, mənəvi aləmini tanıdan başlıca vasitə olmuşdur. Həzrət Əlinin söylədiyi kimi, hər kəs öz dilinin altında gizlənib. Danışmayınca kimliyi, necəliyi bilinməz. “Qabusnamə” deyilir: “Sözü ən gözəl tərzdə söyləmək lazımdır ki, həm söz anlayan olasan, həm də söz anladasan”.

XII əsr böyük Azərbaycan şairi N.Gəncəvi “Xəmsə”yə daxil olan poemalarında sözün qüdrətindən bəhs etmiş, onu ilahi başlanğıcla əlaqələndirərək mədh etmişdir. O, sözə geniş mənada yanaşır, dilin, bədii sözün, nitqin, yazının bəşəriyyətin inkişaf tarixindəki misilsiz rolundan, onun müasir həyatda əhəmiyyətindən danışır, sözü insanın canı və özü hesab edirdi. Nizami öz əsərlərində, ümumiyyətlə, sözdən danışdıqdan sonra şeir haqqında söhbət açır, ərşin ötən bülbülü saydığı şairin zəhmətinə yüksək qiymət verir, onu peyğəmbərlərə yaxın tutur. Şair və şeir qarşısında ciddi ictimai vəzifələr qoyan Nizaminin fikrincə, şeir, bədii söz insanları tərbiyə etmək vasitəsidir:

Kim ki sözə verdi sığal, sahanı,
Sözlə bişirdi çiy olan insanı.²

Sənətkarın fikrincə, varlıq mövcud olandan bəri sözdən gözəl övlad yaranmamışdır, söz var-dövlətdən, cəvahiratdan da qiymətlidir, dünyanın naxşıdır:

¹ Balasaqunlu Y. Qutaqu bilik. Bakı: Azərnəşr, 1994, s.90-91.

² Yusifli X. Nizami Gəncəvi və onun “Sirlər Xəzinəsi” poeması. Nizami Gəncəvi “Sirlər xəzinəsi”. Bakı: Lider, 2004, s.10-11.

Sordu köhnə qızılı, təzə sözmü yaxşıdır?
Söz sərraflı söylədi söz dünyanın naxşıdır.

Şair sözün lətifətindən, fikri az sözlə ifadə etməyin daha xoş olmasından danışır, incitək sözlərlə dünyanı bəzəməyi məsləhət görürdü:

Sözün də su kimi lətifəti var,
Hər sözü az demək daha xoş olar.
...İncitək sözlər seç, az danış, az din,
Qoy az sözlərinlə dünya bəzənsin.

“İsgəndərnamə” poemasında kəskin sözü ilə seçilən, dinləyənləri sözün cazibəsinə salan məşhur natiq Tutıyanuş obrazı diqqəti cəlb edir:

Bir rumlu natiq var idi olduqca insane,
Natiqdi bir neçə dildə fanişan.
Söhbəti tutini kəməndə salmış,
Özü Tutıyanuş adını almış.
O qədər kəskindi sözü, hünəri,
Özünə çəkərdi dinləyənləri.

Şair həyatda sözdən istifadə ilə bağlı incəlikləri nəzərə almağı, fikrin, mənanın ifadəsində söz seçiminə diqqətli olmağı vacib sayır, əks-təqdirdə belə nitqin dinləyiciyə təsir etməyəciyini söyləyirdi:

Elə söz vardır ki, yaramaz demək,
Başqa bir dil ilə söyləmək gərək.
...Boş, mənasız sözlər kimə gərəkdir?
Kim belə sözləri dinləyəcəkdir?

Xacə Nəsirəddin Tusi “Əxlaqi-Nasiri” əsərində uşağın söz demək qaydalarına yiyələnməsindən danışarkən yazır: “Böyükrlə danışarkən kinayə işlətməməli, nə bərkdən, nə yavaşdan, mülayim səslə sözünü deməlidir. Danışdığı məsələ qəlizdirsə, aydın misallarla izah etməyə çalışmalıdır, başqa hallarda qısa və yığcam danışmalıdır. Yabancı kəlmələr işlətməməli, qondarma ifadələr düzəltməməli, ona deyilənlərə axıra qədər qulaq asmamış cavab verməməli, deyəcəyi fikri beynində bişirməmiş dilinə gətirməməli, ehtiyac olmadan sözü təkrar etməməlidir, ehtiyac üzündən təkrar lazım olduqda tərəddüd göstərməməlidir.

Nalayıq sözlər işlətməməli, ... zərurət üzündən ayıb kəlməyə

ehtiyac yarandıqda onu obrazlı, məcazi ibarələrlə anlatmalı, şux və zərif ifadələrdən qaçmamalı, hər məclisə münasib danışmağı bacarmalıdır. Söz vaxtı əl-qolunu işə salmamalı, qaş-gözüni oynatmamalıdır. Belə hərəkətləri yalnız danışılan əhvalat tələb etdikdə nəzakətli və gözəl tərzdə göstərmək olar.

Alimin fikrincə, uşaq “hansı fənni öyrənmək, o sahədə ixtisas sahibi olmaq istəyirsə, o fənlə əlaqəsi olan bütün elmlərlə tanış olmağa həvəs göstərməlidir, məsələn, yazı-pozu sahəsində mütəxəssis olmaq istəyən xəttatlığı, natiqliyi... və bu kimi şeyləri bilməlidir, gözəl şeirlər oxumağı, şirin nağıllar, məzəli rəvayətlər, duzlu hekayələr, gülməli lətifələr danışmağı bacarmalı, ədəbi fənlərdən başı çıxmalı, imkan olduqda yerdə qalanları öyrənməkdən də imtina etməməlidir”¹.

Hürufi ideyalarının təbliğində İ.Nəsimi və tərəfdarları natiqlik sənətinin, hürufi şeirlərin ifadəli oxusunun imkanlarından istifadəyə xüsusi diqqət yetirirdi. Hürufilər xalq içərisinə yayılaraq möhkəm və aydın məntiqə alovlu nitqlər söyləyir, öz ideyalarını bədii sözün qüdrəti-ifadəli oxu ilə şüurlara yeritməyə çalışırdılar. Rəvayətə görə, bir gənc hürufi tərəfdarları Hələbdə Nəsiminin hürufiliyi təbliğ edən şeirini şəhər meydanında əzbərdən, ifadəli söyləyirmiş:

Həqbin nəzəri bayəd, ta ruyə- mərə binəd,
Çəşmi ke, bovəd xudbin, key ruyə-xoda binəd.

(Tərcüməsi: Üzümlü görməkdən ötrü həqiqəti görən göz (dərək edən baxış) lazımdır. Göz xudbin olduqda Allahın sifətini necə görə bilər?)

Şeirin müəllifinin özü olduğunu söyləyən gənci dar ağacından asmaq üçün aparanda İ.Nəsimi haqqında çıxarılmış ölüm fitvasına baxmayaraq, onu xilas etmək üçün özünü ələ vermişdir.

XV-XVI əsrlərdə ozan-aşıq, qopuz-saz əvəzlənməsi bu sənətdəki sinkretik ünsürlərin əsas təbəqələrinə - musiqi, rəqs və söz üçlüyünə yeni bir ab-hava, bədii-estetik iqlim gətirmişdir. Etnoqrafik mərasimlərin ənənə ölçülərinə uyğun olaraq, toy-düyn məclislərində təbiət gözəllikləri, sevgi duyğuları və güzəran qayğıları ilə bağlı xəlqi çal-çağırlara, elt oxuma və söyləmələrinə, şeir, rəvayət,

¹ Xacə Nəsirəddin Tusi. Əxlaqi-Nasiri. Bakı: Elm, 1989, s.161,163.

hekayət, məzəli əhvalat, dastan kimi folklor örnəklərinə geniş yer verilmişdir¹.

Bu dövrdə M.Füzuli sözə yüksək qiymət vermiş, az söz danışmağın gözəlliyini insanın izzəti-nəfsini, şərəf və layaqətini qorumağı ilə bağlamışdır. O, düz, inandırıcı sözün məqamını, kəlam sahibini yüksək qiymətləndirirdi:

Hər şeydən yüksəkdir sözün məqamı,
Hər yerdə sevrələr sahib-kəlamı.
Sözün vəsfi mənim hünərim deyil,
Sözün qiymətinə söz yox, yəqin bil.
Gözəl yaranmışdır söz əzəl başdan,
Düzlükdür ondakı hüsnü artıran.
Düzlüklə artmışdır sözün qiyməti,
Düzlükdür hər şeyin ilk məziyyəti.

Şair sözə – nitqə tərif verərək yazırdı ki, aləm sədəfində insandan qiymətli bir gövhər görmədim və insan gövhərində isə sözdən şərəfli cövhər tapmadım. Sözün dərəcəsi və rütbəsi ucadır. Söz bilən adam hər yerdə olsa, hörmətli olar. Sözü tərif etmək mənim həddim deyil... Yaxşı söz kamalı doğruluqdan alar. Doğruluq sözün qiymətini artırır, doğru zinət daha yaxşı görünər.

“Füzuli sözü Tanrının insana bəxş etdiyi vəhy nemət kimi qiymətləndirir, nitqi-sözü, insanın mahiyyəti, məzmunu, məğzi hesab edir. Şairin fikrincə, əsərdə söz materialı nə qədər uğurlu olsa da, bu material mənanın xidmətində deyilsə, yaxud məzmunun düzgün şərhinə xələl gətirirsə, onun faydası, səmərəsi olmaz.

“Rind və Zahid” əsərində şair yazırdı: “Gərək qarışıq sözləri kənara qoyasan. Ləfzi mənaya pərdə etməyəsən, Məzmunu başa düşmək istəyənlərin ürəyini qan etməyəsən. Əsl mənadır, kəlməni zinətləndirmək deyil”. Lakin şair anlaşıqlı məzmun və zəngin mənanın bədii sıqlətdə, yüksək bəlağət və lətafətdə təqdimini də sənət üçün labüd şərt sayır, onları vəhdətdə, üzvi əlaqədə götürüb obrazlı şəkildə “can və cisim kimi söz və mənə da bir-birindən asılıdır deyirdi.”²

¹ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə. I c. Bakı: Elm, 2004, s. 474, 477.

² Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə. III cild. Bakı: Elm, 2009, s.434, 439.

Farsca “Divan”ın dibaçəsində M.Füzuli sözün məzmun və forma vəhdətindən bəhs edirdi: “...Kəlam (söz) necə bir nazik sapdır ki, o xəzinənin dürləri dənə-dənə bu sapa elə bir nizamla düzül-müşdür ki, heç bir mənə onsuz surət ala bilmir:

Söz mənadan asılıdır, mənə sözdən hər zaman,
Bir-birindən asılıdır necə ki, cism ilə can.

Uca Tanrı! Ürək necə bir idrak sahibidir ki, həmişə o xəzinədən maarif cəvahirləri çıxarıb ibarə sapına düzür, dil necə bir məşşatədir ki, o sapa düzülmüş cəvahirləri zəmanə gözəlinin boynuna həmayil edir, həm cəvahirlərə qiymət verir, həm də gözəli zinətləndirir:

Sözə xor baxmaq olmaz; hər bir söz
Ərşdəndir gəlib hədiyyə bizə.
Qəlbimiz meyil edir həmişə ona,
Çünki söz nazil oldu qəlbimizə.

Doğrudan da, nətiqə tutisinin zövq və şövq şəkəristanında daha rəğbətlə danışmağa başladığı ən gözəl söz mütəkəllimin zikrini zümzümə eylər ki, o qüdrətli nazim mülk aləminin surətləri ibarə-silə mələkut aləminin mənalarının məzmununu bir araya gətirib ya-radılış zəncirini elə bir gözəllik və zərifliklə tənzim etmişdir ki, surət aləminin aşıqları onun ibarəsinin gözəlliyini mütaliə edərək hey-rət dənizinə qərq olmuşlar və mənə xəlvətsərasının zövq sahib-ləri onun məzmununun dəqiqliyini gördükdə sükuta dalmışlar:

Çox gözəl bir nəzmdir kim, vermiş ustadın əli,
Hüsni-məzmunu ibarətlə bu cür zinət ona.
Hüsn zəncirinə hər kəs bağlanıb olmuş əsir,
Çoxları şəklinə heyrandır, çoxu məzmununa.

Binəsib olsun nə’imi-xüldən ol zişt kim,
Namülayim ləhcəsi mövzuni namövsun edər.
Tişeyi-ləfzi binayi-nəzmi viran eyləyib,
Süst göftarı fəhahət əhlini məğbun edər.

(İzahı: O dil kəsilsin ki, onun ucbatından söz fəzasında fikir sarayları uçulur. Onun pis ləhcəsinin dəyişik və çevrilmiş olduğundan ibarə gözəlliyinin varlığı məhv olub gedir.)

Şair şeir dilinin xəlqiliyini, asanlığını mühüm tələb kimi irəli sürür, istər oxumaq, istərsə də yazmaq üçün asan olmasını mühüm

şərt hesab edirdi:

Qəzəl də ki, məşhəri-dövrən ola,
Oxumaq da, yazmaq da asan ola.

“Rind və Zahid” əsərində bir daha bu fikrin üstünə qayıdan şair “Əsl söz odur ki, onu avam da başa düşsün. Qəbul əhlinin nəsihətini eşit” deyir.

Mollaxana və mədrəsələrdə, fərdi məktəblərdə mütərəqqi müəllimlər şagirdlərin nitqini inkişaf etdirmək üçün müxtəlif üsullardan istifadə etmişlər. Məktəb və mədrəsələrin özünəməxsus tədris proqramları və təlim üsulları var idi. Orada əvvəlcə ərəb əlifbası öyrədilir, sonra 3-4 il ərzində «Quran» tədris edilir, daha sonra farsca S.Şirazinin “Gülüstən”i keçilirdi. Axırda isə məzmununu atanın oğluna nəsihətləri təşkil edən “Nanü halva” (“Çörək və halva”) öyrədilir, “Leyli və Məcnun” tədris olunurdu.¹ Mədrəsələrdə bədii mətnlərin əlyazmalarının üzünü köçürən müdərrişlər həmin əsərləri əzbərlədir, təhlil edir, nəzm əsərlərini bəzən ədəbiyyat nəzəriyyəsi baxımından şərh edirdilər.

A.Abdullayev yazır ki, mütərəqqi müəllimlər (müdərrişlər) şagirdlərin nitqini inkişaf etdirmək üçün bir sıra üsullar tətbiq etmişlər. Uşaqlarda gözəl, ifadəli nitq vərdişi yaratmaq vacib bir məsələ kimi həmişə onların qarşısında durmuşdur. Mollaxana və mədrəsələrdə uşaqların nitqini zənginləşdirmək, onları bədii söz ustası kimi yetişdirmək üçün onlar müəyyən üsullardan istifadə edirdilər.

Məsələn, elə müdərrişlər vardı ki, onlar həftənin altıncı günü aparılacaq dərstdə əsas yeri şagirdlərin şeirləşməsinə verirdi. Bu isə təxminən aşağıdakı qaydada aparılırdı: şagirdlər iki dəstəyə bölünürdülər. Birinci dəstənin nümayəndəsi əzbərdən bir şeir parçası oxuyur, qalanlar isə diqqətlə qulaq asırdılar. Şeir bitdikdən sonra ikinci dəstənin nümayəndəsi birincinin oxuduğu şeirin son sözünün axıncı səsi ilə başlanan başqa bir şeiri söyləməli idi. Məsələn, birinci M.Füzulinin “Şəbi-hicran yanar canım, tökər qan çeşmi-giryanım” misrası ilə başlanan qəzəldən bir-iki beyt əzbər söyləyirdi; burada

¹ Nağıyev C. Azərbaycanda ən çox yayılmış əlyazmaları. Respublika əlyazmaları fondunun əsərləri, II c. Bakı: 1963, s.120.

son sözün axırcı səsi **m** olduğundan, ikinci dəstənin nümayəndəsi təxminən aşağıdakına bənzər başqa bir şeir oxumalı idi: “Məndə Məcnundan füzun aşiqlik istedadı var...” və s.

Bu qayda ilə yarış davam etdirilir və hansı tərəf bağlansa, yəni yuxarıdakı şərtlə əzbərdən şeir söyləyə bilməsə, yarışı uduzmuş hesab olunurdu. Bu cür məşğələlər uşaqları şairlərin əsərlərindən parçalar əzbərləməyə, bədii söz ustası olmağa, kütlə qarşısında çıxış etməyə həvəsləndirir və onları gözəl nitqə verilən tələblərlə tanış edirdi. Adətən valideynlər bu cəhəti nəzərə alaraq uşaqlarını belə müdərrişlərin yanında oxutmağa çalışırdılar.¹

Mollaxana və mədrəsələrdə bədii ədəbiyyatın oxusu, əzbərlənməsi ilə bağlı faktları F.Köçərli də qeyd edir: “...Bu axır vaxtlara kimi onun (M.Füzulinin – B.H., N.A.) divani-qəzəliyyatı və “Leyli və Məcnun” hekayəsi məktəblərdə təlim kitabı olub uşaqlara ondan dərs verilirdi. İndi də köhnə məktəblərdə təhsil almış adamlardan hər birisini dindirsən “Leyli və Məcnun” hekayəsinin ibtidasını... başlayıb əzbərdən oxuyacaqdır”.²

Ümumiyyətlə, ədəbiyyatdan xüsusi dərslik olmadığı bir vəziyyətdə məktəb və mədrəsələrdə Azərbaycan söz sənəti nümunələrindən, Nizaminin “Xəmsə”si, M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” poeması, M.F.Axundzadənin “Təmsilat”ı, M.Ə.Sabirin “Hophopnamə”sindən təlim materialı kimi istifadə edilməsi, həmin əsərlərin müəllimi, təhlilinin aparılması müsbət metodik ənənə kimi xüsusi qeyd olunmalıdır.

Tədqiqatlar göstərir ki, nəqşibəndi təriqətinin səma mərasimlərində də ilahi eşqi tərənnüm edən şeirlərin musiqinin müşayiəti ilə ifadəli oxusu mühüm yer tutmuşdur. Təriqət məclislərində də XIX əsr böyük sufi şairi və mütəfəkkiri Mir Həməzə Seyid Nigarinin ilahi eşqi tərənnüm edən, vətənə, xüsusən Qarabağ torpağına sonsuz məhəbbəti, mənəvi saflıq, başəri hisləri, həmçinin mənsub olduğu nəqşibəndi təriqətinin başlıca ideyalarını yüksək sənətkarlıqla əks etdirən şeirləri təriqət üzvlərinin səma məclislərində ifadəli oxunun tələbləri gözlənilməklə ifa edilmişdir: “Mövləvilik kimi, nəqşibən-

¹ Abdullayev A. Müəllimin nitq mədəniyyəti haqqında. Bakı: Maarif, 1966, s.4-5.

² Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı, I cild. Bakı: 1978, səh.90.

dilikdə də səma rəqslərinə böyük önəm verilir, səma mərasimlərinə salikin haqqa qovuşmasına kömək edən bir ayin kimi baxılırdı. Səma məclislərinə hər adam buraxılmaz, müridin səma məclislərində iştirak etməsi üçün müəyyən mərhələlərdən keçməsi və piri-nin xüsusi icazəsi olmalı idi. Əks halda musiqinin təsiri altında müridin ruhu müxtəlif dolanbaclarda aza da bilərdi. Səma ayini icra olunacaq yer qabaqcadan seçilir, icrasına başlanardı. Nigarinin bir çox şeirlərindəki oynaqlıq, bədii təkrarlar onların xüsusi olaraq səma məclislərində oxunduğunu, çox güman ki, elə bu məqsədlə də yazıldığını göstərir:

Vaiz, uğraram, uğraram meyxanəyə, meyxanəyə,
Söylərəm səni peymanəyə, peymanəyə.

Söyləmin bana, söyləmin, zira bilirsiz, bilirsiz,
Qələm yoxdur, qələm yoxdur divanəyə, divanəyə.

Könül məcnundur, məcnun, ey nazənin, ey nazənin,
Düşürüb, çeşmin düşürüb viranəyə, viranəyə.

Yandı canım, yandı canım, görün bir dəm, görün bir dəm,
Kərəm eylə, kərəm eylə suzanəyə, suzanəyə.

Dönər könlüm, dönər könlüm səri-kuyində, səri-kuyində
Nəzər eylə, nəzər eylə pərvanəyə, pərvanəyə.

Səbr eyə canım, səbr eylə, bir gün olur, bir gün olur,
Göndərərəm, göndərərəm cananayə, cananəyə.

Nigariyü, nigariyü, əgər, ey yaran, ey yaran,
Ararsız, ararsız varın meyxanəyə, meyxanəyə.

Nigaridən sonra onun davamçılarının da səma məclisləri qura-raq orada Mövlanə Cəlaləddin Ruminin və Nigarinin şeirlərini ifa-dəli oxuduqları, bu ayinin hətta günümüzə qədər gəlib çatdığı barədə məlumatlar vardır.¹

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan ədəbiyyatında klassik şeir ənənələri davam və inkişaf etdirilmiş, ölkənin müxtəlif şəhərlərində – Bakı, Şamaxı, Şuşa, Qazax, Şəki, Naxçıvan, Ordubad, Lən-kəranda təşkil olunmuş “Məclisi-üns”, “Məclisi-fəramuşan”,

¹ Mir Həmzə Seyid Nigari. Divan. Bakı: Elm və Təhsil, 2010, s.22-23.

“Beytüs-səfa”, “Məcməüş-şüəra”, “Əncüməni-şüəra” və “Fövcül-füsəha” ədəbi məclislərində, Şəki, Qazax, Ağdaş və Dərbənddə fəaliyyət göstərən dərnəklərdə şeir mübadiləsi və yarışlara geniş yer verilmiş, Firdovsi, Xaqani, Nizami, Sədi, Hafiz, Rumi, Füzuli və başqa Şərq ədəbiyyatı klassiklərinin və məclis üzvlərinin əsərlərinin mütaliəsi, müzakirəsi zamanı bədii oxu bacarıqlarına xüsusi diqqət yetirilmişdir.

“Çox zaman məclis üzvləri arasında şeirləşmələr olur, poetika, şeir qanun-qaydaları, fəlsəfi-estetik məsələlər ətrafında qızgın mübahisələr gedirdi. Bəzən oxunan şeirlər musiqi ilə müşayiət olunur, hətta Qarabağ məclislərində çox vaxt şairlərlə yanaşı, xanəndə və musiqçilər də iştirak edirdi”.¹

F.Bodenştedt “Mirzə Şəfi haqqında xatirələr” kitabında öz müəlliminin məşğələlərini yüksək qiymətləndirərək yazır ki, Azərbaycan və fars dillərini bilən tələbələr Mirzə Şəfinin yanına gəlirdi. Mirzə Şəfinin rəhbərliyi ilə “Divani-Hikmət” məclisi başlayardı. Məclisdə əvvəlcə ustad özü şeirlərini oxuyar, sonra həmin şeirlərin qafiyəsi və məzmunu barədə danışır bizi başa salardı. O, tələffüz üzərində də ciddi dayanırdı”.²

S.Ə.Şirvani Şamaxıda açdığı “Üsuli-cədid” məktəbində müəllimlik edərkən şagirdlərə Şərq ədəbiyyatından nümunələr öyrətmiş, Sədinin “Gülüstan,” “Bustan” əsərlərinin oxusunu təkil etmişdir. “Təlimü tədris üçün və ətfalın təhziübü-əxlaqına səbəb olan kitablar türk lisanında bilmərə yox idi. Bu qüsuru rəf etmək üçün mərhum Seyid nəzmən və nəsrən türkcə xoşməzmün və ibrətamiz nəqli hekayələr ana dilində tərtib edib öz şagirdlərinə oxudardı”.³

S.M.Qənizadənin xatirələrindən aydın olur ki, Seyid Əzim öz şagirdi M.Ə.Sabirin ilk qələm təcrübələrini sinifdə oxuyub müzakirə edə, ifadəli oxu nümunələri göstərirdi. Sabirin aşağıdakı misrələrini oxuyan müəllim onun özünü firəng kimi qələmə verməsinin səbəbini soruşur:

¹ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, IV cild. Bakı: Elm, 2011, s.19-20.

² Bodenştedt F. Mirzə Şəfi haqqında xatirələr. Bakı: Yazıçı, 1987, s.30.

³ Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı, II cild. Bakı:1981, s.33.

Babam sünni, nənəm şiə... dürəngəm.
Nə farsam mən, nə hindəm mən...firəngəm?

Sabirin həmin misrada sual verərək dinləyicidən türk olması cavabını almaq istədiyini söyləyir. Yoldaşları bu cavabla razılaşmayanda Seyid Əzim onların diqqətini misradakı sual intonasiasına cəlb edərək deyir: hər bir sualın cavabı həmin sualın ləhcəsinə (intonasiyasına – B.H., N.A.) baxaraq, müsbət və ya mənfi ola bilər. Bu sözün isbatına möhtərəm müəllim Baba Tahirdən, Camidən və sair şairlərdən bir neçə beyt oxuyub Tahirovu (M.Ə.Sabiri-B.H., N.A.) doğruldur, bununla belə misranın məntiqi cəhətdən künd olduğunu nəzərə alıb islahı üçün rübaini sahibinə qaytarır. “...Möhtərəm Seyyid ürəfadən bir neçəsinin şeirlərindən bizim üçün beytlər oxuyub, axırda Ömər Xəyyamın bir rübaisini dördüncü qrup şagirdlərinə yazdırıb əzbərlənməsini tapşırırdı.¹

F.Köçərli məktəbdə folklor nümunələrinin, klassik əsərlərin oxusunu, “məna cəhətcə balaların ruhuna gözəl təsirini” son dərəcə vacub sayırdı.²

Azərbaycanın qırmızı ordu tərəfindən işğalı, sovet hakimiyyətinin bütün sahələrdə olduğu kimi, məktəbdə də ədəbiyyat tədrisinin məzmun və istiqamətinə də öz təsirini göstərdi. Keçən əsrin 20-ci illərindən etibarən təlim prosesində ideoloji ehkamların hökm sürməsinə baxmayaraq, ədəbiyyat proqramlarında şagirdlərin nitq inkişafının, ifadəli oxunun zəruriliyi ilə bağlı göstərişlər verilirdi. 1930-cu ildə çap olunmuş kəndli-gənclər məktəbi üçün dil-ədəbiyyat proqramında qeyd edilirdi ki, bədii nəsr və şeir parçaları üzərində aparılan ritmika, intonasıya işləri şagirdləri deklamasiya etməyə hazırlayır.³

B.Çobanzadə həmin dövrdə çap olunmuş “Türk dili və ədəbiyyatının tədris üsulu” kitabında diqqəti nitq inkişafı, orfoepiya məsələlərinə cəlb edərək yazırdı ki, doğru söyləmə (orfoepiya) işi bilxassə bizim məktəblərdə türk dili tədrisi zamanında mühüm və

¹ S.M.Qənizadə. Sabir haqqında kiçik bir xatirə. “Sabir xatirələrində” kitabında. Bakı: Gənclik, 1982, s.26-38.

² Köçərli F. Balalara hədiyyə. Bakı: Gənclik, 1987, s.3.

³ Dil və ədəbiyyat proqramı (kəndli gənclər məktəbinə məxsus). Bakı: 1930, s.10.

müşkül bir məsələ olur... burada doğru söyləməni yalnız sövti, fonetik mənada anlamamalıdır. Doğru söyləmədə məqsəd, ümumiyyət, ədəbi üslub, məntiqi surətdə fikir və duyğuları söyləməsini, yazmasını bəlləməkdir. Bunun da çarəsi tələbələrə, çocuklara bol-bol nümunələr və mümarisələr verməkdir.

Doğru söyləmənin meydana gəlməsinə ən ziyadə xidmət edən başlıca amil – milli teatro bizdə hənuz doğmamışdır. Buna qədər doğru yazmanı olduğu kibi, doğru söyləməni də məktəblərimizdə öyrətmək lazım gələcəkdir. Bunun da əsası ədəbi üslubu, heç olmazsa, çocuqların öz şivələrində mövcud ədəbiyyata və ədəbi söyləməyə dayanaraq bəllətmək və elmi-fənni fikirləri ifadəyə doğru düzgün, açıq ifadəyə alışdırmaqdır ki, bu işin irəlilədilməsi, dərinləşdirilməsi artıq bizdə ikinci dərəcəli məktəblərin işidir.

... Doğru söyləmə və ədəbi üslub ilə yavaş-yavaş, dərəcə-dərəcə tanış edilməlidir. Bu xüsusda ədəbi parçaların oxunması pək böyük yardım edir”¹.

Ə.Qarabağlı diqqəti ifadəli oxunun xüsusiyyətlərinə cəlb edərək yazırdı: “Bədii əsər dinləyiciyə o zaman yaxşı təsir bağışlayır ki, onun fikir və xəyalını, duyğularını oxşaya bilsin. Bunun üçün isə əsəri oxuyan şəxs həmin əsərdə təsvir edilən hadisənin daxili mənasını, oradakı duyğuları, əhvali-ruhiyyəni, ehtirası səslə, tələffüzlə, məntiqi vurğu ilə ifadə etməyi bacarmalıdır. O elə oxumalıdır ki, dinləyici təsvir olunan yerləri, şəxsləri, əşyanı görə kimi olsun və hadisəni daxilən yaşaya bilsin. Məsələn, lacivərd səma, mavi buludlar, geniş, güllü, çiçəkli çəmənlər, çağlayan şələlələr, durnagözlü bulaqlar, yaşıl yamaclar haqqındakı parçalar elə oxunmalıdır ki, həm oxucu, həm də dinləyicilər təsvir olunan gözəllikləri xəyalən gözlərinin qabağına gətirsinlər, onu həqiqətən görür kimi olsunlar və ondan həzz alsınlar. Əsərdə ifadə edilən narazılıq, cəhalət, əzab, nifrət, kin və s. görə dinləyicilərdə də eyni təsiri doğursun.”²

B.Əhmədov ifadəli oxunun əsərlə ilk tanışlıq oxusundan

¹ Çobanzadə B. Türk dili və ədəbiyyatının tədris üsulu. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə, III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, s.162, 164.

² Qarabağlı Ə. Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi metodikası. Bakı: Maarif, 1968, s. 71-72.

fərqləndirilməsini zəruri sayırdı:”Belə bir metodik fikir mövcuddur: guya şagird əsəri ona görə ifadəli şəkildə oxuyur ki, onun ideya və məzmununu dərk etsin. Halbuki hələ K.D.Uşinski “Uşaq aləmi” dərsliyiniun birinci nəşrinə yazdığı müqəddimədə belə oxunu, yəni uşağın əsəri öyrənmək üçün oxumasını *ifadəli oxu* adlandıрмаğın qeyri-mümkün olduğu ideyasını irəli sürmüşdür. Onun fikrincə, əsəri öyrənmək üçün oxuyuruqsa, bu, *məntiqi* oxudur. Lakin öyrəndikdən sonra onun məzmun və ideyasını emosional şəkildə başqalarına çatdırmaq məqsədi ilə olan oxu ifadəli oxudur.”¹

A.Babayevin fikrincə, müəllim özü ifadəli oxunun mahir ustası olmalıdır. Ancaq bu zaman o, ilk (ifadəli) oxunun qarşısında duran vəzifələri yerinə yetirmiş olar. Müəllim ilk oxuya ciddi hazırlaşmalıdır. Bu, müəllimdən başqa dərs tipinə nisbətən heç də az diqqət və bacarıq tələb etmir. Lakin müşahidələr göstərir ki, bir sıra müəllimlər buna lazımı əhəmiyyət vermir, ilk oxunu sadə və asan proses hesab edirlər. Bədii əsərlə şagirdlərin ilk tanışlığı, xüsusilə canlı, maraqlı, onların fikirlərini, hislərini və yaradıcı təxəyyüllərini oyadan, yadda qalan olmalıdır.

İlk oxu əsərin ideya-bədii məzmununu xüsusi tələffüz vasitələri ilə (intonasiya, pauza) nitqin ahəngdarlığı və s.) şagirdlər üçün açmalıdır.

Bəzi müəllimlər oxunun məqsədini, bu və ya digər iş mərhələsinin xarakterini, aparıcı rolunu düzgün müəyyənləşdirmir və beləliklə, nəticədə metodik səhvlərə yol verirlər. Məsələn, bəzən müəllim eyni vaxtda iki işi yerinə yetirmək istəyir: əsərlə ilk tanışlıq və şagirdlərin ifadəli oxu vərdişlərinə aid təmrinlər aparmaq. Bu zaman ilk oxu bir neçə şagird tərəfindən kiçik hissələr üzrə aparılır, müəllim oradaca şagirdlərin buraxdıqları səhvləri düzəldir. Nəticədə oxu zamanı tez-tez fasilə vermək lazım gəlir ki, bu da əsərin tam qavranılması prosesini pozur. Oxu zamanı müəllimlərin tez-tez düzəlişlər şagirdlərə nəinki öz səhvlərini başa düşməyə, həm də oxu qaydalarına yiyələnməyə imkan vermir, dərsin heç bir məqsədi yerinə yetirilmir. Buna görə də müəllim oxu zamanı tez-tez izahat

¹ Əhmədov B. Azərbaycan dili təliminin qanunları, prinsipləri və metodları. Bakı: maarif, 1974, s. 6.

və düzəliş verməkdən qaçmalıdır. O, şagirdin buraxdığı səhvi qeydə almalı (və ya yadda saxlamalı), oxudan sonra lazımi izahat və düzəliş verməlidir.

Məzmunun möhkəmləndirilməsi məqsədilə aparılan ikinci oxu isə, xüsusən lirik və satirik əsərlərin tədrisi zamanı mətnin izah edilməsi formasında aparılır. Əsərin təhlilindən sonra həcmcə böyük olmayan əsərlər və ya irihəcmli əsərlərin bir hissəsi oxudulur ki, bu da əsərin əzbərlənməsinə (şeydirsə) hazırlıq məqsədi, ifadəli oxu vərdişlərinin inkişafı üçün hazırlıq məqsədi daşıyır, həmçinin keçilmişlərin təkrarına və möhkəmləndirilməsinə xidmət edir.¹

Ana dilinin tədrisi prosesində şagirdlərə ifadəli oxu bacarıqlarının aşılmasının zəruriliyini qeyd edən Y.Kərimov yazır ki, ifadəli oxu müəllifin əsərdə verdiyi fikrin, hislərin dinləyiciyə tam aydın, obrazlı şəkildə, ucadan çatdırılmasıdır. Mətnin ifadəli oxusu prosesində oxucu bədii və ideya məzmununa daxil olmaqla obrazların, lövhələrin xarakter xüsusiyyətlərini açmalı, hadisələrə, qəhrəmanların hərəkətlərinə, daxili aləminə müəllifin münasibətini, hislərini dəqiq göstərməli, əsərə xas olan əsas emosional tonallığı verməlidir.

İfadəlilik şüurluluqla qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edir. Oxunun ifadəliliyinin təmin edilməsi üçün ilkin şərt mətnin məzmununun şüurlu mənimsənilməsidir. İfadəlilik isə öz növbəsində oxu prosesinin şüurluluğunu təmin edir.²

D.Məmmədovun tədqiqatında ifadəli oxunun əsərin məzmununun mənimsənilməsində, bədiiliyin dərk edilməsində rolu yüksək qiymətləndirilir. Metodist alimin “İfadəli oxu üzrə metodik göstərişlər” vəsaitində oxu sənətinin tarixi, ifadəli oxunun əhəmiyyəti, dərstdə ifadəli oxudan istifadə imkanları, şagirdlərə ifadəli oxu bacarığının formalaşdırılması üzrə görülməli işlərin məzmunu, ifadəli oxu üçün zəruri olan texniki şərtlər və s. bağlı metodik göstərişlər verilmişdir.³

¹ Babayev A. V sinifdə ədəbiyyat dərsləri. Bakı: Maarif, 1975, s. 8-9

² Kərimov Y. İbtidai siniflərdə ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Maarif, 1997, s. 192.

³ Məmmədov D. İfadəli oxu üzrə metodik göstərişlər. Bakı: API, 1975, s. 52.

B.Muradovun fikrincə, ifadəli oxu şagirdlərdə əsərdən aldığı təəssüratı dolğunlaşdırmaqla bərabər, onun məzmununu daha dərin-dən qavramağa kömək edir. Bütün müəllimlər tədris etdikləri əsəri ifadəli oxumağı bacarmalı və özləri nümunə göstərməlidir... Bundan əlavə, bədii söz ustalarının ifasında lent yazısı və ya videoyazı olduqda, o, sinifdə səsləndirilir.

Mətnin xüsusiyyətindən və sinifdəki şəraitdən asılı olaraq, ifadəli oxunun fərdi, kollektiv, dramatik (rollar üzrə), xorla oxu kimi növlərindən istifadə edilir.

...Oxucu birinci növbədə əsərin məzmununu və məfkurəsini daha qabarıq vermək məqsədini qarşıya qoymalıdır. Oxu əsərin üslubuna, onun janr xüsusiyyətlərinə müvafiq olmalıdır, yəni oxu vaxtı səs, avaz, ahəng, fasilə nəsr və ya nəzmin xüsusiyyətlərinə, məntiqi və nəhvi əsaslara arxalanmalıdır. Oxu düzgün tələffüz qanunlarına (orfoepiyaya) tabe olmalıdır. O, aydın, səlis olmalı, hər bir səs, söz və ifadə dinləyiciyə aydın çatmalıdır”¹

S.Hüseynoğlunun tədqiqatlarında ilk dəfə olaraq ifadəli oxu təliminin nəzəri və praktik məsələləri dərin-dən araşdırılmış, müxtəlif ədəbi növ və janrda əsərlərin ifadəli oxusunun təşkili sistemi işlənilmişdir. Tədqiqatçının şagirdlərə ifadəli oxu üzrə xüsusi bacarıqların aşılınması problemi ilə bağlı metodik tövsiyələri, ifadəli oxu üzrə dərslər nümunələri müasir mərhələdə kurikulum üzrə ədəbiyyat dərslərinin təşkili baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatçının fikrincə, ifadəli oxu emosionallıqla yığılan, obrazlılıqla köklənən oxudur. Mətndəki hislərin, duyğuların emosionallıqla, yaşana-yășana çatdırılmasıdır. Oxunan əsərdəki bütün fakt və hadisələrin ifadəsinin, belə demək olarsa, ürəyindən keçərək səslənən sözə çevrilməsidir. Belə oxu çatdırdıqlarına ifadəsinin şəxsi münasibətini də özündə əks etdirir.

Söz şagirdə təsir etmək üçün müəllimin ixtiyarında olan güclü vasitədir. Müəllimin sözdən bacarıqla istifadə etməsi, öz nitqini, səsini ustalıqla idarə etməsi, onu bir pedaqoq kimi səciyyələndirən mühüm keyfiyyətdir. Müəllimin nitqinin ifadəli olmasının zəruriliyi

¹ Muradov B. Orta məktəblərdə ədəbi əsərlərin öyrədilməsi. Bakı: Maarif, 1992, s.31, 91.

buradan irəli gəlir. Əlbəttə, müəllimin nitqinə verilən tələblərin çoxluğunu və mürəkkəbliyini unutmaq olmaz; nitqin məzmunlu olması, seçilən sözlərin tutumu, nitqin quruluşu bu qəbildəndir. Müəllimin nitqinin forması, səsini idarə etmək bacarığı onun praktik fəaliyyətində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

A.C.Makarenka yazırdı ki, mən həqiqi sənətkara (müəllimə) o vaxt çevrildim ki, “bura gəl” sözlərini 15-20 çalarda söyləməyi öyrəndim. “Bura gəl” sözlərini 15-20 çalarda söyləmək, müxtəlif niyyəti ifadə etmək, fərqli məqsədi reallaşdırmaqla bilmək bacarığına malik olmaq deməkdir.

Müəllimin ifadəli nitqi təlim prosesinə ciddi təsir göstərir. Sönlük, ölüvay nitq şagirdləri cəlb etmir və bu, nəticədə şərh edilən materialın məzmununun qavranılması işini xeyli çətinləşdirir. Belə nitqi izləmək üçün şagirdlər böyük iradə qüvvə sərf etməli olurlar. Bu isə məktəblilər, xüsusən, aşağı və orta siniflərdə oxuyanlar üçün çox çətinidir. Emosional rəngə boyanmış, intonasiya çalarları ilə zəngin nitq isə müəllimin söylədiklərinə şagirdlərdə marağı gücləndirir, təlim materialına diqqəti artırır, əşidilənlər asanlıqla qavranılır və yadda qalır.¹

A.Hacıyevin tədqiqatlarında da ifadəli oxunun əhəmiyyəti, tətbiqi məsələlərinə münasibət bildirilmişdir. Tədqiqatçı qeyd edir ki, ifadəli oxu bədii əsərin məzmununu, ideyasını və sənətkarlıq xüsusiyyətlərini dinləyiciyə dəqiq çatdırmaq üçün əsas vasitələrdəndir.

İfadəli oxunun bədii əsərlərin öyrədilməsi vasitəsi olması və şagirdlərin estetik tərbiyəsində, şifahi nitqinin inkişaf etdirilməsində rolu S.Mikayılovun tədqiqatlarında xüsusi vurğulanır, müəllimlərin diqqəti klassik ədəbiyyat nümunələrinin – əruz vəznində yazılmış şeirlərin oxusunda buraxılan səhvlərin aradan qaldırılması yollarına yönəldilir.

Tədqiqatçının fikrincə, oxu ədəbiyyat dərsinin ən mühüm bir mərhələsi olub, müəllimin diqqət mərkəzində durmalıdır. Oxu əsərin məzmununu, bədii təsvir vasitələrini, hadisələri şagirdlərə mənimlətməyə xidmət etməli, onların nitq inkişafına kömək göstərməlidir. Bədii oxuda söz öz canlı təsirini, məndəki emosionallıq,

¹ Bax: Hüseynoğlu S. İfadəli oxunun əsasları. Bakı, 2010, s.17.

müxtəlif hislər: şadlıq, kədər, intizar, bir sözlə obrazın daxili aləmi öz ifadəsini tapmalıdır. Bədii oxunun bu xüsusiyyətləri oxudan ifadəlilik tələb edir. Yazıcının əsərdə işlətdiyi hər sözün təsir gücü, əsərin hər hissəsində ifadə olunan fikir ifadəli oxu vasitəsilə dinləyiciyə çatdırıla bilər. Bu baxımdan ilk növbədə müəllimin nümunəvi ifadəli oxusu vacibdir.¹

Ş.Mikayılov və A.Bəkirovanın “Ədəbiyyatın tədrisi metodikası” dərslərində müəllimin sinifdə nümunəvi ifadəli oxuya ciddi hazırlığına xüsusi diqqət yetirilir. Qeyd edilir ki, ədəbiyyat müəllimi bu məqsədlə mətnlə tanış olmalı, əsərin ölçüsü, ahəngi, orada işlədilən sözlərin mənasını öyrənməli, sinifdə bu və ya digər mətni necə oxuyacağı qənaətinə gəlməlidir. Bu zaman konkret sinfin şagirdlərinin yaş səviyyəsi nəzərə alınmalıdır.²

P.Əliyev diqqəti ifadəli oxunun təşkilinə verilən tələblərin gözlənilməsinin zəruriliyinə yönəldir: “Mətn üzrə işin təşkili ifadəli oxunun yüksək səviyyədə aparılmasına xidmət göstərir. İfadəli oxu müəyyənləşdirilmiş prinsiplər əsasında həyata keçirilir:

1. Məktəblinin ifadəli oxusu və bədii qiraət məharəti peşəkar bədii qiraət ustalarının nəzərə aldıkları prinsiplər əsasında qurulur.
2. İfadəli oxuda nitqin fizioloji və psixoloji xüsusiyyətləri gözlənilir.
3. Nitqin təsirliliyi, oxunun təsirli olması təmin edilir.
4. Nitqin obrazlılığı.
5. Oxunun emosionallığı.
6. Nitq intonasiasının, səs tonunun ucalıb-alçalmasının, tələffüz xüsusiyyətlərinə əməl olunması.
7. Oxunu qavrama psixologiyası.
8. İfadəli oxuda metodik prinsiplərin gözlənilməsi.
9. İfadəli oxunun tərbiyəvi əhəmiyyətinin nəzərə alınması.³

Z.Abdullayevin tədqiqatında bədii mətnlərin ifadəli oxusu zamanı janr xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması problemi araşdırılmışdır. Tədqiqatçı müxtəlif ədəbi janrlarda olan nəzm əsərlərinin ifadəli oxusunun təşkili xüsusiyyətlərini araşdırmış, ifadəli oxunun

¹Mikayılov Ş. V sinifdə ədəbiyyat dərsləri. Bakı: Maarif, 1974, s.15.

² Mikayılov Ş., Bəkirova A. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı: Naksuana, 2008, s. 98.

³ Əliyev P. Orta ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan klassik şeir nümunələrinin tədrisinin nəzəri və praktik problemləri. Ped. elm. dokt. diss. Avtoreferatı. Bakı, 2010, s.22.

əsrin emosional qavranılmasında, şagirdlərin nitq mədəniyyətinin inkişafında rolunu xüsusi qeyd etmişdir.

Tədqiqatçı bu qənaətə gəlmişdir ki, bədii əsərlərin tədrisi prosesində ifadəli oxudan istifadə şagirdlərin fəallığının, müstəqilliyinin artmasına, biliklərin şüurlu və möhkəm qavranılmasına səbəb olur. İfadəli oxunun digər təlim metodları ilə qarşılıqlı əlaqədə və ədəbi növlərin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla müntəzəm, sistemli təbiiqə səmərəli nəticənin əldə edilməsinə imkan yaradır. İfadəli oxudan məqsədyönlü istifadə ədəbi əsərlərin ideya–məzmununun və bədii xüsusiyyətlərinin başa düşülməsini təmin edir.

İbtidai təhsil pilləsində ana dili təlimində ifadəli oxunun təşkili məsələləri F.Yusifovun araşdırılmalarında şərh edilmiş, məktəb təcrübəsində ifadəli oxunun təşkil xüsusiyyətləri araşdırılmışdır.

Y.Aslanovun tədqiqatında ədəbiyyat dərsləri üçün vacib olan məqamlar sırasında nəsr əsərlərindən seçilmiş parçaların, şeirlərin ifadəli oxusunun təşkilinə, əzbər söylənilməsinə üstünlük verilməsi xüsusi qeyd edilir.¹

İfadəli oxunun təbiiqə prosesində ədəbi növlərin spesifikasiyini, müxtəlif təlim metodları və priyomları ilə onun əlaqəsini nəzərə alan iş sistemi S.Rəsulovanın bədii əsərlərin öyrədilməsində ifadəli oxudan istifadənin imkan və yollarına həsr olunmuş tədqiqatında hazırlanmış və elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır. “İfadəli oxu əsrin öyrədilməsində və ona müstəqil münasibətin formalaşdırılmasında böyük rol oynayan vasitə kimi qiymətləndirilə bilər. Unudulmamalıdır ki, əsrin ifadəli oxusuna nail olunması onun dərinə qavranılması nəticəsində mümkündür. Buradan bir daha aydın olur ki, ifadəli oxunun təlimdəki başlıca əhəmiyyəti əsrin qavranılmasında, əhatəli öyrənilməsində və ona müstəqil münasibətin formalaşdırılmasında tutduğu mövqe ilə bağlıdır. Başqa sözlə, ifadəli oxunun həyata keçirilməsi mərhələlərinin hər biri bədii əsrin qavranılmasına və şagirdlərdə müstəqilliyin inkişafına öz öz payını verir. Lakin məktəb təcrübəsi ilə tanışlıqdan məlum olur ki, ifadəli oxudan istifadə, əsasən, epizodik xarakter daşıyır və həmin prosesdə ciddi səhvlərə

¹ Aslanov Y. Ədəbiyyat tədrisi: Ənənə və müasirlik. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2011, s.27.

yol verilir.”¹

Metodist B.Abbaslının qənaətinə görə, ədəbiyyat müəllimlərinin əksəriyyəti əruz vəznində yazılmış sərlərin bəhrini, təfiləsini müəyyənləşdirə bilmir, beytlərin izahında çətinlik çəkirlər. Bu da əsərin düzgün ifadəli oxusunda təhriflərə yol verilməsi ilə nəticələnir.

Ədəbiyyat dərslərində əruz vəznli şeirlərin ifadəli oxusunun təşkilində müəllimə kömək baxımından müəllifin “Ədəbiyyatdan V-XI siniflərdə əruz vəznində yazılmış əsərlərin tədrisi” vəsaiti metodik mənbə kimi diqqəti cəlb edir.²

Ümumtəhsil məktəblərinin 2012-13-cü tədris ilindən tətbiq olunan ədəbiyyat fənn kurikulumunda ifadəli oxuya yeni metodik münasibət diqqəti cəlb edir. Bu mühüm konseptual sənəddə V sinifdən etibarən şagirdlərə ifadəli oxu bacarıqlarının aşılması mühüm vəzifə kimi qarşıya qoyulur və bu tələb öz əksini ifadəli oxu ilə bağlı standartlarda tapır. Kurikulumda qeyd edilir ki, ümumi orta təhsil pilləsində şagird bədii nümunələri onların məzmunundan irəli gələn məna çalarlarına uyğun ifadəli oxuyur, mətni bədii-emosional cəhətdən qiymətləndirən sözlərin mahiyyətini izah edir. Tam orta təhsil pilləsində isə oxuduğu bədii nümunələri bədii-emosional və obrazlı qavradığını nümayiş etdirir.

Ədəbiyyat fənn kurikulumu ifadəli oxu ilə bağlı aşağıdakı standartların reallaşdırılmasını tələb edir:

V sinif

1.1.2. Heca vəznli şeirləri, sadə süjetli bədii nümunələri (əfsanə, nağıl, təmsil, hekayə) hadisələrin məzmununa uyğun ifadəli oxuyur.

VI sinif

1.1.2. Heca vəznli şeirləri, süjetli bədii əsərləri (əfsanə, nağıl, dastan, təmsil, hekayə) ideyaməzmununa uyğun ifadəli oxuyur.

¹ Rəsulova S. Bədii əsərlərin öyrədilməsində ifadəli oxudan istifadənin imkan və yolları. Ped. elm. nam. diss. avtoreferat. Bakı, 2008, s. 3.

² Abbaslı B. Ədəbiyyatdan V-XI siniflərdə əruz vəznində yazılmış əsərlərin tədrisi. Bakı: Hədəf, 2010.

VII sinif

1.1.2. Heca vəznli şeirləri, süjetli bədii əsərləri (dastan, hekayə, mənzum hekayə) ideya-məzmununa uyğun ifadəli oxuyur.

VIII sinif

1.1.2. Müxtəlif vəznli (heca, əruz) şeirləri, süjetli bədii nümunələri (dastan, hekayə, novella, dram, poema) ideya- məzmununa uyğun ifadəli oxuyur.

IX sinif

1.1.2. Müxtəlif vəznli (heca, əruz, sərbəst) şeirləri, süjetli bədii nümunələri (hekayə, povest, roman, dram, poema) ideya-məzmununa uyğun ifadəli oxuyur.

Kurikulum əsasında yazılmış V, VII siniflər üçün yeni nəsil ədəbiyyat dərslərlərində şagirdlərdə ifadəli oxu bacarıqlarının formalaşdırılması diqqət mərkəzində saxlanılmış, fənn müəllimlərinə kömək məqsədilə ilk dəfə olaraq ayrıca ifadəli oxu dərsi nümunələri işlənilmiş, ifadəli oxu ilə bağlı sual və tapşırıqlar, testlər sistemi hazırlanmışdır.¹

Müəlliflər fənn müəllimlərin diqqətini ifadəli oxu üzrə məşğələlərin təşkilinin səmərəli yollarına cəlb edərək yazırlar: “Şagirdlərin şifahi nitqinin inkişaf etdirilməsi ilə sıx bağlı olan mühüm məsələlərdən biri də ifadəli oxu bacarıqlarının aşılmasıdır. Məlumdur ki, mətnin şagird tərəfindən ifadəli oxusu yalnız əsərin ideya-məzmunu, qəhrəmanların səciyyəsi, müəllifin niyyəti aydın dərk edildikdən sonra həyata keçirilə bilər. Əsərin məzmununun öyrənilməsi üzrə dərslərdə müəllimin nümunəvi ifadəli oxusu və ya bədii oxu ustasının ifadəsinin dinlənilməsi məqsədəuyğundur.”²

¹ Hüseynoğlu S., Həsənlı B., Səfərova Ə., Quliyev Ə. Ədəbiyyat. Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün dərslık. Bakı: Bakınəşr, 2014. Həsənlı B., Hüseynoğlu S., Səfərova Ə., Quliyev Ə. Ədəbiyyat. 5-ci sinif. Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: Bakınəşr, 2014. Hüseynoğlu S., Həsənlı B.A., Mustafayeva A., Məmmədova S. Ədəbiyyat. Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün dərslık. Bakı: Bakınəşr, 2014. Həsənlı B., Hüseynoğlu S., Mustafayeva A., Məmmədova S. Ədəbiyyat. 7-ci sinif. Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: Bakınəşr, 2014.

² Həsənlı B., Hüseynoğlu S., Mustafayeva A., Məmmədova S. Ədəbiyyat. 7-ci sinif. Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: Bakınəşr, 2014, s.9.

SƏS VƏ NİTQ

Azərbaycan dilinin bədii, obrazlı-emosional ifadə imkanları, fonetik, leksik və frazeoloji əlvanlığı, üslubi çalarları öz əksini ilk növbədə söz sənətinin kamil nümunələrində tapır. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan ədəbi dili tarixində bədii üslub həmişə aparıcı olmuş, müəyyən mərhələlərdə bütövlükdə ədəbi dili təmsil etmişdir.

Bədii əsərin dili müasir xalq danışığı dilinin ən yaxşı keyfiyyətlərinin ifadəçisi olduğu üçün onun öyrənilməsi şagirdə öz fikir və hisslərini səsi, nitqi ilə daha tutarlı ifadə etmək imkanı verir. Bədii ədəbiyyatda şagird dildən istifadənin müxtəlif imkanlarını əyani şəkildə görür, bu da onun nitqinin inkişafına təsirsiz qalmır.

Şifahi nitq yaranma etibarilə yazılı nitqdən daha qədimdir. Uşaq yazıya nisbətən danışığından, səslənən nitqdən çox istifadə etdiyi üçün onun inkişafında şifahi nitq daha böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Şifahi nitq həmişə qarşıdakı tərəfə - dinləyənin ünvanlanır. Şifahi nitq prosesinin iştirakçısı danışan və dinləyəndir. Məktəb illərində uşağın şifahi və yazılı nitqi paralel inkişaf edir. Nitqin bu iki mühüm forması bir-birinə təsir edir, hər biri digərini zənginləşdirir. Lakin təcrübədə şifahi nitqdəki qüsurların yazılı nitqə, yazılı nitqdəki nöqsanların şifahi nitqə mənfi təsir etməsi halları da mövcuddur. *Səcdə* yazılır, *səjdə* deyilir, *oynayır* – *oynuyur*, *candan* – *cannan* və s. Bunun qarşısını almaq üçün nitqin hər iki formasının tələblərini, qanunlarını, səslənən sözün yazılışını, yazının şifahi tələffüz şəklini bilmək zəruridir.

M.Füzuli nitqdə orfoqrafik və orfoepik normalara əməl etməyin zəruriliyindən bəhs edərək yazırdı:

Qələm olsun əli ol katibi-bəd təhririn
Ki, fəsadi-rəqəmi sözümüzü şur eylər.
Gah bir hərf süqut ilə qılır nadiri nar,
Gah bir nüqtə qüsurla gözü kur eylər.

Şifahi nitqlə tanışlığa nitq aparatının öyrənilməsindən başlanılmalıdır. Nitq orqanları, danışığı üzvləri - ağ ciyərlər, nəfəs borusu, qırtlaq, səs telləri, ağız boşluğu, burun boşluğu, dil, diş, dodaqlardır. Bunlardan üçü – dil, dodaq, səs telləri daha fəaldır.

Lakin nitq mürəkkəb prosesdir, fəal nitq prosesinə insanın bu və ya digər dərəcədə bir çox orqanları cəlb edilir. İ.P.Pavlov nitqi ikinci siqnal sistemi, sözü isə siqnallar siqnalı adlandırırdı. Lakin bunun üçün deyilən söz başa düşülməlidir. Bilmədiyimiz əcnəbi dildə deyilən söz siqnal funksiyası daşımır.

Nitq prosesi təfəkkür prosesi ilə sıx əlaqəlidir. İnsanın dəqiq, məntiqi, ifadəli nitqə yiyələnməsi dedikdə, onun sadəcə nitq texnikasına (nəfəsalma, nəfəsvermə təmrinləri, səsin aydın tələffüzü (diksiya) yiyələnməsini deyil, fikir, hiss, təxəyyül kimi psixi proseslərlə bağlı təmrinləri nəzərdə tuturlar. Onlar nitq aparatını, danışq üzvlərini hərəkətə gətirir, tələffüz prosesini danışanın iradəsinə tabe edirlər.

Nitq texnikası. Bu mərhələdə mətnin səslənən sözdə ifadə edilməsi metodikasına xüsusi diqqət yetirilir. İfaçı əsərin ideya-məzmununa öz münasibətini müəyyənləşdirməli, mətni dinləyicilərə təsirli şəkildə çatdırmaq, onların fikir, hiss, iradə və təxəyyülünə təsir etmək üçün nitqin məntiqi və texnikasına yiyələnməlidir.

Nitq texnikasına mükəmməl yiyələnmək **səs, tənəffüs, diksiya** vərdişlərinin tərbiyəsi üzrə iş aparılmasını tələb edir. Tənəffüs, səs, diksiya nitq texnikası anlayışının mühüm elementləri sayılır. Nitqin təsirliliyi ifaçının tənəffüs qaydalarına, diksiya və orfoepik normalara bələdliyindən, öz səsinə idarə etmək bacarığından, təxəyyülündən asılıdır.

Səs. Nitqin yaranmasında mürəkkəb psixofizioloji fəaliyyətin nəticəsi olan səs iştirak edir. Səs insanın idrakı, hisləri və iradəsi ilə sıx əlaqəlidir. “Səs, bu və ya digər mühitdə (adətən havada) yayılıb eşitmə üzvü ilə qəbul olunan və beyində müəyyən təəssürat yaradan rəqslənmədir”.¹

Səs ifaçının əsas ifadə vasitəsidir. İfaçı məhz səslənən sözlə mətnin bütün emosional-məna çalarlarını, birbaşa ifadə edilməyən mətnaltı mənanı dinləyicilərə çatdırır.

Tənəffüs (nəfəsalma və nəfəsvermə) səsin yaranmasının, səslənən sözün zəruri şərtidir. Lakin səs bilavasitə səs tellərinin

¹ Ə.Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili. (Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya) Bakı: Maarif, 1972, s.16.

yerləşdiyi qırtlaqda yaranır. İnsan danışmağa hazırlaşarkən əvvəlcə nəfəs alır, sonra nəfəs verir. “Səsi idarə etmək, eləcə də onun saflığı, ürəyəyatımlılığı, dəyişmələri (avaz çaları) düzgün tənəffüsdən (nəfəs alıb nəfəs verməkdən) asılıdır. Məsələ burasındadır ki, danışq və oxu prosesindəki tənəffüs adi fizioloji tənəffüsdən fərqlənir. Adi tənəffüs qeyri-ixtiyari, ahəngdardır, orqanizmin tələbatı əsasında və sərbəst tənzimləməklə baş verir. Nitq və oxu prosesində isə tənəffüs şüurlu olaraq idarə edilir, deməli ixtiyari olur.

Tənəffüsün bu iki növü arasındakı fərq aşağıdakı şəkildə göstərilə bilər:

Qeyri-ixtiyari tənəffüs – nəfəsalma - nəfəsvermə - fasilə; **ixtiyari tənəffüs:** nəfəsalma - fasilə - nəfəsvermə.”¹

Səsin bir sıra keyfiyyətləri – gücü (**şiddəti**), **ucalığı**, **uzunluğu** və **tembri** tonda daha parlaq surətdə özünü göstərir.

Səsin ucalığı – tonun əvəzlənməsi, dəyişməsi olub, rəqslənmənin tezliyindən asılıdır, yəni bir saniyədə rəqslənmə miqdarı çox olarsa, səsin ucalığı çoxalar, səs də ucalar. Əksinə, bir saniyədə rəqslənmə miqdarı azalarsa, səsin ucalığı azalar və səs də alçalar. Səsin ucalığı səs tellərinin uzunluğundan və gərginliyindən asılıdır. Səsin ucalığı yüksək, orta, alçaq olur.

Səsin tempi (uzunluğu) – rəqslənmənin kəsilərək və ya uzadılaraq davamətmə müddəti ilə ölçülür ²

Səsin gücü səsin amplitudundan (bir ucundan o biri ucuna genişlənmə sahəsindən), yəni səs dalğasının qalxıb düşmə nöqtələri arasındakı məsafədən asılıdır. Rəqslənmə amplitudu böyük olduqda, səs də güclü, rəqslənmə amplitudu kiçik olduqda səs də zəif olur.

Səsin gücü nəfəsvermə zamanı səs tellərində havanın sıxılma gücündən asılı olur.

Səsin uçarlığı – səsin əhatə dairəsinin uzaqlıq səviyyəsinin göstəricisi olub, onu digər səslərin fonunda fərqləndirən keyfiyyətdir. Səsin uçarlığı onun hansı məkanı əhatə etməsi ilə bağlıdır. Səsin dinləyiciyə çatdırılması üçün məkanın – meydanın, auditoriyanın,

¹ Hüseynoğlu S. İfadəli oxunun əsasları. Bakı, 2010, s.30.

² Ə.Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili. (Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya) Bakı: Maarif, 1972, s.16.

sinfin böyük-küçüklüyü, ifadənin səs imkanları ölçülüb-biçilməlidir.

Səsin melodiya (məlahətliyi) dedikdə səs tondan müxtəlif səviyyələrdə hərəkəti nəzərdə tutulur. Səs gah yüksəlir, gah alçalır, gah da orta səviyyədə qalır. Lakin bu heç də özbaşına deyil, **səsin melodiya** yaradan müəyyən qanunauyğunluqla baş verir. Yüksək səviyyədən orta və alçaq səviyyəyə qalxıb-enməsi səs həssaslığı adlanır.

Səsin həssaslığı (çeviklik, mütəhərriklik) – yüksək səsdən orta, alçaq səslərə asan keçə bilməsini əks etdirən xüsusiyyətidir.

Hər bir insan başqalarından **səsin tembrinə** görə fərqlənir. Biz insanların səsini məhz tembrinə görə bir-birindən ayıra bilirik. Tembr fransızca “*tembre*” sözündən olub zəng qülləsi, zəng vuran mənasında işlədilir. O, səs fərdi əlaməti, xüsusi keyfiyyəti və məxsusi boyaları deməkdir. Biz nitqi dinləyərkən əsas tondan əlavə, insanın qırtlağı, ağız və burnunun özünəməxsus quruluşundan irəliləyən əlavə tonları – obertonları da eşidirik. Əlavə səs tonları insanın fərdi səs tembrini, səs təmizliyini təmin edir. Əsas tona qarışan obertonların çoxluğu səs tembrinin dolğunluğuna və zənginliyinə səbəb olur. Səsin tembr ağız və burun boşluqlarının həcmindən və formasından asılı olur.

Diksiya. İfadəli oxu ilə bağlı mühüm məsələlərdən biri də şagirdlərə **diksiya – düzgün tələffüz bacarıqlarının aşılmasıdır**. Səslərin tələffüzündəki qeyri-dəqiqlik, yanlışlıq mənanın anlaşılmasına gətirib çıxarır. Bəzi müəllimlər orfoepik bacarıqların formalaşdırılmasında ədəbiyyat dərslərinin imkanlarından istifadə etmir, bu işi dil dərslərinin öhdəsinə atırlar. Halbuki məktəbdə vahid nitq rejimi olmalı, bütün dərslərdə nitqin düzgünlüyü, dəqiqliyi, ifadəliliyi tələbləri, fonetik, leksik, qrammatik normalar gözlənilməlidir.

Ədəbiyyat dərslərində şagirdin orfoepik tələbi pozaraq “Ayrılarımı könül candan” misrasında “cannan” əvəzinə “candan”, “Mən bir uşaq, sən bir ana” misrasında “uşax” əvəzinə “uşaq” deməsi kimi hallar diqqətdən yayınmamalıdır.

Şagirdlərin diksiya – səslərin, onların qovuşmasının düzgün, dəqiq tələffüz etmək bacarığına yiyələnməsi uzun vaxt tələb edir. Bu məqsədlə nitqin dəqiqliyinə, sözlərin dinləyiciyə çatdırılmasına daim diqqət yetirilməsi vacibdir. İlk növbədə nitq texnikasının mü-

hüm elementi sayılan düzgün tələffüzün - diksiyanın əhəmiyyəti, sait və samit səslərin tələffüzündəki qüsurların aradan qaldırılması üzərində müntəzəm işləməyin zəruriliyi başa düşülməlidir.

Saitlərin tələffüzü

▲ Eynicinsli qoşasaitli sözlərdə tələffüz zamanı iki hərf bir uzun səs kimi tələffüz olunur: **aa** [a:], **əə** [ə:], **ii** [i:].

Amma cama:t, həmişə bu yolla getmək olmaz, Qurani-şərifə ziddi bu yol (M.S.Ordubadı). Çarəsiz bir də Hindi tərək edərək, geri döndük tə:ssüf eyləyərək (H.Cavid). Təbi: xasiyyətinə xəyanət eləyən də vardı (Ə.Məmmədخانlı).

▲ Eynicinsli qoşa **oo** saiti uzadılmış **[a:]** kimi tələffüz olunur:

▲ **ai, əi, iə, io, ia, aü** hərf birləşməli sözlərdə saitlər arasına **y** samiti əlavə olunur:

İndi məhz o sərvər kəynatın kəlamını ona, ibn Mingəyə xatırlatmışdı (Ə.Məmmədخانlı). Bir dəqiqə keçmədi ki, binaların başında qoyulan radiyolar ağız-ağıza verib var gücləri ilə danışdılar, şəhəri oyatdılar (M.Cəlil). Səhnəyə təzə piyanino qoyulmuşdu (İ.Əfəndiyev). Elə bil təbiyyət yuyunmuş, indi də nazlı gəlinlər kimi səhər-səhər xumarlanırdı (İ.Şıxlı). Dünən özüm bu ayın təqayüdünü almışam (Ə.Məmmədخانlı).

▲ **ea, eə** birləşmələri **iya, iyə** şəklində tələffüz olunur:

▲ **əa, üa, üə** birləşməli sözlərdə birinci sait deyilmir, ikincisi uzun tələffüz olunur:

Həmzə kişinin şəhərli mə:sırrəri söz sərraflı idilər, gizli mənalarda dolu sözləri qızıldan artıq qiymətləndirirdilər (O.Sadiq). Sabah Bəşir qızını mə:llimənin yanına aparacaqdı (C.Cabbarlı). Öz qartal adımı yaşada bilsəm, Bu mənim əbədi mə:dətimdir (H.Arif).

▲ Qoşasaitli mürəkkəb sözlərin tələffüzündə yanaşı gələn saitlərdən birincisi deyilmir, ikincisi uzun tələffüz edilir:

▲ **Ov, öv** birləşməli sözlərdə **v** səsi düşür, **o, ö** səsləri uzanır:

Əlində ölümün sındı qanadı, mərd çıxdı alo:lar keşməkeşindən, O, Odlar Yurdunun cavan ö:ladı, təzədən doğuldu odlar içindən (N.Xəzri). Hər halda indi onu daha çox Gö:hərin taleyi düşündürürdü (M.Oruc).

Samitlərin tələffüzü

▲ Eynicinsli qoşa **kk, tt, pp** samitli sözlərdə ikinci səs cingiltilər:

Səlahiyyətli müvəkkilin əlləri də, sifəti də indi hərərdədən vox, o tonqalın istisindən yanırdı (Elçin).

▲ Qoşa **qq** samitli sözlərdə birinci səs qar qarşılığı kimi tələffüz olunur:

Ayaq səsləri – çəkələk şəkəltisi eşidildi. (İ.Hüseynov)

▲ Qoşa **yy** samitli sözlərdə qoşa **yy** sözün kökündə olarsa, olduğu kimi, şəkilçinin tərkibində olarsa bir **y** ilə tələffüz olunur:

Qartallar təyyarələri görəndə dəli olurlar və təyyarələr üstünə cumub məhv

olurlar (Ə.Məmmədخانlı). Cəbhənin bu hissəsində vəziyyət yenə gərginləşirdi (M.Hüseyn).

▲ Qoşa **bb, cc, dd, zz, ss, ll, vv, ff, şş, mm, nn, rr** samitlərinin tələffüzündə heç bir fərq olmur:

Onun sifətindəki ciddilik və təmkin mollanı qorxuya saldı (İ.Şıxlı). Yox, fərqa gözüdür mənim bu göyüm, Özüm tutduğuma heyranam özüm (S.Vurğun). Şahnaz kələğayı əlində, xallı kəpənləri hürküdə-hürküdə otların, çiçəklərin arası ilə yuxarı qaçırdı (İ.Şıxlı). Amma istəsən ki, hökmdar Qarabağı dünyanın cənnət dilbər guşəsinə çevirsin, bax, bunu eləyər (F.Kərimzadə). Toy dəsgahı, mehriban ailə həyatı başlanan günün səhərişi Ağca iki nömrəli uşaq bağçasına müəbbiyə təyin olundu (M.Cəlal). Eşşəyi qatıb karvansaray, Xudayar bəy üz qoydu bazara (C.Məmmədquluzadə). Nəsimi “Cavidannamə”ni məhz belə vaxtlarda təqdim edərdi (İ.Hüseynov). Cəmi yarım il bundan əvvəl Azərbaycanı gəzməyə çıxmışdı (İ.Şıxlı).

▲ Sonu **d, b, c, g** ilə bitən sözlər tələffüzdə **t, p, ç, k** olur:

▲ Söz ortasında yanaşı gələn iki kar samitdən ikincisi cingiltiləşir:

Müşdərilərin ancaq axşamlar yığıldığı yeməxananın qabağında yaşıl “Volqa” dayanmışdı (İ.Hüseynov). Dalbadal düzülmüş **dusdaxlar** qayaların arasından keçən yol kimi əyilir, düzəlir, qatlanırdılar (F.Kərimzadə). Elə bil qəfəsdə yaşayırdıq biz, Tikanlı **məfdildir** hər tərəfimiz (M.Cəlal).

▲ **nb, nm** birləşməli sözlərdə **n** səsi **m** kimi tələffüz olunur:

O, bir az gözləyib tını buruldu və **qəmbər** döşənmiş küçəni keçib Sənubərgilin çöl qapısından içəri girdi (Elçin). Burada saysız-hesabsız mavi və göy, ağ və çəhrayı **gümbəzdəri** olan məscidlər vardı ki, saymaqla qurtarmazdı (Ç.Hüseynov).

▲ Söz ortasında kar samitdən əvvəl gələn **q** səsi **k** kimi tələffüz olunur:

▲ Əsasən milli çoxhecalı sözlərin sonunda **q** səsi **x** kimi tələffüz olunur:

Budaxlardan yerə gəlmiş **qonaxlar**, sarı **yarpaxlar**.

Qonax? Yox, yox, yetim qalmış **uşaxlar** – sarı **arpaxlar**.

Küləklə dost olub çox gəzdlər birlikdə dünyanı.

Yəqin mən tək o cananı **soraxlar** sarı **yarpaxlar**.

Ayağın dəydiyi hər bir yerə üz sürtmək istərlər,

Odur, şövq ilə torpağı **qucaxlar** sarı **yarpaxlar**.

Yenə sənsiz göz ağlar, cism üryan, çöhrə sapsarı,

Payızdır, gur yağış, **çılpaq budaxlar**, sarı **yarpaxlar**.

Deyirlər hər ağac bir aşiqin qəm dəftəri olmuş,

Bu dəftərdən qopan solğun **varaxlar** – sarı **yarpaxlar**.

Elə bil tapdalanmış haqqıdı məzlumların yerdə

Bu az ömründə çox görmüş **ayaxlar**, sarı **yarpaxlar**.

Eşitsən bağçada yüngül xışiltı, anla ki, Fəhmi,

Bitib taleləri, sakitcə ağlar sarı **yarpaxlar**.

(İ.Fəhmi)

▲ Çoxhecalı sözlərin sonunda (əsasən milli) **ke** həri **x'** kimi tələffüz olunur: (ərəb mənşəli sözlər istisna olmaqla) :

Döysün qoy, açmayaq, yorulsun **küləx'**,
Qəmli hicran qalsın qapıda dustaq.
Bir an vüsəlinlə çırpınsın **ürəx'**,
Sonra... sonra yenə bir ayrılmaayaq.

(R.Rza)

▲ Söz ortasında **ç** səmindən sonra **d, t, s** gəldikdə **ş** kimi tələffüz olunur:

▲ Söz ortasında **c** səmindən sonra **d, l, s** gəldikdə **j** kimi tələffüz olunur:

Bağlardakı ağajdarın budaqları çəpərin üstündən aşıb yola kölgə salmışdı.

(İ.Şıxlı)

▲ Söz ortasında samitdən əvvəl gələn **k** səsi **x'** kimi tələffüz olunur:

▲ Sözdə üç samit səs (**stl, ftç**) yanaşı gəldikdə ikincisi düşür:

Dosdarın xətrinə dəydiyim qədər sinəmdə sağalmaz yaram var mənim.

(H.Arif)

Şəkilçilərin tələffüzü:

▲ Sonu **z, ş, s, n, r** ilə bitən sözlərdə **-lar** cəm şəkilçisi **—dar, —nar, —rar** şəklində tələffüz olunur:

Şəhərin və ətraf kəntdərin toxucuları, dəmirçiləri, misgərrəri, duluşçuları, dabbaxları, boyaxçuları, şəhərin sənətkarlıq emalatxanalarında günəməzd işləyən gəlmələr, nökrərr günortanın bu görünməmiş cırhacırında, axşamın istisində o qədər işləyib əldən düşmüşdülər ki, gecənin bürküsinə baxmayaraq, indi yeddinci yuxularını alırdılar. Tacirrər, dükandarrar, saray adamları, hökumət işçiləri, arvatdar, uşaxlar da bu bürküdə yerrərində çaplaya-çapalaya axır ki, yuxuya getmişdi (Elçin). Unutmadı gözdərinə gözdərim, Mənim gözüüm sənənin gözüün deyil ki, O yerrəri naxışlayır izdərim, Mənim izim sənənin izin deyil ki (N.Kəsəmənli).

▲ Sonu **m, n** ilə bitən sözlərdə (—dan) çıxışlıq hal şəkilçisi **—nan** şəklində tələffüz edilir:

Məqamı görəndə o, Şeyxin beytlərinə fars dilində avazla söyləyir, sonra da mənasını xana xırdalayır.

▲ - **sınız** II şəxs cəm xəbərlilik şəkilçisi **—sız** şəklində tələffüz olunur:

▲ - **lıq, —lı, la** şəkilçiləri sonu bitən sözlərdə **—dix, di, da** şəklində tələffüz olunur:

Təzətdi yaranıb hər şey cahanda,
Bu bir qaydadır ki, açılan solur.
Dünyanın bir üzünü işıqlandı
Dünyanın bir üzünü **qarannıx** olur.
Mən şərəf sanıram atəşi, közü,
Sevirəm nur yükü daşımağı da.
Ölümdən **dəhşətdi** bilirəm, düzü,
Mən gözükdəlgəli yaşamağı da.

♦ Cümlələrdə o, ü, a səslerinin tələffüz çalarlarını müəyyənləşdirin.

Özünü bu dünyada heç kim qonaq sanmamış,
Ancaq ömrün özü də bərabər paylanmamış.
Ömür paylanan zaman görün kimə nə düşdü,
Üç yüz il boz qarğaya, on il şahinə düşdü.

(B.Vahabzadə)

Yerin köksündən tüğyan eləyib göylərə qalxan bu ulu qaya qədim bir abidə
kimi heykəlləşib, yolun kənarında məğrur-məğrur dayanmışdı (F.Eyvazlı).

♦ Cümlələrdə a, ı, u səslerinin tələffüz çalarlarını müəyyənləşdirməyə çalışın.

Qarğalar qarıl-daşdı, bayquşlar ulaşdı, sağsağanlar qığırdaşdı, sərçələr qurul-daşdı, xülasə, hər bir quş öz anasının öyrətdiyi səsə oxumağa başladı. (S.S.Axundov).

Uzun qılınclı atlı komandirlər qonşu kənddən gətirdikləri dustaqları məktəbin həyətidəki kalafaya doldurdular (İ.Şıxlı).

Hardansa topa-topa, əcaib-əcaib baxanda zəhm yarılırdı – buludlar axışıb gəlirdi, əjdaha karvanı kimi, əqrəb qatarı kimi. Ulduzların altından, çox-çox aşığıdan burula-burula günbatana doğru axırdılar (Y.Səmədoğlu).

♦ Cümlələrdə ö, ü, ə səslerinin məna çalarını müəyyənləşdirin.

O böyük binanın pəncərələri yavaş-yavaş qarla örtülürdü və tünd-göy rəngli pərdələr daha görünmürdü, qar şüşələri tamam örtülmüşdü (Elçin).

Böyüklər, böyüklər hörür çəpəri,
Uşaqlar, uşaqlar yarıf çəpəri (M.Araz).
Göllərində ördəkləri üzərlər,
Çöllərində maralları gəzərlər,
Güllərindən gəlinlər tac bəzərlər,
Ceyran gözlü qızları var ölkəmin (C.Cabbarlı).

♦ Mətnə k, ç, ş səslerinin tələffüz çalarlarını müəyyənləşdirin.

Kənddə çox saz varmış, əlinə bir şey keçməyən evdən sazını götürüb çıxmışdı. Sazın çoxu elə köynəyindəydi, başlarının üstə qaldırıb yüyürdülər... Qarşı yaxada ayaq saxlamış ermənilər qaçıb dağıldılar; yaqın sazı avtomat silah hesab etmişdilər... Səhəri erməni qəzetləri elə bundan yazmışdı: “türklər silahlanıb!...” (M.Süleymanlı)

♦ Şeirdə q, g, b səslerinin tələffüz çalarlarını aydınlaşdırın.

Şuşa qədim bir millətin
Şuşasıdı,
Pənah xanın, Xan əminin
Şuşasıydı.
“Xarı bülbül”
gül dilində oxuyurmu? –

orda gülü gül duyurmu?!
Fəsilər çaşır Şuşada,
mən qışda bahar görmüşəm,
qızılgülün yanağında
qızılyanaq qar görmüşəm.
Qızıl qamışı şaqqıldayıb
göydə şimşəklər yerinə,
kəpənəklər qanad açıb
yerdə çiçəklər yeinə.

(N.Həsənzadə)

♦ **Oxuyun. Cəm şəkilçili sözlərin tələffüzünə diqqət yetirin.**

Nərgiz müəllimə bu səhər lap tezdən durmuşdu. O, tarlaları gəzmək, tənəffusdə kolxozçulara qəzet oxuyub, ikinci növbəyə qədər dərslə qayıtmaq istəyirdi. Hava olduqca xoş idi. Çisələmə yağışdan sonra bütün ağaclar, çöllər, taxıl zəmiləri par-par parıldayırdı. Hər şey adamın üzünə gülürdü. Elə bil təbiət yuyunmuş, indi də nazlı gəlinlər kimi səhər-səhər xumarlanırdı. Çiçək açmış meyvə ağaclarının qoynunda yerləşən kəndi ətirli səhər havası бүрүмүşdü.

Kəndin ortası ilə bir dəstə qız gedirdi. Yaşıl, bənövşəyi, sarı, qırmızı, yelənlə kələğayılardan ucları yellənirdi. İpək koftalar, güllü donlar adamın gözünü qamaşıdırırdı. Çiyinlərində kətmən qızlar gülüşür, aradılar də zarafat edib bir-birini qovurdular.

Bağlardakı ağacların budaqları çəpərin üstündən aşib yola kölgə salmışdı. Qızlar ağacların altından keçdikcə, çiyinlərində çal-çarpaz kölgələr oynayırdı. Yolum dar yerlərində ağacların budaqları o tay-bu taydan bir-birinə qarışmışdı. Yollar ala-bəzək idi, ağ, çəhrayı çiçəklər yerə səpələnmişdi.

Nərgiz müəllimə qızlardan bir az aralı asta-asta gedir, hərdən başını qaldıraraq damların üstündə oxuyan sığırçılara baxırdı. Günəşin şuaları altında parıldayan bu quşlar tüklərini qabardaraq dimdiklərini şaqqıldada-şaqqıldada oxuyurdular. Elə bil onları titrətmə tutmuşdu. Boynu göy qurşağı kimi yüz rəngə çalan sığırçılar susmamış bülüllər cəh-cəh vururdular (*I.Şıxlı*).

♦ **Oxuyun. Ke hərfinin tələffüz variantlarında müxtəlifliyi səbəbini izah edin.**

kasıbcılıq, hakimiyyət, müvəkkil, kənd, kağız, kainat, kam, kamal, Kamil, kamança, kar, karvan, karxana, kasıb, katib, kafir, keyfiyyət, keçi, kəbin, keşik, kəklik, kələf, kimya, kömək, koma, kövsən.

çiçək, məktəb, dilək, ürək, köynək, nazik, nəmişlik, ümitsizlik, çörək, təmizlik, böyrək, mixək, köpük, xörək, dirək, gödək, kəsmik, çəltik, örtük, sönük, dimdik, önlük, pencək.

karnaval, konsert, kazak, kabare, klarnet, kadr, kaktus, kakao, kayut, kalliqrafiya, kaleydoskop, kamera, kantata, kapitalizm, karamel, karikatura,

kassa, kafe, komandir, kombinezon, komediya, konstruktor, kurort, kukla, klub, krossvord, krallıq, kristal, krallıça, knyaz.

♦ **Oxuyun. Tələffüzçə fərqlənən qrammatik formaları müəyyənləşdirin.**

Cəmi il yarım bundan əvvəl Azərbaycanı görməyə çıxmışdı. Şuşada, İstisuda, Kəlbəcərdə olmuş, bulaq başında, çay kənarında oturmuş, suların şırıltısından, dağ çiçəklərinin ətrindən, quşların cəhcəhindən məst olmuş, meşələrin xəzəl qoxulu nəmli havasından ciyər dolusu nəfəs almışdı. Yorğun qartal kimi qaya üstündə oturub ənginliklərə baxmış, mavi səmada parça-parça, topa-topa sıxlaşan ağ buludlardan, alp çəmənlilərindən gözüünü çəkməmişdi. Bulaq başına gələn qızların gülüşləri, suda yuyunub sıgallanmaları xəyalən onu çox uzaqlara aparmışdı. Kürün sahilinə səpələnmiş qara damların arası ilə ayaqyalın, başıaçıq qaçmış, atı yalmanlayıb belinə atılmış, Kürü şığanıb Qarayazıya getmişdi. Sonra da Suvadağı kəsdirib çiyini sənəkli Kürə – suya gələn ayaqyalın, nimdəş paltarlı kənd qızlarını görəndə çomağını sinəsinə basıb oxumuşdu:

Əyilmiş qamətim dönür xədənəkə,
Kolu qalın, sizi gəlin görəndə.
İstərəm başım ola başmağı,
Gözəlləri ayaqyalın görəndə.

Qızlar xışın-xışın, bic-bic gülüşüb çələfsiz oğlanı gözaltı marıtdamışdılar. Səməd onların verdiyi dolçadakı suyu yarıyadək içmiş, yarısını isə gözütutan qızlardan birinin yalın ayağına tökmüşdü. Yəni «sənə meylim qonub» – demişdi. Şaqqıltılı, cingiltili gülüş səsləri yorğanlarda əks etmişdi.

– Ciyərin yansın, ay Səməd, ayağımı niyə islatdın?

Bəlkə elə o qızların qarğıışı tutmuşdu Səmədi? Ciyəri yaman yanırdı. Nəfəs almağı getdikcə çətinləşirdi. Deyirdilər: soyuq dəyib, keçib gedər. Amma keçmirdi. Elə buna görə də qardaşı Mehdişan Sofu dəli Kərəmin əlindən tutub dağları-daşları gəzdirdiyi kimi, Səməd Vurğunla birlikdə Azərbaycanı oymaq-oymaq gəzirdi. Bəlkə ürəyinə dammışdı ki, qardaşı bir daha buralara qayıtmayacaq. Bəlkə şair özü də bunu duymuşdu. Ona görə «Aşıq Şəmsir, Dəli dağdan keçəndə, kəklikli dağlardan xəbər al məni» – demişdi. Bu görüş yox, ayrılıq idi. Torpağın öz övladı ilə övladın «El bilir ki, sən mənimsən» – deyər vəsf etdiyi diyarda, doğma Azərbaycanla vidalaşması idi (*İ.Şıxlı*).

♦ **Oxuyun. Qoşasaitli sözləri düzgün tələffüz edin.**

Aida, müavinət, dairə, müalicə, müayinə, müəllif, məişət, müavin, fəaliyyət, daimi, Səidə, sual, müəllim, maneo, sauna, fauna, rübai, akvarium, sait, Səid, Rauf, bais, radius, diametr, meridian, radio, şüa, şüur, şair, Şaiq, faiz, real, okean, aeroport, auditoriya, nailiyyət, video, Naib, Nail, bəraət, qiraət, itaət, xaos, təbiət, iana, dialekt, dialoq, faciə, Aişə, şüa, aerovağzal, diaqonal, xoreoqrafiya, diafilm, laureat, bioloq, kakao, sosioloq, əcaib, şücaət, fəda, vəsait, ailə, istiarə, kainat, müavin, şərait, şəriət, müasir, müddəa, rəis, ictimai, filial, olimpiada, çempion, ideologiya, fizioloq, paleolit, neolit, mezolit, miniatür, variant.

♦ Səsinizin məsafədən necə eşidildiyini (uçarlılıq) yoxlayın. Nəfəsalma qaydalarına əməl edərək, mətni ucadan, ağır-ağır, təmkinlə, aramla oxuyun. Fasilələrdə (/) nəfəs alın. Hər misranın başlanğıcında və fasilə işarəsində nəfəs alın.

Mən işıqam – qaranlığın qənimi.
Mən insanam,
daşıyıram qəlbimdə
dünyaların sevincini,
qəmini.
...Mən insanam, ülfətsiz
ölərəm.
Məhəbbətsiz, nifrətsiz
ölərəm.
Mən torpağam, nemətimi, varımı
Zəhmət sevən insanlarla bölərəm.
Mən ürəyəm, döyünməsəm,
Ölərəm.

(R.Rza)

♦ Mətnin məzmununu cümlənin mənasına uyğun olaraq, səsin tempini (səsin uzunluğunu, tempin çevikliyini) dəyişməklə oxuyun.

Bu il solğun, qüssəli payızdan sonra şiddətli küləklərlə soyuq bir qış gəldi.

Qoca Firuzun rütubətli zirzəmisində isə hələ də buxarı yandırdı, odun yoxdu, qırıq bir lampaya neft güclə çatırdı. Qoca Sürəyyanın gecələr titrədiyini görür, səhərə qədər gözüne yuxu getmirdi.

Bu gün o, Sürəyyanı karxana açılmamış, qaranlıq ikən gətirib qapı ağzında qoymuş, özü bazara getmişdi. Bu səhər böyük anbarlardan birinə yük daşına-caqdı. Qoca bu fürsəti əldən qaçırmayıb, hamıdan tez işə başlamaq istəyirdi. Nə cür olursa olsun, bu gün, heç olmasa, bir şələ odunun pulunu qazanmalı idi.

Səhər tezdən yük daşınmağa başlandı. Qoca Firuz bu gün hamını heyrətə salan və yaşına yaraşmayan bir zirəklik və səylə çalışırdı. Günortaya yaxın o, əlli tay daşmışdı.

Budur, yenə də növbəti taylardan birini çiyninə alıb anbarın yarıqaranlıq və dik pilləri ilə aşağı enməyə başladı. İki-üç pillə düşmüşdü ki, birdən onun gözləri qaranlıq gətirdi və sanki ayağı altındakı kərpiclər yerindən oynadı. O, əlini hara isə atmaq istədi, lakin bu zaman ona elə gəldi ki, kim isə yuxarıdan daha ağır bir yük tayını onun üzərinə aşırırdı. O, cəld döşündəki kəndiri boşaldıb, yükü yerə atmaq istədi, lakin macal tapmadı, dizləri titrədi, ayaqları büküldü və daş kimi anbarın boşluğuna yuvarlandı. Dik pillələr onu saxlamayaraq, bir-birinin dalınca aşağıya doğru itələdi, nəhayət, o, anbarın kərpic döşəməsi üzərinə sərildi, qışqırmağa, haraya çağırmağa da macal tapmadı. Lap aşağıda üzüqoylu, hərəkətsiz bir halda yığılıb qaldı. Yolda açılıb düşmüş tay isə sanki ondan ayrılmaq istəməyərək, ilişdiyi pillələrdən qopub onun üzərinə aşdı.

Aşağıda – anbarda işləyən hamballardan ikisi ona tərəf yüyürdü, yükü qaldırıb qocanı çıxartdılar. Lakin iş-işdən keçmişdi (*Ə.Məmmədخانli*).

♦ **Mətni müxtəlif tempdə (aramla, orta, sürətlə) oxuyun. Mətnə hansı tempin daha çox uyğun gəldiyini müəyyənlədirin.**

Bizi yandırır yaman ayrılıq,
Bu darıxdıran duman ayrılıq,
Başa sovrulan saman ayrılıq,
Aman ayrılıq, aman ayrılıq!

Arazım vursun baş daşdan-daşa,
Göz yaşı gərək başlardan aşa,
Necə yad olsun qardaş-qardaşa,
Nə din qanır, nə iman, ayrılıq,
Aman ayrılıq, aman ayrılıq!

Göylərin, Günün, ayın gizlədir,
Ulduz axtarır, sayın gizlədir,
Oxunu atır, yayın gizlədir,
Qəddimi edən kaman ayrılıq,
Aman ayrılıq, aman ayrılıq!

Ayrılıq gələ, bir kərəm qıla,
Bir neçə gün də bizdən ayrıla.
Qəm də bir biz tək sola, sarala,
Hamı bir belə güman, ayrılıq,
Aman ayrılıq, aman ayrılıq!

Amansız gözün yuman ayrılıq,
Can cızlığından uman ayrılıq,
Qanla yazılmış roman ayrılıq,
Aman ayrılıq, aman ayrılıq!
Aman ayrılıq, aman ayrılıq!

(*M. Şəhriyar*)

♦ **Mətnlə tanış olun. Nəfəsəlmə qaydalarına əməl etməklə ucadan oxuyun, səsin gücünü, tempini, ucalıq səviyyəsini, məzmunu uyğun olaraq səs boyasını dəyişərək ucadan oxuyun.**

İllər gəlib keçdi, mən orta məktəbi qurtardım, o, dərzi dükanında qaldı. Onun dərzi şagirdi olması, təbiidir ki, bizim əlaqəmizi kəsmədi. Əksinə, böyüdükcə bizim dostluğumuz daha da artdı. Həyat bizi daha da yaxınlaşdırdı. Həyatın hadisələri məni qəzəbləndirdiyi halda o, bu hadisələrə qarşı sakit, laqeyd görünərdi. Heç bir ehtiyac, heç bir dərd onun adi halını pozmazdı.

Acıqlı olduğu günlərdən biri yadıma düşür. Kirayə pulunu gecikdirdiyimiz üçün ərbab bizi evdən qovmaqla təhdid etmişdi. Pul yox idi. Qazanmağa da iş

tapılırmıdı. Küçələri boş-boş gəzib yorulduqdan sonra Azadın yanına getdim.

– Azad, – dedim, – dörd ürəyimi dağıdır. Ağlamaq istəyirəm. Gözlərimdən yaş gəlmir. Bu nə güzəran, bu nə dirrikdir? Azad! İşləməyə yer yox, danış-gahda oxumağa imkan yox, oğruluqmu edim, qardaş? Əlim sağ, qolum sağ, özümdə dağ gücü hiss edirəm, mən nələr edə bilmərəm? Əlimdən nə gəlməz? Nəyə gücüm çatmaz? Vallah, “Od dəryasını yar keç!” desələr, keçərəm. Bəs indi də işləməyəndə, mən nə zaman işləyəcəyəm?!

O nə isə tikirdi. Mən sözə başlayarkən əl saxlayıb, ani olaraq üzümə baxdı, yenə iynəsini götürərək öz işinə məşğul oldu... Söz bura çatan kimi, o, iynəsini yerə qoyub sakit nəzərlərini mənə çevirdi...

– Azad, – dedim, – bizim hələmizin iyirmi dörd yaşımız var... Kim bilir, bəlkə də ömrümüzün yarısını, bəlkə də çoxunu yaşamışıq... Bu iyirmi dörd ildə biz nə görmüşük? Bir tikə çörək, qışda bir manqal kömür dərdindən başqa, hansı bir fikir, hansı bir əməl qəlbimizi döyündürmüşdür? Məgər həyat budur?.. Yaşayışın qayəsi budurmu?.. Sən elə bilmə ki, məni danışdıran pulsuzluq və ya aclıqdır... Yox! Azad! Fikrimdə başqa şeylər dolanır. Bizim bu iyrənc mühitə baxıram, ürəyim bulanır. Sahibi-mənsəblərimizi götür... Bir heyvanın həyatı onların həyatından daha faydalıdır. Heç olmazsa heyvanın bir şeyə xeyri olur. Onlar isə yeyir, yatır, işsizlikdən şişir, toxluqdan harınlıq etməyə başlayır, xalqa min cür əziyyət verirlər... Mən ki belə həyatı istəməzdim... Bir iş görmək istəyirəm, Azad!.. Elə bir iş ki, bizdən sonra gələnlər də ondan bir xeyir görsünlər. Kəndə gedəcəyəm. Bir ərbaba nökrə olub bağbanlıq edəcəyəm... Heç olmasa ağac əkərəm, bağ salaram, öləndən beş il sonra insanlar bir xeyir görürlər. Adımı rəhmətlə çəkərlər!

Mən bu qədər danışdım. Azad heç dodaqlarını da tərpətmədi. Gözlərini bir nöqtəyə dikib durdu... Mənə elə gəldi ki, o, ömründə bir dəfə də belə məsələlər haqqında düşünməmişdir. Durub dükandan çıxmaq istədim... O, yerindən tərpənmədi, mən onun üzünə baxıb acıqla dedim:

Yazıq, min yazıq bizə baxıb övladlarım var deyən vətənə! Yazıq bu gül kimi Azərbaycan torpağına ki, üstündə sən və mən gəzirik. O, bizdən nə xeyir gördü? Bizim həyatımız bir qara quruşa dəyməz!.. Çünki bizcə, həyat yeməkdən, yatmaqdan, yenə yeməkdən və yatmaqdan ibarətdir. Biz, ölüm qarımızı döyən günə kimi də belə yaşayacağıq. Biz ölmək üçün yaşayırıq... Yaşamaq üçün ölən insanlardan xəbərsizik! Buna görə də cənazəmiz qəbrə çatmamış bizi unudacaqlar... səni də, məni də. Yox, bəlkə səni bir yad edən tapıldı... Deyəcəklər ki, dərzi Azad yaxşı yamaq salardı... Allah rəhmət eləsin! (*M.İbrahimov*)

◆ Oxuyun. Sait səslərin bir-birini izləməsinə diqqət yetirin.

Qızılquş yuvasını çox vaxt su kənarında, uca ağacların başında tikər. Balaları yuvadan çıxan kimi ovladığı quşları öldürüb qanını içər, sonra da o qanı qusub balalarına yedirər. Balaları bir qədər böyüdükdən sonra, ovladığı quşu su kənarına aparar, tüklərini yolar, cəmdəyini suda təmiz yuduqdan sonra parçalayıb, balalarının qabağına atar. Balaları qanadlanıb, uçmağa başladığı vaxt tutduğu ovu gətirib yuvasının ağzına birdən-birə buraxar, quş ölüm pəncəsindən qurtardığını

görünce, pırıldayıb uçmaq istərkən qızılquş balaları hücum edər, dərhal onu tutub yeyərlər. Anası balalarına bu cür ovçuluq öyrədər. Balalarının bu zamanı anaları üçün də qorxuludur, yaxın gələrsə o saat hücum edib, onu da parçalarlar. Ona görə də ovladığı quşla yuvasına yaxın bir ağaca qonar və özünə məxsus bir səslə balalarını səslər. Onların uçub gəldiyini görünce ovu buraxıb qaçır. Qızılquş balalarını ovçular bu vaxtlar tutarlar. Yuvalarına yaxın bir yerdə tor qurub, içinə toyuq, kəklik buraxırlar. Çır-çırpıdan, otlardan qayırdıqları kiçik daxmalarda gizlənib bir əllə torun ipini tutar, o biri əllə də sümsünü çalarlar. Qızılquş balaları analarının ov gətirdiyinə aldanıb, özlərini tordakı quşun üstünə atanda ovçular ipi tez çəkir, tor bağlanır, qızılquş balaları da torun içində qalırlar.

Qızılquş balaları bu zaman çox acıqlı olurlar. Özlərini insan əlində əsir görəndə ürəkləri partlar, insana heç alışmazlar. Ona görə də ovçular qızılquş balalarını tutunca, iynə ilə göz qapaqlarını bir-birinə tikərlər. İki-üç gün ac saxlar və yavaş-yavaş ət verib özlərinə alışdırdıqdan sonra göz qapaqlarını açırlar. Quş-cuğazların acığı bu cür sönər, sahiblərinə alışarlar. Ovçular qızılquş, tula götürüb ova çıxırlar. Tulalar kolların, qamışların arasına soxulub ördək, qaz, kəklik, qırqovul və turacı qaldırınca qızılquş hücum eyləyib ovlar (*A.Şaiq*).

♦ Mətnləri oxuyun. Alliterasiya və assonans yaradan səsləri göstərin.

Yağış çisələyirdi. Xırda, sıx damlalar fantanların dövrəsində, vitrinlərin süd rəngli işıqları önündə, maşınların faralarının qabağında qaynayırdı. Yaş asfaltda təkərlər su kimi şırıldayırdı. Bu şırıltı bəzən motorların uğultusunda boğulur, bəzən də dalğa-dalğa uzaqlaşırı. Fikrim hərdən bu şırıltının arxasınca gedir, elə-belə boş-boşuna, küt-küt axır, gah da tamam dumanlanırdı. Motorlar sanki küçədə deyil, beynimdə uğuldayırdı.

Bu, birinci dəfə idi ki, mən işıq içində gümüş tozutéq qaynayan damlalardan hərəkətsiz, nəm yarpaqların uclarında parıldaşan saysız-hesabsız mirvari dənələ-rindən, şəhərin sərt görkəminə bir yumşaqlıq gətirən bu narın və səssiz yağışdan heç bir həzz ala bilmirdim.

Navalçalardan axan qar kimi ağ köpük səkilərdə, orda-burda cığır salırdı. Asfalt pəncərələri, fanarları, vitrinləri, maşınların arxasındakı qırmızı işıqları əks edirdi. Çıraqbənliq gur olan yerlərdə asfaltın altında baş-ayaq çevrilmiş ikinci bir şəhər görünürdü və bu baş-ayaq şəhərin hər yerində qara sifətli, gecə sinəli bir vəhşi ağır-batman yumruqlarını oynadırdı (*İ.Hüseynov*).

Sona şamı yandırdı və o şamı əlinə götürüb divarın qabağına gəldi, Gülağanın fotosu ilə üzbəüz dayandı.

Şamın işığı fotosəklin üstünə düşdü və Gülağanın gözləri o şam işığında işıldadı və Sonaya elə gəldi ki, Gülağanın gözləri qapalı idi, yəni qaranlıqda Gülağa gözlərini yummuşdu və o gözlər şamın işığındın diksindi, birdən-birə açıldı, birdən baxdı.

Gülağanın bu fotosəkli üç ay idi ki, bu divardan asılmışdı və düz üç ay idi ki, Sona səhər işə getməzdən əvvəl də, axşam işdən qayıdandan sonra da yuxuya

gedənə qədər Gülağanın bu fotoşəkli ilə danışdı, bu fotoşəkillə də söhbət edirdi və çox vaxt da bu danışq, bu söhbət sözsüz olurdu, çünki Gülağa həmişə Sonanı sözsüz də başa düşürdü, adicə bir-birlərinin gözünün içinə baxmaq kifayət idi və Gülağa bu fotoşəkildə də Sonanı başa düşürdü, Sona bunu bədəninin bir hüceyrəsi ilə hiss edirdi, duyurdu.

Bir neçə gün idi ki, Sonaya elə gəlirdi ki, bu fotoşəkildə nəşə bir dəyişiklik var, nəşə əvvəlki kimi deyil, amma baxırdı, baxırdı və bu dəyişikliyin nə olduğunu tapa bilmirdi. Gülağaya indi də həmişəki kimi baxırdı, dodaqlarındakı o təbəssüm də həmişəki kimi idi, amma bütün bunlarla bərabər, Gülağanın bu fotoşəkilində nəşə elə bir şey var idi ki, əvvəllər yox idi və ümumiyyətlə... ümumiyyətlə... fotolarda elə şey olmurdu (*Elçin*).

♦ **Şeiri ifadəli oxuyun. Uzun saitli sözlərin adi halda tələffüzünə diqqət yetirin.**

Vardır indi, gözəl, başqa məlahət Bakıda,
Gəl edək şövq ilə hər yanı səyahət Bakıda.

Gələcək nəslə bu tarixi şərəftədir ki,
Görürük özgə səfa, özgə ləfəzət Bakıda.

Bu gözəl ölkə işıqlandırır hər bir tərəfi,
Gülür insan üzünə nuri-səadət Bakıda.

Çıx tamaşaya, xüsusən Xəzərin sahilinə,
Bağı-cənnət, daha tərifə nə həcət Bakıda.

Get-gedə qalmayacaq köhnə binalardan əsər,
Tikilir, gör, yeni minlərcə imarət Bakıda.

Hansı bir sahə olursa, vətən oğlanlarının
Borcudur, göstərə hər işdə məharət Bakıda.

Əsrlərdir qocaman Qız qalası qalmışdır,
Göstərir xalqa vüqar ilə iqamət Bakıda.

Daha bundan belə ölkəmizin məhsulu
Edəcək xalqə məramınca kifayət Bakıda.

Sülhə doğru nə çətinlik, nə fəlakət var isə,
Onu dəf etməyə var bizdə cəsarət Bakıda.

O gün olsun ki, bütün düşmənimiz xar olsun,
Eyləyək şadlıq ilə gündə ziyafət Bakıda.

Vahidəm, mən də bu yurdun, bu elin şairiyəm,
Artırır zövqümü artdıqca təravət Bakıda.

(*Ə.Vahid*)

Vaqif Şişəyə gələndə 29-30 yaşlarında idi. Təhsilini öz kəndində bitirmiş, türk və farscanı mükəmməl bilir və zamanının elmlərinə vaqif idi. Gələrgəlməz, Saatlı məhəlləsində bir məktəb açıb dərs verməklə həyatını keçirməyə başlamışdı. Dərs mənən Vaqifi təmin etmirdi; bu sənət ona azlıq edirdi. Onda qüvvətli bir inam vardı, həm də inad idi; onun iti gözləri mühitin hər üzünü görür, əyər-əksiklərini seçirdi. O bu mühitə nüfuz etmək, onu öz rəyinə tabe etmək istəyirdi. Lakin o zaman hələ Vaqif yalnız bir molla olaraq tanınır, bu tanınmaq da öz məhəlləsi dairəsindən kənara çıxmıyrdı. Yalnız arabir gözəlləri oxşayan şeirləri şəhəri dolaşır, maraqlılar bu sözləri öz bəyazlarına yazırdılar. Buna baxmayaraq o, heç kəsi tanımayıb və tanımaq belə istəməyirdi. Öz yoxsul daxmasında oturub, mətin bir iradə ilə irəliyə baxır, heç bir ənənə ilə hesablaşmaq istəmirdi (*Y.V.Çəmənşəminli*).

♦ Oxuyun, [a], [ə], [i] səslərinin uzun tələffüzünə diqqət yetirin.

A

Hər gecəm oldu kədər, qüssə, fəlakət sənsiz,
Hər nəfəs çəkdim, hədəf getdi o saat sənsiz.
Sənin ol cəlb eyləyən vəslinə and içdim, inan,
Hicridə yandı canım, yox daha taqət sənsiz.

N.Gəncəvi

Aləm oldu şad səndən, mən əsiri-qəm hənuz,
Aləm etdi tərki-qəm, məndə qəmi-aləm hənuz.

M.Füzuli

Alma cana canımı kim, can ilə yaram sana,
Bivəfalıq qılma kim yari-vəfadaram sana.

Kişvəri

Neyləmişdim, yarəb, həqq dərğahında,
Xəstə olub müdam, cahanə düşdüm.
Yazıldı naməməiz ölkəbəölkə,
Yetişdi dillərə, dastanə düşdüm.

Q.Zakir

Deyil əsla bu istika, bu nida!
Çünki ülvə Xumarın uğrunda
Hər bəla, mənə, bir səadətdir,
Hər cəfa sanki bir məhəbbətdir.

H.Cavid

Eşqdən ki ürəyimdə bu qədər yarə qalıb,
Kimsə dərman edə bilməz, ümidim yarə qalıb.

İ.Fəhmi

Xalqın elmləri ikidir: həqiqətdir ki, onu təhsil eyləməkdə aciz olur və batildir ki, onun təhsili faydə verməz (*M.Ş.Vəzəh*). Yaxşı eləyib gəlibəsən; biz azıqlara

nicat yolu elə bu qapıda olacaq. Allah Hacı əminin kölgəsini bizim başımızın üstündən əskik eləməsin öz birliyi xatirinə (*C.Məmmədquluzadə*). Kəndin camaatı Məhəmmədə də, Əliyə də heç nə demədi, amma onlar yola düzələndən sonra kəndin qarşısındakı sıldırım qayalara yığışıb ardlarınca baxdı, arvadlar, qızlar, gəlinlər qaçıb evdən su gətirdi, Məhəmmədlə Əlinin ardınca atdılar və ağladılar (*Elçin*). Xacə Ənvər uzaqdan nəsə hiss elədi, hökmdardan rüsxət gözləməyib, gəlib onun yanında dayandı (*Y.Səmədoğlu*). Şəxsiyyət də gərək kamil olsun, şəxsiyyət də gərək təmiz olsun, ülvə hisslərlə yaşasın (*Elçin*). İsrəfil ağa yenə özünü sındırmadı, ürəyində yatan aslan baş qaldırdı (*F.Eyvazlı*). Dəniz yaman qabarıb ha! Elə bil sahil ona darlıq eləyir (*Ə.Babayeva*). Cahan Pəhləvan yerini rahatlayan kimi adəti üzrə sağ tərəfdə əyləşən rəisə baxdı (*H.İ.*). Xaricilər də hələ mədəniyyəti bizdən əxz eləmişlər (*C.Cabbarlı*). Axtarır, arayır səadətinə, dünyada yeganə məhəbbətini (*Ə.Kərim*). İndicə buludlar töküləcəkdir, ürəyi doludur xatirələrin (*N.Kəsəmənli*).

Ə

Yad et məni köksündə diləklər görüşəndə

Ovcunda al-əlvan kəpənəklər görüşəndə.

İ.Fəhmi

Ol şəm xəyalilə xoşam, ola ki, daim,

Bu surət ilə cizginə fanusi-xəyalım.

İ.Fəhmi

Musiqi, nəğmə, ən gözəl sənət,

Bunu heç mən edərmi bir hikmət.

H.Cavid

Tutu xanım bu əhvalatdan məyus olsa da, bir az təskinlik tapdı; çünki Rəşid bəyin tərifini o hər yerdə eşitmişdi və bilirdi ki, qızı onunla xoşbəxt yaşaya bilər (*M.Ş.Vazeh*). Mən vəd etmişdim ki, yaz açılanda onu tutub göndərəm. Yaz açıldı, vədimə əməl edə bilmədim (*İ.Hüseynov*). Adamların söz-hərəkətindən, tə-nəsindən qorxmursunuz (*İ.Əfəndiyev*). Müxtəlif səslər bir-birini təqib etdi və birdən xırıltı kəsildi, otağa məlahətli bir səs yayıldı (*İ.Şıxlı*). Qadınların bəzisi suda yuyunarkən də Qeysərdən danışdı (*M.Hüseyn*). Cənəli susan kimi Qaçay istədi borc məsələsini atsın ortaya (*İ.Məlikzadə*). Qoy gəlsinlər, görsünlər ki, bizim üçün necə müəllimə göndəriblər (*C.Cabbarlı*). Təbir cəyiz görülsə, demək olar ki, Hacı Aslan bu küçənin can damarında idi (*C.Hüseynov*). Çarəsiz bir də Hindi tərk edərək geri döndük təəssüf əyləyərək (*H.Cavid*). Asəf onları heyrət və təəccüb içərisində Altun qəsrdən çıxardı (*M.S.Ordubadı*). El adət ilə üç gün təziyə saxlayıb, üçüncü gün Əkbəri gətirib, atasının dükanını açıb əyləndirdilər (*Ə.Haqverdiyev*). Şuraların yardımı ilə istiqlaliyyətimizi təmin və ingilisləri məhv edəcəyik (*Y.V.Çəmənzəminli*). Şərqin dərdi böyükdür, qədim tarixi qədər; Didir biri-birini təriqətlər nəsilər (*B.Vahabzadə*). Burada günəşin təsiri hesaba alınmamışdır (*C.Cabbarlı*). Bahadurun təcili gedişi Rənanın ürəyində dərin bir kədər doğurdu (*S.Rəhman*).

I

Dil sənin şirin kəlamın tək kəlim olmuşdurur,
Can sana bir bəndeyi, əlbət qədim olmuşdurur.

İ.Nəsimi

Kuhikən künd eyləmiş min tişəni bir dağılən,
Mən qoparıb salmışam min dağı bir dırnağılən.

M. Füzuli

Durmuşam sahilə tənha, bir dənizdir, bir də mən,
Gözdən itmiş sanki dünya, bir dənizdir, bir də mən.
Vaxt var idi birgə idik, sevgilim, mən və dəniz,
İndi yox heyf ol dilara, bir dənizdir, bir də mən.
Cümlə aşıqlər səni görmək ümidin üzdülər,
Göz dikən yoluna bica bir dənizdir, bir də mən.
Bir zaman Məcnun idi divanı, səhra məskəni
İndi yox Məcnun, nə səhra, bir dənizdir, bir də mən.

İ.Fəhmi

Dodağın qəndinə şəkar dedilər,
Cani-şirinə gör nələr dedilər?
Dedilər kim, dəhanı yoxdur onun,
Bixəbərlər əcəb xəbər dedilər.

İ.Nəsimi

Saqın, heç sorma! Bir divanəyəm mən,
Dəmadəm çırpınan pərvanəyəm mən.

H.Cavid

Söz verdim, söz adlı dəfinə verə.
Tək bircə ölümsüz qərinə yerə.
Umdum nə verdi ki, küsdüm nə verə?
Mən belə dünyanın nəyindən küsüm?

M.Araz

Şahmar adlı qardaşın olmayaydı, Fəxrəddin də belə müsibəti görməyəydi (N.Vəzirov). Bir gün dərstdən sonra Xəzər məni qərībā bir yerə dəvət elədi (Ə.Əbülhəsən). Seyid Səmədə təklik əl verməyib, on altı-on yeddi yaşında bir qız siğə eləyib ocağın qırağında əyləşdi (Ə.Haqverdiyev). Rəfiqim, mən şəxsın simasından bilirəm ki, bu nə tövr adamdı (C.Məmmədquluzadə). Ox, simasında nə can sevən məhrumiyyət (C.Cabbarlı). O vaxt ki özümə gəldim, özümü xəlifənin məşhur qara məxmərli çadırı altında gördüm (Ə.Məmmədşanlı). Təhminə məşının güzgüsünü üzünə tuşlayıb, saçlarını düzəldirdi (Anar). Qulamın bufetindəki şüşələrdən pivə töküb, bir-birinin sağlığına və bu pivəni bazardan alıb gətirənin sağlığına içirdilər (M.Cəlil). Xətib xəlifə və Atabəy Məhəmmədə dua etdiyi zamanda da xalqın bu iki ada qarşı bəslədiyi mənfi münasibət bir daha özünü göstərmiş oldu (M.S.Orduvadi). Neçə həftədir bir yol da cərimə verməmişəm (M.Hüseyn). Məsafə və zaman göz işləməyən bir zülmət içində sanki öz həqiqi ölçüsünü itirmişdi (Ə.Məmmədşanlı).

♦ Qara hərflərlə verilmiş sözləri müasir ədəbi tələffüzdə ifadəli oxuyun.
Diqqət edin: dəyişiklik məzmununa təsir edirmi? Bunun səbəbini izah edin.

Buraxınız seyr edəyim, **düşünəyim**, oxşayayım,
Şu sevimli üç boyalı, üç mənalı bayrağı
Mələklərin qanadımı üzərinə kölgə salan?
Nə imiş bu, aman Allah?! Od yurdunun yarpağı!
Göy yarpaqlı, al çiçəkli yaşıl otlar topasımı?
Xayır, xayır? Çiçək solur, otlar yerdə tapdanır.
Fəqət bizim bayrığımız ucaları pək **seviyor**;
Yulduzlardan hilaldan da yüksəklərdə **fırlanıyor**.
Kölgəsində ay əyilib bir gözəli qucmada
Qucaşaraq sevdiiylə yüksəklərə uçmada,
Şu görünüş bir ananın şəfqətinə **oxşayor**.
Düşündükcə zövqlərimi, vicdanımı oxşayor.
Bu ay, yıldız, boyaların qurultayı nə demək?
Bizcə **böylə** söyləmək!
Bu göy boya Göy Moğoldan qalmış bir türk nişanı,
Bir türk oğlu olmalı!
Yaşıl boya islamlığın sarsılmayan imanı,
Ürəklərə dolmalı!
Şu al boya azadlığın, təcəddüdün fərmanı,
Mədəniyyət **bulmalı**.
Səkkiz uclu şu yulduz da səkkiz hərflə OD YURDU.
Əsarətin gecəsindən fürsət bulmuş quş **kibi**,
Səhərlərə uçmuşdur
Şu hilal da türk bilgisi, düzgün sevgi nişanı,
Yurdumuza qucmuşdur!
Allah, əməllərim edib şu bayrağı intiqal,
Birər-birər doğru olmuş, bir ad almış: İSTİQLAL!
Yürəyimdə bir dilək var, o da doğru kəsilsin,
O gün olsun bir göy bayraq Turan üstə açılsın.

C.Cabbarlı

Mən yurdumu andıqca dərindən,
Qəlbim **qopuyor** sanki yerindən,
Yurdum... O ilahi uca Qafqas,
Vermiş mənə ilhamı əzəldən,
Sundum onun eşqiylə **yürəkdən**
Atəş dolu bir camı əzəldən.
Mən ruh **alamam** başqa gözəldən,
Eşqim!.. O ilahi uca Qafqas.

Qafqas!.. O yaşıl sinəli dağlar,
Hicran duyaraq düşdüyü yasdən,
Qaç yüz sənəlik matəmi saxlar,
Bir rəmz olaraq Kürdən, Arazdan.
Quzğun onu həsrətlə qucaqlar.
Dərdiylə coşan dalgalar ağlar...

Heyhat... Nə yazıq, bir qanadım yox,
Bir anlıq uçub dağları aşsam,
Tərlən kimi Göy Göldə dolaşsam...
Azğın pusudan bir atılan ox,
Qəlbədən vurulub yerlərə düşsəm,
Bir ləhzə o torpaqla öpüşsəm...

Torpaq, o yaşıl kölgəli torpaq,
Qoynunda məzarım da sərinlər.
Rüzgarla düşən hər sarı yarpaq,
Ruhumda coşan şarqını dinlər...

A.İldırım

♦ Şeiri tələffüz qaydalarına riayət edərək oxuyun. Tələffüzü yazılışından fərqli sözlərdə bunun səbəbini izah edin.

Günlərim xatirə evinə köçür,
Günlərim ömrümü su kimi içir,
Əriyib gözümün şəkil yaddaşı,
Qəlbimdə bir sevdə ağrısı qalır.
Qarşıma çıxanlar hər addımbaşı
Qayğıya çevrilib qəlbimə dolur.
Gülən səhərlərin qəmli axşamı
Yenə şam yandırır məzar başında.
Dünyaya qonaqtək gələn insanın
Doğumu, ölümü məzar daşında.
Çəmən yaşılını,

çiçək sehrini

Daşlar ki, köksündə yaşada bilmir.
Daşa ömür verib yaşadan insan
Adi bir daş qədər yaşaya bilmir.
Dəyişə-dəyişə fəsillər ötür,
Hər yaşıl yarpağın sonu qəzəlsə,
Elə bu dünyada bahar gözəlsə,
Dayan, bahar çağım, qışa tələsmə!

Bilirəm, zamanı saxlamaq olmur,
Saatlar günləri doğrayır, biçir
Qızara-qızara gələn günəşin
Azalan odunun ağırları da
Bəlkə dan üzünün içindən keçir?!
Dünyada əbədi nə qalır görən,
Biz ki, əbədiyyət yolçularıyıq,
Günlər durna kimi ötüşür gedir.
Zaman sürətinə çatmaq olmursa,
Deməli müqəvvə ovçularıyıq!

O qədər borcum var ana torpağa,
Borcluyam dərdiyim çiçəyə, gülə.
Məhəbbət borcunu demirəm hələ,
Borcluyam dərdiyim çiçəyə, gülə.
Ağaca borcluyam,
Daşa borcluyam,
Bir könül nəğməsi eşitmək üçün
Qəfəsə saldığım quşa borcluyam!
Pisliyə nifrəti öyrədən dünya,
Zamanı şam kimi əridən dünya
Daha nə verəcək,

nə verəcəksən?

Borcundan çıxmağa möhlət ver mənə,
Doyunca baxmağa möhlət ver mənə!
Qarşımda bu qədər dağ yaradıbsan
Zirvəyə çıxmağa möhlət ver mənə!

N.Kəsəmənli

NİTQIN MƏNTİQİ

Məlumdur ki, təfəkkür insanın idrak fəaliyyəti olub, onun şüurunun əsas tərkib hissəsidir. Təfəkkürün məfhum, hökm, əqli nəticə kimi əsas formaları məntiq elmi tərəfindən öyrənildiyi kimi, şiahi nitqin təfəkkürlə əlaqəsi, xüsusən insanın öz fikrini ötürməsi ilə bağlı məsələlər nitqin məntiqinə aid edilir. İnsanın fikir, iradə, hisləri bir-biri ilə sıx əlaqəlidir. İnsanın şüurunda vəhdətdə mövcud olan fikir, iradə, hislər nitqdə də kompleks şəkildə təzahür edir.

Nitqin məntiqi ortologiya bölməsində (yunanca orthos – düzgün, loqos – nitq deməkdir) öyrənilir. Nitqin məntiqinə yiyələnmədən insanın öz fikirlərini məntiqi baxımdan düzgün ifadə etməsi, yazılı mətnin səslənən sözlə çatdırılması mümkün deyildir.

Məntiq təfəkkürün qanunları haqqında elmdir. Bu baxımdan təfəkkürlə bağlı şifahi nitq hadisələrini nitqin məntiqi adlandırmaq mümkündür. Şifahi nitqin məntiqi təfəkkürün qanunlarına əsaslanır və informasiya nəzəriyyəsi, dilçiliyin müxtəlif bölmələri, xüsusən fikrin çatdırılması təlimi ilə əlaqəlidir. Odur ki, həmin bölmələrlə eyni terminologiyaya malik olub, onların şifahi nitqin intonasiya-məna ifadəliliyi ilə bağlı müddəalarını tətbiq edir.

İstər şifahi, istərsə də yazılı nitq müxtəlif informasiyaların daşıyıcısıdır. İnformasiya **əşyavi və aktual** olmaqla iki yerə bölünür.

Əşyavi informasiya dedikdə, hər hansı bir əşya, fakt, hadisə haqqında məlumatın ona açıq münasibət bildirmədən, qiymətləndirmə aparılmadan çatdırılması nəzərdə tutulur. Belə informasiyanı biz bədi əsərdə hadisələrin baş verdiyi yerin, məkanın təsvirini verən cümlə və parçalarda görürük.

Əşyavi informasiyanın məzmunu şifahi nitqdə nisbətən neytral informasiya vasitəsilə çatdırılır. Belə mətnin ifadəli oxusu zamanı ritmik-intonasiya hissələrə ayrılmaya riayət olunması, hər bir ifadədə, cümlədə fikrin inkişafının məntiqinin düzgün çatdırılması zəruridir. Bu məqsədlə mətnin hissələri arasında fasilələrin dəqiq müəyyənləşdirilməsi, səs tonunun qaldırılması və alçaldılması, ritmik və məntiqi vurğuların düzgün qoyulmasına nail olunmalıdır.

Aktual informasiya isə məzmunun dəqiq münasibət bildir-

məklə, emosional qiymətləndirmə aparılmaqla çatdırılmasıdır.¹ Müəllif münasibətini özündə ehtiva edən aktual informasiyanın çatdırılması üçün fikrin inkişaf məntiqini əks etdirməklə bərabər, danışanın, müəllifin məsələyə münasibətinə xarakterini ifadə edən daha təsirli (subyektiv) intonasiya seçimi vacibdir.

Mətnin müəllif fikirlərinin məntiqi ilə yanaşı onun niyyətinin intonasiya ilə, düzgün və fəal çatdırılması nitqin aktuallaşdırılması (canlandırılması) adlanır. Aktuallaşdırma özündə 3 fəaliyyəti ehtiva edir: 1. Aktual hissələrə ayrılma. 2. Ritm-intonasiya baxımından hissələrə ayrılma. 3. Müəyyən sözlərin məntiqi vurğu vasitəsilə mənə, ritm, intonasiya baxımından fərqləndirilməsi.

Hələ XIV əsrdə İmadəddin Nəsimi diqqəti nitqin məntiqli olmasının əhəmiyyətinə, nitqin məntiqini anlamaqla gizli mətləbləri dərk etməyin mümkünlüyünə cəlb edərək yazırdı:

Elmi-hikmətdən bilirsən, bir bəri gəl, ey həkim,
Sən Nəsimi məntiqindən dinlə Fəzlullahı gör.

Mətndəki fikirləri dəqiq, aydın çatdıran oxuya *məntiqi oxu* deyilir. Oxunun daha aydın, dəqiqliyi isə *məntiqi ifadəlilik* adlanır. *Məntiqi oxunun əsas ifadəlilik vasitələri məntiqi fasilə, məntiqi vurğu, məntiqi melodiya və məntiqi perspektivdir.*

Nitqin aydın olması onun hissələrə ayrılması ilə sıx bağlıdır. Nitq prosesində fonetik axın bəzən qısa, bəzən uzun parçalara bölünür və hər parça az və ya çox davam edən fasilələrlə və müxtəlif dərəcəli zərbələrlə bir-birindən ayrılır. Bu fasilələrin bəzisi yazıdakı durğu işarələri ilə (nöqtə, vergül və s.) qismən uyğun gəlsə də, bir qismi durğu işarələri ilə uyğun gəlmir.

Fonetik əsasda formalaşan nitq zəncirinin müxtəlif dərəcəli zərbə və fasilələrlə ayrılan həlqələri nitqin fonetik parçaları adlanır. Nitq prosesində fonetik axın cümlələrə müvafiq olaraq fasilələrlə kəsilir. Nitqin ümumi fonetik axını davamlı fonetik birləşmələrə parçalanır. Davamlı fonetik birləşmələrin ən mühüm əlaməti fasilə edib nəfəsalma prosesi hesab olunur. Lakin nəfəsalma hər zaman

¹ Bu bölgü şərti səciyyə daşıyır. Çünki hər bir əşyavi məlumatda da müəyyən dərəcədə müəllif münasibətini görmək mümkündür.

vacib deyil, vacib olan budur ki, təqribən cümləyə bərabər olan fonetik birləşmə xüsusi növlü vurğu ilə nitqin fonetik zəncirində bir durğunluq nöqtəsi yaradır, təqribən bir nəfəsalma zamanı qədər fasilədən sonra nitqin fonetik axını (əgər varsa) yenə də davam etdirilir.

Məlumdur ki, sözlər hecalardan, hecalar isə səslərdən ibarətdir. Hər bir sözün daxilində səs qruplaşmaları olur. Saitlərin köməyi ilə yaranan heca ən kiçik səs qruplaşmasıdır. Digər səslərə nisbətən daha güclü, vurğu ilə tələffüz olunan səs hecanın əsasını təşkil edir. Həmin heca isə sözdə mərkəz rolu oynayır. Hecalardan sözlər, sözlərin qruplaşmasından isə söz birləşməsi və cümlələr yaranır. Beləliklə, səs, heca, söz, söz birləşməsi, cümlə nitq axının fonetik parçalarıdır.” Bizim nitqimiz bitmiş bir fikir ifadə edən söz və ya söz birləşmələrindən ibarətdir. Nitqdə cümlələr bir-birindən fasilə ilə ayrılır. **Cümlədə fasilə qısa (/), orta (//) və uzun müddətli ola bilər (///).**

Nitq axını məna bitkinliyinə uyğun olaraq, məzmun baxımından müəyyən hissələrə, bitkin parçalara bölünür. Məzmunca bitkin olan nitq parçalarının aydınlığına, düzgün başa düşülməsinə onların arasında fasilələr etməklə nail olmaq mümkündür. Bu fasilələr nitqin aydın başa düşülməsinə zəmin yaradır. **Nitq parçaları arasında fasilələr məntiqi fasilə adlanır.**

Məntiqi fasilə söz və ifadənin mənasını daha aydın nəzərə çatdırmağa, cümlələri nitq vahidlərinə ayırmağa xidmət edir. Bununla yanaşı, həm də söz və ifadələr arasında vəhdət yaratmaqla onları vahid fikir ətrafında birləşdirir. Xitab və ara sözlər cümlədəki digər söz və ifadələrdən məntiqi fasilə ilə ayrılır. Bu ayrılma (fasilə) durğu işarələri vasitəsilə əks etdirilir. Bir sıra hallarda isə məntiqi fasilə edildiyi halda, yazıda heç bir durğu işarəsindən istifadə olunmur.

Fasilənin yerinin düzgün müəyyənləşdirilməməsi, fasiləyə əməl edilməməsi fikrin təhrif olunmasına, yanlış başa düşülməsinə səbəb olur. Məndə fasilələrin yeri sözlərin məna və qrammatik əlaqələrindən asılı olaraq müəyyənləşdirilir. Məsələn, “Oxu,/ atan kimi savadsız olma” və “Oxu atan kimi,/ savadsız olma” və ya “Öldürmək,//olmaz bağışlamaq”, “Öldürmək olmaz,// bağışlamaq” cümlələrində fasilənin yerinin dəyişməsi mənanın dəyişməsinə gətirib

çıxarmışdır.

Məntiqi fasilənin yerini düzgün müəyyənləşdirmək üçün mətn-dəki sözlər arasındakı qrammatik, məna əlaqələri aydınlaşdırılma-lıdır. Qrammatik (uzlaşma, yanaşma, idarə) və məna baxımından bir-biri ilə sıx bağlı olan sözlər eyni nitq zəncirinin halqalarını təşkil edir. Odur ki, eyni nitq zəncirinin halqaları bir söz kimi tələffüz edilir, onların arasında fasilə edilmir. Lakin bu zaman halqaya daxil olan ayrı-ayrı sözlərin düzgün tələffüzü diqqət mərkəsində saxlanıl-malıdır.

Psixoloji fasilə ilə məntiqi fasilə bir birindən fərqlənir. Belə ki, psixoloji fasilə qəhrəmanın, müəllifin həyəcanını, hislərini, məntiqi fasilə isə fikirlərini çatdırır. Gərgin vəziyyət, hadisənin gözlənilməz istiqamət alması söz və ya ifadəni cümlədəki başqa söz və ya ifadə-lərdən ayırmaqla psixoloji fasilə vasitəsilə çatdırılır. Psixoloji fasilə məntiqi fasilədən daha uzun olub əsərin ideya-məzmunundan irəli gəlir oxucuda mətndəki mənaya uyğun emosional ovqat yaratmağa xidmət edir.

Niftalı koxanın sifətini soyuq tər basdı, üz-gözünü qırışdırdı, sonra bu ağrı və iztirabların əvəzində çöhrəsində təbəssümə bənzər bir ifadə sezildi.

- İndi arxayın olə bilərəm... Şükür Allaha, zənnim puça çıxdı... Yoxsa o dünyaya nisgilli gedəcəkdin. Çox şükür, Kərəm, gözümdən düşmədin... Başımı bir azca yuxarı qaldır. (*İ. Şıxlı*)

Bir gün uşağa yeni bir fəlakət üz verdi. Qarınların birini sata bilməmişdi. Qorxudan qayıda bilmir, döngədə sallaya-sallaya əlində aparır və müştəri ça-ğırırdı. Qəfildən bir qara it qarını alıb götürüldü. Divarı bayaq aşıb bağlar ara-sında yox oldu... (*Mir Cəlal*)

Şifahi nitqdə “qəfildən” sözündən sonra edilən psixoloji fasilə qəhrəmanın gözləmədiyi halda düşdüyü ağır vəziyyəti çatdırmaq üçün təsirli vasitədir.

Psixoloji fasiləni (gərginliyi) göstərmək üçün yazılı mətnə əksər hallarda üç nöqtədən və ya tiredən istifadə olunur. Gücsüzlərə zülm edən, nahaq qanlar tökən, evlər yıxan Rüstəm bəyin intiqam hissi ilə coşub-daşmasını ifadəli oxu zamanı psixoloji fasilə ilə çat-dırmaq mümkündür.

Rüstəm bəy (tək) – İndiyə kimi tamam ömrümdə düşməni qabağından qaç-mamışam, həmişə və hər yerdə düşməniə faiq gəlmişəm, bir allahdan savayı heç kimdən qorxmamışam... (Səktə) Mən haman Rüstəməm ki, topdağıtmaz Cümşüd bəyin evini xaraba qoydum... Mənə bir təşəxxüs satmaqdan ötrü Kərim xanın

yurdun xaraba qoydum, tar-mar elədim, evinə od vurdum, külün havaya sovurdum...İndi mən ağzından bir süd iyi gələn cavandan qorxacağam?! (*Nəcəf bəy Vəzirov*)

Qəhrəmanın nitqindəki gərginlik, dolaşılıq psixoloji fasilə vasitəsilə daha aydın nəzərə çatdırılır. Bu zaman yazıda üç nöqtədən və ya tiredən istifadə olunmaya da bilər:

Almaz. O deyir ki, uşağı o tutmuşdur. Qoy o desin: uşaq qızıdır, ya oğlandır?

Fatmansa. Nə? Qızıdır, ya oğlan? Qızıdır, ya oğlan?

Barat. Dillənsənə, imansız? Qızıdır, ya oğlandır?

Fatmansa. Qızıdır, ya oğlandır? (*Cəfər Cabbarlı*)

Bu nümunədə “nə” sözündən sonra psixoloji fasilə edilir.

A.S.Puşkinin “Yevgeni Onegin” poemasından aşağıdakı nümunədə üçüncü misrada *sevirəm* sözündən sonra psixoloji fasilə edilməsi zəruridir. İlk misralarda Y.Oneginin dedikləri əsərin qəhrəmanı Tatyana qəhrəmanla qarşılıqlı məhəbbətə ümid hissi yaradır. Lakin sonuncu misrada fikrin gözlənilməz davamı onu sarsıdır, ümidlərini puça çıxarır:

Xəyallar, sənələr dönməz geriye,
Dəyişə bilmərəm qəlbi yenidən.
Mən sizi sevirəm// bir bacı deyə,
Bəlkə qardaşdan da mehribanam mən.

A.Puşkin

Ritmik fasilələr isə şeirdə misranın sonunda olur. Məlumdur ki, ritm səs, nitq ünsürlərinin təkrarlanmasında müəyyən ardıcılıq, ahəngin gözlənilməsidir. Bu təkrarlanma hiss orqanları, xüsusən eşitmə orqanları tərəfindən qavranılır. Ritm özünü nəsr əsərlərində də göstərə bilər. Lakin şeirdə bu daha qabarıqdır. Belə ki, əsərin hər misrası və bütünlüklə şeirin özü ritmik vahid kimi çıxış edir. Şeiri oxuyarkən ritmin itməməsi üçün hər sətirin, misranın sonunda fasilə edilir. Lakin şeirdə misradaxili fasilələrin də olduğu unudulmamalıdır.

Yay günü./ Yol üstü./ Ağac kölgəsi... //
Kölgədə bir gəlin /oturmuş yalqız; //
Od tökü başına /göyün nəfəsi, //
Yatır qucağında/ südəmər bir qız. //

S.Vurğun

◆ Nümunədə fasilələrin yerini və davamlılığını müəyyənləşdirin.

Dəniz sakit idi o gün. Ağ köpüklü mavi ləpələr bir-birinin ardınca sakit-sakit sahilə doğru iməkləyir, ağ yaylıq kimi sahilə sərilir, narın qumları sıgallayıb yenidən geri çəkilibdi. Min doqquz yüz otuz səkkizinci ilin qızmar yayınd-a Xəzərin Dərbənd sahilində, iri bir qayanın üstündə dayanmış qarayanız, ucaboy, arqaz bir gənc əlini gözlərini üstünə qoyub sakit-sakit mürgüləyən dənizə tamaşa edirdi (Ə.Muğanlı).

◆ Həmcins üzvlü cümlələri tapıb oxuyun. Sadalama intonasiasına müvafiq olaraq fasiləyə diqqət yetirin.

Şirvanın gecəsi təzə ot və şəh ətri ilə dolu idi. Ətraf dağların sığağı, çən-çərməsi aşağılarda duyulur və hərdən atlıların üzünə soyuq vururdu, amma dərhal da ötəri yel kimi keçib gedirdi. Çünki bu aşağı dərə və təpələrin hakimi bahar idi. Çökək, çaxrax yerlərdə, yarpağın və selavlarında, dağların qar suyundan əmələ gəlmiş qısa ömürlü şirranlar səslənirdi və bu vaxt yarpız ətri hər şeyi üstələyirdi. Dikdirlərdə, atların dırnaqları quraxsımsı güney torpağını döyəcəyəndə isə gah dalğa-dalğa yovşan ətri gəlir, gah da tala-tala lələ çöllərinin yangısı duyulurdu.

Hərdən hardansa kişnərti eşidiləndə müridlər dərhal cilovları çəkib dayanır, atların səksəkə ilə qırpılan qulaqlarından və təpə qaraltılarından başqa qaranlıqda heç nə seçilməsə də, gözlərini o yan-bu yana gəzdirə-gəzdirə təhlükənin sovuşmasını gözləyirdilər, ya da cəld çapıb çökəklərə enirdilər ki, aşağıdan axıb yuxarılarda, ulduzlu göy altında gəlib-gedənlərin qaraltısını görə bilsinlər. Bu vaxt enişlərdə at bürədikcə, Nəsiminin yapışıb qurumuş sağrıları ordan-burdan göz-göz olub göynəyirdi. Lakin nə təhlükə ehtimalı onun fikrini Fatmadan ayırırdı, nə də canındakı göynərtilər (İ.Hüseynov).

Zaman dayandı. Ürəklərin çırpıntısından, döyüntüsündən başqa bütün səslər, nəğmələr, çoban neylərinin sədası, quşların cəhcəhi, atların kişnərtisi, qoçların mələrtisi... eşidilməz oldu. İki nəfərin yaydığı hərərətdən, sıcaqlıqdan başqa bütün hissələr duyulmadı. Gözlər də yumuldu.

Böyük, qadir, əzəli və əbədi eşqin təntənəsi axınında, onu insanlara ən ləziz nemət kimi bəxş etmiş ana təbiət də susmuşdu sanki...

İki ürək, iki can bir-birinə minnətdarlıq hissilə ayılanda zaman də oyanmışdı, ömürdən keçən dəqiqələri sayırdı. Təbiət də dilə gəlmiş, sevişənlərə təbrik deyirdi: quşlar oxuyurdu, qulanlar, ürgələr, aygırlar kişnəşirdi. İlxlərin qırman-cının şaqqıltısı aləmə yayılırdı. Gögtanrı, Günəş tanrı nura, şəfəqə boyandı.

Gəncə yatmışdı. Şəhərin və ətraf kəndlərin toxucuları, dəmirçiləri, dulusçuları, dabbaqları, boyaqçıları, şəhərin sənətkarlıq emalatxanalarında günəməzd işləyən nökrələr günortanın bu görünməmiş cırhacırında, axşamın istisində o qədər işləyib əldən düşmüşdülər ki, gecənin bürküsünə baxmayaraq indi yeddinci yuxularını alırdılar. Tacirlər, dükandarlar, saray adamları, hökumət işçiləri, arvadlar, uşaqlar da bu bürküdə yerlərində çapalaya-çapalaya axır ki, yuxuya

getmişdi.

Təkcə Ziyad xan yatmamışdı. Hər halda Ziyad xana elə gəlirdi ki, bu boyda Gəncədə, Qarabağ bəylərbəyliyi bu boyda mərkəzində təkcə onun yuxusu ərsə çəkilib. Kür ilə Araz arasında yerləşən Qarabağ bəylərbəyliyi cənubda Qafandan, Ordubaddan, Naxçıvandan tutmuş, şimalda Qazağacan, qərbdə Cavaddan tutmuş şərqdə Göyçə gölünəcən böyük bir ərazini özündə birləşdirirdi və Səfəvilər bəylərbəylikləri kimi bilavasitə dənizə çıxmasa da, Çuxursəd və yenə Təbriz bəylərbəylikləri kimi Osmanlılara həmsərhəd olmasa da, Qarabağ bəylərbəyliyi, əslində, Səfəvilər dövlətinin ən etibarlı şimal istehkamı idi və Ziyad xan bütün bu yerlərin hakimi-mütləqi idi (*Elçin*).

♦ **İfadəli oxuyun. Xitablardan əvvəl və sonra fasiləyə diqqət yetirin.**

Ey nəsimi – sübhədən, billah, şu yarım xoşmudur?
Şol həbibim, dilbərim, aləmdə varım xoşmudur?

İ.Nəsimi

Dustum, aləm səninçin gər olur düşməni mana,
Qəm deyil, zira yetərsən dust ancaq sən manna.

M.Füzuli

Ey məni hicran əlində zarü giryan eyləyən,
Çesmimi giryan edib sinəmi büryan eyləyən.

Ş.İ.Xətayi

Çıx buludlardan, ey əfsanəli qız!
Gəl ovut ruhumu, ey şən yıldız!
Mənə dünyada təsəlli yalnız,
Gözəlim, həp sənsən.

H.Cavid

Atıl cahana sən, ey ildırım, alış, parla!
Gurulda, taqi-səməvi, gurulda, çatla, dağıl!
Sən, ey günəş, yağışın yağdır, ey bulud, ağla!

C.Cabbarlı

Vaxtsız əcəl, məndən uzaq dayan, dur,
Qürbət eldə can vermərəm ölümə!

S.Vurğun.

Gəl, ey boranlı qış, səpələn, ey qar
Geyin ağ kürkünü, sən ey ixtiyar!
Gəl, ey sevimli yaz – dəli gəncliyim,
Günəşin eşqiylə çağlasın sular!
Çin çinar başında yayla, ey günəş!
Dinlətdir sazını tarlada, rüzgar!

M.Müşfiq

Hardasan, ey qəlbimin
kimsənəsi, hardasan?

Hardasan, ey qəlbimin
bir dənəsi, hardasan?
Pərişan çağlarımın
görünməz həmdəmi sən,
Təlatüm dənizindən
nicatım – gəmi sən.

M.Araz

Eli tutub səsin yenə,
a bəxtəvər ana bülbül!
Bağçalardan kəsilməyir
Xoş cəh-cəhin, sona bülbül!

R.Rövşən

Hava yaman sazaqdı,
Günəş səndən uzaqdı,
Sənə boylandı, baxdı;
Yumul, bənövşəm, yumul!

N.Kəsəmənli

Boynubükük, ey öksüz bənövşələr!
Ah, nə çapuq saraldınız, soldunuz?
Nerde o dunkü sevdalı nəşələr?
Nədən böylə həp pərişan oldunuz?

H.Cavid

Bulaq gördüm – uşaq kimi ərköyün
Məni gəzər məndən qaçan ürkəyim.
Salamat qal, bu dağlarda, ürəyim!
Salamat qal,
Salamat!..

M.Araz

Məntiqi vurğu cümlədəki müəyyən nitq situasiyasında hər hansı sözün və ya söz birləşməsinin tələffüzçə fərqləndirilməsidir. Fikri müxtəlif mənə çalarlarında ifadə etmək üçün cümlə daxilindəki bu və ya digər sözün xüsusi vurğu ilə tələffüzündən istifadə olunur. Məntiqi vurğu müəyyən sözə onu cümlədəki digər sözlərdən fərqləndirmək üçün əlavə olunan tona deyilir. Məntiqi vurğulu söz əsasən cümlədə xəbərin yanında gəlsə də, ümumiyyətlə, cümlənin hər yerində - əvvəlində, ortasında, axırında gələ bilər. “*Mən bu il ali məktəbə daxil oldum*” cümləsində bütün sözləri məntiqi vurğu ilə tələffüz etmək olar və hər dəfə cümlə yeni mənə kəsb edəcəkdir. Odur ki, məntiqi vurğulu söz mətn daxilində, cümlədəki fikrin hansı

situasiyada, nə məqsədlə deyildiyi nəzərə alınmaqla müəyyənləşdirilməlidir.

Məntiqi vurğulu sözün tələffüzdə fərqləndirilməsi fikrin, mətinin ideya-məzmununun başa düşülməsini təmin edir. Bəzən məntiqi vurğu fanarla müqayisə olunur. Qeyd edilir ki, bu fanarın işığı bir nöqtəyə, bir əşyanın üzərinə yönəldilir və bununla da həmin obyekt qaranlıqdan ayrılır. K.S.Stanislavski məntiqi vurğunu cümlədəki əsas sözü göstərən “şəhadət barmağı” adlandıraraq qeyd edirdi ki, fərqləndirilən sözdə mətndəki mənanın mahiyyəti, məgzi gizlənmişdir.

Səsin gücü, tonun yüksəlməsi, aşağı düşməsi, tələffüzdə uzanma və ləngimə, fasilə də məntiqi vurğulu sözü fərqləndirməyə kömək edir. Tonun yüksəlməsi və aşağı düşməsi məntiqi vurğulu sözün fərqləndirilməsinin əsas vasitəsidir. Mətnə bir neçə məntiqi vurğulu söz ola bilər. Bu baxımdan tədqiqatlarda məntiqi vurğunun iki dərəcəsi - əhəmiyyətli (birinci dərəcəli vurğu) və az əhəmiyyətli (ikinci dərəcəli vurğu) növü qeyd edilir. “Az ye, öz çörəyini ye” cümləsində “az” və “öz” sözləri məntiqi vurğuludur. Lakin cümlədəki məna “öz” sözünün daha əhəmiyyətli vurğulu söz olduğunu göstərir.

Yazıda əhəmiyyətli məntiqi vurğulu sözün altından bir düz xətt, az əhəmiyyətli məntiqi vurğulu sözün altından iki düz xətt çəkilir.

Məntiqi vurğulu sözün tələffüzə fərqləndirilməsi vasitələri aşağıdakılardır:

♦ Məntiqi vurğulu sözü müəyyənləşdirmək üçün **cümlədəki fikri qabarıq şəkildə ifadə edən sözlər, ifadələr** müəyyənləşdirilməlidir. Başlıca fikrin çatdırılmasında az əhəmiyyətli sözləri ixtisar etdikdə, yerdə qalan sözlər məntiqi vurğulu olur.

O vaxtdan illər keçsə də, hər gün şəkildən baxıb gülümsəyən həmişəcavan atasından indi artıq xeyli yaşlı olsa da, saf qəlbinə həkk olunmuş bir həqiqət – həyat həqiqətini heç zaman unutmur. Uca dağlar qoynunda uyuyan qayanın çılpacaq, qranit sinəsinə sanki qüdrətdən yonulmuş başı çalmalı bir insan surəti həkk olunmuşdu (*F.Eyvazlı*).

Yuxarıda deyilənlərə əsasən, verilmiş cümlələrdə məzmunun qorunub saxlanmasına xidmət edən məntiqi vurğulu fikir belə ifadə olunmalıdır:

O vaxtdan illər keçsə də, həyat həqiqətini unutmur. Qayanın sinəsinə bir insan surəti həkk olunmuşdu.

♦ Mətnə fikrin davamlı izahı üçün təkrarlanan təsvir yaxud təhkiyə xarakterli **əşya (obyekt)**, **şəxs (subyekt)** və **hadisənin** adı ilk dəfə məntiqi vurğu ilə fərqləndirilir, sonrakı cümlələrdə isə buna ehtiyac olmur.

Daş var – bu torpaqda sərhədə dönüb,
Baisi olubdur qəm-kədərin də.
Daşlar Qobustanda şöhrətə dönüb,
Daşlar yetim qalıb Xudafərinədə.

Daş insan oğlunun evi, otağı,
Ölündə buz rəngli məzarı olub.
Daşlar dəyirmanda elin dayağı,
Heykəldə bir xalqın vüqarı olub.

Daşlar bünövrədə olaydı möhkəm,
Pıtılı, kövrəyi kaş olmayaydı.
İnsan sinəsində ancaq deyirəm:
Ürəyin yerində daş olmayaydı.

Ə.Kərim

Verilmiş nümunədə ilk bənddəki *daş* sözü daha yüksək tonla ifadə olunduğundan məntiqi vurğu ilə fərqləndirilir:

♦ Qarşılaşdırılan **əşya**, **şəxs** və hadisələrin **birinin digərinə qarşı qoyulması** məntiqi vurğu ilə fərqləndirilir.

Mələyə elə gəldi ki, arvadın gözünün ağı həddindən artıq böyüyüb, qarası isə tən ortada, balaca bir nöqtə kimi işıldayır (İ.Şıxlı). O pullar ki Zeynəbin ixtiyarında idi, bəzisini Zeynəb yerə quylayıb gizlətmişdi, bəzisi özgədə idi (C.Məmmədquluzadə).

Mən bir xarabalıqla bir gülüstanın,
Mən xəzanla baharın, qocayla gəncin,
Mən ölümə həyatın, qəmlə sevincin
Arasında qurulmuş böyük körpüyəm.

M.Müşfiq

Xəstə Qasım kimə qılsın dadını,
Canı çıxsın özü çəksin odunu,
Yaxşı igid yaman etməz adını,
Çünki yaman addan ölüm yaxşıdır.

Xəstə Qasım

Ormanlar içində yorğun köhlənim,

Tufanlar qoynunda gəməm var mənim.
Özgəni güldürən sözlüm-söhbətim,
Özümlü ağladan qəməm var mənim...

H.Arif

♦ **Bənzəyən və bənzədilən** əşya, şəxs və hadisələrin hər ikisi məntiqi vurğulu olur.

... Necə rəhmlidir, necə amansız,
Necə mehribandır, qadın ürəyi!
Sən onu sındırsan, bil ki, a qansız,
Ağlayan kamandır qadın ürəyi!

T.Bayram

Gənc bir qızın dodaqları kimi qızaran qızılgül, ağ ipəkdən don geyinən nəstərən, saçlarını ağ buludların təstində çimdирən yasəmənələr, hətta budağından qopub hovuzun içinə düşən ağ və qırmızıyanaq almalar da qara rəngə bürünmüşdü (*M.S.Ordubadı*).

Camalın günəşdir, qəmərdir üzün,
Şəkərdir dəhanın, şirindir sözlün,
Yağıdır müjganın, cadudur gözlün,
Cəllad kimi qəməzən qəsdədir, ay qız!

M.P.Vaqif

♦ **Həmcins** üzlü cümlələrdə **hər bir həmcins** üzv məntiqi vurğulu olur və biri digərinə nisbətən daha qüvvətli tələffüz edilir.

Bərdə nə gözəldir, necə qəşəngdir,
Yazı da, qışı da güldür, çiçəkdir.
İyulda dağlara lalələr səpər,
Qışını baharın nəsimi öpər.

N.Gəncəvi

Bahar fəslı, yaz ayları gələndə,
Süsənli, sünbüllü, laləli dağlar,
Yoxsulı, ərəbabı, şahı, gədanı,
Tutmaz bir-birindən aralı dağlar.

Aşıq Ələsgər

Lahıç da, ləzgi də, tat da, talış da,
Kürd, udin, rutul da var-dövlətimdir.
Azərbaycanımın qucaqladığı,
Bağrına basdığı can sərvətimdir,
Fəxrım, qol-qanadım, şan-şöhrətimdir.

X.Rza Ulutürk

Çiy kərpicdən tikilmiş, damına qom-qom qamış döşənmiş alçaraq evin qabağında, su quyusunun üstündə kimin əkdiyi və nə vaxt əkdiyi bəlli olmayan, yoğun, hamar gövdəsində ərəb əlifbası ilə qat-qarışıq sözlər yazılmış qədim və nəhəng qovaq ağacı vardı (*İ.Hüseynov*).

Xoşladığım bir gecə, yerlər, göylər işıqlı,
Ay bir sərxoş göz kimi, ulduzlar yaraşıqlı.
Bunları seyr edərkən,
Bir az fikrə gedərkən,
Fikrim, hissim, xəyalım o qədər yüksəldi ki,
Mənə öylə gəldi ki,
Bizlərdən əvvəl nə yer, nə göy,
nə həyat olmuş,
Nə bu ucsuz-bucaqsız gözəl kainat olmuş.

M.Müşfiq

Hiss, həyəcan, emosiya ifadə edən **nidalar** məntiqi vurğulu olur. “Nitqdə nida cümlələrinin müxtəlif tipləri böyük emosional təsirlilik mənası daşıyır. Belə cümlələr auditoriyanın diqqətini gücləndirir, xüsusi emosional signal rolunu oynayır. Nida cümlələrində bəzi hallarda çağırış, digər hallarda isə məsləhət, xahiş, göstəriş, ya da sadəcə olaraq hiss ifadə edilir”¹

Oxu, tar, oxu, tar!
Səsindən ən lətif şeirlər dinləyim.
Oxu tar, bir qadar!
Nəğməni su kimi alısan ruhuma çiləyim.
Oxu, tar!
Səni kim unudar?
Ey geniş kütləmin acısı, şərbəti-
Alovlu sənəti!

M.Müşfiq

Ah! Sən daha mənimçün əlçatmaz bir çiçəksən,
Yaşanmış günlərim tək geri dönməyəcəksən.

B.Vahabzadə

♦ **Emfatik vurğulu cümlələrdə sual əvəzlilikləri, ədatların qoşulduğu** sözlər məntiqi vurğulu olur. Emfatik vurğu sözün emosional çalarını gücləndirir və önə çəkir. Məntiqi vurğu diqqəti

¹ Dil mədəniyyəti. III buraxılış. Bakı: Elm, 1979, s. 27.

müəyyən sözə yönəltdiyi halda, emfatik vurğu onu emosional baxımdan daha da gücləndirir. Məntiqi vurğulu sözdə danışanın məqsədi, emfatik vurğuda isə hisləri əks olunur. Emfatik vurğunun səslə ifadəsi öz əksini vurğulu saitın uzun tələffüz olunmasında tapır: Sa-a-kit hava. Təkrar olunan sözlərdə birinci və ya ikinci söz emfatik vurğulu ola bilər: Vu-u-ı ! Vur ki, gətirməyibdir arpa. İnsanı dözər bu şarpaşarpa ?

İçərimdən gələn başqa bir səs bu yad yerdə pulsuz-parasız bir qız olduğumu amansız sərtliklə mənə xatırladır, indi nə edəcəksən? Kəndə necə gedib çıxacaqsan? Maaşımı alana qədər kimdən çörək pulu istəyəcəksən deyər dalbadal soruşurdu. (İ.Əfəndiyev)

Ata, lap heyranam Vidadiyə mən,
Doğrudan o sənə yanır ürəkdən.
Nə təmiz, nə böyük təbiəti var,
Ona bənzəsəydi bütün insanlar!.

S.Vurğun

Yeni doğmuş bir körpəyə
Qul olur, qollanır beşik.
Nəçin sevinməsin, niyə?
Sevinir, sallanır beşik.

Ə.Cavad

Hanı məni gül qoynunda doğuran,
Xəmirimi göz yaşıyla yoğuran,
Beşiyimdə "layla balam" çağıran
Azərbaycan, mənim baxsız anam oy,
Nəçə ildir həsrətinlə yanam, oy?

A.İldırım

Məgər ürəyimin bu zamanında
Sən məni heç atıb getməmişənmisən?
Mənim kədərimə, dərdimə bir an
Yad baxıb əlvida etməmişənmisən?

Ə.Kərim

Nəçin alçaqlara boyun əyirsən?
Oyuncaq olursan namərdlərə sən?
Nə üçün boynuna min yük alırsan?
Zalımın zülmündən razı qalırsan?
Qəlbi yumşaqlığı bir yolluq unut,
Çiyinini dağ kimi ucalıqda tut!

♦ Sual cümlələrində **sual əvəzliliklərinin yerində işlənən cavab məzmunlu sözlər** məntiqi vurğulu olur.

- Qızım, yavrum, adın nədir?
- Gülbahar.
- Söylə, atan, anan varmı?
- Var.
- Söylə, zənginmidir atan?
- Bəli, zəngin, bəyzadə.

H.Cavid

Biz nəyik?

İldırım!

Torpaq!

Su!

Külək!

Əsək yer üzünün nəsimi kim.

Yaşayaq, yaradaq!

Ölsək də ölək

Bir ömrə sığmayan

Nəsimi kimi!

X.Rza

♦ Xüsusiləşmiş üzvlü cümlələrdə **xüsusiləşmələr** məntiqi vurğulu olur.

Bu elə bir sirriydi ki, söz vermişdilər onu heç kimə, hətta eşikağasına da deməsinlər (*F.Kərimzadə*). Necə ki mən o zaman Orxan öləndə hamı kimi, sən kimi kənardan baxıb göz yaşı tökməkdən başqa bir şey eləyə bilmədim. Çünki buna mənim ixtiyarım yox idi və heç kəs, o cümlədən sən də əgər eləmiş olsaydım məni başa düşməzdin, qınayardın (*Ə.Hacızadə*).

♦ **Bölüşdürmə** (ya-ya da, gah-gah da, istər-istərsə də), **inkar** (nə-nə də), **iştirak** (da, də, həm-həm də) bağlayıcılarının qoşulduqları sözlər məntiqi vurğulu olur.

Könlüm nə hicran duyur, nə ayrılıq hiss edir, Şəklin başım üstədir (*B.Vahabzadə*). Məndə qəzəb də var, mehribanlıq da, Fəqət sındırmaram insan qəlbini (*N.Kəsəmənli*). Ya çatdır kişitək bu ömrü sona, ya dalda bir yer ara, ayaqda yaşa! (*Ə.Kərim*).

♦ **Cümlədə təkrar edilən və məntiqi fasilələrlə ayrılan xitablar** məntiqi vurğu qəbul edir.

Oğul, oğul, ay oğul!

Düşmən arasına girib baş kəsməyibsən.

Adam öldürüb qan tökməyibsən.
Ala gözlü qırx igidi götür özünlə,
Köksü gözəl dağ başına çıx,
Mənim necə savaşıraq döyüşdüyümə,
Həm, bax, öyrən, həm bizə göz olub, pusquda dur!
“Kitabi-Dədə Qorqud”

El bilir ki, sən mənimsən,
Yurdum, yuvam, məskənimdən,
Anam, doğma vətənimdən,
Ayrılarımı könül candan,
Azərbaycan, Azərbaycan!

S.Vurğun

Zümrüd gözlərini görsünlər deyə
Şamlar boy atmışdır uzanmış göyə.
Keçmişdir onlara qəzəbin niyə?
Düşmüşlərdir səndən aralı, Göy göl.
Ə.Cavad.

Rüstəm bəy - Mahmud, Mahmud... Axır sən Rəşid bəyin qardaşısan, niyə belə yassır olursan? Mahmud, niyə dinmirsən, qoca atan sənə qurban? (*N.Vəzirov*)

Məntiqi melodiya fikrin çalarlarla, emosional zənginliklə çatdırılmasında mühüm rol oynayır. **Səsin ucalığı və gücünün artıb azalması, tempin sürətlənməsi və yavaşması vasitəsilə ifadənin və ya onun bir hissəsinin məntiqi melodiya yaradılır.** Məntiqi melodiya mətni hissələrə ayıran, müəyyən nitq parçasının bitkinliyini göstərən fasilələrlə əlaqəlidir. Səsin yüksəlməsi və alçalması məntiqi vurğunun çox və ya az əhəmiyyətli olmasından asılıdır. Melodiyanın yaranması məntiqi fasilə zamanı yaranan ahənglə də əlaqədardır. Belə ki, nitqin müəyyən parçalara bölünməsində melodiya – ahəng xüsusi rol oynayır.

Məntiqi perspektiv – daha əhəmiyyətli sözün səslənmə baxımından daha qabarıq planda, nisbətən az əhəmiyyətli sözlərin isə arxa planda qalmasını nəzərdə tutur. K.S.Stanislavski qeyd edirdi ki, ifaçının bacarığı daha əhəmiyyətli və az əhəmiyyətli vurğulu sözlərin tələffüzü perspektivini gözləməsində, nəzərə almasıdır. Bunun nəticəsində sözlərin məntiqi vurğusu öz gücünə, qabarıqlığına görə bir-birindən fərqlənir.

M.Müşfiqin “Ana” şeirində bütün misralar eyni sözlə başlayır,

lakin sonuncuda səsin hərəkət sxemi dəyişir, intonasiya fərqi meydana çıxır.

Ana dedim, ürəyimə yanar odlar saçıldı,
Ana dedim, bir ürpəriş hasil oldu canımda.
Ana dedim, qarşımda bir gözəl səhnə açıldı,
Ana dedim, fəqət onu görməz oldum yanımda.

M.Müşfiq

Adam var çox işlər eylər iradə,
Adam var ki, yetə bilməz murada.
Adam var ki, çörək tapmaz dünyada,
Adam var yağ yeyər, balı bəyənəməz.

Qurbani

Yazılı mətndə məntiqi melodiya durğu işarələrindən yerində və düzgün istifadə edilməsi ilə bağlıdır.

Fikrin tamamlanması və cümlələrin məntiqi baxımdan bir-birindən ayrılmasına xidmət edən **nöqtə** səs tonunun aşağı düşməsini şərtləndirir.

Hər qarış torpağın tarixi ümumən Vətən tarixidir. Əgər yurdun öyrənilməmiş sirri, açılmamış bir qarış torpağı varsa, sinəmizə döyə bilmərik ki, bütöv tarix kitabımız var. Barmaqlar qovuşub yumruq olan sayaq, hər qarış torpaq da qovuşub Vətən olur. Hirs və qəzəbi ilə yeri-göyü lərzəyə gətirən dərya damlaya minnətdardır və bu dəryanın dadını, tamını duymaq üçün oradan bir içim su kifayətdir. Bir içim su ümmandan xəbər verdiyi kimi hər qarış Azərbaycan torpağı da insanlığın tarixi haqqında çox mətləblər deyir (*B.Vahabzadə*).

Fikrin davam edəcəyi, başa çatdırılacağı **vergül** vasitəsilə bildirilir; bu zaman səs tonunun müəyyən dərəcədə yüksəldilməsi tələb olunur.

Cəmi il yarım bundan əvvəl Azərbaycanı gəzməyə çıxmışdı. Şuşada, İstisuda, Kəlbəcərdə olmuş, bulaq başında, çay kənarında oturmuş, suların şırıltısından, dağ çiçəklərinin ətrindən, quşların cəhcəhindən məst olmuş, meşələrin xəzəl qoxulu nəmli havasından ciyər dolusu nəfəs almışdı. Yorğun qartal kimi qaya üstündə oturub ənginliklərə baxmış, mavi səmada parça-parça, topa-topa sıxlaşan ağ buludlardan, alp çəmənliklərindən gözünü çəkməmişdi. Kürün sahilinə səpələnmiş qara damların arası ilə ayaqyalın, başıaçıq qaçmış, atı yalmanlayıb belinə atılmış, Kürü şığanıb Qarayazıya getmişdi. Son dərəcə qaranlıq bir gecə idi. Lakin bu qaranlıq içindən ulduzların şəfəqləri görünür, onların hər biri uzaqlıqda yanan bir şam kimi parlayırdı (*İ.Şıxlı*).

O, əvvəllər atını hara gəldi örüklər, örüşünü də tez dəyişərdi, qoymazdı ki, tərlesin. Yəhərini götürərdi ki, at nəfəsini dərsin, istəyəndə otlasın, istəyəndə kiş-nəyib şahə qalxsın, istəyəndə mıxı qopardıb ilxıya cumsun. Qaynar gözlü kəhərin

işildayan dərisinə, səyriyən sağrısına, qız teli kimi yumşaq yalına baxmaqdan doymayan Niftalı çox vaxt atı yalmanlayıb belinə qalxar, birbaşa Kürə sürüb çimzdirər, çox vaxt da yalına yatıb o üzə adlayardı. O vaxt özünün də, atının da qorxusu-hürküsi yoxdu. Həm cavan idi, həm də... Amma indi, illah da koxalığa keçəndən sonra, səksəkəli yaşayırdı...

...Kərəm hiss etdi ki, onun torlanmaqda olan gözü Kürün o üzünə, Ceyrañçöl düzənliyindən sürüşüb sahil boyu uzanan Qarayazıya, bir az bəridəki kənd evlərinə, biçənəklərə, kövşənlərə, dərz tayalarına, mal-qara haylayan uşaqlara zilləndi. Biçənəklər yerlərində quruyub qalmışdılar. Yenə meh əsirdi, yenə taxıl zəmiləri xışıldayı, yenə arxın suyn qırçınlanıb axır, yenə cırcıramalar zil səslə cırıldayırdılar (*İ.Şıxlı*).

Nöqtəli vergül fikrin tam deyil, qismən tamamlandığını göstərir və səsin aşağı salınmasını tələb edir.

Gözəl eyvanda oturub uzun qıyıqla cehiz xurcununu közəyirdi; öktüz neştər buynuzu ilə onu bir neçə yerdən vurub dağıtmışdı (*C.Bərgüşad*).

Qoşa nöqtə fikrin davam etdiyini göstərir; bu məqamda səsin yüksəldilməsinə ehtiyac duyulur.

Dünyada cürbəcür qatarlar var idi: «Bakı – Moskva», «Bakı – Novosibirsk», «Xarkov – Bakı», «Bakı – Odessa», «Mahaçqala – Bakı»... Yay başlayan kimi təzə qatarlar gəlib gədirdi: «Bakı – Kislovodsk», «Bakı – Soçi»...

Qatarlar adamlarla dolu olardı.

...Əbili dünyanın bu işləri barədə fikirləşirdi ki, uzaqdan bir qatar göründü və Əbilinin yanından ötüb keçəndə vaqonlardan birindəki bir qız pəncərədən xeyli zirzibil atdı: boş butulka, yumurta qabığı, pomidor artığı və bunlara bükülmüş kitab vərəqləri.

Kitab vərəqləri havada yellənə-yellənə Əbilidən beş-altı metr aralıya düşdü və qatar gözdən itib gedəndən sonra, Əbili ayağa qalxıb vərəqləri yerdən qaldırdı. Üstündə stəkan yerləri olan, aralarına pomidor suyu tökülmüş bu vərəqlərdən birinin üstündə yazılmışdı: «S.Yesenin» (*Elçin*).

Bu nizəli-qalxanlı adamlar dünyanın bütün məşəqqətlərinə dözməyə hazırdılar: ağcaqanada, at milçəyinə, ilan-əqrəbə - nə olur-olsun, “uf” deməzdilər (*Y.Səmədoğlu*).

Niftalı koxa atın örüşünü dəyişəndə bir istədi yəhəri-yüyəni də alsın, əvvəllərdə olduğu kimi, arxın suyu ilə belinin tərini yusun, amma fikrini dəyişdi.

Atı elə yəhərli-yüyənli örüklədi, həm də örüyü bir az da yaxına, arxın alt tərəfinə çəkdi. Bilirdi: hava isti idi, at qan-tər içindəydi, amma əlacı yox idi (*İ.Şıxlı*).

Tirə işarəsindən əvvəl adətən, səsin yüksəldilməsi müşahidə olunur. Bu zaman diqqət müəyyən sözlərə yönəlir, tiredən sonra isə səs tonu aşağı düşür və fikrin tamamlanmasına xidmət edir.

Əbili az görmüşdü, çox oxumuşdu. Əbili bilirdi ki, fillər Hindistanda olur, Afrikada olur, sirkdə təlxəklər olur, təlxəklərin paltarları əyinlərinə böyük olur və

onlara baxanda adamı gülmək tutur – bütün bunları bilirdi, əlinə keçən qəzetlərdə, jurnallarda, kitablarda oxumuşdu, dərsliklərdən öyrənmişdi, amma özü heç nə görməmişdi. (*Elçin*)

Tələbə Murad İldırımliya elə gəlirdi ki, ölsə – əlbəttə, haçansa öləcəkdi və o ölüm hissi kənddə kitabxanaçı işlədiyi vaxtlarda onun ürəyini çox qırmışdı – yenə nənəsinin səsinə eşidər – o səsdə onun üçün o dərəcədə bir doğrmaqlıq var və əslində o səs, xüsusən Bakıya gələndən sonra, həmişə bu cavan adamla birgə olurdu (*Elçin*).

Nitq texnikası üzərində iş. Bu mərhələdə mətnin səslənən sözdə ifadə edilməsi metodikasına xüsusi diqqət yetirilir. İfaçı əsərin ideya-məzmununa öz münasibətini müəyyənləşdirməli, mətni dinləyicilərə təsirli şəkildə çatdırmaq, onların fikir, hiss, iradə və təxəyyülünə təsir etmək üçün nitqin məntiqi və texnikasına yiyələnməlidir.

Tənəffüs, səs, diksiya nitq texnikasının mühüm elementləridir. İfaçının nitq texnikasına mükəmməl yiyələnməsi tənəffüs, səs, diksiya vərdislərinin tərbiyəsi üzrə iş aparılmasını tələb edir.

Nitqin təsirliliyi ifaçının tənəffüs qaydalarına, diksiya və orfoepik normalara bələdliyindən, öz səsinə idarə etmək bacarığından, təxəyyülündən asılıdır.

Qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün mətnin lent yazısının bədii söz ustalarının ifasında dinlənilməsi, müzakirəsi aparılır. Əsərin ilkin oxusu zamanı ifaçılıq vəzifəsinin yerinə yetirilməsi baxımından əhəmiyyətli olan mühüm sözlər müəyyənləşdirilir. Sonra mətn yenidən oxunur, həmin sözlərin necə tələffüz ediləcəyi, eləcə də əsərdən hissənin səslənən sözlə necə ifa ediləcəyi dəqiqləşdirilir.

♦ **Mətnləri ifadəli oxuyun. Əlavə söz və cümlələrin yaratdığı fasilə və vurğuya diqqət yetirin. Onların fikrin ifadəsində rolunu izah edin.**

O çətin gecələrin, dünyada başqa heç bir kimsəyə yox, yalnız tələbə Murad İldırımliya məxsus olan o hisslər aləminin öz məxsusi kövrəkliyi, məxsusi təşkinliyi, məxsusi dəyanəti var idi və elə ki, iyirmi yeddi yaşa yaraşmayan o kövrəklik baş qaldırdı, əvvəlcə nənəsinin səsinə eşidirdi və ümumiyyətlə, tələbə Murad İldırımliya elə gəlirdi ki, ölsə – əlbəttə, haçansa öləcəkdi və o ölüm hissi kənddə kitabxanaçı işlədiyi vaxtlarda onun ürəyini çox qırmışdı – yenə nənəsinin səsinə eşidər – o səsdə onun üçün o dərəcədə bir doğrmaqlıq var və əslində o səs, xüsusən Bakıya gələndən sonra, həmişə bu cavan adamla birgə olurdu. O zaman ki darıxırdı, imtahanlara hazırlaşmaq, kitab oxumaq, kitabxanada məşğul olmaq istəmirdi, gözləri mətbəə şrifflərinin qara rəngindən, barmaqları qələm tutmaqdan bezirdi, kino – teatrlarda baxmağa layiq bir film olmurdu (dedektivlərdən, hind

filmlərindən zəhləsi gedirdi, sovet filmlərindən də ancaq elələrinə baxırdı ki, mətbuatda onları tənqid edirdilər – hərgah tənqid edirdilərsə, deməli, içində nəşə bir işıqlı şey var idi...), teatra gedib həmişə olduğu kimi, beletajda da oturmağa həvəsi olmurdu (kinoya, teatra, hərdənbir konsertə həmişə tək gedirdi) onda axşamçağı dənizkənarı bulvara çıxırdı, hamının gözündən uzaq ağacların, dekorativ kolların arası ilə gedirdi... (*Elçin*)

Ağarəhim də müharibəyə getdi (təxminən mənim atamla eyni vaxtda, qırx üçün axırlarında) və bizim həyatımızda cəmi üç nəfər qaldı: Xanım xala, anam və bir də ki, mən (bir də, bizdən başqa, Cəbrayılın o göyərçinləri)

Anam gecədən az qala səhərə kimi növbəyə durub Amerikadan gəlmiş tısağa yumurtasının sarımtıl-göyümtül tozunu alıb gətirirdi, o tısağa yumurtasının tozunu məndən gizlətmək istədiyi bir ikrah hissi ilə (mən evdə olmayanda bir əli ilə bişirirdi, o biri əli ilə də burnu tuturdu) iyrənə-iyrənə bişirirdi və mənim üçün nuş olsun deyə, tərifləyə-tərifləyə gətirib qabağıma qoyurdu, sonra tələsik üzünü məndən gizlədirdi, amma mən bilirdim ki, bu günə düşdüyüm üçün, yəni mənim o iyrənc tısağa yumurtasının tozundan bişmiş bir şeyi yeməyə məcbur olduğum üçün, anamın gözləri dolub və mən anamın xatirinə (həm də ac olduğum üçün) tısağa yumurtasının tozundan su ilə bişirilmiş, yağsız horra kimi bir şeyi yeyirdim (*Elçin*).

♦ **Mətnin məzmununun anlaşılmasında mühüm olmayan sözləri atmaqla məntiqi vurğulu sözləri müəyyənləşdirin.**

Məşəni gümüş xəncər kimi iki yerə bölmüş Kür çayı sakit-sakit axırdı. Arabir xəfif külək əsir, xəzan yarpaqlarını xışıldadırdı. Ətrafın dərin sükutunu pozan bu xışiltı birdən qüvvətləndi, çox keçmədi ki, güllə səsi gələn tərəfdən bir maral çıxıb özünü sahilə verdi. Hündür palıd ağaclarının arasında yavaş-yavaş gizlənən axşam günəşi də sarımtıl bir rəngə çalırdı. Maral sahilə endiyi zaman artıq Kür suları da sapsarı olmuşdu. Maral yüyürdükcə tez-tez bürəyir, şax budaqlı buynuzları ağaclara toxunurdu... Maralın keçib gəldiyi yerdə sarı yarpaqlar üzərinə qan damlaları çilənirdi. Bu qan maralın döşündən axırdı... Onun yaşla dolmuş iri qumral gözlərində bütün ümidləri puça çıxmış yazıq bir insan baxışının qəmgin ifadəsi vardı. Onun göz yaşları da günün ziyasını əks edib sarıya çalırdı (*M.Hüseyn*).

Koroğlunun Ələmqulu xanla dostluq binası qoymağı bütün aləmə yayıldı. Bu xəbər gəlib axırda Toqatda Hasan paşaya çatdı. Hasan paşa düşdü fikir-xəyalə ki, nə təhər eləsin. Əgər xanlar, paşalar bir-bir başlayıb Koroğlu ilə dostluq binası qoysalar, day heç dünyada ona batmaq olmaz. Odu ki, başladı qoşun böyüklərini tələsdirməyə. Əvvəl-əvvəl bir qasid Bolu bəyə, bir qasid də Ərəb Reyhana göndərüb ikisini də çağırırdı yanına. Elə ki ikisi də gəldi, Hasan paşa onlarla aranı xəlvət elədi, başladılar tədbirə. De yazdılar, pozdular, götürdülər, qoydular, axırda bu tədbirə gəldilər ki, Bolu bəy öz qoşunu ilə Ərzincandan, Ərəb Reyhan öz qoşunu ilə Qarsdan, Hasan paşa özü də Toqatdan yerləş eləsinlər. Elə ki məclis

qurtardı, Hasan paşa Toqatda qaldı, Ərəb Reyhan qoşunu da götürüb Qarsa tərəf yollandı. Bolu bəy də Ərzincana, öz qoşununun yanına qayıtdı.

(*“Koroğlu” dastanından*)

♦ **Şeirin məzmunundan və ifadə olunan mənadan asılı olaraq məntiqi vurğulu sözləri müəyyənləşdirin.**

Ah kim, aldı mənim əqlü kəmalım qocalıq,
Eylədi misli-xəzan çöhreyi-alım qocalıq,
Bidi-Məcnun tək əyib sərv nihalım qocalıq,
Günbəgün etdi füzun dərdü məlalım qocalıq.
(*Q.Zakir*)

Bülbül! Səhər-səhər qonaq budağa,
Günəşin eşqinə bir dastan qoşaq!
Ötək bağçamızda dodaq-dodağa,
Yarpaq inciməsin, əyilməsin şax,
Günəşin eşqinə bir dastan qoşaq.
(*S.Vurğun*)

♦ **“Yeni anlayış” qaydasına müvafiq olaraq məntiqi vurğulu sözləri müəyyənləşdirin.**

Xalid ağ kağıza bükülmüş rentgen şəklini çıxarıb ona uzatdı. Çiçək şəkli pəncərənin işığına tutub diqqətlə nəzərdən keçirdi və on iki barmaq bağırısaqda xırdaca düymə boyda yaranı tapıb kədərlə başını tərpətdi (*H.Seyidbəyli*).

♦ **Oxuyun. Üzərinə məntiqi vurğu düşən söz və birləşmələri müəyyənləşdirin.**

Məhsəti xanımı istiqbal edən dəstələrin bir başı İsfahan kəndində, o bir başı isə Gəncənin yaxınlığındakı Xanəgah kəndində dayanmışdı. Gəncə şəhəri belə bir təntənəli istiqbal mərasimini ancaq hicrətin 511-ci illərində, Soltan Səncər birinci kərə Gəncəyə gəldiyi gün görmüşdü.

İstiqbal edənlər bir neçə dəstələrə ayrılmışdı, bunların içərisində nəzəri-diqqəti cəlb edə biləcək dəstə, yalnız şairlərin, yazıçıların, oxuyan və çalanların, ümumiyyətlə incəsənət xadimlərinin dəstəsi idi.

İstiqbala gedən kişilərin hamısı atlı idi. Ən qabaqda atlı dəstələrinin önündə şair Nizami və onun uşaqlıq və gənclik yoldaşı Fəxrəddin gedirdi. Bayraq və tuğ yox idi, lakin silahlı dəstələr səfərə çıxmış bir ordunu andırırdı.

Qadınların istiqbalçı qafiləsi taxt-rəvan və kəcavələrdə gedən hər kəsin nəzərini özünə cəlb edirdi.

Xalqın nəzərini cəlb edən ən maraqlı dəstə Məhsəti xanımın şagirdləri tərəfindən düzəldilmiş dəstə idi. Bu dəstədə gedənlər öz musiqi alətlərini də yanlarıncə götürmüşdülər. Ud, kamança, dəf və sairə götürənlərlə barabər

Məhsəti xanımın rübailərini əzbərləyib oxuyanlar da tez-tez gözə çarpırdı. At və kəcavə ilə istiqbala gedənlərdən başqa piyada gedənlər də var idi. Yolun iki tərəfində gedən gəlin və qızların dəstələri düzləri lalə zəmisinə kimi qızartmışdı (M.S.Ordubadi).

Dil açanda ilk dəfə ana söyləyərək biz,
“Ana dili” adlanır bizim ilk dərsliyimiz.
İlk mahnımız laylanı anamız öz südüylə
İçirir ruhumuza bu dildə gilə-gilə.

Bu dil, – bizim ruhumuz, eşqimiz, canımızdır,
Bu dil, – bir-birimizlə əhdi-peymanımızdır.
Bu dil, – tanıtmış bizə bu dünyada hər şeyi.
Bu dil, – əcdadımızın bizə qoyub getdiyi
Ən qiymətli mirasdır, onu gözlərimiz tək
Qoruyub, nəsillərə biz də hədiyyə verək.

Bizim uca dağların sonsuz əzəmətindən,
Yatağına sığmayan çayların hiddətindən,
Bu torpaqdan, bu yerdən,
Elin bağrından qopan yanıqlı nəğmələrdən,
Güllərin rənglərindən, çiçəklərin iyindən,
Mil düzünün, Muğanın sonsuz genişliyindən,
Ağ saçlı babaların əqlindən, kamalından,
Düşmənin üstünə cuman o Qıratın nalından
Qopan səsdən yarandı.

(B.Vahabzadə)

İFADƏLİ OXUDA İSTİFADƏ EDİLƏN ƏSAS ŞƏRTİ İŞARƏLƏR

İfadəli oxuya hazırlıq zamanı mətn üzərində ifadəlilik vasitələrini əks etdirən şərti işarələrdən istifadə olunur.

1	/	Qısa fasilə (sətirdə, 1 sayına bərabər)
2	//	Orta fasilə (sətirdə, 2 sayına bərabər)
3	///	Uzun fasilə (sətirdə, 3 sayına bərabər)
4	-	Əhəmiyyətli məntiqi vurğu (bir sətiraltı xətt)
5	-	Az əhəmiyyətli məntiqi vurğu (iki sətiraltı xətt)
6		Tonun yüksəlməsi (sətirüstü ox)
7		Tonun alçalması (sətirüstü ox)
8	-----	Sözün uzadılması, oxu tempinin aşağı salınması (sətiraltı)
9	“ ”	İstehza, kinayə ilə deyilən sözlər dırnaq içərisində verilir.
10		Tempin artırılması (oxunun sürətləndirilməsi)
9		Yanaşı gələn sözlərin birnəfəsə deyilməklə oxunması
10		Misrada fikir tamamlanmayıb, növbəti misraya köçürüləndə qoyulur

OXU SƏNƏTİNİN ƏSASLARI

Şagirdlərə ifadəli oxu bacarıqları bədii oxu sənətinin qanunları, bədii əsərin səslənən təsirli sözlə yaradıcı şəkildə canlandırılması əsasında formalaşdırılır.

İfadəli oxunun əsasında iki mühüm cəhət durur:

1. İfa edilən əsərin ideya-məzmununun dərinədən qavranılması, təsvir olunanların mahiyyətinə nüfuz edilməsi.

2. Hiss edilənlərin, qavranılanların səslənən sözlə dinləyicilərə çatdırılması.

Metodik ədəbiyyatda ifadəli oxu bədii mətnin məzmununun mənimsənilməsi və təhlili ilə sıx əlaqədə götürülür. İfaçı öyrənilən əsərin ifadəli oxusuna hazırlaşarkən ilk növbədə mətnin məzmununu dərinədən mənimsəməlidir. Sonrakı mərhələdə əsərin ideya-bədii, mövzu, janr baxımından təhlili aparılır. Bu zaman əsərin oxucuda yaratdığı təəssürat dərinləşir, mətni ucadan oxumaq arzusu oyanır.

Əsərin səslənən sözlə çatdırılması ifaçıdan nəyi və hansı məqsədlə çatdıracağını, dinləyicidə hansı hiss və duyğular, fikirlər, düşüncələr oyadacağını, onda hansı qənaəti yaradacağını dəqiq müəyyənləşdirməyi tələb edir.

Qarşıya qoyulan məqsəd əsasında konkret ifaçılıq vəzifələri dəqiqləşdirilir. İfaçı qarşıya qoyduğu məqsədə uyğun olaraq dinləyicilərə sözlə təsir etməyi bacarmalıdır.

Ədəbi əsərin ifadəli oxusu sözlə fəaliyyət göstərmək, təsir etmək deməkdir. Bunun üçün aşağıdakılar zəruri sayılır:

♦ Ədəbi əsərin mətnini məqsədyönlü şəkildə, qarşıya qoyulan vəzifələri müəyyənləşdirməklə və fəal şəkildə yerinə yetirməklə səsləndirmək;

♦ Əsərdə təsvir edilənləri öz təsəvvüründə canlandırmaq və öz baxışını dinləyicilərə çatdırmaq;

♦ Əsərdə təsvir olunanlara dinləyicilərdə emosional münasibət yaratmaq;

♦ Mətnaltı mənanı aşkara çıxarmaq;

◆ Oxu prosesində auditoriya ilə əlaqə yaratmaq.¹

Oxu sənətinin nəzəri əsaslarını işləyib hazırlamış böyük rus aktyoru, rejissoru və pedaqoqu K.S.Stanislavski səhnədə nitqi “həqiqi, yaradıcı və məqsədyönlü fəaliyyət” sayırdı. Onun fikrincə, dinləyiciyə sözlə təsir etmək üçün ifaçı əsərin ideya- məzmununu dərinlən bilməli, orada öz əksini tapan hislərin, düşüncələrin, münasibətlərin mahiyyətinə varmalıdır. Mətndəki mənanı, müəllif niyyətini başa düşən, oradakı emosional ovqatı hiss edən ifaçı əsərdə təsvir olunan səhnələr, həyat hadisələri haqqında dinləyicilərdə səslənən sözlə aydın təsəvvür yarada bilər.

K.S.Stanislavskinin sözlə təsir sistemində mətnin yaradıcı şəklində qavranılması və canlı nitqin təbiətinə uyğun olaraq səslənən sözlə bərpa edilməsi yolları öz əksini tapmışdır. O qeyd edirdi ki, sözlər və onların əsasında meydana çıxan təsəvvürlər obrazların, obrazlar isə hislərin yaranmasına səbəb olur. Hisslər isə öz növbəsində təsəvvürdə canlananları dinləyiciyə ötürmək ehtiyacı yaradır. Danışmaq göz önündə canlanan obrazlar yaratmaqdır. Bunun üçün isə nitq məqsədyönlü olmalı, ifaçı sözlə təsir göstərmək üçün müəyyən iradi keyfiyyətlərini səfərbər etməlidir.

Beləliklə, sözlə təsir zamanı ifaçının fikri, hissi, iradəsi, bütün şüuru fəaliyyətdə olur. İnsan ünsiyyət zamanı şifahi nitqində haqqında danışılan məsələ, hadisəyə laqeyd qalmır, mühakimə yürüdür, qiymətləndirir, fikirlərini, hislərini, münasibətini ifadə edir. O, dinləyicini inandırmaq, sübut etmək, ifşa etmək, istədiyi ovqatı yaratmaq (mərhəmət, nifrət və s.) məqsədi güdür. Bu zaman onun nitqində fonetik ifadəliliyin bütün vasitələri – fasilə, vurğu, intonasiya və temp müxtəlifliyi, səsəin tembrinin dəyişməsi və s. özünü büruzə verir².

İfadəli oxunun fiziologiya və psixologiyası. İnsanın nitqində fikir, hiss və iradənin özünü vəhdətdə büruzə verməsi psixofizioloji fəaliyyətin qanunauyğun nəticəsidir. Bu proses öz elmi izahını

¹ Никольская С.Т., Майоров А.В., Осокин В.В. Выразительное чтение. Ленинград, Просв, 1990, с. 17.

² Найденов Б.С., Завадская Т.Ф., Соловьева Н.М., Шевелев Н.Н. Выразительное чтение. Ленинград: Просв, 1990, с. 17-18.

İ.P.Pavlovun insanın ali sinir fəaliyyətini müəyyənləşdirən iki siqnal sisteminin qarşılıqlı təsiri haqqında təlimində tapır.

İ.P.Pavlovun tədqiqatları göstərmişdir ki, xarici mühiti duymaq üçün insanlarda və heyvanlarda birinci siqnal sistemi mövcuddur. İnsanın psixi fəaliyyəti ətraf mühitdən aldığı müxtəlif qıcıqlandırıcılarla şərtlənir. Lakin insan ətraf mühitdə olan xarici qıcıqları qəbul etməklə, duymaqla yanaşı, ikinci siqnal sistemi olan sözün də mənasını dərk edir. İnsan söz vasitəsilə düşündüklərini, gördüklərini, duyduqlarını təsəvvür edir və başqasına çatdırı bilər. Məhz buna görə də İ.P.Pavlov sözü “çoxəhatəli qıcıqlandırıcı” adlandırmışdı. Ali sinir fəaliyyətinin söz siqnalları səviyyəsi baş beyin qabığı ilə əlaqəli olub yalnız insana xasdır. İnsan beyninin sol yarımkürəsi nitqi, mücərrəd təfəkkürü, düşünməni, sağ yarımkürəsi isə ən çox hiss orqanlarından informasiyaları qəbul edir və onları konkret obrazlar şəklində formalaşdırır.

Müasir fiziologiya və psixologiya bütün şagirdlərə şifahi nitqin bir forması kimi ifadəli oxu bacarıqlarının aşılmasını mümkün hesab edir. Şagirdin bacarıq, qabiliyyət, istedad kimi fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri anadangəlmə deyil, fəaliyyət, təmrinlər vasitəsilə inkişaf etdirilir. Səsli oxu, o cümlədən ifadəli oxu monoloji nitq olduğu üçün şifahi nitqin bütün xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir. Şifahi nitq zamanı danışan adamlar bilavasitə bir-birlərini görür, eşidirlər. Danışan adamın üz və bədəninin ifadəli hərəkətləri, səsinin ahəngi nitqin məzmununun, buna bəslədiyi mənfi və müsbət münasibətlərin anlaşılmasına yardım göstərir. “Şifahi nitqdə səsin ahəngi və ifadəli hərəkətlər sayəsində eyni söz müxtəlif mənada işlədilib, fərqli şəkildə başa düşülə bilər. Məsələn, adicə “Yenə gəldi” sözləri tələffüzdən asılı olaraq, həm sevinci, həm nifrəti, həm də biganəliyi bildirə bilər.

İfadəli oxu monoloji nitq səciyyəli fəaliyyətdir. Bu nitqin rəvan getməsi üçün danışan adamın verəcəyi məzmunu aydın dərk etməsi, zəngin söz ehtiyatına malik olması, nitqin emosionallıq xüsusiyyətlərinə, dilin qayda qanunlarına mükəmməl yiyələnməsi əsas şərtidir. Yəni monoloji nitqin məzmunluluğu ilə ifadəliliyi üzvi surətdə birləşməlidir. Əks təqdirdə, nitq monoton, cansıxıcı və cazibəsiz

olur.”¹

Bədii əsərin təxəyyüldə yaratdığı obrazlar oxucuya emosional təsir göstərir və o, oxu zamanı müəllifin fikirlərini çatdırmaqla bərabər, təsvir olunanlara öz münasibətini də ifadə edir. Bu zaman ifaçı əsərin məzmunu ilə yanaşı, müəllifin bədii sözdə əks olunan hiss və düşüncələrini, təsvir olunanlara münasibətini də mənimsəyir və dinləyicilərə ötürür. Buna nail olmaq üçün cümləni düzgün səsləndirmək, dinləyicilərin diqqətini detallardan əsas, başlıca cəhətə yönəltmək lazım gəlir.

Lakin gündəlik həyatdakı nitqində insan öz düşüncələri, real faktlar, şahidi olduqlarından söz açdığı halda, oxu zamanı müəllifin sözlərini, fikirlərini çatdırır. Bu zaman o, müəllifin sözlərinin, fikirlərinin mahiyyətinə varmadan, hisləri duymadan, “yaşamadan”, onları doğuran hadisələr haqqında dolğun təsəvvürə malik olmadan da səsləndirə bilər. Lakin belə oxu ifaçının fikir, hiss, iradəsinin vəhdəti kimi meydana çıxmır, oxu nitqin əsas funksiyasını – ünsiyyətə yaratmır, bədii əsərin ideya-estetik mahiyyəti aşkara çıxmır.

İfadəli oxu gündəlik həyatda istifadə etdiyimiz adi nitqdən fərqləndiyi üçün, şagirdlərdə ifadəli oxuda zəruri olan emosional-iradi keyfiyyətlərin, digər xüsusi bacarıqların formalaşdırılması zəruridir.

Nitqin təsirliliyi. Məlumdur ki, dil insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsi, nitq isə ünsiyyət prosesidir. Həm dil, həm də nitq digər insanlara təsir etmək vasitəsi kimi çıxış edir. Belə ki, müəyyən sözü tələffüz edən insan bu yolla başqasına müraciət etməklə yanaşı, onu müəyyən fəaliyyətə, hərəkətə sövq etmək niyyətini də izləyir. “Ho var dağa qaldırar, ho var dağdan endirər”, “Qılınç yarası sağalar, söz yarası sağalmaz” kimi atalar sözlərində məhz sözün təsirinə inam öz əksini tapmışdır.

Sözü qüdrətli təsir vasitəsi sayan Nizami “Leyli və Məcnun” poemasında yazırdı:

İnsanı dişləsə azğın bir quduz,
Onun məlhəmi var, keçər qorxusuz.
Lakin dil yarası ürəkdən getməz,
Ona min məlhəm də bir əsər etməz.

¹ Bayramov Ə., Əlizadə Ə. Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Çinar–cap. 2009, s.363-364.

Şair "Sirlər xəzinəsi"ndə sözün həm incə, həm də kəsərli vasitə olduğuna qeyd edərək sözdən məqamında, düzgün istifadəni zəruri sayır, bunu müasirlərinin və kələflərinin diqqətinə çatdırırdı:

Yeniliklər törədən bu qoca kainatda,
Sözdən incə, kəsərli heç nə yoxdur həyatda.

Sözün ecazkar qüdrətinə dərinlən inanan, onu insan qəlbinə yol tapan ən təsirli vasitə sayan Ş.İ.Xətayi yazırdı:

Söz vardır kəsdilir başı,
Söz vardır kəsər savaşı.
Söz vardır ağulu aşı,
Bal iləndə yağ bir söz.

M.Füzuli sözün təsirindən bəhs edərkən deyilən sözə məsuliyyətli yanaşmanı vacib sayaraq yazırdı:

Gər çox istərsən, Füzuli, izzətin, az et sözü,
Kim çox olmaqdan qılıbdır, çox əzizi xar söz.

S.Şirazi şirin, təsirli sözün qüdrətli bir vasitə olduğunu qeyd edirdi:

Kimin olsa əgər bir şirin dili,
Tük ilə çəkər o, dalınca fili.¹

L.N.Tolstoy yazırdı ki, söz böyük nemətdir. Ona görə böyükdür ki, sözlə insanları birləşdirmək də olar, ayırmaq da, sözlə məhəbbət də qazanmaq olar, ədavət və düşmənçilik də².

Akademik T.Hacıyev diqqəti sözdən istifadənin məsuliyyətinə cəlb edərək yazır: "...Hər danışmaq məqamında sözü necə gəldi işlətmək olmaz. Deyək ki, hökmdar qarşısında bir yersiz, münasib olmayan söz insana həyatı bahasına başa gələ bilər. Yaxud da söhbətdə elə sözlər işlədərsən ki, həmsöhbətini incidərsən, yəni seçib münasib ifadə formasını tapmalı, zərif, nəzakətli söz işlətməlisən".³

İfaçı bədii əsərin ideya-məzmununu səslənən sözlə çatdırmaqla

¹ Şirazi S. Gülüstan. Bakı: Azərənşr, 1987, s. 14.

² Ağla və qəlbə işıq saçan sözlər. Bakı: Nurlar, 2011, s. 399.

³ Mən Laçınam. Tərtib edən Şəfəq Cabbarova. Bakı: Sabah, 2006. s. 119.

yanaşı, həm də dinləyiciyə təsir edir, onda dinlədiklərinə müəyyən münasibət formalaşdırır.

Dinləyicilərdə əsərin ideya-məzmununa uyğun emosional ovqat yaratmaq, onu həyəcanlandırmaq, estetik zövq vermək üçün ifaçının nitqi canlı, təsirli, fəal olmalı, konkret məqsəd izləməlidir.

Müşahidələr göstərir ki, məktəblilərin nitqi, cavabları, sözlərin tələffüzü bir sıra hallarda mexaniki səciyyə daşıyır, sönük, təsirsiz olur. Belə mənfi nitq təzahürləri aradan qaldırılmalıdır. Şagird mətnin məzmununu, sözləri, fikirləri, obrazları, müəllif niyyətini elə çatdırmalıdır ki, dinləyicilər söylənilənləri başa düşsün və qiymətləndirsin.

Sözle müəyyən təsire nail olmaq üçün tələffüz zamanı cümlənin ayrı-ayrı üzvləri vurğulanmalı, müxtəlif intonasiya çalarlarından, səsin tonundan, dilin zəngin fonetik, leksik, qrammatik ifadəlilik imkanlarından istifadə olunmalıdır.

Bu prosesdə müəllimin metodik ustalığı, şəxsi nümunəsi böyük rol oynayır. Müəllimin sözdən istifadə məharəti, nitqinin ifadəliliyi, cəlbedici olması, səsinə idarə etmək bacarığı təlim prosesində çox əhəmiyyətlidir. Əgər müəllimin ifası sönükdürsə, onun söylədikləri şagirdlərə təsir etməyəcəkdir. Belə nitqi başa düşmək şagird üçün çətinlik törədir. Müəllimin emosional, təsirli ifası mətnin, təlim materialının şagirdlər tərəfindən başa düşülməsini, yadda qalmasını asanlaşdırır.

Ünsiyyət. İfaçı ilə dinləyicilər arasında ünsiyyətin yaradılması ifadəli oxunun təsirinin artırılması baxımından zəruridir. Ünsiyyət nə qədər təbii, canlı olarsa, bədii mətn daha emosional, fəal qavranılır. İfaçı əsərin ideya-bədii məzmununa dərinlən nüfuz etməli, bu, nəticə etibarilə, onda əsərin doğurduğu təəssüratı, hiss və düşüncələri dinləyicilərlə bölüşmək tələbatı yaratmalıdır. Auditoriyanı ələ almaq üçün ifaçının nitqi canlı, təbii olmalıdır.

İfadəli oxu zamanı **ünsiyyətin 3 növündən** istifadə olunur:

1. Birbaşa ünsiyyət - ifaçının bilavasitə dinləyicilərə müraciəti. Bu zaman ifaçı sanki öz hislərini, düşüncələrini qarşısındakı dinləyici ilə bölüşür, onu inandırmağa, dediklərinə uyğun ovqat yaratmağa, öz hiss və duyğularını - sevincini, kədərini, heyranlığını, qəzəbini, nifrətini bölüşməyə can atır. A.Səhhətin “Vətən”,

S.Vurğunun “Bahar”, H.Arifin “Təbiət düşünür” şeirlərinin ifası zamanı birbaşa auditoriyaya müraciət edilir.

Dinləyicilərlə birbaşa ünsiyyət məktəb təcrübəsində geniş yayılıb. Bu ünsiyyət növü daha təsirlidir, nitqin təbii, anlaşılıqlı olmasına daha çox imkan verir.

2. Təsəvvür edilən, xəyalda canlandırılan subyektə və ya obyektə müraciət. Bu zaman ifaçı dinləyicilərlə ünsiyyətə xəyalında canlandırıdığı, nəzərdə tutduğu subyektə, obyektə müraciət etməklə, fikrən onunla danışmaqla girir. Təxəyyüldə canlandırılan dinləyici ilə ünsiyyət dedikdə, ifaçı qarşısında olmayan dinləyiciyə müraciət edir. Təxəyyüldə canlandırılan dinləyici ilə ünsiyyət zamanı müəyyən şəxsə, obyektə müraciətlə yazılan əsərlər (məsələn, N. Gəncəvinin “Ayüzlü nigarım, kimə mehman olacaqsan”, İ.Nəsiminin “Dilbəra, mən səndən ayrı”, S.Ə.Şirvaninin “Qafqaz müsəlmanlarına xitab,” M.Ə.Sabirin “Əkinçi”, Aşıq Ələsgərin “Yaylaq”, “Dağlar” şeirlərinin, C.Məmmədquluzadənin “Ölülər” əsərində İsgəndərin monoloqunun, M.Müşfiqin “Oxu, tar”, Ə. Kərimin “İki sevgi”, şeirlərinin ifası zamanı ünsiyyətin bu növündən istifadə edilir.

3. Bilvasitə (dolayısı ilə) dinləyicilərə müraciət. Bu ünsiyyət növü ifaçının daxili nitqini - fikrində öz-özü ilə danışdıqlarını ucadan səsləndirməsidir. Məsələn, M.Füzulinin “Məni candan usandırdı,” İ.Həsənoğlunun “Apardı könlümü...” qəzəllərinin, M.P.Vaqifin “Hayıf ki yoxdur” qoşmasının, N.Vəzirovun “Müsibəti-Fəxrəddin” faciəsində Rüstəm bəyin monoloqunun ifası zamanı yaradılan ünsiyyət bu qəbildəndir.

Nitqin ifadəliliyi. Bədii əsərdə təsvir edilənlərin göz önündə canlandırılması, təxəyyül ifadəli oxuda mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İfaçı oxuya hazırlaşarkən əsərdə təsvir edilən səhnələri təxəyyülündə, göz önündə canlandırmaqla, oradakı “hiss və duyğuları” yaşamaqla, onları “özününküləşdirməklə” oxucuya daha güclü təsir göstərə bilər. Məlumdur ki, təxəyyül keçmiş qavrayış materiallarının yenidən işlənməsi əsasında yeni surətlərin yaradılmasından ibarət olan psixi prosesə deyilir.¹ Deməli, keçmiş həyat təcrübəsinin,

¹ Ə.Bayramov, Ə.Əlizadə. Psixologiya. Bakı: Maarif, 1989, s. 319.

həyatı müşahidələrin zənginliyi təxəyyül üçün geniş imkanlar açır.

İfadəli oxuda təxəyyül obrazın, təsəvvürün yaradılmasını və onların səslənən sözdə öz əksini tapmasını nəzərdə tutur. Əsərin ifadəli oxusu zamanı da oxucunun əvvəlki təcrübəsi, assosiasiyalar mətndəki obrazın təxəyyüldə canlandırılmasına imkan yaradır. Mətndə təsvir edilənlər dinləyicinin həyat təcrübəsi ilə səsləşmirsə, bu, obrazın yaradılmasına maneçilik törədir.

Əsərin oxusu zamanı dinləyicinin təxəyyülündə canlı, parlaq obraz yaratmaq üçün ifaçı, təhkiyəçi özü təsvir edilənləri aydın, dəqiq təsəvvür etməlidir. Belə ifadəli oxu zamanı şagird passiv dinləyici olaraq qalmır, təsvir edilən canlı, parlaq səhnələri təxəyyülündə canlandırmaqla qəhrəmanları, obrazları, hadisələri daha dolğun qavrayır. Bu, obrazların səciyyəsinə, əsərdə qaldırılan mühüm problemi, oradakı mətnaltı mənanı, başlıca fikri – ideyanı dərk etməyə imkan yaradır.

Nitqin və oxunun emosionallığı. İnsan həyatda müxtəlif insanlarla, hadisələrlə qarşılaşır, müəyyən münasibətdə olur və bu münasibət onun hisslərində öz əksini tapır. “Emosiya insanın dərk etdiyi cisim və hadisələrə, başqa adamlara, həmçinin özünün rəftar və davranışına, fikir və arzusuna bəslədiyi münasibəti ifadə edən psixi prosesdir”.¹ İnsan hisləri idrak, qavrama obyektinə subyektiv münasibətin inikasıdır. Beyinin məhsulu olan insan hisləri, emosiyaları mürəkkəb və rəngarəngdir. Emosiyalar ifadəli hərəkətlərdə, jestlər, mimikalar, pantomimalar (bədən üzvlərinin ifadəli hərəkətləri), səs və nitqdə, o cümlədən ifadəli oxuda təzahür edir.

K.S.Stanislavski diqqəti belə bir mühüm cəhətə cəlb edirdi ki, hislərə əmr etmək olmaz, hisləri digər yollarla yaratmaq lazımdır. İnsanın müəyyən hadisələrə emosional münasibətini yaratmağa imkan verən psixoloji vəziyyət yaradılmalıdır və yaranan emosional münasibət onun tərəfindən yaşanmalıdır.²

Stanislavski metodunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, ifaçı pyesin qəhrəmanının hərəkətlərini yerinə yetirərkən emosiyaların yaranması üçün zəruri olan şərtləri təmin edir. Bu, “fiziki təsir

¹ Ə.Bayramov, Ə.Əlizadə. Psixologiya. Bakı: Maarif, 1989, s.128.

² Якобсон П.М. Психология искусств. М.,1958, с.342.

metodu” adlanır. İfadəli oxuda bu metod özünü onda göstərir ki, əsəri oxuyan və ya təhkiyəçi sözdən məqsədyönlü istifadə edirsə, o, mütləq “hisrlərlə” danışacaqdır.

Müəllifin dünyagörüşü təsvir edilən hadisələrdə və onlara bəslədiyi münasibətdə, həyat mövqeyində, əsərin ideyasında öz əksini tapır. Bütün bunları ilk növbədə ifaçı özü üçün aydınlaşdırmalı, sonra onu dinləyiciyə necə çatdıracağı barədə düşünməlidir. Bədii əsərin məzmununun dolğun şəkildə çatdırılması üçün sənətkarın təsvir edilənlərə emosional münasibəti, onu necə qiymətləndirməsi, yozumu, hadisənin onda doğurduğu hiss və duyğular aydınlaşdırılmalıdır.

Səslənən sözdə bədii obrazların fərdi-konkret forma və ideya-məzmun vəhdətində canlandırılması **emosional-obrazlı ifadəlilik adlanır**.¹ Emosional-obrazlı ifadəlilik fikrin düzgün və dəqiq çatdırılmasını nəzərdə tutan məntiqi ifadəlilikdən təcrid olunmuş şəkildə başa düşülməməlidir. Oxu sənətinin bu iki istiqaməti nitqin təbiətinə və bədii ədəbiyyatın özünəməxsusluğuna uyğun olaraq sıx əlaqəlidir.

Nitq intonasiyası. İntonasiya səsli nitqin, oxunun ifadəliliyini təmin edən başlıca vasitələrdən sayılır. Səsli nitqdə ifadəlilik səsin alçalması və ucalması, fasilə, ayrı-ayrı söz və ifadələrin xüsusi vurğu, səs çaları ilə fərqləndirilməsi, səsin tempi, tonu, intonasiyası, sevinc, kədər, heyrət, təəssüf, qəzəb, heyranlıq və s. çalarları vasitəsilə yaradılır.

Məlumdur ki, nitqin məzmunu cümlədə işlədilən sözlərin mənə çalarlarında əks olunur. Sözlər isə ayrı-ayrı səslərlə nitqin təsirliliyində mühüm rol oynayan intonasiyanın vəhdətindən yaranır. İntonasiya nitqin cövhərini təşkil edir. İntonasiya şifahi nitqlə yanaşı, yazılı nitqdə də özünü biruzə verir.”Əlbəttə, mətn tonun ucalığını, uzunluğunu, səsin gücünü birbaşa göstərən musiqi notu deyil. Bu intonasiya əlamətlərinin heç biri məndə qeyd edilmir. Bununla yanaşı, məndə müxtəlif hərflərin birləşməsinə canlı danışiq nitqi baxımından yanaşılmasa, bunlar söz sayıla bilməz. Mətn oxucu

¹Найденев Б.С., Завадская Т.Ф., Соловьева Н.М., Шевелев Н.Н. Выразительное чтение. Ленинград: Просв., 1990, с.17- 18.

tərəfindən oradakı intonasiyaya uyğun oxunmalıdır. Təsadüfi deyil ki, bədii söz ustaları ifadəliliyin mühüm vasitəsi olan intonasiyanı nitqin təsirliliyinin yüksək forması adlandırmışlar”.¹

İntonasiya – nitqin ahəngi (səsin yüksəlməsi və ya alçalması), ritmi (uzun və qısa, vurğulu və vurğusuz hecaların əlaqəsi), nitqin tempi və ya sürəti (müəyyən zaman ərzində sürətlə və ya yavaş tələffüzü), intensivliyi (nəfəsəlmənin güclənməsi və ya zəifləməsi), məntiqi vurğusu, temبری kimi hadisələrin məcmuyundan ibarət mürəkkəb dil hadisəsidir. Ə. Dəmirçizadənin qeyd etdiyi kimi, çox mürəkkəb, rəngarəng olan intonasiya hadisəsinin (avazlanma) də ton (səsin alçalması, ucılması), sürət (nitqin sürətlə və avazla), səsin gücü (nəfəsvermə, tələffüzün güclülüyü və zəifliyi), səsin duylulara parçalanması, durgu boyaları, yəni qorxu, sevinc, hallarına görə dəyişikliklərə uqraması kimi rəngarəng cəhətləri vardır.²

İfadəli oxuda intonasiya ilk növbədə cümlədə məntiqi vurğunun və ara sözlərin müəyyənləşdirilməsinə imkan yaradır. Nitqin ritmik-melodik komponenti kimi intonasiya oxunun emosional-ekspressiv gücünü artırır.

Cümlənin başlıca əlamətlərindən olan intonasiya onun qrammatik cəhətdən də formalaşmasına xidmət edir. **Bitkin intonasiya** fikrin tamamilə bitdiyini bildirib səs tonunun tam alçalması, **yarımçıq intonasiya** fikrin davamını bildirmək baxımından səs tonunun nisbətən alçalması ilə səciyyələnilir.

İntonasiya cümlənin hissələri arasında müxtəlif sintaktik münasibətləri də əks etdirir, danışanın məqsədi, istək və arzuları ilə əlaqədar olduğundan həm də modallıq bildirir. Modallığa görə, məlumatvermə, sual və əmr intonasiyaları, eləcə də sadalama, qarşılaşdırma, aydınlaşdırma mənaları fərqləndirilir. ”Cümlənin məqsədindən asılı olaraq onun ümumi tonunu, nitqin ayrı-ayrı hissələrinin düzgün əlaqələnməsini intonasiya təmin edir. Ona görə də intonasiya daha çox sintaktik quruluşla əlaqəlidir. Əgər biz fikrimizin məqsədindən asılı olaraq düzgün intonasiya seçməsək, mü sahibimiz

¹ Вах: Горбушина Л.А., Николаичева А.П. Выразительное чтение. М.: Просвещение, 1978, с.4-5.

² Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1984, s.165.

nitqimizi çətin başa düşər. Məsələn, sadalama intonasiyası aydınlaşdırma intonasiyasından, qarşılaşdırma intonasiyası şərt və sual intonasiyasından köklü şəkildə fərqlənir və biz çox zaman buna psixoloji vəziyyətdən asılı sövqi-təbii əməl edirik. Məsələn, insan sual cümləsini nəqli cümlənin intonasiyasında deyə bilməz, yaxud əksinə.

Xitabların, ara sözlərin intonasiyası da fərqlənir və bu, nitq prosesində mütləq nəzərə alınmalıdır”¹.

İfadəli oxu texnikasında intonasiyanın müxtəlif funksiyalarından istifadə olunur.

1. İntonasiyanın *estetik funksiyası* daha çox bədii qiraətdə, natiqlik sənətində özünü göstərir.

İndi mən nə edir, Qəmə? Axı sən mənim sirdaşım, dar günümdə harayım idin. Sən məni çox dardan çıxarmısan. Sən mənim urəyimdən keçənləri balaca bir işarədən başa düşürdün. Sən quşdan ayıq və ehtiyatlı bir atsan, Qəmə.

Çox qaranlıq gecələrdə, məndən qabaq yolda təhlükə olduğunu sən başa düşsən. Qulağını yapıxdırıb sakitcə dayanmısan və məni başa salmısan ki, irəli getmək olmaz. Məndən qabaq özün yolu dəyişmisən, Qəmə. Bir toyda, bir nişanda geri qalmamısan, hələ indiyəcən cıdırlarda səni keçən olmayıb. Məni utandırmamısan, həmişə başımı uca eləmişən. Neçə dəfə mən sənin yalına yatıb, «gözlərinə qurban, Qəmə, əlac sənə qalıb» demişəm. Sən quş kimi qanad açıb məni güllənin altından çıxarmısan. Mən səni özümə qardaş, sirdaş bilirdim, Qəmə, sən kişnəyəndə ürəyim dağa dönürdü (*İ. Şıxlı*).

2. İntonasiyanın *emosional-ekspressiv funksiyası* danışanın emosional vəziyyətini əks etdirir. Bu zaman tembr və melodika, bəzən də emfatik vurğu ifadə vasitələri kimi çıxış edir. Tembrin rolu daha böyük olur; ondan asılı olaraq, eyni dil vahidi müxtəlif çalarlar alır.

Bir gün ananın ilkisi sevincək evə gəldi. Diplomla gəlmişdi. İlk diplom idi ki, onların evinə qədəm qoyurdu. Ana doluxsuna-doluxsuna diplomu dodaqlarına apardı, bağrına basdı, gözlərində yaş görünəndə yadına çoxdan unudulmuş mücrü düşdü... Ananın əlləri, mehriban əlləri toxunanda mücrə sanki cana gəldi, sevincək açıldı mücrü. Diplomunu ağışına aldı. Gülümsədi, sevincək örtüldü mücrü.

Ana oxşadı mücrüsünü. Oxşadı...qızlıq çağları...gəlin köçdüüyü anlar, anasının dediyi «Gəlin mücrüsüz olmaz» sözləri... hər hədiyyələri...amansız ehtiyacla dəhşətli vuruşmalar, uşaqları yatırandan sonra tökdüyü göz yaşları, boğuşuq hicqırıqlar... göz qabağına gəldi. Çox şeylər gəldi, çox şeylər! Mücrünü öz

¹ Azərbaycan dili. TQDK-nın nəşri. Bakı, 2010, s. 21.

yerinə qoyanda anaya o indi ağır, əvvəlkindən qat-qat ağır gəldi. Ana yanılmamışdı. O sərvət hara, bu hara? (*G. Hüseynoğlu*)

3. İntonasiyanın ***kulminativ (ayırıcı) funksiyası*** nitq axınında ən mühüm, zəruri sözləri ayırıb nəzərə çarpdırır, bu da məntiqi vurğu sayəsində əldə edilir.

Dünyanın bir karvan köçündən gəlib,
Dözümlün bilməyən gücündən gəlib,
Yoxsa nağılların içindən gəlib, –
Özü nağıllara dönən analar.

Gül dedik, ovcunda çiçək bitirdi,
Sevinci paylayıb, qəmi itirdi,
Yuxusuz gözlərə yuxu gətirdi,
Laylalar üstündə dinən analar.

Saçına qar yağdı, yaz verdi bizə,
Dünyanı görməyə göz verdi bizə,
Özünə bənzəyən qız verdi bizə,
Ömrünü min yerə bölən analar...

Vətənin özünə «Ana» dedilər,
Oduna, közünə «Ana» dedilər,
Bir gün yad qızına «Ana» dedilər,
Nəvə muştuluğu alan analar!

(*N.Həsənzadə*)

4. İntonasiyanın ***fonoloji (məna fərqləndirici) funksiyası*** fikrin məna çalarının fərqləndirilməsinə xidmət edir. Söz vurğusu və melodiyaadan asılı olaraq fikrin mənası dəyişir.

Səndən doymaq olarmı, həyat, sən nə şirinsən!
Ancaq hamının deyil,
sən həyatın qədrini
yalnız bilənlərsən!...
Özünü bu dünyada heç kəs qonaq sanmamış,
Ancaq ömrün özü də bərabər paylanmamış.
Ömür paylanan zaman görün kimə nə düşdü.
Üç yüz il boz qarğaya, on il şahinə düşdü.
Həyat, sən nə şirinsən, kim səndən doydu getdi?
Gedənlər bu dünyada qəlbini qoydu getdi.

Səndən doymaq olarmı, çoxun, azın da şirin!
Cürbəcür yazılar var ömrün varaqlarında...
Həyatımın qayğısız, fərəhli çağlarında
qədrini bilməmişəm.
Hələ nə var ki... «ömrüm qabaqdadır» - demişəm.
Otuzdan adlayınca, gündə otuz min kərə
Başımı yellədirəm hədə keçən illərə.
Səndən doymaq olarmı, həyat, sən nə şirinsən!
Ancaq hamının deyil,
sən həyatın qədrini
yalnız bilənlərsən.

B.Vahabzadə

İntonasiyanın tərkib hissələrinə melodika, ritm, intensivlik, temp, tembr daxildir. **Melodika** səs tonunun alçalması və qalxması deməkdir. Qalxan ton adətən, cümlənin həmcins üzvləri, mürəkkəb cümlənin komponentləri, sual cümlələrində müşahidə olunur. Enən ton fikrin bitdiyini bildirir.

Xoşladığım bir gecə, yerlər, göylər işıqlı,
Ay bir sərxoş göz kimi, ulduzlar yaraşıqlı.
Bunları seyr edərkən,
Bir az fikrə gedərkən,
Fikrim, hissim, xəyalım o qədər yüksəldi ki,
Mənə öylə gəldi ki,
Bizlərdən əvvəl nə yer, nə göy, nə həyat olmuş.
Nə bu ucsuz-bucaqsız gözəl kainat olmuş.

M.Müşfiq

Sevincimdə, ahımdasan,
nəfəsimdə, bağrımdasan.
Kipriyimdə, yuxumdasan,
Səhər-axşam, gündüz-gecə.
Elə günüm olubmu ki,
Sənsiz gələ, sənsiz keçə?
Yalnız sənin gözlərinlə
sevinmişəm, gülmüşəm mən.
Yalnız səni görmək üçün bu dünyaya
gəlmişəm mən.

X.R.Ulutürk

Ritm ifadəli oxuda oxu sürətini tənzimləyən vasitədir. Ritmin köməyiylə oxuda gərginlik azalır, tələb olunan ləngimə yaxud sürətlənmə yerini alır. Əgər ritm olmazsa, oxu eyni sürətdə olar. Bu isə dinləyicini də yorar, fikrin də anlaşılmalarına çətinlik törədir. **İnten-**

sivlik danışiq səslərinin, daha doğrusu saitlərin tələffüzünə əsaslanır. **Tembr** vasitəsilə nitqin emosiyaları – sevinc, kədər, qəzəb, nifrət, məhəbbət və digər çalarlar çatdırılır.

Sənətkar bədii sözlə oxucunun gözləri qarşısında həyat lövhələri, insan obrazları canlandırmaq niyyəti izləyir. Müəllifin mövqeyinin başa düşülməsi, təsvir edilənlərə emosional münasibət yaranması üçün sənətkarın təsvir etdiyi hadisələri, faktları səslənən sözlə dinləyicinin təxəyyülündə canlandırmaq, onların mahiyyətinin, mənasının dərk edilməsinə nail olmaq lazımdır. İfadəli oxu dinləyicilərin düşüncəsində, qəlbində əks-səda doğurmalı, mətnin ideya-məzmununa uyğun emosional ovqat, fəal münasibət yaratmalıdır.

Əsərdə təsvir edilən səhnə və obrazların aydın təsəvvür edilməsi, göz önündə canlandırılması dinləyiciyə müəllif mövqeyini dərinləndirən dərk etməyə, əsərdəki hiss –həyəcanları “yaşamağa,” müəllifin dünyagörüşünü, həyata baxışını əks etdirən fikirlərdən öz qənaətlərini yaratmağa, nəticə çıxarmağa imkan verir.

İfadəli oxu bacarıqlarının aşılınması zamanı nəzərə almaq lazımdır ki, məktəblilər poeziya nümunələrini nəsr əsərlərinə nisbətən çətinliklə qavrayırlar. Bu, ilk növbədə uşaqlarda poetik təxəyyülün zəif inkişafı ilə əlaqədardır. Lirik əsərlərin ideya-bədii xüsusiyyətlərini, xüsusən assosiasiyaları, metaforaları başa düşmək, düzgün qiymətləndirmək üçün şagirdin emosional-mənəvi təcrübəyə, sənətkarın hiss və həyəcanlarını, oxucuya aşılamaq istədiyi əhvali-ruhiyyəni duymaq, daxilən yaşamaq, “özününküləşdirmək” bacarığına malik olması zəruridir. Əks-təqdirdə o, mətndəki ovqatı duymaqda, sözaltı mənanı başa düşməkdə, əsərin dərin qatlarına nüfuz etməkdə çətinlik çəkəcəkdir.

“Şeirlərdə “yad”, şəxsən yaşanılmamış hisslərlə qarşılaşdıqda o, (şagird - B.H., N.A.) həmin hisslərdən yan keçir, bu zaman poeziyanın heç bir estetik təsirindən danışmaq lazım gəlmir. Yeniyetmələrdə, bəzən isə hətta gənclərdə başqasının halına acımaq məziyyətinin olmaması, emosional laqeydlilik, özgənin daxili aləminə diqqətsizlik poetik əsərlərlə iş zamanı maneəyə çevrilir”.¹

Şagirdlərə yüksək mənəvi-estetik hislər aşılınması, onların

¹ Методика преподавания литературы. Под ред. З.Я. Заводской. М.: Просвещение, 1985, с. 245.

emosional təcrübələrinin zənginləşdirilməsi, poeziya nümunələrini mütaliə etmək, qavramaq bacarığının təkmilləşdirilməsi, poetik ümumiləşdirmənin xarakteri haqqında dərin bilik verilməsi ədəbiyyat dərslərində, ifadəli oxu ilə bağlı məşğələlərdə diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Bədii mətnin ifadəli oxusu əsər barədə təsəvvürlərin yaranmasına səbəb olur. İfaçı çalışmalıdır ki, onun xəyalında canlandırıdığı həyat səhnələri, qəhrəmanın bədii portreti, məişəti, təbiət və əşya surətləri müəllifin təsvirlərinə uyğun olsun. Məsələn, M.Ə.Sabirin “Əkinçi” şeirində müəllif əkinçini istismar edən mülkədarı onun öz dili ilə ifşa etmişdir:

Məzlumluq edib başlama fəryadə, əkinçi!
Qoyma özünü tülkülüyə, adə, əkinçi!
Bir üzrlə hər gündə gəlib durma qapımda,
Yalvarma mənə, boynunu kəc burma qapımda,
Gahi başına, gah döşünə vurma qapımda,
Ləğv olma, ədəb gözlə bu məvadə, əkinçi!
Lal ol, a balam, başlama fəryadə, əkinçi!

Cütçü babasan, buğdanı ver, darı yeyərsən,
Su olmasa, qışda əridib qarı yeyərsən,
Daşdan yumuşaq zəhr nədir, marı yeyərsən,
Öyrəşməmişən ət-yağa dünyadə, əkinçi!
Heyvan kimi ömrəyləmişən sadə, əkinçi!

Lakin mənim insanlıq olub vəz'i-mədarim,
Bəyzadəyəm, asayışədir cümlə qərarim,
Meysiz, məzəsiz bitməz olur şamü nəharim;
İştə belədir haləti-bəyzadə, əkinçi!
Bəyzadələrin rəsmi budur, adə, əkinçi!..

Havaların quraqlıq keçməsi ucbatından ağır vəziyyətə düşən, əkdii tarladan heç bir məhsul götürə bilməyən, ailəsi aclıq keçirən, ev əşyalarını, paltar–palazını satan, yorğanını belə borc əvəzində verən kəndlinin halı mülkədar-bəyzadənin dili ilə təsvir olunmuşdur. Bu əsərin ifadəli oxusu üçün “gah başına, gah döşünə vuran”, “boynunu gəc buran” əkinçinin geyimini, duruşunu, yoxsul kəməsinə, ac uşaqlarını göz önünə gətirmək, təxəyyüldə canlandırmaq lazımdır. “Xoş güzəran keçirməyə, ət-yağ yeməyə alışmayan, çox işləyib az yeyən, lakin ağasını hər şeylə təmin etməyə məcbur olan”

əkinçinin obrazı bütün detalları ilə qavranılmalıdır.

Eyni zamanda öz nitqindən çıxış edərək, “şamü nəharı” meysiz, məzsiz keçməyən harınlamış, qudurğan mülkədarın da sözlərini ifadəli oxumaq üçün onun bədii portreti göz önünə gətirilməli, ifaçı çatışmayan detalları öz təxəyyülünə əsaslanaraq əlavə etməlidir. Bu məqsədlə “Molla Nəsrəddin” jurnalına Ə.Əzimzadə tərəfindən çəkilmiş karikaturalardan da istifadə etmək olar.

♦ Nümunələri intonasiya çalarlarına müvafiq ifadəli oxuyun.

Yuxuda dənizlər aşib-daşırlar,
Torpağa iz düşür, daşa iz düşür.
Dalğalar sahillə pıçıldaşırlar,
Mirvari qumlara qoşa iz düşür.

Uçub qovuşursan uca buluda,
Tor gəlmiş gözündən çəkilir duman.
...Əl çatmaz dünyaya gedib yuxuda,
Gənclik illərilə qovuşur insan.

Üz-üzə durursan sən Günəşlə də,
Səadət durnanın telində gəlir.
Hərdən görüşürsən, ilk görüşlə də,
Evə ağ duvaqlı gəlin də gəlir...

Yetimlik köç edir ömürdən bəzən,
Yenə doğma ana tutur əlindən.
Bu böyük aləmdir analı yuxu,
Mənasız cahanda mənalı yuxu.

Axdı gözlərindən yaş gildir-gildir,
Yuxudan oyandın... yenə tənha-tək.
Dünyanı dəyişmək dəhşət deyildir,
Dəhşətdir bir daha yuxu görməmək.

N.Xəzri

♦ O, gəlin köçəndə anası mücrü də qoydu cehizinin üstünə. «Gəlin mücrüsüz olmaz!» dedi.

Nənə yadigarı idi bu balaca, naxışları solğun mücrü. İndi də onun qisməti oldu.

O, üzük, qızıl saat və sırğalarını qoyardı mücrüyə. Mücrü paltar dolabında ən yuxarı gözə qalxmışdı. Əzizlənirdi mücrü, sevilirdi mücrü... bir gün gəlin ana oldu, əri hədiyyə ilə evə gəldi. Açıldı mücrü, cavan ana qızıl boyunbağını qoydu,

örtüldü mücrü.

Üçüncü... dördüncü... beşinci...

Açıldı mücrü, örtüldü mücrü...

Doldu mücrü...

Atanı müharibə apardı. Ehtiyacla əlbəyaxa oldu ana. Gecəsi gündüzə, gündüzü gecəyə qarışdı ananın. Ancaq itirmədi özünü, itirə bilməzdi ana!

Bir dəqiqə də işsiz durmadı, bir dəqiqə də. Lakin çatışmırdı qazancı. Beş uşağa çatışmırdı qazancı onun.

Açıldı mücrü, örtüldü mücrü. Nişan şeyləri, ər hədiyyələri bazara ayaq açdı...

Kədərlə açıldı mücrü, kədərlə örtüldü mücrü...

Boşaldı mücrü... (*G.Hüseynoğlu*)

Bir qayaya söykənmişəm,
deyirəm kaş,
Bax beləcə daşa dönəm
yavaş-yavaş
Taleyimi qayaların taleyinə
bağlayam mən,
Daş ayaqlı, daş əlli bir insan kimi
enib daşdan-daşa düşəm.
Qayaların lal dilini başa düşəm,
Onların daş qulağına bir daş atam,
Qayaların keçmişini qayalara xatırladım.
Deyəm: bir vaxt insan oğlu insan olub bu qayalar,
Nər igidlər düşmənin üstə gedən zaman
Babalar da baş qaldırıb yer altında,
Qaya kimi dayaq olub, yumruq olub, ox olublar
Qaya döşlü qəhrəmanlar qayalıqda yox olublar,
Bu torpağın taleyində o da elə bir gün idi.
İgidlərin yaşaması daş olmaqla mümkün idi,
Yoxsa onun qismətinə hardan düşə bu qədər daş!..
Siz ey qədim əfsanələr,
Şərimə yağ, səsimə yağ.
Nə zamansa bu daşlarla bir dil tapan tapılacaq
Bu daşların, qayaların keçmişini oyadacaq,
Ordu-ordu qayalıqlar insanlığa qayıdacaq.
Bu basılmaz nərlər – ərlər, bu qaya sərkərdələr
Onda məni – bir balaca daş
Əsgəri qoyar, yəqin, qoşulmaz bu cərgəyə,
Qayaların keçmişini onda Vətən sanar məni
Bir balaca Vətən daşı.

Vətən daşı olmayandan
Olmaz ölkə vətəndaşı.

M.Araz

♦ Şeiri intonasiya çalarlarını müəyyənləşdirməklə ifadəli oxuyun.

Olan olub, keçən keçib bəlkə də,
İndi daha kövrəlməyin yeri yox.
Ömrüm boyu belə gəlib mənimki
Əvvəlcədən biri vardı, biri yox.

Uzaqdaydı mən istəyən ocaqlar,
Ürəyimdən gəlib keçdi sazaqlar.
Atalıydı, analıydı uşaqlar,
Bizim evdə biri vardı, biri yox.

Gözlərimə doldurmuşam yağışı,
Bir köynəkdə çıxarmışam mən qışı.
Şalvar-pencək geyinirdi tay-tuşum,
Məndə isə biri vardı, biri yox.

Üzüm güldü tələbəyəm deyəndə,
Sıxılırdım dost pencəyi geyəndə,
Müəllimlə dil tapa bilməyəndə
Qiymətimin biri vardı, biri yox.

Qəlbim yandı ilk sevgimdən, eşqimdən,
Dara düşdüm, əl ummadım heç kimdən.
Məclislərdə can deyib, can eşidən
Dostlarımin biri vardı, biri yox.

...Vaxt gələcək, bu günü görəcəksən,
Çox suala gözüünü döyəcəksən.
Vaxt gələcək sən özün deyəcəksən,
Deyəcəksən: «biri vardı, biri yox.»

N.Kəsəmənli

♦ Oxuyun, mətni hissələrə ayırın, intonasiya çalarlarını müəyyənləşdirin.

Mərmər meydanın dərinliyində fəvvarəli hovuzlarla, sərv ağacları, yasəmən və qızılgül kolları ilə dövrələnmiş sərin bir guşə, bu guşədən o yanda daş barı və dəmir qapı arxasında isə ikinci meydan vardı. Orada yoğun daş dirəkləri və ümumi ağırlığı, zəhmi ilə sarayın bütün tikililərindən fərqlənən divanxana binasının gecələr səhərə qədər yanan məşəllərin hisindən zolaq-zolaq ləkələnmiş sal qayataq qalın divarları bozarırdı. Bu divarların içərisi bir zaman Kəsranilərin dədə-babalarının qızıl-gümüşlü qılınc və qalxanları, kaman və tirələri, kəmənd, gürz və toppuzları, maral buynuzları, tovuz lələyi, durna teli və sair uzaq səfər və

şikar xətirələri ilə bəzənərmiş.

Yuxarı başda, bir cüt qızıl dirək arasından sallanan tül pərdə arxasında, hündür gümüş təxtdə Kəsranı şahları oturarmışlar. İbrahim ilk dəfə buraya qədəm basanda: «Sizin şahınız öz təbəələri ilə pərdə dalından danışmayacaq» - deyib haman pərdəni qoparıb camaatın ayağının altına atmış, qızıl dirəkləri əridib dinar kəsməyi, gümüş təxti isə xəzinəyə təhvil verib, əvəzində buraya adi taxtadan, bəzək-düzəksiz bir təxt qoymağı buyurmuşdu.

İndi divanxanada, Əmir Teymurun gümüş ayparalı yaşıl bayrağı altında, haman bəzək-düzəksiz, alçacıq şah təxtindən, bir neçə sandıq, mücrü, kürsü, rəhl və qələm-davatdan, bir də ki, təxtdən kandara qədər döşənmiş xalı-xalça və döşəkçələrdən başqa heç nə yoxdu.

İbrahim, candarlarının müşayiəti ilə gəlib təxtə oturanda, ilkindi namazından sonra vaxtını adətən ibadət otağında və xəlvətiyyədə keçirən şahın bu gözlənilməz gəlişindən özlərini itirmiş çıraqlarlar, tavandan nazik zəncirlərlə asılmış qoşapiltə neft çıraqlarını təzəcə yandırıb, təxtin dövrəsindəki qəndil və şamdanlarda şamları yandırmağa tələsirdilər (*İ.Hüseynov*).

♦ 1. Fətəli sübh çağı evdən çıxdı ki, bazarlıq etsin, Şeytanbazara doğru addımladı, fikirli-fikirli, qəmgin-qəmgin. Kürün suyu da bulanıq idi, könlünü açmırdı, göy də tutqun. (amma açılacaq), zəmanə ildən-ilə xarablaşır, vəziyyət ağırlaşırı.

Xeyli vaxtdır ki, dağlılara qarşı mübarizə gedir, sonu görünür bu get-gedə qızışan davanın və hər yaz, hər payız – vəba təhlükəsi, vəba qorxusu, qiymətlər artır, çörək tapılmaz, pul qazanmaq çətin, evdə də ki, matəm – qızını bir həftədir dəfn ediblər, qəbiristanlıqda qəbirlərin sayı artır, üçüncü uşağını torpağa tapşırdılar.

Kürün suyu elə bil axmır, dayanıb elə bil... Budur, şəhərdəki qədim Şeytanbazar, onun darısqal, əyri-üyrü yolları, qulağında müxtəlif səslər, sözlər: türk, erməni, gürcü, rus sözləri... İranlı da az deyil, ərəblərə də rast gəlmək mümkündür (*G.Hüseynoğlu*).

Əsərdə təsvir olunanlara münasibət. Bədii əsərdə təsvir olunanların təxəyyüldə canlandırılması nəticəsində ifadə müəyyən, hislər, düşüncələr, oxuduqlarına emosional münasibət yaranır. Oxucunun dünyagörüşü, xarakteri, mənəvi mövqeyi, həyat təcrübəsi də əsərdə təsvir olunan hadisələrə münasibətin müəyyənləşməsinə öz təsirini göstərir.

Fərdi münasibət öz əksini ifadə zamanı fərqli intonasiya çalarlarında tapır. Odur ki, əsərin ifadəli oxusu zamanı bədii oxu ustasının ifasının təqlidi, yamsılanması yolverilməzdir. Çünki başqasının ifasını yamsılamaq onun əsərə münasibətini ifadə etmək deməkdir.

Şəxsi hislərdən, ovqatdan məhrum olan ifa dinləyiciyə təsir göstərməyəcək, onun qəlbində, düşüncəsində əks-səda yaratmayacaqdır.

♦ **Bədii əsərdən verilmiş parçaları diqqətlə oxuyun. Müəllifin təsvir etdiyi hissəni gözünüz önündə canlandırmağa çalışın. Mətnəki təsvirləri, bədii detalları nəzərdən qaçırmamaqla öz sözlərinizlə nağıl etməyə çalışın.**

Məşədə boğuc bir güllə səsi eşidildi. Sahil boyunda ağacların xırdaca budaqları titrəşirdi. Saralıb solmuş yarpaqlar bir müddət havada qanad çalaraq, yerə səpələnirdi. Bu anda elə bil ağaclar arasında saysız-hesabsız kəpənəklər uçuşurdu. Sonra hər tərəfə qərrib, əsrarəngsiz bir sükut çökdü.

Məşəni gümüş xəncər kimi iki yerə bölmüş Kür çayı sakit-sakit axırdı. Arabir xəfif külək əsir, xəzan yarpaqlarını xışıldadırdı. Ətrafin dərin sükutunu pozan bu xışiltı birdən qüvvətləndi və çox keçmədi ki, güllə səsi gələn tərəfdən bir maral çıxıb özünü sahilə verdi. Hündür palıd ağaclarının arxasında yavaş-yavaş gizlənən axşam günəşi də sarımtıl bir rəngə çalırdı.

Maral sahilə endiyi zaman artıq Kür suları da sapsarı olmuşdu. Maral yüyürdükcə, tez-tez büdrəyir, şax-budaqlı buynuzları ağaclara toxunurdu. Yenə də xəzəllər uçuşaraq, yerə qonurdu. Maralın keçib gəldiyi yerdə sarı yarpaqlar üzərinə qan damlaları çilənirdi. Bu qan, maralın döşündən axırdı. Birdən maral buynuzlarını bir az da yüksəyə qaldıraraq, ürəkək nəzərlərlə ətrafına boylandı. Onun yaşla dolmuş iri qumral gözlərində bütün ümidləri puça çıxmış yazıq bir insan baxışının qəmgin ifadəsi vardı. Onun göz yaşları da günün ziyasını əks edib sarıya çaldı (*M.Hüseyn*).

Payızın oğlan çağı idi, üzü qısa gedirdi. Ağacları sarı, qırmızı şamlar yanan qəndillərə döndərmiş meyvələr yığılmışdı. Bəhərli ağacların yarpaqları tamam tökülmüşdü, o biri ağaclara da xəzan əl gəzdirmişdi. Solan yarpaqlar ağacları sarı-qırmızı alov dilləri kimi yalamağa başlamışdı. Yun yorğan-döşək camaxatanlardan endirilmişdi. Güvə dəyməsin deyə içinə tütün, yovşan yığılib yazmacalı torbalara tikilmiş qış paltarları çıxarılıb havaya verilmişdi. Otaqlarda varlı-varına görə kürsü qurulmuş, manqal, kürə sanılıb kəndilərə yığılmışdı. Bir neçə qoyundana kəsilib qovrulmuş, küplərə yığılmış, üstünə yağ dağ edilib gəzdirilmişdi. Yarma çəkilmiş, əriştə kəsilmiş, qurut qurudulmuş, düyüdən, lobya-noxuddan nə varsa arıdılmışdı. Küçə bazarda gediş-gəliş azalmışdı. Uşaq-muşaq ayağı bağ-bağçadan yığılmış, quşların da səsi kəsilmişdi.

Amma gözlənilməz olmasa da şəhərə hücum sorağı əhali arasında böyük bir həyəcana səbəb oldu. Bir neçə ildən bəri qulağı qırğınlardan dincəlmişlər keçmiş müharibələri xatırladılar. Tələm-tələsik xırdə uşaqlarını, göyçək qız və oğlanlarını uzaq kənd qohumlarının yanına göndərməyə başladılar (*Ə.Cəfərzadə*).

Mətnəli məna. Bədii əsərdə həyat hadisələrinin obyektiv

inikası ilə yanaşı, müəllifin təsvir edilənlərə, qəhrəmanlara subyektiv münasibəti, onları təsvir etməkdə məqsədi də öz əksini tapır. Hadisəyə, qəhrəmanlara münasibət əsərdə açıq şəkildə, birbaşa ifadə olunma çox vaxt ayrı-ayrı replika, detallar vasitəsilə çatdırılır. E.Heminquey bədii əsərin məzmununu yalnız səkkizdə biri suyun üzərində ucalan aysberqə bənzədirdi. Onun suyun altında qalan əsas hissəsi “mətnaltı mənadır” və məhz bu hissə aysberqin hərəkətinin möhtəşəmliyini göstərir.

Deməli, mətnaltı məna əsərdə təsvir olunanların ilk baxışda aşkara çıxarılmayan məğzi, daxili mahiyyətidir. “İfadəli oxu o zaman vəzifəsini uğurlu yerinə yetirmiş hesab olunur ki, əsərin məzmununa ifadənin münasibəti və bu məzmunu verdiyi qiymətlə müəyyənləşən mətnaltı məna çatdırılır...Sətirlərin arxasındakı daxili mətləbin – mətnaltı mənanın aşkara çıxarılması asan deyil. Bu, oxucudan diqqətli olmağı, mətnə dərinlən nüfuz etməyi tələb edir. Hər sözün, cümlənin üzərində düşünməklə, əsəri dərinlən araşdırmaq və təhlil etməklə doğru nəticəyə gəlmək, yəni mətnaltı mənanı üzə çıxarmaq mümkündür.”¹ Mətnaltı məna müxtəlif ifadələr tərəfindən fərqli müəyyənləşdirilə bilər. Bu zaman bütün ifadələr “əsinin daxili mənasından, mahiyyətindən çıxış edir, lakin hər bir oxucu mətnaltı mənanı müəllifin fikrini, niyyətini, obrazları necə başa düşməsindən asılı olaraq təyin edir”.

Əsərdəki mətnaltı mənanı başa düşmək üçün bəzən sənətkarın tərcümeyi-halına, əsinin nə zaman, harada yazıldığına diqqət yetirilməlidir. Q.Zakirin ictimai məzmunlu şeirləri içərisində xüsusi yer tutan “Durnalar” qoşması Bakıda sürgündə olarkən yazılmışdır. Şair başına gələn hadisələrdən – üstünə şər atılıb sürgün olunmasından, oğlu Nəcəfqulu bəyin və qardaşı oğlu İsgəndər bəyin Rusiyanın içərilərinə sürgün edilməsindən açıq danışa bilmədiyindən işarə və eyhamlardan istifadə edir. O, ürək yangısı ilə durnalara müraciət edərək deyir ki, bu yerlərdən tez, səssiz-səmirsiz ötüb keçsinlər, dəstələrini dağıdan olmasın:

¹ Hüseynoğlu S. İfadəli oxunun əsasları.Bakı: ADPU, 2010, s.70-71.

Laçın yatağıdır bizim məkanlar,
Yavaş-yavaş gedin, səsiniz anlar.
Qorxuram toxuna ötən zamanlar,
Sürbəniz dağılıb çaşa, durnalar!

Əslində bu bəndin mətnaltı mənası doğma elindən, obasından ayrı düşən şairin çar zülmünə etirazını ifadə edir. Şair “Laçın yatağıdır bizim məkanlar” deyəndə ölkədəki dərəbəyliyi, haqsızlığı, bu yerlərin fitnə-fəsad yuvası olmasını nəzərdə tutur. “Sürbəniz dağılıb çaşa, durnalar” misrasında şair özünün tutulub rüsvay olması, nəslinin dərbədər salınması, evinin dağıdılmasına işarə edir.

M.Təhmasib yazır ki, Aşıq Ələsgər öz əsərlərində məhəbbətini də, nifrətini də, qəzəbini də eyhamla deməyə çalışmış, eyham qananları da ən yüksək mərifət sahibləri hesab etmişdir. Misal üçün, “Müşgünaz” rədifli qoşmasını aşıq belə qurtarır:

Ötkün sözüm, kəskin baxtım olaydı,
Ağ otağım, zərrin taxtım olaydı,
Ələsgərəm, cavan vaxtım olaydı,
Qəddim əyib qəhrü-qəza, Müşgünaz!

Bəziləri iddia edirlər ki, Ələsgər bu qoşmanı qoca yaşlarında demişdir. Guya ki bu son bənd də bunun sübutudur. Bu belə ola da bilər, olmaya da. Əsl məsələ bunda deyil. Əsl məsələ burasındadır ki, Ələsgər bir qədər intim hislərinin ifadəsindən ibarət olan bu arzusunu açıq-saçıq şəkildə deməmiş, eyhamla ifadə eləmişdir ki, bu, onun bədii ifadə üsuludur.

...Aşıq başına gəlmiş ən ağır fəlakətlərin doğurduğu dərdlərini də kədərlərini də ancaq belə eyhamla ifadə edir. “Kəsildi” rədifli şeirində, yəni tülək-tərhan adlandırdığı oğlu Bəşirin bilmədən xalası oğlunu öldürməsinə həsr etmiş olduğu böyük bir qoşmada bir dəfə də olsun “ölüm” sözünü dilinə gətirmir. Ancaq eyhamla danışır ki, bu da şeirə xüsusi sanbal verir, onun daha gözəl, daha təsirli olmasına kömək edir:

Nagah badi-sərsər əsdi üzümə
Ömür bostanımın tağı kəsildi.
Öz əlimlə xəta dəydi özümə
Bədəndən qolumun sağı kəsildi.

Nə müddətdi qurtarmıram zülmədən,
Fələyin qılıncı dəydi belimdən
Bir tülək tərlənim getdi əlimdən
Ürəyimin bəndi, bağı kəsildi.¹

M.Ə.Sabir 1905-ci ildə “Həyat” qəzetində çap olunmuş “Müsəlman və erməni vətəndaşlarımıza” şeirində iki qonşu xalq – azərbaycanlılar və ermənilər arasında nifaq salan, qırğın törədən çarizmin müstəmləkəçilik siyasətini ifşa edərkən eyhamdan istifadə etmiş, şər mənbəyi olan iblisdən söz açarkən əslində çar müstəmləkə rejimini nəzərdə tutmuşdur.

Mətnaltı məna əsərin oxusu zamanı müəyyənləşdirilməli, ifadəli oxuda dinləyicilərə çatdırılması üçün fasilə, vurğu, intonasiya və s. məqsədyönlü istifadə olunmalıdır.

♦ **Mətnaltı mənanı müəyyənəldirin.**

Kərpickəsən kişinin dastanı

Şam şəhərində xeyli qoca bir kişi vardı,
Pəri kimi, cin kimi camaatdan qaçardı.
Toxuyardı özünə yaşıl otlardan köynək,
O, ruzi qazanardı hər gün palçıq kəsərək...
N.Gəncəvi

Ceyran

Elə ki, son bahar² min büsat³ qurur,
Kolları, kosları yıxıb uçurur,
Sıxlaşıb bir yerdə baş-başa durur,
Düşəndə çovğuna, borana ceyran.

On addım kənarda yatmayır təkə,
Gəzinir, oylağa baş çəkə-çəkə.
Gələn qaraltıdır, yoxsa təhlükə?
Bir özünə baxır, bir ona ceyran.

S.Vurğun

¹ Aşıq Ələsgər. Birinci kitab. Bakı: Elm. 1972, s. 172.

² Son bahar – payız

³ Büsat – məclis, təntənə. Burada: şiddətli külək.

Püstə ağacı

Bizim yaşadığımız ev böyük və çox gözəl idi. Ev ikimərtəbəli idi, bütün ikinci mərtəbəboyu balkonlar sıralanırdı. Həyətdə isə böyük bir püstə ağacı bitmişdi. Elə böyük idi ki, ikinci mərtəbənin balkonuna kölgəsi düşürdü.

Bizim üçün çox əlverişli ağac idi. Kəşfiyyat oyunu oynayanda onun budaqları arasında gizlənirdik və heç kəs bizi tapa bilmirdi. Bakının heç bir həyatında belə böyük püstə ağacı yox idi. Payızda püstə yetişəndə biz onları yığıb bütün qonşular arasında bərabər bölürdük. Püstəni əvvəlcə qərargaha toplayır, sonra hər mənzilə bir böyük kağız torbada paylayırdıq. Hamı da bizə “sağ ol” deyirdi.

Həmin gün şənbə idi. Biz qərargahda oturmuşduq. Hamı yığışmışdı və yeni qonşuya nə deyəcəyimizi müzakirə edirdik. Biz qərara gəldik ki, o, çox kinli, axmaq qadındır və onun bizim evdə yaşamasını istəmirik.

Hamımız birlikdə onun qapısına yaxınlaşdıq və qapını döydük. Qapını bir neçə dəfə döysək də, heç kəs cavab vermədi və biz otağa girdik.

O, çarpayıda oturub ağlayırdı. Mən heç vaxt bir adamın belə ağladığını görməmişdim. O, bizə fikir vermədən paltar yumaqdan şişmiş, göy damarları çıxmış əlləri ilə üzünü tutub ağlamaqda davam edirdi. Onun oğlu və qızı biz gələndən bir neçə saniyə sonra qorxu içində susdular, sonra isə səs-səsə verib ağlamağa başladılar və analarının üstünə atıldılar. Biz isə, polkovniklər, generallar, marşallar onun qarşısında durub susurduq. Hamımızı qəhər boğurdu. Biz ona demək istəyirdik ki, dünyanın ən gözəl ağacı onun göz yaşlarına dəyməz və yaşlı olsaydıq, yəqin ki, elə belə də deyərdik... Bir də ki, belə hallarda yaşlıların nə dediyini haradan biləsən (*M. İbrahimbəyov*).

Şuşa

Daşaltı çayına yol vermək üçün,
Dağ öz ətəyini yığıb altına.
Elə bil bu yeri yaratdığı gün,
Düşübdür Allahın xoş saatına.

Hər daş öz rəngiylə dünyaya baxır,
Hər qaya elə bil bir qərinədi.
Çay da əsrlərin dibindən axır,
Hər dağ daşa dönmüş zamandır, nədir?!

“Qıy səsi” özünü atır qayadan,
Başqa qayalara dəyir qayıdır.
Dərə ümman olur gələndə duman,
Buludlar üstündə boz qağaydır.

Sanki duman üstə dayanmışam mən,

Nağıl dünyasıdır bura elə bil.
Günəş Simurq kimi qalxır dərədən,
Qulaq as, daşlar da dil açıbdır, dil.

Dağ düyüb alnını dərdi var kimi,
Deyirsən, nədənsə söz salacaqdır.
Qayalar sehrli qapılar kimi,
Deyirsən, üzünə açılacaqdır.

Burda cəm olubdur əzəmət, vüqar,
Duman çəkildə hər səhər-səhər.
Dumandan tökülüb qalır qayalar,
Dumandan səpilir çölə çiçəklər.

Vallah, göz sevinir baxırsan hara
Öz yaşıl səsiylə çağırır çəmən.
Şuşa, ucalmısan boz buludlara,
Vətən torpağının heykəlisən sən.

F.Qoca

Analar

Elə ki, balalar gəlir dünyaya,
O gündən hey ölçüb-biçir analar.
Mahnı da oxuyur, şeir də deyir
Bəstəkar analar, şair analar.

Dözür hər əzaba o bilə-bilə,
Yaşayır, sirrini salmadan dilə.
Vaxt olur, qaldırır ağını belə
Şərbət əvəzinə içir analar.

Unudub illərin yorğunluğunu,
Həyatda dincliyi, evdə yuxunu,
Sevincin azını, qəmin çoxunu,
Yükün ağırını seçir analar.

Alnında hər zaman açdığı qırıq,
Başına qar tökür, qar ələyir qış.
Odun istisindən aralanmamış,
Suyun soyuğundan keçir analar.

Özüm də bilmirəm, Hüseyn, niyə,
Başımın tüstüsü çəkilir göyə?
Torpaqımı anasız qalmasın deyə,
Torpağın qoynuna köçür analar?

H.Arif

Can nənə, bir nağıl de

Körpə güldü... Həsərət dolu gözlərindən uçdu qəm,
Öpdü onun xəyalını indi özgə bir aləm:
Qaranquşlar uçub gəldi, açdı çiçək, güldü yaz...
Qucaqladı atasını, sonra kimsə çaldı saz...
Körpə özü hiss etmədən, onu yuxu apardı,
Çöldə isə bütün gecə külək tufan qopardı.

Ə.Cəmil

Qızıl qönçələr

Bu il solğun, qüssəli payızdan sonra şiddətli küləklərlə soyuq bir qış gəldi. Qoca Firuzun rütubətli zirzəmisində isə hələ də buxarı yanırmırdı, odun yoxdu, qırıq bir lampaya neft güclə çatırdı. Qoca Sürəyyanın gecələr titrədiyini görür, səhərə qədər gözünə yuxu getmirdi.

Qar getdikcə daha şiddətlə yağırdı.

Şəhər indi bu qış axşamında tamamilə boş və səssiz görünürdü. Xüsusilə şəhərin ucqarı olan bu küçədə qışın birinci qarlı axşamında heç kəs gözə dəymirdi. İndi soyuq qızın bədənində işləyir, o titrəyirdi. Hələlik özünü saxlayırdı. Lakin gecə keçdiyini görərkən babasına qarşı bir küskünlük duyaraq kövrəldi və səssiz-səssiz ağlamağa başladı (*Ə.Məmmədخانlı*).

BƏDİİ ƏSƏRLƏRİN İFAÇILIQ TƏHLİLİ

İfaçı tərəfindən əvvəlcədən ciddi hazırlıq işləri, ifaçılıq təhlili aparılmadan bədii əsərlərin ifadəli oxusu mümkün deyildir. Bədii əsərin mənimsənilməsi və dərk edilməsi, səslənən sözdə yaradıcı şəkildə ifadə edilməsi əsərin ifaçılıq təhlilinin aparılmasını, zəruri hazırlıq işləri görülməsini tələb edir. İfaçılıq təhlili məqsədyönlü, yaradıcı prosesdir. Mətnin ifadəli oxusuna hazırlıq işləri bir neçə mərhələni əhatə edir:

1. Əsərin məzmununun mənimsənilməsi.
2. Əsərin ideya-bədii xüsusiyyətlərinin təhlili.
3. Xüsusi təhlil.
4. İfaçılıq vəzifəsinin müəyyənləşdirilməsi.
5. Nitq texnikası üzrə iş.

Bədii əsərin oxusuna hazırlıq zamanı ifaçının hazırlıq səviyyəsindən, əsərin mürəkkəbliyi, həcmindən asılı olaraq ifaçılıq təhlilinin bu və ya digər mərhələsi üzrə işə xüsusi diqqət yetirilir. İfaçı mətnin məzmununu bütövlükdə qavrayıbsa, əsərin məktəb təhlili aparılmalı, ədəbiyyatşünaslıq materiallarından istifadə etməklə əsərin ideyası, orada qaldırılan mənəvi-estetik problemlər barədə dolğun bilik əldə edilməlidir. Əgər ifaçı sənətkarın şəxsiyyəti, yaradıcılığı haqqında məlumatlıdırsa, əsərin ideya-məzmununu, dil-üslub xüsusiyyətlərini mənimsəyibsə, oxunun əsas məqsədinin müəyyənləşdirilməsi ön plana çəkilməlidir. Yəni ifaçı həmin əsəri dinləyicilərə nə üçün oxuyacağını, mətnin hər hissəsinin ifaçılıq vəzifəsini müəyyənləşdirməlidir.

Beləliklə, ifadəli oxunun əsasında ifaçının əsərlə bağlı düşüncələri, hisləri, məqsədi durur. Başlıca ifadəlilik vasitəsi isə intonasiya baxımından düzgün səslənən nitqdır.

Əsərin məzmununun mənimsənilməsi. Əsərin məzmununun dərinlən mənimsənilməsi ifaçılıq vəzifəsinin yerinə yetirilməsinin mühüm şərtidir. Belə ki, ifaçı əsəri yaxud ondan bir hissəni oxuyarkən bu və ya digər hadisədən əvvəl nə baş verdiyini, sonra nə baş verəcəyini, əsərdə öz əksini tapmış həyatı situasiyaları aydın təsəvvür etməlidir.

Sənətkar əsərdə müxtəlif hadisələri, epizodları, səhnələri təsvir

edir. Əsərin ayrı-ayrı hissələri bir-biri ilə sıx əlaqəli olub əsas ideyanın, müəllif niyyətinin açılmasına xidmət edir.

İrihəcmli əsərləri dərstdə bütövlükdə oxumaq qeyri-mümkün olduğu üçün əsərin ideya istiqamətini əks etdirən müəyyən hissələrin seçilib oxunması və şərh edilməsi məqsədəuyğundur.

“Əsərin ideya, mövzu, məzmununun başa düşülməsi o halda mümkündür ki, şagirdlər müəyyən keyfiyyətlərə: təxəyyülə, asso-siativ təfəkkürə, emosional-mənəvi təcrübəyə malik olsun”.¹

Bədii əsərin məzmununun mənimsədilməsi məqsədilə aşağıdakı iş növlərindən istifadə olunur:

◆ Əsərin oxusu. Məzmunun mənimsənilməsində ədəbiyyat dərslərində geniş tətbiq olunan müəllimin nümunəvi ifadəli oxusu, bədii söz ustasının ifasının dinlənilməsi, səsli, səssiz oxu, fasilələrlə oxu, proqnozlaşdırılmış oxu müsbət nəticə verir.

◆ Şagirdlərin mətndəki tanış olmayan sözlərin mənasını dərslərin sonunda verilmiş lüğətdən, eləcə də digər lüğət və sorğu kitablarından istifadə etməklə müstəqil aydınlaşdırmaları üçün tapşırıqlar. Müəllim sözün mətn daxilində işlənmə məqamına görə mənasının şagirdlər tərəfindən düzgün müəyyənləşdirilməsinə zəruri hallarda istiqamət verə bilər.

◆ Süjetli bədii nümunələrin (əfsanə, nağıl, dastan, təmsil, hekayə, mənzum hekayə) hissələrə ayrılması, plan tərtibi, məzmununun müxtəlif formalarda nağıl edilməsi üçün tapşırıqlar əvvəlki illərə nisbətən həcmcə böyük əsərlər üzərində həyata keçirilir.

◆ Əsərin məzmununun öyrənilməsi məqsədilə plan tərtibi əsərdəki hadisə və əhvalatların, qəhrəmanın hiss və düşüncələrinin mənimsənilməsinə xidmət edir. Planı əsərin oxusu zamanı və oxudan sonra tərtib etmək mümkündür. Fasilələrlə oxu, proqnozlaşdırılmış oxu metodlarının tətbiq edildiyi dərslərdə əsərin hər bitkin hissəsindən sonra fasilə etmək, hər hissəyə başlıq vermək daha məqsədəuyğundur. Bu zaman oxunmuş hissəyə başlıq seçilməsi onun məzmunu üzrə sual-cavabla birlikdə aparılır. Müəllim hər hissənin oxusundan sonra ona necə başlıq verməyin

¹ З.Я.Рез. Об особенностях изучения лирики в школе. В сб. Современные проблемы методики преподавания литературы. Куйбышев, 1974, с. 136.

məqsədəuyğun olduğunu soruşur. Əsərin oxusundan əvvəl şagirdlər diqqətli olması üçün plan tərtibi üzrə iş aparılacağı barədə xəbərdar edilir. Əsərin bütünlüklə oxusundan sonra seçilmiş başlıqlar üzrə plan tərtib edilir.

Süjetli əsərin məzmununun nağıl edilməsi şagirdlərin mətnin məzmununu dərinlən mənimsəmələri şifahi nitqin inkişafı baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əsərin məzmununun nağıl edilməsi üzrə iş üç formada aparılır:

- ◆ Məzmunun yığcam nağıl edilməsi;
- ◆ Məzmunun geniş nağıl edilməsi;
- ◆ Məzmunun yaradıcı nağıl edilməsi.

Yığcam nağıletmə üçün hazırlıq işi əsərin süjet xəttindəki, ideyanın açılmasında mühüm rol oynayan səhnələr, epizodlara diqqət yetirilməsini, təfərrüatlardan, ikinci dərəcəli məsələlərdən imtina edilməsini nəzərdə tutur. Odur ki, yığcam nağıletməyə hazırlıq zamanı əsərdəki əsas və ikinci dərəcəli yerlər əvvəlcədən müəyyənləşdirilməlidir. Nağıletmənin məzmununa yalnız əsas hadisələrin, obrazların daxil edilməsi nəticəsində şagirdin nitqi yığcamlıq, aydınlıq, fikri az sözlə çatdırmaq kimi keyfiyyətlər əxz edir,

Geniş nağıletmə şagirdlərin müstəqilliyi, təxəyyülünün inkişafı baxımından faydalıdır. Bu zaman məktəblilər mətndən kənara çıxmır, əlavələrini onun məzmununa uyğunlaşdırırlar.

Yaradıcı nağıletmə zamanı şagirdlər müəllifin əsərdə bir neçə cümlə ilə ifadə etdiyi fikri, hadisə, təbiət, əşya, portret təsvirini genişləndirir, əlavələr edirlər. Onlar hadisələrin gələcək inkişafını necə təsəvvür etdiklərindən, qəhrəmanların gələcək taleyi ilə bağlı fərziyyələrindən söz açır, əsərin sonluğunu dəyişdirirlər.¹

Əsərin məzmunun bütövlükdə qavranılması məqsədilə sənətkar, əsərin mövzusu, yazılma tarixi barədə giriş səciyyəli söhbət aparması faydalıdır.

Təcrübə göstərir ki, əsərin bütövlükdə qavranılmasında, dinləyicilərdə emosional ovqat yaradılmasında bədii söz ustalarının ifasında lent yazılarının dinlənilməsi müsbət nəticə verir.

¹ Həsənlı B. Hüseynoğlu S. Məmmədova S., Mustafayeva A. Ədəbiyyat. Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı : Bakınəşr, 2014, s.7.

Əsərin ideya-bədii xüsusiyyətlərinin təhlili. Sənətkarın dövrü, həyatı, dünyagörüşü, ictimai-siyasi və ədəbi mübarizədə yeri haqqında ədəbiyyatşünaslıq materialları seçilir, təhlil süzgəcindən keçirilir.

Məktəbdə bədii əsərin təhlili ədəbiyyat müəllimindən dərin ədəbiyyatşünaslıq biliyi, metodik ustalıq, yaradıcı fəaliyyət, zəngin təcrübə tələb edir. Ədəbiyyat müəllimi şagird – oxucunun psixologiyasını, qavrama imkanlarını, maraq və meyillərini bilməli və nəzərə almalıdır. Şagirdin əsərə münasibətinin öyrənilməsi, təhlil zamanı qavramanın dərinləşdirilməsi ədəbiyyat təliminin əsasını təşkil edir.

Ədəbiyyat dərslərində ədəbiyyatşünaslıq təhlili bu elmin son nailiyyətlərindən istifadə ilə reallaşdırılır. Ədəbiyyatşünas alimlərin tədqiqatları əsərə sənətkarın yaradıcılığı, dünyagörüşü, tarixi dövr kontekstində nəzər salmağa, əsərin məzmununu düzgün başa düşməyə, qiymətləndirməyə imkan verir. Bu zaman bədii təsvir və ifadə vasitələrinin, sənətkarın fərdi yaradıcılıq üslubunun, obrazların dilinin təhlili aparılır.

Bu mərhələdə müxtəlif ədəbi növdə olan, sadə və mürəkkəb kompozisiyalı əsərlərin ideyası, bədii xüsusiyyətləri, əsərdə əksini tapan başlıca problem, konflikt, mənəvi dəyərlər, obrazların xarakteri aydınlaşdırılır, dərk edilir və qiymətləndirilir. Təhlil prosesində müxtəlif tarixi dövrlərdə yaranan ədəbiyyatın səciyyəvi xüsusiyyətləri, yazıçının yaradıcı şəxsiyyəti, sənətindəki özünəməxsusluq üzə çıxarılır, qiymətləndirilir.

Elmi-metodik ədəbiyyatda bədii əsərin ifadəli oxusu, təhlilindən bəhs edilərkən məktəb təhlili ilə yanaşı ədəbiyyatşünaslıq təhlili terminindən istifadə olunur. Bu məsələ təlim prosesində müəyyən dolaşıcılıq yaratdığı üçün aydınlaşdırılmalıdır. Məktəb təhlili bir sıra xüsusiyyətlərinə görə ədəbiyyatşünaslıq təhlilindən fərqlənir. Bunların arasında bərabərlik işarəsi qoymaq olmaz. Belə ki, digər təhlil növlərindən – fəlsəfi təhlil, psixoloji təhlil, estetik təhlil, ədəbiyyatşünaslıq təhlili və s. fərqli olaraq, məktəb təhlili özündə bir sıra xüsusiyyətləri ehtiva edir.

Məktəb təhlilinin əsasında ilk növbədə ədəbiyyatşünaslıq təhlili durur və yeri gəldikcə digər təhlil növlərinə də müraciət edilir.

Məktəb təhlilində əsərin ideya-məzmunu, müəllif niyyəti, sənətkarlıq xüsusiyyətləri ön plana çəkilir.

Odur ki, ədəbiyyat dərslərinə ədəbiyyatşünaslıq təhlilini olduğu kimi gətirmək olmaz. Ədəbiyyatşünaslıq təhlilini müəllifin fikirləri təhrif olunmadan məktəb təhlili materialına çevirmək lazımdır. Ədəbiyyatşünaslıq təhlilindən istifadə zamanı ifaçının bilik, qavrama səviyyəsi, materialın həcmi və s. nəzərə alınmalıdır.

Bədii əsərlərin məktəb təhlili özündə ədəbiyyatşünaslığın nailiyyətlərini ehtiva edir, pedaqoji prinsiplərdən, dövrün mənəvi ideallarını əks etdirən ictimai ideallardan asılıdır.

Məktəb təhlilini elmi-ədəbiyyatşünaslıq təhlilindən fərqləndirən ilk cəhət bu təhlilin uşaq qavramasının xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla aparılmasıdır. Məktəb təhlilinin məqsədi bədii əsərin şagird yozumunun yaradılması və onun mətnin elmi şərhilə tutuşdurulması, oxucuların subyektiv təsəvvürlərinin ədəbiyyatşünaslıq təhlilinin nəticələri əsasında təshih olunması, obyektiv təsəvvürlərin yaradılmasıdır.

“Əgər əsər təhlilinin digər növlərində əsas məqsəd bədii materialı özünü öyrənməkdirsə, məktəb təhlilində materialı öyrənən şəxs həm də yaradıcılıq fəaliyyətində olmaqla qavranılan materiala öz mənəviyyatından «əlavələr edir». Məktəbdə ədəbi əsərin öyrənilməsi təkcə gənc oxucuda əsərin bədii mənasını açmağa meyil ilə, müəllifin ideyasına yiyələnməklə məhdudlaşmır, məktəb təhlilində şagirdin oxuculuq keyfiyyətinin inkişaf etdirilməsi vəzifəsi də – təxəyyülü, emosional həssaslığı, estetik qiymətləndirmə bacarığı, öz təəssüratını dərk etmək, onu intellektual və emosional ifadə etmək qabiliyyəti də həyata keçirilir”.¹

Xüsusi təhlil. İfaçının qarşısında çox mürəkkəb, çətin vəzifə durur. O, müəllifin yazdıqlarını səslənən sözlə dinləyiciyə çatdırmalı, bu zaman müəllif niyyətinin qavranılmasını, təsvir edilənlərə uyğun müvafiq ovqatın, emosional-obrazlı münasibətin yaradılmasına nail olmalıdır. **İfaçı dinləyiciyə səslənən sözlə təsir etmək üçün əsərdə təsvir edilənlərin mahiyyətini, mətnaltı mənanı dərinlənən qavramalı, müəllifin hiss və düşüncələrini özünün-**

¹ Методика преподавания литературы. Под ред З.Рез. М., 1985, с. 161-162.

küləşdirməli, hadisələri, qəhrəmanların həyəcanlarını, hərəkət, davranış motivlərini, düşdükləri vəziyyəti təxəyyülündə canlandırmalı, duyaraq yaşamağı bacarmalıdır. Bu iş xüsusi təhlil zamanı həyata keçirilir.

Bu zaman ifaçı yazıçının düşüncə və hislərinə, təsvir etdiyi həyata nüfuz edir, həyat hadisələrini, qəhrəmanların münasibətlərini, fakt və əhvalatları aydın şəkildə göz önündə canlandırır. O, əsərdə təsvir edilən hadisələri həyatla, öz şəxsi təcrübəsi ilə əlaqələndirərək təsvir edilənlər barədə aydın, dəqiq təsəvvürə malik olmalıdır. İfaçı özündə təsvir edilənlərə inam yaratmalı, özünü hadisələrin iştirakçısı, şahidi kimi təsəvvür etməli, müəllifin, qəhrəmanların hiss və duyğularına nüfuz etməyi bacarmalıdır.

Əsərin hər hissəsi, hər epizodu müəllif niyyətinin açılmasına, konkretləşməsinə xidmət etdiyi üçün xüsusi təhlil prosesində ifaçılıq vəzifəsinin müəyyənləşdirilməsinə zəmin yaradır.

İfaçılıq vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi. İfaçılıq vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi dedikdə ifadəli oxunun vəzifələrinin, əsas məqsədinin, dinləyicilərlə ünsiyyət növlərinin müəyyən edilməsi nəzərdə tutulur. Bu zaman ifaçı əsəri oxuyarkən dinləyicilərə nəyi, hansı məqsədlə çatdıracağını dəqiqləşdirir.

Bədii əsəri dərk etmək – onun ideyasını, sənətkarın və ifaçının əsas vəzifəsini anlamaq deməkdir. Sənətkarın və ifaçının əsas vəzifəsi bir-biri ilə sıx əlaqəlidir. Əsərin ifadəli oxusunun əsasında müəllifin əsas niyyətinin aşkara çıxarılması və reallaşdırılması, səslənən sözdə ifadə edilməsi durur.¹

“Hər romanda, hər əsərdə oxucu və tamaşaçı ilk növbədə sənətkarın başlıca fikrini, nə demək istədiyini, nəyi ifadə etdiyini axtarır tapmaq istəyir”.²

Əsərin ifadəli oxusuna hazırlıq zamanı mətn hissələrə ayrılmalı, hər hissədə qarşıya qoyulan ifaçılıq vəzifəsi müəyyənləşdirilməlidir. Bu hissələr adətən bir neçə abzasdan, bir-biri ilə ideya baxımından əlaqəli olan parçalardan ibarət olur.

Dinləyiciyə sözlə fəal təsir göstərmək üçün əsərin oxusu

¹С.Т.Никольская, А.В.Майоров, В.В.Осокин. Выразительное чтение. Ленинград, Просв., 1990, с.17.

²Выготский Л.С. Психология искусства. М., 1968, с. 118.

zamanı qarşıya qoyulan ifaçılıq vəzifəsi əvvəlcədən müəyyənləşdirilməli və onun reallaşdırılması üçün konkret fəaliyyət istiqaməti, görülməli işlər dəqiqləşdirilməlidir. İfaçı dəqiq bilməlidir ki, o, bu əsərin ifadəli oxusu zamanı hansı məqsədə nail olacaq, dinləyicilərdə hansı emosional ovqat, hiss, həyəcan oyadacaqdır. İfaçılıq vəzifəsinin müəyyənləşdirilməsi dinləyicilərə hansı hisslərin – qəzəb, nifrət, kədər, sevinc, qürur, vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq, anaya məhəbbət və s. aşılanaçağının və bunun necə həyata keçiriləcəyinin aydın dərk edilməsidir.

İfaçılıq vəzifəsinin müəyyənləşdirilməsi zamanı səsin tembri də müəyyənləşdirilməlidir. Məlumdur ki, səsin tembri şifahi nitqin və ifadəli oxunun ifadəlilik vasitəsidir. Səs müxtəlif hissləri, yaşanan ovqatı (həyəcan, kədər, heyranlıq, sevinc, qorxu, fərəh və s.) əks etdirir. Həyəcan içində olan insanın səsi də dəyişir, adi axarından çıxır. Səsin belə dəyişməsi, emosional boyası tembr adlanır.

Səsin emosional çaları, tembri ifaçının qarşıya qoyduğu məqsədə uyğun olaraq yaranır, müəyyən nitq situasiyalarında dəyişir. Məsələn, M.Ə.Sabirin “Əkinçi” şeirində ifaçı harınlamış bəyzadənin əkinçini ittiham edən sözlərini istehza və kinayə ilə çatdırır. Əsərin bəyzadənin özünü tərif edən bəndinin oxusu zamanı isə səsin tembrində eqoizm, lovğalıq, özündən razılıq öz əksini tapmalıdır.

Səsin tembri vasitəsilə sözə əks məna da vermək mümkündür. Məsələn, S.Vurğunun “Vaqif” pyesində Vaqifə xəyanət etdikdən sonra, öz hərəkətindən pəşman olan Xuraman dərin məyusluq içində həbs olunmuş Vaqifin yanına gəlir. Zindanın pəncərəsi önündə göz yaşları içində Vaqifə müraciət edir.

Xuraman. Vaqif, ey sevgilim, ey tacidarım,

Vaqif. Nə var, nə deyirsən, vəfalı yarım?

Bu səhnədə Vaqifin “vəfalı yarım” sözlərindəki kinayəni duyan Xuraman etdiyi xəyanətin ağırlığını dərk edib, özünü qayadan atır.

İfa zamanı səsin alacağı tembri müəyyənləşdirmək üçün əsərin ideya-məzmunu, bədii xüsusiyyətləri təhlil olunmalı, müəllifin niyyəti, ifaçılıq vəzifəsi müəyyənləşdirilməlidir.¹

¹ Горбушина Л.А., Николаичева А.П. Выразительное чтение. М: Просвещение, 1978, с.63- 64

NƏSR ƏSƏRLƏRİNİN İFADƏLİ OXUSU

İfadəli oxu üzrə məşğələlərdə nəzərə alınmalı mühüm tələblərdən biri də bədii əsərin janr xüsusiyyətləridir. V-XI siniflərin ədəbiyyat proqramlarının böyük bir hissəsini epik əsərlər təşkil edir. Ədəbiyyat dərslərində epik növün müxtəlif janrları - təmsil, hekayə, povest, roman öyrənilir.

Epik əsərlərin oxusu, məzmununun öyrənilməsi, təhlili növ və janr xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq aparılmalıdır. M.A.Rıbnikova bədii əsərin təhlili üsullarına münasibət bildirərək yazır: “Metodik üsullar bədii əsərin təbiətinə uyğun seçilir. Balladanı planın köməyi ilə təhlil etmək olar, lakin lirik əsərə plan tutmaq mümkün deyildir. Kiçik hekayə bütünlüklə oxunur və təhlil edilir. Romandan biz ayrı-ayrı, aparıcı hissələri seçir, onlardan birini sinifdə, digərini evdə oxuyur, üçüncüsünü dərindən təhlil edir və mətnə yaxın nağıl edir, dördüncü, beşinci, altıncı hissələri sürətlə təhlil edir və yığcam nağıl edir, yeddinci, səkkizinci hissələrdən parçaların ayrı-ayrı şagirdlər tərəfindən bədii nağıletməsi həyata keçirilir, epiloqu müəllim özü danışır. Tapmaca əzbər öyrənilir və cavabı sinifdə tapılır, atalar sözləri həyatdan nümunələr gətirməklə öyrənilir, təmsil onda öz əksini tapan əxlaqi fikrin dərk edilməsi nəzərdə tutularaq təhlil edilir”.¹

Həcmcə böyük olan nəsr əsərləri ifaçıdan xüsusi diqqət və daha çox məşqlər tələb edir. Lakin dərstdə vaxt imkanlarının məhdudluğu nəzərə alınaraq, nisbətən kiçik nəsr əsərləri üzrə iş aparılması və ya irihəcmli bədii mətnin hissələrə ayrılması, bütün əsərin deyil, seçilmiş hissələrin ifadəli oxusu üzrə iş təşkil edilməsi məqsədəuyğundur. İfaçı nəsr əsərində hadisələrin gedişini izləməli, müəllif təhkiyəsindən istifadə edərək qəhrəmanları səciyyələndirməyi bacarmalıdır.

Metodik ədəbiyyatda nəsr əsərlərinin ifadəli oxusunda “müəllif arxasınca” üsulundan istifadə etmək tövsiyə olunur. Bu zaman əsər ardıcılıq gözlənilməklə hissə-hissə təhlil olunur, ifaçılıq vəzifəsi, intonasiya boyaları, nitqin məntiqi ilə bağlı məsələlər aydın-

¹ Рыбникова М.А. Очерки по методике литературного чтения. М., 1985, с. 58.

laşdırılır.¹

Janr müxtəlifliyinə baxmayaraq, epik əsərlərin hamısında müəyyən əhvalatın **təhkiyəsi, təsviri** aparıcı yer tutur. Nəsr əsərlərinin dili nağıletmə, təhkiyə dilidir. Burada sətirlərin, cümlələrin həcminə məhdudiyyət qoyulmur. Yazıçı müxtəlif cümlə tipləri və konstruksiyalarından istifadə etməkdə sərbəstdir.

Epik əsərin əsasını süjet təşkil etdiyi üçün təhlil zamanı müəllif tərəfindən qurulmuş hadisələr zəncirinə, onların hərəkətverici qüvvəsi olan qəhrəmanlara diqqət yetirilməlidir. Qəhrəmanların zahiri görkəminin təsviri, əməllərinin, hərəkətlərinin motivləri onların obrazını yaratmağa imkan verir.

Nəsr əsərlərində hadisə, əhvalat “kənardan” – müəllif və ya qəhrəmanların biri tərəfindən nağıl edilir. Hadisələr **təhkiyəçi obrazı** tərəfindən açıldığı üçün ifaçı nəsr əsərindəki ayrı-ayrı parçalarda portret, təbiət, əşya təsvirlərini, yazıçının düşüncələrini, mühakimələrini, gizli mətləbləri, mətnaltı mənanı dinləyicilərə necə çatdıracağını aydınlaşdırmalıdır. Nəsr əsərində bu və ya digər parçanın oxusunun fərqli ahəngi, intonasiya boyası olduğu və bunu müəyyənləşdirməyin çətinliyi nəzərdən qaçırılmamalıdır.

Təcrübə göstərir ki, şagirdlər nəsr əsərinin ayrı-ayrı komponentlərini dolğun qavramaqda çətinlik çəkirlər. Əsərin süjetinin, kompozisiyasının müxtəlif elementlərinin, obrazların, sənətkarın istifadə etdiyi təsvir vasitələrinin, əsərdə qaldırılan problemlərin əlaqələndirilməsi və bunun üçün optimal metodik variant seçilməsi müəllimin qarşısında duran ciddi vəzifədir.

Dərsdə **irihəcmli epik əsərlərin** ideya-məzmununu bütünlüklə əhatə etməyə, təsvir olunanların hamısını eyni dərinliklə öyrənməyə ehtiyac yoxdur. Əksər hallarda bu heç mümkün deyildir. Məktəb təcrübəsində sinifdə oxunmayan hissələrin müstəqil oxusu və nağıl edilməsi (yığcam, geniş, yaradıcı) daha məqsədəuyğun sayılır. Bunu nəzərə alaraq, müəllim epik əsərdəki bütün məsələlərin təhlilinə çalışmamalıdır.

Epik əsərlərin məktəb təhlilində aşağıdakı məsələlərə xüsusi

¹ Н.М.Соловьева. Практикум по выразительному чтению. М.: Просвещение, 1976, с. 40- 41.

diqqət yetirilir:

1. Mövzu, süjet, problem
2. Əsərin qəhrəmanlarının obrazı (əsas, epizodik, müsbət, mənfi, ziddiyyətli surətlər)
3. Əsərin bədii xüsusiyyətləri (kompozisiya, bədii dil, üslub xüsusiyyətləri)
4. Əsərlə bağlı ədəbi-nəzəri anlayışlar üzrə iş (janr, təhkiyə, təsvir, fərdiləşdirmə və s.).
5. Müəllifin niyyəti (ideya).

V-IX siniflərdə öyrədilən əsas epik janr olan **hekayədə** müəyyən sosial şərait üçün səciyyəvi olan bir və ya bir neçə fakt, insan həyatından bir hadisə təsvir edilir. İrihəcmli əsərlərdən fərqli olaraq, hekayənin məzmununun öyrənilməsinə ayrılmış dərslər saatlarında əsəri hissələrə ayıraraq oxusunu (fəsilələrlə oxu, proqnozlaşdırılmış oxu) təşkil etməklə bütünlüklə mənimsətmək mümkündür.

Hekayənin dərslə təhlili sxemi aşağıdakı kimidir:

1. Əsərin mövzusu, problematikası;
2. Qəhrəmanların səciyyələndirilməsi;
 - a) Qəhrəmanın bədii portreti, müəllifin ona münasibətinin müəyyənləşdirilməsi;
 - b) Qəhrəmanın xarakterinin, hərəkətlərinin təhlili;
 - c) Digər obrazların təhlili;
3. Əsərdəki təbiət təsvirləri, əşya surətinin rolunun aydınlaşdırılması və s.
4. Təsvir olunan hadisələrə münasibət bildirilməsi;
5. Əsərin süjet, kompozisiya, bədii dil xüsusiyyətləri;
6. Müəllif niyyətinin müəyyənləşdirilməsi.
7. Qəhrəmanın bədii portreti, müəllifin ona münasibətinin müəyyənləşdirilməsi;

**Nəsr əsərlərinin ifadəli oxusuna hazırlıq zamanı
şərti işarələrdən istifadə nümunəsi**

Fasilələrin müəyyənəşdirilməsi	İfaçılıq vəzifəsinin müəyyənəşdirilməsi	Səsin tonu, tembri, oxuda intonasiyanın aldığı çalar
İnsan dənizi / sükut içində gözləyirdi. // Varaz sözə başladı. // Onun səsinə / qərribə bir titrəyiş vardı. // Hamı / cəbhələr yarmış bu qocaman sərkərdənin səsinə eşidəndə / fəlakətin böyük olduğunu anladı. // Varaz dedi: - Əziz övladım! // Bu qocanın sözlərinə diqqətlə qulaq asın! // Müqəddəs Girdman ölkəsi I bizdən kömək istəyir. Odur, I yenə üstümüzə düşmənin gilir. O, çox insafsız düşməndir, / çapıb-talayır, / vurub-yıxır, / insaf deyəndə – qılınc çəkir, / namus deyəndə – od yağdırır. // Bilin ki, / üstümüzə ölüm gəlir. // Mən də sizə son borcumu verməyə gəldim. // Otuz ildə həmişə ölüm bizdən uzaq olubdur. // Girdman adı gələndə hamı hörmətlə baş əyibdir. // Amma indi mən qocalmışam. // Bu gün səhər ox süzdürüb qılınc çalmaq istədim, / əllərim titrədi. // Sərkərdəniz kim olacaq? // Göstərin. //	Gözlənilən fəlakətin insanlarda doğurduğu həyəcanın çatdırılması Varazın Vətənin taleyi üçün narahatlığı, düşmənin amansızlığı, qəddarlığı barədə təsəvvür yaradılma Sı	<i>Aramla, həyəcanla</i> <i>Həyəcanla, qətiyyətlə</i>

V sinifdə Mikayıl Rzaquluzadənin “Ana ürəyi, dağ çiçəyi” hekayəsi tədris olunur. Əsərin məzmununun öyrənilməsinə həsr olunan dərstdə giriş sözü və ya müsahibəsindən sonra müəllimin nümunəvi ifadəli oxusu dinlənilir. Sonra əsərin şagirdlər tərəfindən hissə-hissə, fasilələrlə oxusu həyata keçirilir. Hər hissənin oxusundan sonra fasilədə tanış olmayan sözlərin mənası lüğətlərin köməyi ilə aydınlaşdırılır. Oxunmuş hissənin məzmunu üzrə sorğu aparılır,

hissəyə ad verilir.

Mətn sonadək bu qayda ilə oxunduqdan sonra bütün əsərin məzmunu üzrə müsahibə aparılır, fəal şagirdlərin nağıletməsi (yığcam, geniş və ya yaradıcı) dinlənir. Hekayənin təhlili zamanı qeyd edilir ki, “Ana ürəyi, dağ çiçəyi” xalqımızın qəhrəman keçmişindən, oğuz igidlərinin vətənpərvərliyindən, xain düşmənlə mübarizəsindən, ana məhəbbətinin qüdrətindən bəhs edir. Hekayədə vətənə bağlılıq, ana-övlad məhəbbəti, düşməne qarşı mübarizə motivləri aparıcı yer tutur. Əsərin mərkəzində Buğac surəti durur. Buğac elin igid oğludur, ox atmaqda, at oynatmaqda onun tayı-bərabəri yoxdur. Eyni zamanda o, mərddir, ağıllıdır, tədbirlidir.

Buğacın el şənliyində göstərdiyi igidlik, döyüş meydanında gözü qızmış buğanı məğlub etməsi, insanları təhlükədən qurtarması ata-anasını, dostlarını sevindirir. Xanlar xanı Buğacın qəhrəmanlığına alqış deyir, el ağsaqqalı Dədə Qorqud gəlib ona ad qoyur, xeyir-dua verir. Əsərdə düşmən qüvvələri Yasovulbaşı və onun dəstəsi təmsil edir. Xanlıqı ələ keçirmək fikrinə düşən Yasovulbaşı öz niyyətinə çatmaq üçün Buğacı aradan götürmək istəyir. O, xanı inandırır ki, Buğac öz atasına xəyanət etmiş, onu öldürmək fikrinə düşmüşdür. Qoca xan düşmən hiyləsinə uyur, oğlunun ölümünə fərman verir.

Uzun illər övlad həsrəti ilə yaşamış Anaxatun oğlu Buğacın qoçaqlığı, igidliyi ilə fəxr edir. Ana oğlunun ovdan gəlişini səbirsizliklə gözləyir. Lakin ovdan qayıdanların içində oğlunu görməyəndə dərin bir sarsıntı içində Xandan soruşur: «Bağrım çatladı, xan, danışsana, söyləsənə, hanı mənim balam?.. Mən dik dağları dırnağımla parçalaram, balamı taparam! Azğın-coşğun selləri sinəmlə saxlaram, balamı alaram! İti dişli aslanları, canavarları dişlərimlə didərəm, parçalaram, mən balamı qurtararam!.. Odlu nəfəsim sönməyincə, bədənim yanıb külə dönməyincə mən balamdan dönmərəm, xan! Hanı mənim aslanım, hanı mənim Buğacım!»

Buğac düşmən hiyləsinə aldanmış atasının ona qəsd edə biləcəyini ağılına belə gətirmir. Onun öz atasına münasibəti, vətən, doğma yurd naminə canından keçməyə hazır olması, xainlərdən qisas alması əsərdə təsirli bir dillə təsvir edilir.

Əsərin ideya-məzmunu dərinədən mənimsənildikdən sonra ifa-

dəli oxuya hazırlıqla bağlı iş aparılır. Şagirdlərə aşağıdakı nümunədən istifadə edərək əsərdən seçdikləri hissənin ifadəli oxusuna hazırlaşmaq tapşırığı verilir:

1. Seçdiyiniz hissədə fasilələrin yerini, məntiqi vurğulu sözləri, tonun alçalması və yüksəlməsini müəyyənləşdirin.

2. İfaçılıq vəzifəsini, oxunun sürətini, intonasiya boyasını müəyyənləşdirin.

Fasilələrin yeri, məntiqi vurğulu sözlər	İfaçılıq vəzifəsi, oxunun sürəti, intonasiya
Ana urəyi <u>həyəcan</u> icində idi. // <u>Ömrünün nübarı</u>, /<u>bəxtinin cücəyi</u>, / <u>evinin dirəyi</u> / igid oğlu Buğac ilk dəfə atası ilə ova çıxmışdı. // Anaxatun yaxşı bildirdi ki, / Buğac ovda yenə <u>ad çıxaracaq</u>, / <u>dostlarını sevindirəcək</u>. // <u>Ovdan gələnləri</u> yaxşı qarşılamaq lazımdır. // Anaxatun da qırx qızla <u>hər tedaruku</u> görmüşdü...//	İlk dəfə atası ilə ova çıxmış oğlunun gəlişini gözləyən ananın həyəcanını çatdırmaq, hadisələrin davamına maraq oyatmaq. <i>Orta temp.</i> <i>Nağılvari.</i> <i>Həyəcanla.</i>
Axşam yaxınlaşdıqca <u>ananın səbri</u> tükənir, / <u>urəyi nigarançılıqla</u> döyünürdü. // Axırda <u>o</u>, / dözə bilmədi. // Qırx qızla birgə atlanıb / <u>ovçuları qarşılamaq üçün</u> obadan aralandı. // Bir az sonra / uzaqdan <u>dəstə</u> göründü. // Amma nədənsə, / nə ov şeypurları çalınır, / nə də ovçuların şən çıxışları eşidilirdi. // Ana urəyindən sanki <u>bir tel</u> qırıldı, / <u>bu tel</u> qəmli-qəmli səsləndi:/ – Bəlkə, <u>bir bədbəxtlik</u> baş verib? //	Oğlunun başına bir iş gələcəyini hiss edən ananın nigarançılığının artması, səbrinin tükənməsi, kədəri barədə təsəvvür yaratmaq. <i>Nağılvari.</i> <i>Orta temp.</i> <i>Həyəcanla.</i>
Ana atını sürüb / <u>xanla</u> üz-üzə gəldi. // <u>Sağına</u>, / <u>soluna</u> baxdı. // Oğlu <u>Buğacı</u> gormədi. // Ana <u>nigarançılıqla</u> dilə gəldi: / – Bəs mənim balam <u>hanı</u>?// Xan dinmədi.II Rəngi <u>ağappaq idi</u>. // Xanın susması ananın nigarançılığını <u>daha da</u> artırdı. // Ana urəyinin <u>bütün telləri</u> sanki birdən qırıldı. // O, / <u>coşğun bir səslə</u> çığırdı: / – Bağrım çatladı, xan, söyləsənə, / <u>hanı</u> mənim balam? //	Artıq oğlunun başına bir hadisə gəldiyinə əmin olan ananın fəryadı, ürəyindən qara qanlar axması barədə təsəvvür yaratmaq. <i>Tempi sürətləndirməklə.</i> <i>Hərərətlə.</i> <i>Qətiyyətlə.</i>

Xan / <u>yenə</u> dinmədi. // O, / <u>dodaqlarını</u>, / <u>bıçlarını</u> gəmirirdi. // İşi belə görən yasavulbaşı <u>ananı da</u> aldatmaq istədi, / <u>irəli</u> gəlib, / ona baş əydi və dedi: / – Anaxatun, / heç nigaran <u>qalma</u>. / Oğlun Buğac <u>sağ-salamatdır</u>, / xan <u>yoruldu</u>, / <u>qayıtdı</u>. // Buğac cavandır. // <u>Ovdan</u> doymadı. // <u>Dağlarda</u>, / <u>düzlərdə</u> cüyür-ceyran qovur, / ov ovlayır. //	Yasovulbaşəinin ananı aldatmaq, arxayın salmaq niyyətinin çatdırılması <i>Nağılvəri.</i> <i>Orta temp.</i>
II Ana urəyi / onun <u>yalan dediyini</u> duydu. // Anaxatun atını mahmızlayıb, / qırx qızla birgə <u>cölə</u>, / <u>otlağa sarı</u> üz qoydu. // Anaxatun yaz-qış başı qarlı olan / <u>Aladağa</u> çatdı. // Bir <u>təpəyə</u> çıxdı. // Boylanıb <u>ətrafa</u> göz gəzdirdi. // Ana bir dərənin üzərində qarğaların, / quzğunların halay vurub hərləndiyini gördü // və atını düz / ora sürdü. // Çatanda nə gördü?// İgid oğlu Buğac / üzüqoylu / bir bulağın kənarında / yıxılıb qalmışdı. // Vəfəli atı isə / başının üstünü alıb, / Buğacı yırtıcı quşlardan, / heyvanlardan qoruyurdu. //	Oğlunu tapmaq qərarına gələn ananın qətiyyəti barədə təsvəvvür yaradılması. <i>Orta temp.</i> <i>Nağılvəri.</i>
Ana oğlunu belə görəndə / sinəsindən odlu bir fəryad qopdu: // - Gözüm çıxaydı, / oğul, / səni belə gorməyəydim. // Axar suların qurusun, / Aladağ, / göz yaşlarım qurudu. // Otların, / cicəklərin / yanıb külə dönsün, / Aladağ, / bircə balama necə qıydın?//	Oğlunun yaralandığını görən ananın keçirdiyi hislərin çatdırılması <i>Həyəcanla</i> <i>Orta temp</i>

Ana belə deyib, / oğlunun / bumbuz olmuş başını bağrına basdı. // Ananın mehriban səsini eşidən, / uzundə / ilıq ana nəfəsini duyan Buğac / gozlərini yavaş-yavaş açdı. //Anasını görəndə /zəif səslə dedi:// – Dağı-daşı qarğıma, / anacan...// Bu bəla / onlardan deyil, / ana, / düşmən işidir, / düşmən...// Buğac / azacıq susub / iniltili bir səslə dedi: // – Qorxma, / anacan, / mənə bu yaradan ölüm yoxdur. //Mən huşumu itirdikdə ağ saçlı, / ağ saqqallı bir kişi gozumə göründü. // O, / mənim yaramı / üç dəfə sıgallayıb dedi: // “Ana südü ilə dağ cicəyi / sənin yarana məlhəmdir...”//	Buğacın anaya həqiqəti deməsi, xilas yolunu göstərməsi barədə təsəvvür yaradılması <i>Tempi sürətləndirməklə</i> <i>Nağılvəri</i>
--	--

♦ **Yuxarı cədvəldəki nümunədən istifadə edərək mətnlərin ifadəli oxusuna hazırlaşın.**

Ana südü ilə dağ çiçəyi məlhəmini qoyandan artıq qırx gün keçmişdi. Buğac bir gün səhər tezdən qırx igid yoldaşını başına yığıb ova çıxdı. Bir oxu da yayınmadı, bir kəməndi də boşa çıxmadı. Qolu əvvəkindən də güclü idi.

Axşam gülərlü, sevinə-sevinə anasının yanına gəlib əllərindən öpdü və dedi:

– Anacan, atamla görüşməyə hazıram.

Anasının sevincindən gözləri yaşardı. Ata ilə oğulun barışması onun ən böyük arzusu idi.

Anaxatun da, Buğac da yaxşı bilirdilər ki, ata öz təkə oğlunu boş yerə vurub öldürmək istəməzdi. Burada düşmən hiyləsi vardı. Bu hiylənin üstünü açmaq lazımdı.

Buğac anasının dinməyib, gözlərinin yaşardığını, dərin düşüncələrə daldığını görüb, yalvarıcı bir səslə dedi:

– Gedək, anacan, gəl, sən də gedək. Gedib atamın əllərindən öpəcəyəm. Bir günahım varsa, canım ona qurbandır...

Ana igid və mərd oğlunu bağrına basıb və dedi:

– Can bala! Ürəyimdəm xəbər verdin... gedək!

Ana qırx gözəl qızla, oğul da qırx igidlə birlikdə xan sarayına çatanda gün xeyli ucalmışdı. Ana-oğul atdan düşüb içəri girəndə sarayın otaqlarını bomboş, xəzinəni isə talanmış gördülər. Onlar nigaran-nigaran saraydan çıxdıqda xanın qoca ilxıçısı xəbər dedi:

– Çaldılar, çapdılar, namərdlər xanı apardılar... Xanın yasavulbaşçısı öz xain dəstəsi ilə hamısını aparıb getdi.

Buğac anası ilə qızları sarayda qoyub, özü atlandı. Qırx igidlə birlikdə

qaçaqların dalınca at saldı.

III

Qaçaqqlar səhər tezdən, hələ dan yeri sökülməmiş saraydan çıxıb, bütün günü çaparaq getmişdilər. Axşama yaxın sərhədə çatmışdılar. Onlar şax budaqlı qocaman bir çinarın dibində doyunca yeyib, al şərabdan işmiş, yatıb xumarlanırdılar.

Qoca xan yalnız bu gün səhər əl-qolu bağlandıqda, sarayın talandığını gördükdə, işin nə yerdə olduğunu başa düşmüşdü...

Xanı ağaca sarımışdılar. O, arxasını qocaman çinarın sağlam gövdəsinə dirəyib, gözlərini bir nöqtəyə zilləmişdi. İgid oğlunun nakam taleyini, vəfalı arvadının qara bəxtini düşünürdü...

Birdən xana elə gəldi ki, qarşıdakı təpədə qaralan kollar və ağaclar arasında oğlu Buğac öz köhləninin belində bir anda görünüb yox oldu. O, gözlərini ovuşdurmaq istəyəndə möhkəm çəkilmiş keçiqılı biləklərini zəncir kimi kəsdi. Başı köksünə əyildi.

Bir az onar xan at ayaqlarının tappılısını eşidən kimi oldu. Başını qaldırdı. Yox, yox, bu, yuxu deyildi. Oğlu Buğac, başında qırx igid, at belində, düz onlara sarı gəlirdi...

Xan sevindiyindən var səsi ilə çığırdı:

– Buğa-a-ac!

Xanın bu çığırtısına ayılan qaçaqlar qorxudan donub qaldılar. Buğac qırx igid ilə onların başının üstünü alıb, tərpənməyə qoymadı.

Buğacla bərabər iki igid yoldaşı cəld atdan sıçrayıb, çinara sarı yüyürdülər, xanın əl-qolunu açdılar, ata ilə oğul bir-birinə sarıldılar.

İki igid yasavulbaşını tutub, sürüyə-sürüyə apardı və sicimlə çinarın gövdəsinə sarıdı. Buğac atasının əlindən tutub, bir necə addım kənara çəkildi və çinarın yaxınlığında cərgə vurub, yarım dairə şəklində hazır durmuş igid yoldaşlarına əl ilə bir işarə elədi.

Qırx ox birdən qıjıldaıyıb, xain yasavulbaşını çinarın kötüyünə mismarladı... Buğac üzünü qalan xainlərə tutub dedi:

– Sizə ölüm azdır. Siz yurdsuz-yuvasız didərginlər kimi yaşamalı, bizim xoşbəxtliyimizi, yurdumuzun, elimizin cah-cəlalını görüb, gündə yüz dəfə ölməlisiniz...

– Gedin, bizim ana yurdumuzdan rədd olub gedin. Gedin! (*M.Rzaquluzadə*)

♦ **”Tacir və Tutuquşu” əfsanəsinin, Ə.Məmmədخانlının “Buz heykəl” hekayəsinin ifadəli oxu xüsusiyyətlərini (cədvəldən, şərti işarələrdən istifadə etməklə) müəyyənləsdirin.**

Tacir və Tutuquşu (*əfsanə*)

Biri var idi, biri yox idi, bir tacir var idi. Bir dəfə o uzaq ölkələrə alış-verişə gedəcəkdə. Evindəkilərin hamısını yanına çağırır dedi:

– Mən gedirəm. Deyin görüm ki, sizin üçün nə gətirim?

Evdəkilərin hərəsi bir şey istədiklərini dedilər. Tacir hamı ilə görüşüb yola çıxmaq istəyirdi. Bu vaxt qəfəsdə oturan tutuquşu – ağası onu həmişə əlinin üstündə oturdub yedirər və içirdərdi – taciri öz yanına çağırır dedi:

– Mənim də səndən bir xahişim var!

– Nə xahişin var? – deyər tacir soruşdu. – Əgər mümkündürsə, onu yerinə yetirməyə çalışaram.

Tutuquşu dedi:

– Sənin ticarətə gedəcəyin ölkədə bir ağac vardır. Bu ağacda çoxlu tutuquşu yaşayır. Əgər sən bu ağacı gedib tapsan, onda tutuquşulara məndən salam söylərsən. Nə cavab versələr gəlib desən, məni çox xoşhal edərsən!

Tutuquşu tacirə ağacı necə gedib tapacağını öyrətdi.

Tacir gülüb dedi:

– Yaxşı! Sənin xahişini yerinə yetirərəm.

Uzun və çətin səyahətdən sonra tacir gedib həmin uzaq ölkəyə çatdı, mallarını satıb, cürbəcür qəşəng şeylər aldı. İşlərini qurtarandan sonra tutuquşunun ona dediyi yerə getdi. Gördü ki, burada doğrudan da yekə bir ağac vardır. Bu ağacda çoxlu tutuquşu oturub. Tacir qışqırdı:

– Ey, tutuquşular! Mənim tutuquşum sizin üçün salam göndərir!

O bu sözü deyib qurtarar-qurtarmaz tutuquşulardan birisi o saat yerə yığılıb öldü. Tacir lap məəttəl qaldı. “Yəqin ki, bu vəhşi tutuquşu mənim tutuquşumun yaxın dostu olubmuş ki, onun salam göndərdiyini eşidən kimi yığılıb öldü”, – deyər tacir özlüyündə düşündü.

Tacir al-əlvən quşlara bir də baxıb şəhərə qayıtdı və yola çıxmağa hazırlaşdı.

Tacir sağ-salamat evinə qayıdıb evdəkilərin hamısı üçün də baxışlarını gətirdi. Ancaq o öz tutuquşusuna onun salamına cavab gətirmədi, vəhşi tutuquşunun ölüm xəbərilə tutuquşusunun qanını qaraltmaq istəməyərək, ona heç bir söz demədi.

Onda tutuquşu ondan soruşdu:

– Ağ, yəqin ki, sən mənim salamımı onlara yetirməmişən?

– Sənin salamını tutuquşulara yetirdim, ancaq heç bir cavab almadım, – deyər tacir ona cavab verdi.

Tutuquşu çox pərt oldu, soruşdu:

– Onda de görüm, sən orada nə gördün?

Əlacsız qalan tacir, əhvalatı danışmağa başladı:

– Mən sənin dediyin həmin yerə getdim, tutuquşuları gördüm. Mən sənin salamını onlara deyən kimi onlardan biri o saat ağacdən yığılıb öldü. Ona görə də mənim sənə deməyə bir sözüm olmadı!

Tacir bunu danışb qurtaran kimi tutuquşu səndələyib tardan yığıldı və qəfəsin içinə ölü düşüb qaldı. Tacirin tutuquşuya çox heyfi gəldi və öz-özünə belə dedi:

“Mən nəhaq yerə ona dostunun ölümünü xəbər verdim!” Sonra o, tutuquşu-

nun ayağından yapışıb pəncərədən atdı. Birdən tutuquşu silkindi, qanad çalıb uçdu.

Tacir ancaq indi başa düşdü ki, ağacdən yığılan tutuquşu, özünü ölüliyə vurubmuş ki, qafəsdəki tutuquşuya azadlığa çıxmağı öyrədə bilsin.

Ənvər Məmmədخانlı

Buz heykəl

Amansız müharibənin sərt qışı... Şaxtalı bir gecə. Sanki canlı-cansız, ətrafda nə varsa, donub buz bağlamışdır. Hava cingildəyir, daş çatlayır, torpaq çatırdayır, nəfəs tıxanır, damarlarda qan donur.

Ucsuz-bucaqsız qarlı çöllərdə bir kölgə hərəkət edir. O, gənc bir anadır. Körpəsini bağrına basıb yurdunu tapdalayan yırtıcı düşmən əlindən baş götürüb qaçır. Qarşıda sahilləri meşəli böyük çay var. Cəbhə xətti o çay yaxasından keçir. Orada toplar atılır. Onların gurultusu şaxtalı gecəni titrədib lərzəyə salır...

Ana tələsir. Hava işıqlanmamış o özünü cəbhə xəttinə yetirməlidir, körpəsini çayın o tayına – azad torpağa keçirməlidir.

Ana nəfəsini dərmədən gedir, hündür qar topalarına toxunub yığıla-yığıla, dizdən yuxarı qalxan, izsiz-cığırsız qarın içi ilə durmadan irəliləyir. Sazaqlı külək qar dənələrini düz gözlərinin içinə vurur, irəli baxmağa qoymur, buna görə də tez-tez yığılır, yığıldıqca da əlindəki bükülünü – körpəsini yuxarı qaldırır, yerə toxunmasına imkan vermir. Dözülməz şaxta ananı çaşdırır. Lakin o, sevimli övladını sinəsinə sıxaraq qorxuya, təhlükəyə, çovğuna, keçilməz qar təpələrinə qarşı çıxır... Dayanmadan irəliləyir... Lakin qarlı çöllər qurtarmaq bilmir... Ana taqətdən düşür...

Birdən anaya elə gəlir ki, qucağındakı körpə donur. Ananın alacalanmış gözləri daldalanmaq üçün bir bucaq, pənah gətirmək üçün bir sığınacaq axtarır. Bir az irəlildə qoşa bitmiş bir cüt qayın ağacı iki ağ sütun kimi ucalmışdır. Ana o ağaclara doğru gedir. Qucağındakı körpəsiylə ağaca söykənib dayanır...

Şaxta isə buzlu dili ilə onun üz-gözünü yalayır... Ana ürəyində bir qorxunun ağladığını, şivən qopardığını eşidir: körpə donur, körpə donacaq... Lakin ana ürəyində ağlayan qorxuya üsyan eləyir – körpəsini şaxtaya təslim etməyəcəkdir, dünya donub buzlağa dönsə də, ürəyini məşəl edib uşağını isidəcəkdir.

Ana kəskin bir hərəkətlə əynindəki yun jaketini çıxarır, körpəsini bərk büküb bürmələyir. Amma şaxta qızmar bir dəmir kimi ananın üz-gözünü dağladığıca, iliklərinə işləyən soyuqdan bədəni tir-tir əsib titrədikcə anaya yenə elə gəlir ki, bu donan, bu titrəyən körpəsidir. Ana bu dəfə başından qalın şalını da qopardır və yenə körpəsini büküb bürmələyir. Ana yalın əyni ilə şaxta qarşısında müdafiəsiz qalır...

İndi o hiss edir ki, donur, şaxtanın buzlu kəməndindən qurtuluşa gümanı yoxdur. Ana yenə bir əlilə əynindən nə isə qopardır və bir əlilə əynindən nə qoparırsa, hamısını bir-bir körpəsinin üstünə qalaqlayır. Başını körpəsinin üstünə əyir, son sözlərini pıçıldayır: “Qorxma, tifilim, qorxma, ufacığım, son nəfəsimin istisi də sənindir...”

Ana susur, beynində batqın bir uğultu qopur, göz qapaqları kilidlənir. O, şaxtanın buz zənciri qayın ağacına bitişib hərəkətsiz qalır...

İndi amansız qış gecəsi anaya başqa bir don, başqa bir örtü geyindirir, şaxtanın buz barmaqları dayanmadan ana üçün bullur naxışları ağ ulduzlu yeni bir libas toxuyur.

Şaxtalı bir səhər açılmışdır. İki ağ sütun kimi göyə ucalan qoşa qayın ağacı qarşısında üç nəfər ağ xalatlı adam dayanmışdır. Onlar gecə kəşfiyyatından qayıdan üç nəfər gənc döyüşçüdür. Onlar başlarını açıb yerlərindən qımıldanmadan gördükləri mənzərə qarşısında donub qalıblar... Əsgərlər ömürləri boyu bu mənzərəni unutmayacaqlar...

Bu, donmuş gənc bir qadının buzdan tökülmüş heykəlidir.

Nəhayət, onlardan biri yerindən tərpənir, nə isə irəli aparır. O, donmuş qadının buz heykəli qarşısında dayanır. Bir an tərəddüddən sonra ananın qolları arasındakı üstü buz bağlanmış düyünçəni yoxlayır. O, həyəcədən titrəyən barmaqları ilə qarı çırpır, dırnaqları ilə buz təbəqəsini qəlpə-qəlpə qoparır. Birdən... düyünçənin lap dərinliyindən bir cüt göz gənc döyüşçünün gözlərinə zillənir. Gənc döyüşçü diksini, düşündən itələnmiş kimi geri sıçrayır. Tələş içində ona baxan yoldaşlarına tərəf çevrilir:

– Körpə sağdır, uşaqlar, eşidin, körpə donmamışdır! – deyər qışqırır.

Hər üçü baş-başa verib ana qucağındakı körpənin üstünə əyilir, baxırlar, gözlərinə inanmırlar... Baxırlar, boğazlarında düyünlənən qəhərdən heç biri heç bir söz deyər bilmir.

Səhər işığından gözləri qamaşan körpə isə donmuş ana qucağından heyvətlə onlara baxır, gülümsəyir... Dəfələrlə od-alov içindən keçmiş üç gənc döyüşçünün gözlərində yaş durmur...

Sonra başlarını qaldırırlar, yenidən ananın buz heykəlinə baxırlar. Yerə kimi səcdə edərək ananın buz heykəli qarşısında son dəfə baş əyirlər.

Hər üçü sıraya düzülüb geri dönürlər, körpəni növbə ilə bir-birindən alıb sinələri üstə aparırlar. Fədakar ananın buz heykəli isə onların qəlbinə buzdan deyil, intiqama, qısasa çağıran tuncdan tökülmüş əbədi abidə kimi həkk olunur.

TƏMSİLLƏRİN İFADƏLİ OXUSU

Təmsil janrında əsərlər ifaçının inandırıcı, obrazlı-emosional ifadəli oxu bacarığına yiyələnməsi üçün daha əlverişlidir. Həmcə kiçik olan təmsilin ideya-məzmununu mənimsəmək, başlıca fikri (əxlaqi-tərbiyəvi nəticəni) müəyyənləşdirmək daha asandır. Təmsil dinləyici ilə birbaşa ünsiyyətə imkan verir. Bu zaman sözlə təsirin məqsədini – ifaçılıq vəzifəsini müəyyənləşdirmək çətin olmur. Məsələn, Ə.Əlibəylinin “İlan və Qurbanğa” təmsilində Qurbanğa haray çəkib İlanın zalımlığını deyir. İlan onsuz da əlindən qaça bilməyəcək Qurbanğanın bu hərəkətinin səbəbini soruşur. Qurbanğa İlanın cəllad təbiətli olmasını hamının bilməsini istəyir.

Bu janrda əsərin öyrənilməsi zamanı şagirdlər rollar üzrə oxunun xüsusiyyətləri ilə tanış olurlar. Təcrübə göstərir ki, şagirdlər əsərin bir ifaçı tərəfindən oxunmasına nisbətən, dialoq şəklində yazılmış təmsilin rollar üzrə üzrə oxusunda daha həvəslə iştirak edirlər.

Əsərin oxusundan əvvəl şagirdlərin təmsil janrı haqqında bilikləri hafizədə canlandırılır. Məlumdur ki, təmsil həmcə kiçik olsa da, dərin mənə ifadə edir. Təmsilin əsas cəhəti tənqidi və satirik məzmununda olmasıdır. Sənətkar cəmiyyətdə, insan xasiyyətində müşahidə etdiyi nöqsanları, eyibləri ayrı-ayrı əşya, bitki və heyvan surətləri vasitəsilə əks etdirir. Təmsildə təbiət cismləri və heyvanlar şəxsləndirilir - insan kimi danışdırılır. Ədəbiyyatşünaslıqda buna alleqoriya və ya təşxis deyilir. Alleqorik obrazlar vasitəsilə sənətkar insanın xasiyyətində, davranışında, əməllərində olan nöqsanları tənqid edir və ya müsbət cəhətlərdən söz açır.

Təmsildəki alleqorik obrazların səciyyəsinin dərk edilməsi, satira və yumorun başa düşülməsi də ifaçılıq vəzifəsinin yerinə yetirilməsi baxımından çox əhəmiyyətlidir. Təmsil əxlaqi-tərbiyəvi və nəsihətli səciyyə daşıyır. Adətən, təmsilin sonunda müəllif niyyəti əxlaqi-tərbiyəvi verilir. Əsərdəki aydın ideya, müəllif niyyəti ifaçının qarşısında duran vəzifəni - hansı əxlaqi-tərbiyəvi fikrin dinləyiciyə çatdırılacağını aydınlaşdırır.

Təmsilin məzmununun nağıl edilməsi də bu janrın təbiətindən irəli gələn mühüm cəhətdir. Bu zaman ifaçı sanki qarşısındakı dinlə-

yicilərə obrazlı-emosional şəkildə maraqlı, ibrətamiz bir əhvalat danışır. Rollar üzrə oxu zamanı şagirdlər bir-birini görməli, bir-birinə müraciət etmək imkanına malik olmalıdır.

Dialog olmayan əsərlərdə rollar üzrə oxunun təşkilinə ehtiyac yoxdur. Müəllim dialoqsuz mətni oxuduqdan sonra müsahibə aparmaqla şagirdlərin rollar üzrə oxusuna zəmin yaradır.

Təmsillərin ifadəli oxusu üzrə dərs nümunəsi

V sinifdə Ə.Əlibəylinin “İlan və Qurbanğa” təmsili üzrə ifadəli oxu dərslində janrın xüsusiyyətləri diqqət mərkəzində saxlanılır.¹ Dərsdə təmsillə bağlı aşağıdakı məlumat şagirdlərin diqqətinə çatdırılır: Təmsildə insana aid olan xasiyyət və əməllər heyvanların, quşların, bitkilərin, cansız əşyaların üzərinə köçürülür. Onlar insan kimi danışır, mübahisə edir. Belə əsərlərdə tülkü hiyləgərliyi, canavar acgözlüyü, qoyun avamlığı təmsil edir.

Təmsillərdə paxıllıq, yalançılıq, tənbellik, lovğalıq, hiyləgərlik kimi pis cəhətlər tənqid olunur. Xeyirxahlıq, əməksevərlik, düzlük, doğruluq, sadəlik, təvazökarlıq və s. təriflənir. Müxtəlif mövzularda olan təmsillərdə bir əhvalat, hadisə barədə danışılır, onun nəticəsi göstərilir və çox vaxt bundan sonra müəllifin nəsihəti gəlir. Təmsillər həm şeirlə, həm də nəsrə olur.

Öyrənəcəyiniz “İlan və Qurbanğa” təmsilində hansı sifətlərin pisləndiyini müəyyənləşdirmək üçün diqqətli olmalısınız.

Şagirdlərə əsəri oxuyarkən tanış olmayan sözlərin mənasını lüğətin köməyi ilə aydınlaşdırmağın lazım olduğu xatırladılır.

Təmsilin məzmununun öyrənilməsinə izahlı oxunun tətbiqi ilə başlamaq məqsəduyğundur. Əsərin oxusunun digər variantı ikihissəli gündəlikdən istifadə üzrə işin təşkili ola bilər. Əsərin kiçik həcmli olması təsvir olunan hadisə barədə ilkin təsəvvürün dolğun olmasına imkan verir. Məzmunun öyrənilməsi üzrə iş zamanı nəzərə almaq lazımdır ki, bu təmsilin şagirdlərin təlim-tərbiyəsi baxımından əhəmiyyəti böyükdür. Odur ki, müəllim şagirdlərdə təsvir

¹ Bax: Həsəni B., Hüseynoğlu S., Səfərova Ə., Quliyev Ə. Ədəbiyyat. V sinif. Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: Bakınəşr, s. 138-140.

olunan hadisənin mahiyyəti, İlan və Qurbanın obrazlarının səciyyəsi barədə ilkin təsəvvürün yaranmasına nail olmalı, növbəti dərslərdə aparılacaq təhlil üçün zəmin yaratmalıdır. Bu məqsədlə aşağıdakı suallar üzrə müsahibə aparılır:

1. Ölümle üzbəüz qalan Qurbanın fəryad edərək nə deyir?
2. Onun fəryadı İlanə necə təsir edir? O, Qurbana nə deyir?
3. Qurbanın fəryad etməsinin səbəbini necə izah edir?

Əsərin təhlili zamanı aşağıdakı suallar üzrə müsahibə təşkil edilir:

1. Qurbanın ölümqabağı dedikləri və İlanın sualına cavabı onu necə səciyyələndirir?

2. Qurban və İlan insanlara məxsus hansı xüsusiyyətləri təmsil edir?

3. Təmsildən çıxan nəticə nədir? Onu faydalı sayırsınız mı? Fikrinizi əsaslandırın.

Müzakirədə təmsilin tərbiyəvi məzmununda yazılması, haqsızlığın, ədalətsizliyin, qəddarlığın tənqid edilməsi barədə deyilənlərlə kifayətlənmək olmaz. Şagirdlərin diqqətinin təmsilin sonunda Qurbanın dediyi sözlərə cəlb edilməsi məqsəduyğundur. Çünki təmsildəki başlıca fikir həmin misralarda ifadə olunub. Qurbanın dili ilə oxucuya belə bir fikir aşılayır ki, ədalətsiz, qəddar insanları hamı tanımalı, cəmiyyətin hər bir üzvü haqsızlığa qarşı çıxmalı, laqeydlilik, biganəlik göstərməməlidir.

Təmsilin ifadəli oxusu zamanı bu janrın özünəməxsus xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Məlumdur ki, alleqorik janr olan təmsildə insana xas olan xüsusiyyətlər heyvanlar, quşlar, bitkilər, cansız əşyalar üzərinə köçürülür. Ayır-ayrı heyvanlar cəmiyyətdəki bu və ya digər insanı təmsil edir. Quzu ağır, qurd acgöz, tülkü hiyləgər, şir qoluzorlu adamları təmsil edir. Bu cəhət özünü təmsilin ifadəli oxusu zamanı da qabarıq şəkildə biruzə verir.

Digər epik əsərlər kimi təmsildə də iki cəhət diqqəti cəlb edir. Müəllif təhkiyəsi, əhvalatın nağıl edildiyi hissə və obrazların nitqi, dialoqu. Şagirdlər əvvəlki dərslərdən təhkiyədə nağılvari çaların üstünlük təşkil etməsi, fasilə, məntiqi vurğu, danışiq tərz, intonasiya boyaları haqqında müəyyən bilik və bacarıqlara yiyələnmişlər. Odur ki, müəllimin geniş izahat vermədən şagirdlərə aşağıdakı nümunədə

İfaçılıq vəzifəsini, fasilələrin yerini, məntiqi vurğulu sözlərin müəyyənləşdiməyi tapşırması məqsəduyğundur.

Günlərin bir günündə /
Bir zalım İlan, //
Bir Qurbağa tutmuşdu /
Göl qırağından. //
Qışqırırdı Qurbağa, /
Hey_dad edirdi. //
Dağa-daşa səs salıb, /
Fəryad edirdi. //

Şagirdlərə müzakirə nəticəsində aydın olur ki, bu parçada göl qırağında baş vermiş bir hadisə – İlanın Qurbağanı tutması haqqında dinləyiciyə məlumat vermək vəzifəsi qarşıya qoyulur. Həmin hissə məzmununa uyğun olaraq nağılvari, sakit, aramla oxunmalıdır.

Digər sual şagirdləri obrazların dialoqunun necə çatdırılması, danışiq tərzinin müəyyənləşdirməyə sövq etməlidir. Bu məqsədlə bütün qruplara eyni tapşırıq verilməsi faydalıdır:

– Təmsildə Qurbağa və İlanın sözləri necə oxunmalıdır? Onların danışiq tərzi necədir?

Bu sualla əlaqədar İlan və Qurbağa obrazlarının xarakteri haqqında kiçik sorğu aparılmaqla, əsərin məzmunu və təhlili üzrə dərstdə qazanılmış biliklər bit daha hafizədə canlandırılır.

Şagirdlərə izah edilir ki, oxu prosesində İlan və Qurbağanın dediklərindən asılı olaraq onların nitqinin tonu, tembri müəyyənləşdirilməli, işarələnməli və buna müvafiq ifadəli oxusu həyata keçirilməlidir. Sonra qruplar verilmiş mətn üzərində hər parçaya uyğun ifaçılıq vəzifəsini, oxuda intonasiyanın aldığı çaları müəyyənləşdirir, bəzi şərti işarələrdən istifadə edirlər.

Mətdəndən bitkin parçalarda fasilə, məntiqi vurğulu sözlərin müəyyənləşdirilməsi	İfaçılıq vəzifəsinin müəyyənləşdirilməsi. Nitqin tonu, tembri, oxuda intonasiyanın aldığı çalar
---	--

– Zalım İlan <u>canımı</u> Alacaq indi! Balalarım, ah, <u>yetim</u> Qalacaq indi! Haray, haray, ay haray! <u>Onun əlindən!</u> Gözləyin özünü <u>Pis əməlindən.</u>	Qurbağanın yetim qalacaq balalarının taleyi üçün narahatlığının çatdırılması <i>Həyəcanla</i> <i>Kəskin</i>
Gülümsəyərək İlan Dedi: – Ay axmaq, <u>Çığırmaqla</u> əlimdən Olmaz qurtarmaq! <u>Onsuz da</u> yeyəcəyəm Səni, ay yazıq, Nə üçündür bu qədər <u>Haray, qışqırıq?</u>	İlanın zalımlığını, öz qurbanına qarşı amansızlığını, qəddarlığını çatdırmaq <i>Istehza</i> <i>Kinayə</i> <i>Soyuqqanlıqla</i>
Qurbağa da İlana Dedi: – Ay cəllad, <u>Xilas olmaq üçün</u> mən Etmirəm fəryad, Qoy məhv olsun <u>Qəlbimin arzusu, kamı.</u> İstəyim budur səni <u>Tanısın</u> hamı. Bilsinlər ki, <u>alçaqsan,</u> <u>Zalımsan yaman.</u> Heç zaman əl çəkmirsən <u>İlanlığından.</u> Əlində başqaları <u>Getməsin bada.</u> Heç kəs <u>yaxın düşməsin</u> Sənə <u>dünyada!</u>	Qurbağanın hay-haray salmasının əsl səbəbini, İlana nifrətini çatdırmaq <i>Həyəcanla</i> <i>Kəskin</i> <i>Nifrətlə</i>

M.Ə.Sabirin “Qaz və Durna” təmsilinin ifadəli oxusuna hazırlıq zamanı əsərin məzmununun mənimsənilməsi və təhlili üzrə iş aparılır. Mətni əvvəlcə müəllim oxuyur. Sonra şagirdlərlə əsərin məzmunu üzrə söhbət aparılır. Əsərdə şagirdlərə tanış olmayan sözlərin (əcibə, şahənşah, nəqlin agahı, şəkk, diraz, göftguyi-bihudə, vaqif ol, ol talib, zifən ol zifünunədir, naqis) mənası lüğətin köməyi ilə aydınlaşdırılır.

Müəllimin “Durna Qazı tənbeh etməkdə haqlıdır mı?” sualı şagirdləri təmsildəki konfliktin mahiyyətinə varmağa sövq edir. Məktəblilər emosional şəkildə bildirirlər ki, Durna lovğa Qazın cavabını verməklə düz hərəkət edir. Müəllim söhbəti davam etdirərək şagirdlərə deyir: “Axı Qazın dediklərində həqiqət var. O həm quruda gəzir, həm suda üzür, həm də havada uçur. Şagirdlər təmsildən çıxan əxlaqi-tərbiyəvi nəticəni (ideya) təsdiqləyən fikirlər söyləyir, təşxisin (alleqoriyanın) mahiyyətini başa düşdüklerini nümayiş etdirirlər.

Təmsilin ifadəli oxusu zamanı qarşıya qoyulan ifaçılıq vəzifəsi müəyyənləşdirilir: Dinləyicilərdə insanın seçdiyi peşəyə yarımçıq yiyələnməsinə mənfi münasibət yaratmaq;

Şagirdlər müəllimin tapşırığı ilə təmsili rollar üzrə oxuyurlar. Onların ifası təhlil edilir, oxudakı müsbət və mənfi cəhətlər, rollar üzrə oxunun xüsusiyyətləri aydınlaşdırılır. Qeyd edilir ki, hər ifaçı bir alleqorik surətin nitqini səsləndirir. Bu zaman alleqorik surətin nə demək istədiyi, niyyəti üzə çıxarılır. Odur ki, ifaçı əsərdəki digər obrazların nitqini diqqətlə dinləməli, onun dediklərinin mahiyyətini üzə çıxaran intonasiasına, mimikasına diqqət yetirməlidir.

Müəllimin tapşırığı ilə şagirdlər əsərdəki surətlərin öz nitqi ilə hansı məqsədi güddüyünü aydınlaşdırırlar. Aydın olur ki, Qazın özünü tərifləməkdə məqsədi başqalarından fərqli olduğunu nəzərə çatdırmaq, quşların şahənşahı olduğunu bildirməkdir. Qaz lovğalanaq özünün bütün quşlardan üstün olduğunu söyləyir. O istəyir ki, hamı onun quşların şahənşahı olduğunu etiraf etsin.

Müəllim şagirdlərin diqqətini Qazın nitqinə, özü haqqında dediyi “əcibə”, “şahənşah” sözlərinə yönəldir. Qazın dedikləri ilə razılaşmayan Durna başa düşür ki, Qaz özünü belə öyməkdə haqlı deyil. O, öz cavabı ilə həqiqəti söyləyir, Qazın lovğalıq etdiyini, müştəbehliyini, mənasız danışdığını açıq şəkildə bildirir. Durnanın sözləri Qazı utandırır, öz dediklərindən xəcalət çəkir.

Şagirdlərin nəzərinə çatdırılır ki, əsərin oxusu zamanı lovğa Qazın mənfi obrazının yaradılması əsərdəki əxlaqi-tərbiyəvi fikrin daha aydın şəkildə çatdırılmasına imkan verir.

Sonra şagirdlərə ifadəli oxuya hazırlıqla tapşırıqlar verilir:

1. Müəllifin və alleqorik obrazların sözlərinin səsləndirilməsi

zamanı qarşıya qoyulan məqsədi – ifaçılıq vəzifəsini müəyyən-ləşdirin.

2. Məntiqi vurğulu sözləri, səsinizin aldığı çalarları, fasilələrin yerini aydınlaşdırıb mətnin üzərində şərti işarələr qoyun.

Məntiqi vurğulu sözlər, fasilələr	İfaçılıq vəzifəsi
Bir <u>göl</u> içrə üzürdü / bir yekə qaz, / Özünə <u>fəxr</u> edib / uzatdı boğaz. // Dedi: - / Mən bir <u>əcibə cür</u> bir quşam, // <u>Üç hünər</u> var məndə, <u>I</u> xeyli xoşam. // <u>Üçaram göydə</u> , <u>I</u> həm <u>suda</u> üzərim, / <u>Quru yerdə</u> / boyun çəkib gəzərim. // Bəs mənəm / <u>quşların şahənşahi</u> . //	Diqqəti Qazın lovğalığına, özündən razılığına yönəltmək. <i>Orta temp</i> <i>Nağılvəri</i>
Durna oldu / bu nəqlin agahi. // Dedi: -/ <u>Axmaqlığı</u> nda yoxdur şəkk, / Qamətidir <u>diraz</u> , / əql <u>gödək</u> . // Göydə <u>tərlantək</u> <u>I</u> uçmağın varmı, / Ya <u>maral kimi</u> / qaçmağın varmı?// Bir <u>balıqtək</u> / üzərmisən sudə, / <u>Nədi</u> bu / göftguyi-bihudə? <i>II</i>	Qazın lovğalığına Durnanın haqlı etirazını çatdırmaq. <i>Yüksək tonla</i>
Qaz utandı / <u>o göldə</u> durnadən.// Vaqif ol, / ey oğul, <u>bu mənadən</u> . // Yəni <u>bir elmə</u> / daim ol talib, / Zifən ol / <u>zifününədir</u> qalib. // Kişi <u>bir sənəti</u> / bilər xalis, / <u>Coxuna</u> meyl edən / qalar naqis. m/	Diqqəti Qazın öz səhvini başa düşüb xəcalət çəkməsinə, əxlaqi-tərbiyəvi nəticəyə yönəltmək. <i>Orta temp. Nağılvəri</i>

♦ İ.A.Krıllovun “Kəndli və Qoyun”, H.Ziyanın “Hər kəsin yerişi var” təmsillərinin ifadəli oxu xüsusiyyətlərini cədvəldən, şərti işarələrdən) istifadə etməklə müəyyən-ləşdirin.

Kəndli və Qoyun

Bir kəndli məhkəməyə çəkərək bir Qoyunu,
Cinayət eləməkdə təqsirləndirirdi onu.
Məhkəmənin rəisi-Tülkü qızıışdı yaman
Əmr etdi ki, ədəblə, əsla səs-küy salmadan
Bircə-bircə söyləsin öz dəlilini.
Kəndli dedi: «Filan gün, səhər yoxladım hini,
Gördüm iki toyuğu yeyiblər, qalıb tükü,

Bir də ki, sür-sümüyü...
Təkcə bircə bu Qoyunu qoymuşdum həyətdə mən...»
Qoyun and aman etdi: «Yatmışdım mən sübhəcən,
Qonşular da şahiddir, mən ki, çox pəhrizkaram.
Oğruluq ayrılıqla əslindən yoxdur aram.
Hamı bilir, ot ələf yeməkdir peşəm,
Mən heç ot yeməmişəm!..».

Tülkü bir az düşünüb, verdi belə bir qərar:
«Qoyunun sözlərinə yoxdur əsla etibar.
Mə'lumdur oğruların, ayrılərin adəti,
Daim aydın olur ki, oğruluq olan gecə
Qoyun qalıb həyətdə toyuqlar ilə təkcə.
Hamı bilir dadlıdır, şirindir toyuq əti, -
Qoyun da öz əlindən verməyi bu fürsəti.
Təcrübəmdən bilirəm: buna dözmək çətindir,
Qoyunun toyuqları yeməsi yəqindir!
Buna görə, ədalət yerinə yetsin deyə.
Belə əncam edilsin:
Qoyun edam edilsin!
Əti hakimə çatsın, dərisi də kəndliyə!».

İ.A.Krlov

Hər kəsin yerşi var (*təmsil*)

Bir tısbağa dovşana
Söylədi yana-yana.
- Sən nə yaman qaçırsan?
Lap elə bil uçursan!
Gəl dost olaq bu gündən
Mənə də öyrət bunu.
İnan ki, təriflərəm
Səni, ömrüm uzun.
Dovşan dedi: -Əzizim,
Bu xəyala düşmə sən!
Bu addamla, yerişlə
Məgər qaça bilərsən?!
İnad etdi Tısbağa:
- Yox mən də qaçaçağam,
Öyrətmirsən, öyrətmə.
Lap quş tək uçacağam.-

Deyə o, bir tərəfdən
Üzüaşağı endi.
- Qacma, yavaş! – söyləyib,
Dovşan, xeyli deyindi.
Amma sözə baxmayıb
Tısbağa yumalandı.
Dəyib daşa, kəsəyə
Bir anda parçalandı.
Dovşan vurdu dizinə:
«Sənə demədim yavaş!
Hər kəsin öz yerişi
Var, a Tısbağa qardaş!»

H.Ziya

♦ **Yaradıcı tətbiqetmə.** Şərti işarələrdən istifadə etməklə, ifaçılıq vəzifəsini, intonasiya çalarını müəyyənləşdirməklə “Balıqyeyən quş və Xərçəng” əsərinin ifadəli oxusuna hazırlaşın.

Balıqyeyən quş və Xərçəng (“Kəlilə və Dimnə” əsərindən)

Bir balıq yeyən quş gölün qırağında özünə yuva salmışdı. Hər gün ehtiyacı olduğu qədər balıq tutub yeyir və naz-ne'mət içərisində yaşayırdı. Elə bir gün gəlib çatdı ki, quş gücdən düşdü və artıq ova çıxma bilmədi. Balıqyeyən gölün qırağında qəmli-qəmli oturmuşdu. Xərçəng uzaqdan onu götürüb yaxına gəldi və soruşdu.

- Nə olub, səni qəmli görürəm?

Quş cavab verdi:

- Necə qəmli olmayım ki, hər gün bir-iki balıq tutub yeyər və bununla dolanırdım. Həm mənim güzaranım yaxşı keçər, həm də balıqlar azalmazdı. Bu gün buradan iki ovçu keçirdi. Onlar burada balığın çox olduğunu görüb, bütün balıqları tutmaq üçün tor çəkmək qərarına gəldilər.

Xərçəng gedib əhvalatı balıqlara danışdı, balıqların hamısı balıqyeyənin yanına gəlib xilas olmaq üçün ondan məsləhət istədilər.

Balıqyeyən dedi:

- Ovçulara müqavimət göstərmək fayda verməz. Lakin mən bu yaxınlarda bir göl tanıyıram ki, dumduru suyu var. Əgər ora köçə bilsəniz bolluq içində yaşayacaqsınız.

Balıqlar dedilər:

- Gözəl məsləhətdir, lakin sənin köməyin olmadan biz ora necə köçə bilərik?

Balıqyeyən dedi:

- Mən sizə kömək edəərəm. Ancaq tələsmək lazımdır. Ovçular hər saat gəlib çata bilər və biz fürsəti əldən verə bilərik.

Balıqlar çox yalvarıb-yaxardılar sonra, nəhayət balıqçeyən belə qərara gəldi ki, hər gün bir neçə balıq götürüb aparsın və yaxınlıqdakı təpənin üstündə yesin.

O belə də etdə. Balıqlar daha tez köçmək üçün özlərini qabağa salmağa çalışır, bir-birinə paxıllıq edirdilər.

Bir müddət keçəndən sonra xərçəng də kömək istədi. Balıqçeyən onu dalına alıb həmin təpəyə tərəf üz tutdu. Xərçəng uzaqdan çoxlu balıq sümüyünü görüb işin nə yerdə olduğunu anladı. O, tez özünü balıqçeyənin boynuna atdı onun boğazından yapışdı və elə bərk sıxdı ki, quş huşunu itirib aşağı enməyə başladı. Yerə çatdıqda o saat canı çıxdı.

Xərçəng göldə qalan balıqların yanına gəldi, əhvalatı onlara danışdı. Balıqlar sağ qaldıqları üçün çox sevindilər.

LİRİK ƏSƏRLƏRİN İFADƏLİ OXUSU

Digər janrlar kimi, lirik əsərlər də əsərin ədəbi növ, janr xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla öyrənilir. Lirik əsərlər üçün epik və dramatik növdə olduğu kimi insanın məişətinin, həyat həqiqətlərinin obyektiv reallığa uyğun təsviri deyil, **lirik qəhrəmanın emosional ovqatı, yüksək hiss və həyəcan, və yığcamlıq, tərənnüm, obyektə subyektiv münasibət səciyyəvidir.**

Ə.Cəfər şeirinin xüsusiyyətlərindən danışarkən qeyd edir ki, həqiqi şeir insan qəlbinin canlı aynası, gözəl sənətlərin ən gözəlidir. Şeirdə həm musiqinin ahəngi, ritmi, həm rəsmnin rəngarəng daxili cazibəsi, həm heykəltəraşlığın füsunkar hüsnü vardır.

Şeir ən gözəl, incə fikirləri böyük və həssas qəlbin səsləri ilə canlandırır, fikir ilə hiss arasında almas bir körpü yaradır.

Şeir insan ruhunun dilidir. Şeir gözəl, incə, dərin fikirlərdən hislər, hislərdən fikirlər doğuran sənət əsəridir. Gözəl şeir qəlbə qanın cərəyanını çəkib aparan, o cərəyanı ritmə, ahəngə, musiqiyə çevirən bir sənətdir.

...Şeir deyilən incəsənət əsəri vəznin və qafiyənin, xəyal, fikir, hiss, ideya ifadəçisi olan bədii sözün vəhdətindən ibarətdir.¹

A.Dadaşzadə yazır ki, epik və dramatik əsərlərlə müqayisədə lirikanın imkanları məhdud görünür. Lakin lirikanın, lirik şeirinin daxili potensialı çox zəngindir; kiçik bir şeirinin rəngarəng tutarlı bədii vasitələr, incə çalarlarla dərin məsələlər qaldırmaq, insanı rıqqətə gətirmək imkanı misilsizdir. Lirik şeir bir çox hallarda geniş əhatəyə, həcmə malik roman, hekayə və dramda təsvir olunmuş problemi kəskin emosional bir təsir qüvvəsi ilə insan qəlbinə daha güclü nüfuz etdirir, oxucunu həyəcanlandırır, sanki insanları düşündürən, narahat edən duyğuların cövhərini üzə çıxarır.

Lirikada şairin ən dərin, ən səmimi hissləri ifadə olunur. Şeirinin mərkəzində duran şair şəxsiyyəti lirik poeziyanın məzmununu təşkil edir. Lirik şairin əsərlərində onun fərdi münasibətinin və şəxsi şövqünün möhürü aydın oxunur. Lakin burada hər şeyi şair şəxsiyyəti ilə məhdudlaşdırmaq o qədər də doğru olmaz. Lirikanın bir fərqli

¹ Cəfər Ə.Ərüzün nəzəri əsasları və Azərbaycan əruzı. Bakı: Elm, 1977, s. 13-14, 17.

cəhəti də ondadır ki, insan burada yalnız bir müəllif kimi yox, həm də ən duyan, fəal ünsür sifətində əsərin estetik strukturuna daxil edilir.

Tədqiqatçının qeyd etdiyi kimi, şəxsi müşahidə və həyəcanların son dərəcə fərdi yozulması lirik bədii ifadəliliyin əsas priyomuna çevrilir. Ona görə lirik şairdən xüsusi istedad və həssaslıq, poetik dünyagörüşü dərinliyi və yetkinliyi tələb olunur. Hər hansı bir dövrün ədəbiyyatı, o cümlədən lirikası, bilavasitə, yaxud dolayı vasitələrlə ətraf mühitə, insanlar arasındakı əlaqələr, əbədi etik və əxlaqi problemlərə öz münasibətini bildirmişdir. Hər bir həqiqi sənətkar nədən, kimdən yazırsa yazsın, onun əsərləri istərdistəməz zamanəsinin simasını, insanların arzu və həyəcanlarını əks etdirən bir güzgüyə çevrilir.”¹¹

Lirik əsərlər yüksək idealları, mənəvi-estetik hisləri əks etdirəndiyi üçün şagirdlərə güclü tərbiyəvi təsir göstərir. Odur ki, lirik əsərlərin öyrənilməsi, xüsusən forma xüsusiyyətlərinin təhlili digər ədəbi növlərdən fərqli aparılmalı, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin ideyanın, obrazın səciyyəsinin, emosional ovqatın aydınlaşdırılmasında roluna xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Təcrübə göstərir ki, dərstdə əsər üzrə iş düzgün təşkil edildikdə şagirdlər lirik şeiri həvəslə oxuyur, emosionallıqla qavrayırlar. Lirik əsərin qavranılması prosesində təxəyyül, emosiya, təfəkkür, yaddaşın iştirakı bədii qavramanın inkişafına səbəb olur.

Lakin şagird-oxucu üçün lirik əsərlərin qavranılmasında müəyyən çətinliklər də mövcuddur. Lirik poeziyanın qavranılması üçün şagirdə xüsusi həssaslıq, incəlik, müəllif niyyətini dərinləndirən duymaq qabiliyyəti tələb olunur. Lirik əsərin əsasında duran ovqat, hiss və həyəcanlar şagirdə aydın, tanış olmalıdır. Məsələn, M.P.Vaqifin tərcümeyi-halı ilə sıx bağlı olan “Görmədim” müxəmməsində ifadə olunan hisləri, düşüncələri qavramaq üçün şagirdlərin həyat təcrübəsi çatmır. Bu əsərdəki bədbin ovqat, həyatdan küskünlük əhval-ruhiyyəsi onlara tanış deyildir. Lakin müəllim giriş sözündə sənətkarın tərcümeyi-halından bəzi məqamları danışmaqla (həyatının son dövründə Qarabağın işğalı, şairin həbs olunması, ölüm

¹¹ Dadaşzadə A. XVIII əsr Azərbaycan lirikası. Bakı: Elm, 1980, s.46-47.

təhlükəsi ilə üz-üzə qalması, təqib edilməsi və s.), şeiri ifadəli oxumaqla, oradakı ovqatı, bədbin əhval-ruhiyyəni şagirdlərə aydınlaşdırır, ilkin qavramanı asanlaşdırır bilir.

Lirik əsərlər üzərində iş zamanı məktəblilərin emosional təəsüratı dərinləşdirilir, tanış olmayan sözlərin mənası aydınlaşdırılır. Sözlərin düzgün yazılışı və deyilişi ilə bərabər, məna çalarlarının da öyrənilməsi şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirir, nitqinə canlılıq, təsirlilik gətirir.

Məhəbbəti, gözəlliyi, sevinci və s. yüksək hiss-həyacanla əks etdirən, tərənnüm səciyyəli şeirlərə nisbətən, süjetli lirik şeirlərin qavranılması və ifadəli oxusu daha asandır. Aşıq Ələsgərin “Düşdü” qoşması, S.Rüstəmin “Ana və poçtalyon”, Ə.Cəmilin “Can nənə, bir nağıl de” şeirlərinin süjet xətti ifadəyə təsvir edilənləri dinləyicilərin gözləri önündə canlandırmağa, müəllif niyyətini daha aydın, dolğun çatdırmağa imkan verir.

Lirik əsərlərdə musiqilik güclüdür. Məlumdur ki, lira yunanca simli musiqi alətinin adıdır. Azərbaycanda lirik əsərlər rübab musiqi alətinin adı ilə rübabı şeirlər adlandırılmışdır. Bu da həmin əsərlərin musiqi ilə əlaqəsini, musiqi melodiyası üstündə yaranması və ifa edilməsini göstərir. “Azərbaycan poeziyasının ən fərqləndirici və parlaq xüsusiyyətlərindən biri bütün dövrlər ərzində və hər fərdi yaradıcılıqda onu musiqi və mahnıya yaxınlaşdıran gərgin lirizmin mövcudluğudur.”¹ Lirik şeirin ideya-məzmununa uyğun musiqi parçalarının müşayiəti ilə ifadəli oxusu əsərin dinləyicilərə emosional təsirinin qat-qat artmasına səbəb olur.

Lirik şeirlərin, xüsusən əruz vəznində yazılmış əsərlərin öyrənilməsi zamanı **müəllimin izahlı oxusuna** ehtiyac duyulur. Dərsdə lirik şeirin məzmunu janrından asılı olaraq, misra-misra, beyt-beyt, bənd-bənd şərh edilir. Məsələn, “Çırpınırdı Qara dəniz” şeirindən aşağıdakı misralarda Ə.Cavadın niyyətini, demək istədiyi fikri aydınlaşdırmaq lazım gəlir:

Çırpınırdı Qara dəniz, baxıb türkün bayrağına!
“Ah!..” deyərdim, heç ölməzdim, düşə bilsəm ayağına!

¹ Поэты Азербайджана. М.-Л., 1962, с. 5.

Şagirdlər bu misralarda sənətkarın qardaş Türkiyəyə məhəbbətinin ifadə olunduğunu söyləyirlər. Lakin sonrakı müzakirə nəticəsində şagirdlərə aydın olur ki, şeirin yazılmasının özünəməxsus tarixçəsi vardır. İndi də Türkiyədə çox sevilən, milli marş kimi hər yerdə ifa edilən bu əsərdə bolşeviklərlə birləşib soyqırımını törədən “qarı düşmən”dən - ermənilərdən xalqımızı xilas etmək üçün qeyrətli qardaşlarımızın dar ayaqda pənaha yetişməsindən, nicat yolu açmasından doğan sevinc, qürur, minnətdarlıq hissi öz əksini tapmışdır.

Təhlil şagirdlərin əsəri ilkin qavraması nəzərə alınaraq aparılır. Lirik əsər həcmcə yığcam olduğu üçün təhlil zamanı sənətkarın hər sözü, ifadəsi, əsərin hər misrası, oradakı ovqat, təsvir olunan səhnənin detalları, bədii təsvir və ifadə vasitələri üzrə iş əhəmiyyətlidir.

Lirik əsərin təhlili üçün sualların tərtibi zamanı aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirilir:

1. Əsərin mövzusu, problematikası;
2. Lirik qəhrəmanın səciyyəsi;
3. Əsərdəki emosional ovqat;
4. Əsərin janr, kompozisiya, dil, üslub xüsusiyyətləri, şairin novatorluğu;
5. Lirik əsər üzrə ədəbi-nəzəri anlayışların mənimsənilməsi (janr, vəzn, misra, beyt, bənd, qafiyə, ölçü, misradaxili bölgü və s.);
6. Sənətkarın niyyəti (əsərin ideyası).
7. Əsərin şagirdlərdə doğurduğu təəssürat, düşüncələr;

Lirikada hiss və həyəcanların daşıyıcısı olan lirik qəhrəman obrazının təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lirik qəhrəman bir sıra hallarda şəxsiyyəti, təbiəti baxımından müəllifə yaxın olsa da, onların arasında fərqlər mövcuddur. Daxili aləmin, psixoloji ovqatın, düşüncələrin, hiss və duyğuların dərinədən, canlı ifadə olunduğu lirik əsərin qəhrəmanının heç də həmişə şairin özü olduğunu söyləmək olmaz. Lirik əsərin qəhrəmanında sənətkarın şəxsiyyəti ilə səsleşən cəhətlər olsa da, digər ədəbi növlərdə olduğu kimi burada da müəyyən tipikləşdirmə, şərtlilik, ümumiləşdirmənin olması nəzərdən qaçırılmamalıdır. Məsələn, S.Rüstəmin “Ana və poçtalyon” əsərinin qəhrəmanı şairin özü deyil, cəbhədəki oğlundan həsrətlə məktub gözləyən anadır.

Lirik əsərdə sənətkarlığın mühüm elementləri olan peyzaj detalları, portret təsvirləri, əşya obrazları, məcazlar da əsərdəki ovqatın, qəhrəmanın xarakterinin, yaşantılarının aydınlaşdırılması baxımından əhəmiyyətlidir. Məsələn, M.P.Vaqifin “Pəri” qoşmasında gözəlin bədii portretinin, daxili aləminin təsviri, etnoqrafik detallar, M.Müşfiqin “Yağış”, “Yenə o bağ olaydı” şeirlərindəki təbiət təsvirləri ideyanın açılmasında mühüm rol oynadığına görə dərsdə təhlil obyektinə çevrilməlidir.

Lirik əsərlərin ifadəli oxusu üzrə işlər bədii mətnin vəzn və janr xüsusiyyətləri, mövzusu nəzərə alınmaqla aparılmalıdır. Bu məqsədlə aşağıdakı məqamlar diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır:

1. Əsərin oxuzuna, öyrənilməsinə maraq oyadılması.
2. Şagirdlərdə emosional ovqat yaratmaq üçün müəllimin nümunəvi ifadəli oxusu və ya bədii oxu ustasının ifasının (səs yazısı, video) dinlənilməsi.
3. Əsərin məzmununun mənimsənilməsi üzrə iş (şagirdlərin oxusu).
4. Əsərin ideya-bədii xüsusiyyətlərinin təhlili.
5. Əsərin ifadəli oxusu.

Lirik əsərlərin ifadəli oxusu vəznin və janrın xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla aparılır. İfadəli oxu zamanı səslər, səs uyuşmaları, sözlər, cümlələr vasitəsilə yaranan obrazlılıqla bağlı aşağıdakı cəhətlərə diqqət yetirilməlidir:

1. **Alliterasiya** – sözlərin əvvəlində eyni və ya yaxın səslərin – sait və samitlərin gəlməsi. Məsələn: **C**ar **ç**əkir **ç**arxların **ç**axnaş**ı**q **s**əsi.

2. **Assonans** – sözlərin müxtəlif yerlərində uyğun səslərin melodiya, ritm yaratması. Məsələn: **A**xtardım, **a**radım, sonra da **v**ardım. **Ə**rənlər məskəni vətənim mən**i**m.

3. Leksik səviyyədə obrazlılıq yaratmaq üçün istifadə olunan, digər ədəbi növlərdə olduğu kimi, lirik əsərlərdə də mühüm yer tutan **kinayə, təkrir, mübaligə, epitet, təşbeh, metafora və s. bədii təsvir və ifadə vasitələrinin** müəllif niyyətinə uyğun səsləndirilməsi.

4. Qrammatik səviyyədə obrazlılıq vasitələri olan **inversiya (söz sırasının dəyişməsi), sözlərin, müxtəlif cümlə tiplərinin təkrarı,**

qeyri-normativ cümlələr, ellipsis hecaların, sözlərin buraxılması (ancaq təsəvvür olunan dil vahidi) və s. istifadədə müəllif niyyəti.¹

Lirik əsərlərdə şeir texnikasında mühüm şərtlərdən biri də **qafiyədir**. Mir Cəlal və P.Xəlilov yazır ki, misraların axırlarında bir neçə hecanın ifadə, tələffüz, quruluş və ahəngcə bir-birinə uyğun olmasına əsaslanan qafiyə sadəcə, şəkli, formal cəhət deyildir. Bu, müəyyən mətləbin, sözün vurğu ilə, təkidlə və möhkəm deyilməsinə kömək edir.

A bimürvət, axə səndən ötəri,
Ah çəkməkdən bağrım qana dönübdür.
Qədd əyilib, gül irəngim saralıb,
Xəzan dəymiş gülüstana dönübdür.

Dindirirəm, danışmırsan, gülmürsən,
Xəbər alıb əhvalımı bilmirsən,
Endiribən məclisimə gəlmirsən,
Yoxsa taxtın Süleymana dönübdür?

Bu parçada aşığın giley-güzarı, “gülmürsən”, “əhvalımı bilmirsən,” “məclisimə gəlmirsən” kimi söz və ifadələr yalnız şəkil cəhətdən yox, məntiq, vurğu, sətirlər arasında uyğunluq, vəhdət cəhətdən də şeirə gözəllik və qüvvət verir.

Sözün ahənglə deyilişindən yaranan qafiyələrə şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində, xüsusən atalar sözlərində də rast gəlmək olar:

Hər işini bab elə,
Görən desin ha belə.²

Qafiyənin şifahi nitq, ifadəli oxu ilə bağlılığını Ə.Mirəhmədov da qeyd edir: “Qafiyə - misranın sonunda və ya misra içində səscə bir birinə uyğun , fonetik tərkibcə həmahəng və şeirə xüsusi gözəllik, ahəng, aydın forma verən sözlər. Şeirin məna və ahəngcə təşkilində qafiyə böyük rol oynayır. Çünki o həm səs və intonasiya

¹ Azərbaycan dili. TQDK-nın nəşri. Bakı, 2010, s. 523.

² Mir Cəlal, P.Xəlilov. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: Maarif, 1988, s.103-104.

ilə, həm vəznə, həm leksika və sintaksislə, həm də şeirin bəndləri ilə bağlıdır.

...Səslənmə dərəcəsi və səciyyəsinə görə qafiyə bir neçə cür olur: qüvvətli və zəif, dürüst və təxmini, göz qafiyəsi, qulaq qafiyəsi və s.”¹

İfadəli oxu zamanı **lirik şeirlərin mövzusu** da nəzərə alınmalıdır. Vətən, qəhrəmanlıq, anaya məhəbbət mövzusunda şeirlər doğma yurda məhəbbət, soykökünə bağlılıq duyğusunu qüvvətli hiss-həyəcanla əks etdirdiyi üçün yüksək pafosla, coşqunluqla, təntənəli şəkildə deyilməlidir.

Peyzay lirikası nümunələrində vətənin gözəllikləri, meşələri, çayları, ceyran qaçan, cüyür mələyən düzləri, ilin müxtəlif fəsilələrinin doğurduğu duyğular, təbiətə heyranlıq, vurğunluq hissi tərənnüm olunur. İfaçı bu gözəlliyi səslənən sözlə dinləyicilərin gəzləri önündə canlandırmalı, əsərdəki ovqata uyğun dolğun təsəvvür, hislər, duyğular yaratmalıdır. Bu cəhət ifadəli oxuda səmimiyyət, inandırıcılıqla, emosional boyalarla çatdırılmalıdır.

Məhəbbət mövzusunda şeirlərin ifadəli oxusunda lirik qəhrəmanın fərqli hiss-həyəcanları, səmimi duyğuları - kədəri, sevinci, vüsəl həsrəti, heyranlığı, sevgisinə cavab almamasından doğan məyusluğu, bədbinliyi, əhdinə sədəqəti öz əksini tapdığı üçün yüksək emosionallıq və inandırıcılıqla, təsirli bir tərzdə öz əksini tapmalıdır.

Sənətkarın dünya, həyat, yaşamağın mənası, xoşbəxtlik, insan taleyi haqqında düşüncələrini, mühakimələrini əks etdirən fəlsəfi lirika nümunələrinin ifası zamanı emosionallıqla yanaşı, inandırıcılıq, ciddilik, təmkinlilik aparıcı yer tutmalıdır.

Ə.Cəfər əsərin oxucuda emosional ovqat yaradılmasında qafiyənin səslənən söz vasitəsilə çatdırılmasının əhəmiyyətini qeyd edir: “Vəzn şeirə hərəkət və qanad verir, şeir vəznə qanadlanır. Qafiyə eşitmə duyğusu vasitəsilə dinləyənbə bədii zövq gətirir... Şeir deyilən incəsənət əsəri vəznin və qafiyənin, xəyal, fikir, hiss, ideya ifadəçisi olan bədii sözün vəhdətindən ibarətdir.”²

¹ Mirəhmədov Ə. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı: Maarif, 1978, s. 38.

² Bax : Şəmsizadə N. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı: Proqress, 2012 s. 150-151.

Lirik əsərlərin ifadəli oxusunda **pafosun** - əsərdə öz əksini tapmış başlıca fikrin, qüvvətli hiss və həyəcanların, emosional ovqatın nəzərə alınması vacibdir. Ə.Mirəhmədov pafosu bədii əsərin canını təşkil edən fikir və hissiyyat kimi səciyyələndirir: "Əsərin pafosu yazıçının bütün varlığını bürümüş olan ideya, qüvvətli hissiyyatdır ki, bu da onun yaratdığı əsərin hər bir parçasında öz əksini tapır, bütünlüklə əsərə hopu ¹". Təsadüfi deyil ki, V.Q.Belinski bədii əsərin təhlili zamanı birinci növbədə onun pafosunu, yəni orada ifadə olunan başlıca ideyanı, fikir və duyğunu müəyyənlişdirməyi məsləhət görürdü.

N. Şəmsizadənin fikrincə, qafiyyə və vəzn şeirdə şairin coşqun ehtiraslarını bədii cəhətdən əks etdirməyə xidmət edir. Şeirdə ehtirasın bədii-poetik təzahürünə **pafos** deyilir. Ehtiras hissi, pafos isə mənəvi anlayışdır. Şeirə canlılıq, coşqunluq və bununla da estetik təsir imkanı verən **patetika** (bəlağət!) də məhz pafosdan irəli gəlir.

Məlumdur ki, ədəbiyyatımızda lirik əsərlər heca, əruz vəznində və sərbəst şeir şəklində yazılır. **Heca vəzni** dilimizin təbiətinə, xüsusiyyətlərinə, ahənginə ən uyğun olan vəzn sayılır. Bu vəznə yazılmış əsərlərin hər misrasında hecaların sayının bərabər olması əsas götürülür. Lakin şeir ölçüsünə ancaq qrafik (yazı) cəhətdən deyil, tələffüz nöqtəyi-nəzərindən yanaşmaq lazımdır. Say etibarilə bəzən misranın birində heca əskik ola bilər. Lakin tələffüzdə həmin əskiklik duyulmur. Heca vəznində yazılan şeirdə 1-2 heca fərqi ola bilər.² Azərbaycan ədəbiyyatında iki hecalıdan on altı hecalıyadək şeir nümunələri vardır.

Şeirdə hecaların çoxluğu və ya azlığı misranın təkə həcmi yox, həm də ləngərini(ritmini) müəyyən edir. Təbii ki, məsələn , 7 hecalı şeirlə 16 hecalı şeirin ritmi eyni ola bilməz.³

Əzizim, gül üşüdü.
Şeh düşdü, gül üşüdü.
Güldün, əqlim apardın
Bu beca gülüş idi.

¹ Mirəhmədov Ə. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı: Maarif, 1978, s. 137.

² Mikayılov Ş. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı: Maarif, 2002, s.47.

³ Şəmsizadə N. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı:Proqress, 2012 s. 279-280.

Bu isə 16 hecalı şeir nümunəsidir:

Sevgilimə yetirərsən, tərək elədim bu həyatı,
Ürəyimdə əziz vətən, dodağımda onun adı.

Heca vəznli lirik əsərlərin ifadəli oxusunda nəzərə alınmalı məsələlərdən biri də **misradaxili bölgü (təqti)** ilə bağlıdır. Bölgü şeirdə ahəng yaradan, onu tarazlaşdıran, qüvvətləndirən əsas şərtlərdən biri sayılır. Bölgü nitqdə, ifadəli oxudakı fəsilələrlə bağlıdır. Fasilə nitqi nizamlayır, nəzərdə tutulan fikri, mənanı çatdırmağa imkan verir. Lazımi məqamda fasilə edilməməsi mənanın, fikrin təhrif olunması ilə nəticələnir.

Misradakı bölümlər **fasilə** ilə bağlıdır. Şeirin ilk misrasında neçə hecadan sonra fasilə varsa, digər misralarda da həmin sayda hecadan sonra fasilə edilir. Heca vəznli şeirlərdə misradaxili bölgü bütöv söz prinsipi ilə aparılır. Misradaxili bölgüyə əsaslanan fasilə sözün daxilində - hecalara parçalanması ilə yox, sözlərarası – söz bitəndən sonra edilir.

Əsərdəki misradaxili bölgüdən asılı olaraq, 7 hecalı şeirdə əsas bölgü iki yerdə (5-2 və ya 4-3 şəklində bölgü), 11 hecalı şeirdə əsas bölgü iki və ya üç yerdə (6-5, 4-4-3 və s. şəklində bölgü), 16 hecalı şeirdə əsas bölgü 4 yerdə (4-4-4-4) olur. Şeirdə misradaxili bölgü ifadəli oxuda öz əksini müvafiq məqamlarda edilən fasilələrdə tapır.

Məktəb təcrübəsində Ə.Cavadın “Azərbaycan! Azərbaycan!” şeirinin ifadəli oxusuna hazırlıq zamanı əsərin məzmununun mənimsənilməsinə və təhlilinə xüsusi diqqət yetirilir¹.

Məzmun üzrə iş zamanı aşağıdakı suallardan istifadə olunur:

1. Şeirdə doğma təbiətin mənzərələri necə təsvir olunmuşdur? Cavabınızda şeirdən seçdiyiniz nümunələrdən istifadə edin.
2. Şeirdə ölkəmizin təbii sərvətləri barədə hansı fikirlər əksini tapmışdır?
3. Şeirdə bədii təsvir vasitələri işlənilmişdirmi?

Əsərin təhlili məqsədilə düşündürücü suallar üzrə müsahibə aparılır:

1. Şeirin, demək olar, bütünbəndlərində azərbaycan təbiətinin gözəllikləri xatırladılır. Bunun səbəbini necə izah edərsiniz?

¹ Bax: Həsənlı B., Hüseynoğlu S., Səfərova Ə., Quliyev Ə. Ədəbiyyat. V sinif. Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: Bakınəşr, 115-116.

2. Ölkəmizin zəngin təbii sərvəti, nemətləri şəirdə bircə-bircə sadalanır. Şair bunu nə məqsədlə edir, onun niyyəti nədir?

3. “Qorxum yoxdur, düşmanın var” misrasına diqqət yetirin. Şairi haqlı saymaq olarmı?

4. Əsər hansı mövzuda yazılıb?

5. Əsərdəki başlıca fikir-ideya nədir?

Şagirdlərin diqqətinə çatdırılır ki, əsərin məzmunu bəzən **uca**, yaxud **aşağı** səsle, **surətlə** və ya **aramla** oxumağı tələb edir. Oxuda **fasilələr** edilir, mənanın azılmasında əhəmiyyətli olan sozlər **səslə** (fərqli tələffüz edilməklə) diqqətlə zətdirilir. Bütün bunlar əsərdəki fikrin və ovqatın dinləyicilərə zətdirilməsində mühüm rol oynayır.

İfadəli oxuya hazırlaşarkən **mətnin üzərində şərti işarələrin qoyulması** ifadənin işini xeyli asanlaşdırır.

♦ **Şeirin bir neçə bəndinin ifadəli oxusuna hazırlaşın. İfanızı bədii oxu ustasının ifası ilə müqayisə edin.**

Durna gözlü | bulaqların, | *Orta sürət*

Cənnət kimi | yaylaqların, | *Hərərətlə*

Geniş-geniş | oymaqların, | *Fərəhlə*

Azərbaycan! | Azərbaycan! | *Təntənəli*

Şeirin birinci bəndi ekranda (yaxud lövhədə yazılmaqla) nümayiş etdirilir. Hər misranın oxusunda səsin sürəti, ucalığı, fasilələrin yeri, tələffüzçə fərqləndirilməli olan (məntiqi vurğulu) sozlər müəyyənləşdirilir. Səsin aldığı çalarlar dərslidəki nümunədə göstərildiyi kimi, səhifənin (bəndin) kənarında (şeyrin şagird dəftərinə yazılmış olur) qeyd olunur. Şərti işarələrin **öyrənilməsinə** və **təbiiqinə** xüsusi diqqət yetirilir. Hər bəndlə əlaqədar bu qaydada aparılan iş sonunda bir neçə şagirdin oxusu dinlənilir. Şeyrin ilk beş bəndinin (bu, şərtidir, çox və ya az ola bilər) üzərində aparılan iş tamamlandıqdan sonra bir, yaxud iki şagirdin ifası dinlənilir, ifalara münasibət bildirilir.

Sonrakı mərhələlərdə sinifdə üzərində iş aparılmış bəndlər bədii oxu ustasının ifasında dinlənilir. İfa müzakirə edilir. Həmin bəndlər ikinci bədii oxu ustasının ifasında da dinlənilir və ifalar müqayisə edilir. Şagirdlərin oxusu bəyənilmiş oxu ustasının ifası ilə müqayisə edilir. Bu mərhələ şeyrə dönə-dönə müraciət edilməsinə səbəb olur. Əsərin ən xırda incəliklərinə qədər qavranılmasına, şagirdlərin bədii-estetik tərbiyələrinə, tənqidi və yaradıcı təfəkkürlərinin inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərir.

Əruz vəznli şeyirlərdə saitlərin kəmiyyəti deyil, keyfiyyəti-uzun, qısalığı əsas götürülür. Heca vəznindən fərqli olaraq, əruz vəznli şeyirlərdə misradaxili bölgü (fasilə) sozlərin hissələrə ayrılması, müəyyən hissələrdən sonra fasilə edilməsinə əsaslanır. Nəzərə almaq lazımdır ki, əruzun bəhləri, nəzmdəki ölçü vahidləri ərəb dilinə, söz, ifadə və tərkiblərinə, onların ahəng, musiqisinə əsaslandırılmış üçün Azərbaycan sozlərinin bəzən deyilişi vəznin tələblərinə

uyğun olaraq təhrifə məruz qalır (ya süni surətdə uzadılır, ya qısaldılır:

Səmadan bir mələk heyətlə der insanlar, insanlar,
Nədir bu ruyi- ərzi qaplayan al qanlar, insanlar?

Bu beytin birinci misrasında “dəyər” sözü vəznin tələb və ahənginə görə “der” şəklində işlənmişdir.

Yaxud başqa bir misrada sözün vəzn tələbinə tabe edilərək uzadıldığını görürük:

Dünyaya qədəm qoyduğumu oldu cinayət?
Bundan ötrü tiftə verirləmiş əziyyət?

M.Hadi

Bu vəzndə misralardakı qəliblərin sayı və tənasübündən başqa şeirin ahəngi, səsləri, vurğuların musiqisi, yaratdığı cazibə qulağa xoş gəlir.¹ Şairlərimizin ərüz vəznində yazdığı əsərlərdə ana dilimizin zəngin, əlvan, incə xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır.

Əruz vəznli şeirlərdə - rübai, qəzəl, qəsidə, müxəmməs, qitə və s. əsərin yazıldığı bəhr ifadəli oxunun ritmini, ahəngini müəyyən-ləşdirir:

1. Həzəc bəhri. Həzəc sözünün mənası xoş avaz, ürəyə yatan səs olduğu üçün bu vəzndə əsərlərin ifadəli oxusunda səsə gözəl-liyi, xoş avaz, ürəyəyatımlılıq, axıcılıq, rəvanlıq əks olunmalıdır. M.Füzulinin “Məni candan usandırdı”, M.Ə.Sabirin “Əkinçi” şeirləri bu bəhrdə yazılmışdır.

məfAİlün	məfAİlün	məfAİlün	məfAİlün
Məni can-da Fələklər yan	n usandırdı, dı ahimdən,	cəfadən ya muradım şə	r usanmazmı? mi yanmazmı?

2. Rəməl bəhri. Rəməl sözünün mənası dəvənin ləngərli, ağır-ağır yerışı, ritm və ahəngindən götürülmüşdür. Bu vəzn xas olan dalğalılıq, əzəmət, vüqar ifadəli oxuda da öz əksini tapmalıdır. M.P.Vaqifin “Görmədim”, “Bax” əsərləri rəməl bəhrində yazılıb.

¹Mir Cəlal, P.Xəlilov.Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı : Maarif, 1988, s. 111.

fA il Atün	fA il Atün	fA il Atün	fA ilün
Ey soran ha	lın mənım, mən	mən bir didi səd	parəyəm.
Eşqi səhra	sında sərgər	dan gəzən a	varəyəm

M.V.Vidadi

3. **Xəfif bəhrinin** adı yüngül, zərif, incə, mülayim mənalarını bildirir. Bu ölçü üçün oynaqlıq, yüngüllük səciyyəvidir. X.Natəvanın “Qərənfil”, S.Ə.Şirvaninin “Qaz və Durna”, “Qafqaz müsəlmanlarına xitab” əsərləri xəfif bəhrində yazılmışdır.

Fə il Atün	məfA İlün	fə ilün
Səni kimdir	sevən bica,	qərənfil,
Sənə mən a	şiqi şeyda,	qərənfil.

X.Natəvan

4. **Səri bəhri.** Səri sürətli, te-tez, cəld deməkdir. Bu bəhr üçün səciyyəvi olan cəhətlər ifadəli oxunun ahəngində də özünü göstərir. Həmin bəhrdə şeirin yüngül oxunması onu heca vəzninə yaxınlaşdırır. M.Ə.Sabirin “Ağacların bəhsi” şeiri səri bəhrində yazılmışdır.

müftə ilün	müftə ilün	fA ilün
Ta gəlirik	biz də bir az	anlayaq,
Məhzəri üz	fanda burur	tək səbir.

5. **Münsərih bəhrinin** adı axıcı, cəld, çevik, azad, sərbəst mənalarını verir. Bu bəhrdə yazılan şeirlər axıcı, oynaq olur, asan oxunur. M.Ə.Sabirin “Oxutmuram, əl çəkin!” şeiri münsərih bəhrində yazılmışdır.¹

müftə ilün	fA ilün	müftə ilün	fA ilün
Yatma dəxi	gözlərin	aç, a Baba	yi –Əmir.

C.Cabbarlı

Lirik əsərlərin ifadəli oxusu və əzbərdən söylənilməsi də xüsusi diqqət tələb edir. Oxu zamanı lirik əsərin musiqilik, dərin lirizm kimi xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Lirik əsərləri dərstdə istər müəllim, istərsə də şagirdlər oxuyur, eləcə də bədii oxu ustalarının, əsərin

¹ Mikayılov Ş. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı: Maarif, 1981, s.72-73.

müəllifinin ifası (səs yazısı, video yazı) dinlənilir.

Bəzi müəllimlər əsərin həcminə, dil-üslub baxımından şagird üçün doğurduğu çətinliklərə baxmadan 10-15 bəndlik şeiri əzbərləməyi tələb edir, növbəti dərsi yalnız yaddaş yarışına çevirirlər. Unudulmamalıdır ki, əsərin əzbər öyrənilməsi nə qədər əhəmiyyətli olsa da, məqsəd deyil, vasitədir. Dərsdə əsas diqqət əsərin doğurduğu emosional övqatın üzə çıxarılmasına və dərinləşdirilməsinə, mətnin ideya – məzmunu üzrə işə, müəllif niyyətinin aydınlaşdırılmasına, məktəblilərin oxuduqlarını təhlil etmək, qiymətləndirmək, ifadəli oxu bacarığının inkişafına yönəldilməlidir.

R.Eyvazlı ənənəvi klassik üslubda yazılmış poetik əsərlərin tədrisində ifadəli oxu ilə bağlı çətinlikləri qeyd edərək yazır ki, yalnız gözəl oxu, ifadəli qiraət şeir haqqında düzgün təsəvvür yarada bilər. Düzgün oxuya bilmək üçün də əsərin məzmunu ilə yanaşı, onun biçim, forma özəlliklərini, ahəngini, ritmini də bilməyin önəmi, əhəmiyyəti böyükdür. Bu günün şagirdi nəinki Füzulinin “Vəfa hər kimsədən kim...” başlanğıclı qəzəlini, hətta S.Vurğunun “Nizami” şeirini belə ifadəli oxuya bilmir. Səbəb odur ki, hər iki poetik əsər əruz vəznindədir. Birinci şeir həzəc bəhrinin birinci növündə məfAilün təfiləsinin dörd dəfə təkrarı ölçüsündə, ikinci şeir isə yenə həzəc bəhrinin səkkizinci növündə, məfUlü məfAİlü məfAİlü fəUlün qəlibindədir.

VəfA hƏr kim/-sədƏn kİm, is/-tədlm, Ondan/ cəfA gÖrdüm,
Kimİ kİm, bi/vəfA dÜnya/-da gÖrdÜm, bi/-vəfA gÖrdüm.
(M.Füzuli)

YoğrUldu/ bütÜn vArlı/-ğın Ümmidlə/ hünƏrdən,
ŞimşƏk ki/-mi kEçdikcə / qarAnlıq ge/-cəlƏrdən.
(S.Vurğun)

Deməli, klassik şeirimizin sirlərini, onun gözəlliklərini, musiqisini yaxşı duymaq üçün o şeirin bədii ahəngini ifadə edən vəznləri bilmək gərəkdir. Vəzni bilməsək, şeiri düzgün oxuya bilmərik.¹

¹ Eyvazlı R.S. Klassik ədəbiyyatın tədrisində qarşıya çıxan çətinliklər və onların aradan qaldırılması yolları. Bakı: Müəllim, 2011. S.9-10)

Lirik əsərlərin ifadəli oxusu zamanı qarşıya çıxan çətinliklərdən bir qismi də intonasiya boyalarının əlvanlığı, məntiqi vurğulu sözlərin çoxluğu, oxu tempinin dəyişmələri ilə bağlıdır. Bu da klassik poeziya nümunələrinin şərhli oxusuna, ilkin təhlilinə xüsusi diqqət yetirməyi tələb edir. Belə ki, şagirdlər müasir poeziya nümunələrindən fərqli olaraq, klassik əsərlərin ideya-məzmun, sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin qavranılmasında daha çox çətinliklərlə qarşılaşırlar. Bu da, təbiidir ki, klassik şeir nümunələrinin ifadəli oxusuna mənfi təsir göstərir.

Bu cəhət nəzərə alınaraq, təlim prosesində ifadəli oxu üçün seçilmiş klassik söz sənəti nümunələrinin təhlili, müzakirəsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında Seyid Həmzə Nigarinin əruz və heca vəznlərində, klassik və xalq şeiri janrlarında əsərlər yazan, gələcək nəsillərə zəngin bədii irs qoyan lirik şair, mütəfəkkir sənətkar kimi özünəməxsus yeri vardır. O, dövrünün gorkəmli din xadimləri və alimlərindən mükəmməl təhsil almış, dini elmləri dərinlən öyrənmişdir. Nigarinin ədəbi irsinə Azərbaycan və fars dillərində iki divanı - dini-təsəvvüf şeirlərindən ibarət "Nigarnamə", insanın daxili aləmi, mənəviyyatı ilə bağlı düşüncələrini əks etdirən "Mənaqib" daxildir. Bu əsərlərdə mütəfəkkir filosof ilahi eşqi, ilahi həqiqətləri böyük səmimiyyət və sənətkarlıqla tərənnüm etmişdir.

Tədqiqatlar göstərir ki, Seyid Mİrhəmzə Nigarinin istər təriqət başçılığına və istərsə də söz sənətinin zirvəsinə gedən yolu asan, hamar olmamışdır. Bu böyük şəxsiyyət hələ uşaqlıq, yeniyetməlik illərindən qarşısına qoyduğu məqsədlərə çatmaq, dini elmləri öyrənmək üçün əzmkarlıq göstərmiş, bütün çətinliklərə mətinliklə sinə gərmişdir. Eyni zamanda Nigari klassik Şərq şeirini dərinlən öyrənmiş, xüsusən Azərbaycan təsəvvüf ədəbiyyatının bilicisi və yeni mərhələdə - XIX əsrdə davam və inkişaf etdirən qüdrətli nümayəndəsi olmuşdur.

Klassik və xalq şeiri janrlarında, əruz və heca vəznlərində əsərlər yazmış Seyid Həmzə Nigarinin XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus yeri vardır. Nigarinin poetik təfəkkürünün məhsulu olan şeirlərinin əsasında təsəvvüf və irfan düşüncəsi durur. Onun təsəvvüf şeirlərində eşq mövzusu başlıca yer tutur. Şairin bədii əsərlərində Allaha, Hz. Peyğəmbərə sevgi, eşq yolunda sədaqət və dəyanət motivləri yüksək sənətkarlıqla əks olunub. O, ilahi eşq mövzusunı böyük bir səmimiyyət və sənətkarlıqla işləmiş, insanları ilahi həqiqətlərə, mənəvi saflığa səsləmişdir.

Nigarinin yaradıcılığı oxucularda böyük maraq oyatmış, həvəslə, şövqlə əzbərlənən, cəzm adı verilən zikr məclislərində muğamın müşayiəti ilə, mistik bir həyəcanla, ifadəli şəkildə söylənməmiş, daxili zənginlik, dini-mənəvi dəyərlər, humanizm, mənəvi saflıq, bədii zövq aşılamışdır. O, Amasiya, Şərqi Anadoluda,

Azərbaycanda – Borçalı, Qazax və Qarabağda keçirilən məclislərdə əzbərdən, emosional ovqatla söylədiyi şeirlərdə dinləyiciləri mənəvi saflaşmaya, daxili təmizlənməyə səsləmişdir.

Nigari əfsanivələşmiş şəxsiyyətdir. Nigarinin şəxsiyyəti və yaradıcılığı bütövlük təşkil edən, “elmü, kəmalı ilə mərufu məşhur olan bir şairdir.” F.Köçərli onun şəxsiyyətinin böyüklüyünü, insanlara göstərdiyi heyratəmiz təsiri dəyərləndirərək yazırdı: “...Mərhum şeyx uca boylu, xoşsima və xoşətvar, mülayim bir şəxs imiş. Nə qədər ki, təbii və adəti halında şikəstəxatir, həlim və üftadə nəzərə gəlirmişsə də, bir o qədər də ibadət vaxtında və sələtə durduğu əsnada təbii halətdən dəyişirilib başqa bir halətə düşmüş. Bu halətdə olduqda onun simasında nüraniyyət ləmə edərmiş və müqəddəs bir heyətdə əmələ gəlirmiş. Belə ki, kənardan onun bu haləti əcibəsinə mütəvəccəh olanları heyrat və əndişəyə salarmış.”¹

Şairin əsərlərinin öyrənilməsi zamanı lirik qəhrəmanın hiss və həyəcanları, düşüncələrinin təhlili əsərin sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılması ilə vəhdətdə aparılmalıdır. Bu baxımdan müəllimin izahlı oxusuna böyük ehtiyac duyulur.

Nigarinin əsərləri ana dilimizin zənginliklərini, şeir-sənət dili kimi misilsiz imkanlarını, qüdrətini əks etdirən bədii incilərdir. Özünəməxsus, fərdi, bənzərsiz bədii üslubu olan şair dərin fəlsəfi fikirləri, incə və mürəkkəb mətləbləri ifadə etmək üçün ən dilimizin bədii söz xəzinəsindən bəhrələnmiş, kamil sənət nümunələri yaratmışdır. Şairin dil və üslubunda fikrin bədii ifadəsi üçün vəzn, qafiyyə, rədif, güclü bənzətmələr, mübaliğələr, təkrirlər, bədii təzad, bədii sual kimi rəngarəng məcazlar, bədii ifadə vasitələri sistemindən məharətlə istifadə diqqəti cəlb edir. Bütün bunlar əsərin ilkin təhlilini dərinləşdirən izahlı oxu zamanı şərh edilməli, oxu zamanı diqqət yetiriləsi məqamlara (məzmunun ilkin qavranılmasıdakı çətinliklər, tələffüz, vəzn, bəhr, dil, üslub, ilahi və həqiqi eşqin bədii ifadəsi, mətnaltı mənalar, temp, ifaçılıq vəzifələrinin müəyyinləşdirilməsi və s.) aydınlıq gətirilməlidir.

Nigari uca yarananın - Allahın adının, eşqinin daim fikrində, könlündə olduğunu ifadə etmək üçün iki beytdə işlənmiş “Əlhəmdülillah,” “fikrimdir,” “Allah,” “Könlümdə,” “dildari-dilxah” təkrirlərindən, inversiyadan sənətkarlıqla istifadə ilə fikrin bədii təsr gücünü qat-qat artırmağa müvəffəq olmuşdur:

Əlhəmdülillah, fikrimdir Allah,
Fikrimdə Allah, əlhəmdülillah.
Könlümdə, vallah, dildari-dilxah,
Dildari-dilxah könlümdə vallah.

Təkrirlərdən istifadə lirik qəhrəmanın dini düşüncələrini, Allaha məhəbbətini, sədaqətini, mənəvi saflaşma yolu ilə ona qovuşmaq niyyətini daha qabarıq ifadə etməyə imkan vermişdir.

Məhəmməd peyğəmbərə xitabən yazdığı şeirdə şair bədii xitabların və bədii

¹ F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cild. II cild. Bakı: Elm, 1981, s.142.

sualın klassik nümunəsini yaratmışdır. Şair Məhəmməd peyğəmbəri bütün ənbiləyələrin, peyğəmbərlərin şahı, ondan kamil, sahibcamal, fəteh şəxsiyyət tanımadığını bildirir:

Ey həbib-kibriya, ey şah-cümlə ənbilə,
Kimdi səndən özgə bir sərdar, bir sahibliva?
Kimdi səndən qeyri kamil, kimdi bir sahibcamal?
Kimdi səndən özgə fəteh, kimdi bir müşkülğüşa?
Səndən özgə bəldəyi-icadi bir fətehmi var?
Səndən özgə bir səbəb ələmdə yoxdur intihə!

“Kimdi”, “Səndən özgə” bədii təkrirləri, bədii sualların ritm, ahəngdarlığı şeirin bədii tərəvətini artırmış peyğəmbərə olan məhəbbət və ehtiramı poetik ustalılıqla ifadə etməyə imkan vermişdir.

Vaxtilə böyük Nizami eşqi uca göylərin məhrabı, bütün cahanda diriliyin, həyatın mövcudluğunun əsas səbəbi adlandıraraq yazırdı:

Eşqdır məhrabı uca göylərin,
Eşqsiz, ey dünya, nədir dəyərin?
Eşqsiz olsaydı xilqətin canı,
Dirilik sarmazdı bütün cahanı.

İ.Nəsimi yazırdı ki, o, bu dünyaya gələndən gəndən ilahi eşqin feyzindən məst olmuşdur:

Bəzmi-əzəldə içmişəm vəhdət meyinin cürəsin,
Şöl cürədən kim ta əbəd sərməsti-məxmur olmuşam.

Məhəbbət şairi M.Füzuli eşqi həqiqi gözəlliklə üzvi vəhdətdə götürürdü:

Eşq olmasaydı, olmaz idi hüsn müştəhir,
Hüsn olmasaydı, eşq itirmişdi şöhrətin.

Əlbəttə, bu misralarda məstlik sufiyanə istilah kimi başa düşülməlidir. Məlumdur ki, klassik şeirdə, sufi ədəbiyyatında bədə, saqi, meyxana obrazları məcazi mənə kəsib etmişdir. Bu sufi istilahlarından meyxanə Allahə ibadət edilən yer, şərab Allahə qovuşmaq vasitəsi kimi təqdim olunurdu.

Seyid Nigari öz oxucusuna eşqin sadə məsələ olmadığını anlamağa, ilahi həqiqəti dərk etmək üçün ağır və əlmlə yanaşı, eşqin də zəruri olduğunu, eşqin bütün yaradılışın, mövcudatın səbəbi olduğunu dərk etməyə səsləyir:

Eşqdəndir cümlə əşya ünnəmə,
Eşqdəndir əslü-fəri-külləmə.
Eşqdəndir nuri-xurşidi nuri-məh
Eşqdəndir cümlə pərtöv vəz ziya.
Eşqdəndir dövri-teyr vəs səmək.

Eşqdəndir seyrü kövkəb vəs səmə.
Eşqdəndir, ey Nigari, hər nə var.
Eşqdəndir cümlə əşya, intiha.

Şair təəvvüfdə, irfani düşüncədə eşqi-həqiqinin (ilahi eşqin), “vücudi-küll” eşqinin nədən ibarət olması barədə düşüncələrini ifadə etmək üçün bənzətmə, təzad kimi məcazlardan istifadə etmişdir:

Anlagil eşq nədir, dinlə, nə mənədir bu!
Badeyi-lütfi-xuda, bəxşişi-mövlədir bu!
İçəlim şamü səhər içrə və lakin bicam,
Camə hacətmi olur, badeyi-mənədir bu!
Hərfsiz aşiqi-şeydalərə təlim eylər,
Dərsi-əsrarı nə xoş, dərsi-dilaradır bu!

İnsanın və maddi aləmin yaranması barədə Quran ayələrinin bədii təfsirini verən şairə görə, eşq lütfi-xudadır, Allah taala insanı və dünyanı sevərək, lütf edərək yaratmışdır. Eşq elə bir “badeyi-məna”dır ki, onu içmək, dərk etmək üçün cama ehtiyac yoxdur. Eşq aşiqi -şeydalara yazısız, kitabsız dərs keçər, çünki bu, Allaha eşq, sevgi dərşidir.

“Quran”ın “Fətir” surəsində deyilir: Sizi yer üzünün varisləri edən (bir-birinin yerinə gətirən) Odur. (Ayə 39) Allah özünün bu dünyada varisi olan, yer üzünün əsrəfi insanı gözəl yaratmışdır. Bu fani dünyaya gəlmiş insan kamilləşməli, Allah sevgisi ilə yanaşmalı, Haqqa can atmalıdır. Təəvvüf fəlsəfəsinə görə, eşq yolu asan, hamar deyildir, Allaha olan sevgini, sədaqəti sübut etmək, ona qovuşmaq üçün insan kamilləşməli, bu yolda bəlalara, cəfalara, əzab-əziyyətlərə dözməlidir. Şair həqiqi aşiqin “zövqü səfani cövrü cəfada” görməsinin zəruriliyi fikrini bədii dillə, bənzətmə və bədii təzadlardan istifadə ilə ifadə etmişdir:

Tirlər qövsi-qəzadan kim, yağar yağmur tək,
Hər biri mehrü vəfa, şəhdü şəfalərdir mənə.
Dəmbədəm zövqü səfa, cövrü cəfalərdən gəlir,
Nazü istignayi-dilbər dilrübəldir mənə.
Talibi-didarəm əmma həmdəməmdir iştiyaq,
Ahu fəryadım dəmadəm rəhnümalərdir mənə.

Digər şeirində şair gözəlinə, dilbərinə müraciət edərək öz eşqi yolunda səhralara üz tutan, özünü “qəribi-aləm” sayan Məcnuna bənzədir, ləbi-ləl təmənnasıyla çəkdiyi cəfaları bədii xitab, bənzətmə, mübaligələr, daxili qafiyə vasitəsilə əks etdirir.

Nəzər qıl, ey qəzalım, aşiqin gör kim, nə məftundur,
Tutubdur kuhü səhranı, gəzər avarə, Məcnundur.
Dəmadəm ah edər canım, tökər qan çəşmi-giryanım,
Ləbi-ləlin təmənnasılə çünki bağı pürxundur.

Təsəvvüfdə insanın tərkî-dünyalığı deyil, kamilliyi, mənəvi saflığı, nəfsini cilovlaması, daxili zənginliyi mühüm yer tutur. Bu baxımdan insanın Allaha məhəbbəti, Haqq yoluna sədaqəti onun daxili təkamülü, kamilləşməsi, şərdən, nəfsin doğurduğu cılız hislərdən, ədalətsizlikdən, dünya malına hərislikdən, rəyasət, şan-şöhrət düşkünlüyündən uzaqlaşmasına yol açır.

Nigarinin şeirlərində ilahi və dünyəvi məhəbbətin bədii əksi xüsusi bir tədqiqat mövzudur. Adətən tədqiqatçılar Nigarinin təsəvvüf şeirlərinə, poeziyasının ilahi eşqlə bağlı istiqamətinə xüsusi diqqət yetirirlər. F.Köçərli diqqəti bu cəhətə yönəldərək yazırdı ki, Hacı Mirhəməzə əfəndinin yazdığı əsəri mütənəvvənin cümləsi eşqi-həqiqiyə, məhəbbəti-ilahiyyə, hüsni-təbiiyyə, mədhi-mövlaya, mərifəti-xudaya, eşq yolunda sədaqət və dəyanətə və sair övsafi – həmidələrin mədhinə şamil kəlamlardır. (3, s.143.)

Ancaq mütəfəkkir şairin dünyəvi eşqi, insan gözəlliyini, yaşayib-yaratmaq, sevmək-sevilmək istəyini vəsf edən əsərləri də vardır. “Quran ayələrinə isnad edən təsəvvüf təsfiçilərinə görə, Allah taala “özünü aşkara çıxarmaq və tanımaq üçün” xəlf etdiyi insanı və insana xətir yaratdığı maddi varlığı sevrək və sevgi üçün xəlf etmişdir. Deməli, sevgi və eşq xilqətin mahiyyət və fitrətidir.”¹

Bu baxımdan Nigarinin “Eylərdi yar” qəzəlində dünyəvi məhəbbətdən söz açıldığını söyləmək olar. Şair bu şeirdə “al” sözünün fərqli mənalarda işlətməsi klassik ənənədən gəlir. Lakin şair Qazi Bürhanəddin M.Füzuli poeziyasında yaradılmış obrazları təkrar etməmiş, ənənəvi obrazı yeni mənə çalarları ilə zənginləşdirmişdir. Qazi Bürhanəddin “Eylədi” rədifli qəzəlində al sözünün mənə çalarlarından məharətlə istifadə edərək bitkin poetik obraz yaratmışdır:

Yar bizim ilə yenə görki, nə al eylədi,
Ta ki, yaşum qan ola, yanağın al eylədi.

Əsərdə şair “al” sözünü sənətkarlıqla iki mənada işlədir. Beytin birinci misrasında bu söz hiylə, aldatmaq, ikinci misrasında qırmızı rəng mənasında işlənilmiş, cinas qafiyə yaradılmışdır. Gözəlin yanaqlarının al rəngdə olması təbiiidir. Lirik qəhrəmanın fikrincə isə, dilbərin öz yanaqlarını al eləməsində də aşiqə ünvanlanmış bir hiylə vardır. Dilbər bilir ki, aşiq onu görəndə sövq-təbii nəzərlərini ondan çəkməyəcək, həsrətlə baxıb qeyri-iradi göz yaşı axıdacaqdır. Bu işvəkar gözəl yanağını qəsdən al rəngdə eləmişdir ki, nəzərlərini ondan üzə bilməyən aşıqın göz yaşlarında əks olunub onu qan rənginə boyasın.

Bu poetik obraz M.Füzulinin məşhur “Məni candan usandırdı...” qəzəlində yeni naxış və xallarla zənginləşmiş, şair bədii sual vasitəsilə aşıqın düşdüüyü vəziyyəti, səhnəni tamamlayan daha güclü akkord vurmuşdur. M.Füzulinin dərdli aşıqi sanki sevgilisinin bu sözləri eşidib inciyyə biləcəyini duyaraq, yeni bir küskünlük üçün onun əlinə bəhanə vermək istəmir, öz halının, vəziyyətinin, qanlı göz yaşı axıtmasının səbəbini təbiətlə bağlayır, “gül, bahar fəslində çay sularının bulanıq olması” ilə əlaqələndirir:

¹ Babayev Y. Sufizm. Hürufizm. Bakı: Nurlan, 2007, səh. 40.

Güli-rüxsarına qarşı gözündən qanlı axar su,
Həbibim, fəslı-güldür bu, axar sular bulanmazmı?

Nıgari öz sələflərinin yolunu davam etdirərək, “al eylədi” sözlərini cınas yaratmaqla yeni mənə çalarında işlətməyə müvəffəq olmuşdur. Lirik qəhrəman keçmişdəki bəxtəvər çağları, yarının “ərzi-cəmal” etdiyi xoş günləri xatırlayır. Sevgilisi qəsdən yanaqlarını al etməklə hiylə işlədir, aşıqi heyran etməklə öz gözəlliyinin cazibəsindən çıxmağa qoymur.

Ey xoş ol günlər çıxıb ərzi-cəmal eylərdi yar,
Tərlədid ruxsarı al eylərdi, al eylərdi yar.

Şair “al eylərdi” sözlərini həm də təkrir kimi işlətməklə fikrin bədii təsir gücünü qat-qat artırmışdır.

Şairin məcazi, dünyəvi məhəbbətə həsr etdiyi “Neyləyim, ey yaran, bir lələ üzər” qoşmasında xalq şeirinin təsiri açıq-aşkar dünyəvi həyatdan, gözəllikdən bəhs etmişdir. Təsəvvüf şeirlərindən fərqli olaraq, şair bu əsərdə məhəbbətə gerçək, həyatı məzmun vermiş, real həyatdan, gözəllikdən bəhs etmişdir. Əsərdə diqqəti cəlb edən mühüm cəhət aşıqın öz sevgilisinin adını çəkməsi, “lalə-üzər,” “ləbləri-gülnar,” “şirin misal,” “maralım,” “Qıynağ çöllərində oynar qəzalım” kimi epitet, bənzətmə, metafor kimi bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə edərək onun bədii portretini yaratmasıdır:

Neyləyim, ey yaran, bir lələ üzər
Tarimar eylədi ari-varımı.
Bir ləbləri-gülnar, adı Şahnigar
Kəsdi taqətimi, ixtiyarımı.

Qarabağdan iraq deyil maralım,
Səhrayı-Qıynaqda oynar qəzalım,
Qaraqaş elində şirin misalım
Şamü səhər çəkər intizarım.

Artıbdı möhnətim, artıbdı nazım.
Atəşi-həsərlə yaxılmış varım,
Ey Seyid Nıgari, kəsilməz zarım,
Görməyincə ruyi-Şahnigarım.

Əsərdəki sevgili obrazı öz bütövlüyü – həm zahiri, həm də daxili, mənəvi gözəlliyi ilə aşıqi heyran edir. Lirik qəhrəmanın məhəbbəti o qədər güclü, yaşadığı duyğular o qədər gerçəkdir ki, o, öz sevgilisinin yaşadığı mahalın, elin –obanın - Qarabağın, Qıynağın, Qaraqaşın adını bəyan edir, hətta öz yarının adını belə məhəbbətlə çəkir, heç kəsdən gizlətmir. Onu təmkin və qürurunu itirməkdə qına-yan dostlarına üz tutaraq bir qıza bəslədiyi sevgi hislərini etiraf edir, səmimiyyətə “Neyləyim, ey yaran, bir lələ üzər Tarimar eylədi ari-varımı” deyir.

Əsərdə vüsəl həsrətini gizlətməyən, taqətinin, ixtiyarının kəsildiyini aləmə bəyan edən aşıq obrazı öz hislərinin təbiiliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bütün həyə-

canlarına, iztirablarına baxmayaraq, lirik qəhrəman–aşıq nikbindir. O, ayrılıq zamanı möhnətinin artmasından, atəşi həsrətin bütün varlığını yaxmasından söz açsa da, klassik ədəbiyyatımızda qarşılaşdığımız bir çox aşiq obrazlarından fərqli olaraq sevgilisini qınamır. Çünki aşiq əmindir ki, sevgilisi – Şahnigarı da şamü-səhər onun intizarını çəkir, ümid dolu həsrətlə yolunu gözləyir. Aşıqın ahuzarının kəsilməsinin, dərdinin bir dərmanı var: o da gözəllik ideali, sədaqət rəmzi saydığı sevgilisinin üzünü görmək, vüsala qovuşmaqdır.

Şeirin dili oynaq, ahəngdar, ritmikdir. Onda folklorun, klassik irsin əvəzsiz lirik incilərindən gələn təbiilik, sadəlik, şirinlik oxucunu heyran edir, onu uzun müddət öz poetik cazibəsində, şairin füsunkar sənət dünyasının seyrində, möcüzəsində saxlayır.

Bu şeir oxucuya şairin Nigari təxəllüsünü seçməsinin də əsl səbəbini aydınlaşdırır, sənətkarın real, dünyəvi məhəbbəti ilə bağlı olduğunu göstərir. Fikrimizcə, Seyid Nigarinin ilahi məhəbbəti tərənnüm edən, dini-mistik şeirləri ideya-məzmun baxımından M.Füzuli, Ş.İ.Xətayi poeziyası ilə səsləşirsə, dünyəvi, real məhəbbətdən bəhs edən əsərləri M.P.Vaqif poeziyasına xas olan dünyəvi məhəbbət motivləri, real sevgilinin vəsfi, onun gözəlliyinin tərənnümü ilə diqqəti cəlb edir.

Seyid Nigarinin poetik irsi öz yüksək bədiliyi, şeirliyi, məzmun və forma, janr-üslub əlvanlığı ilə seçilir. Fəlsəfi-irfani əsərlərində bədii təsvir və ifadə vasitələrindən, rəmzi mənalı söz və ifadələrdən yüksək sənətkarlıqla istifadə onun şeirlərinə gözəllik və ahəngdarlıq, tərəvət gətirmiş, mütəfəkkir sənətkarın duyğu və düşüncələrinin poetik siqlətini qat-qat artırmışdır.

XI sinifdə M.Ə.Sabirin “Səttarxana” şeirinin təhlili aşağıdakı sual və tapşırıqlar üzrə aparılır:

1. Səttarxan kimdir? Cənubi Azərbaycan haqqında tarix dərs-lərində öyrəndiklərinizi yada salın.
2. Əsərdə şairin hansı əhval-ruhiyyəsi, ovqatı öz əksini tapıb?
3. Sabir Səttarxana, Təbrizlilərə necə münasibət bəsləyir?
4. Səttarxanın hansı cəhətlərinə şair xüsusi diqqət yetirir?
5. Şairin şah rəşiminə münasibəti necədir? Nə üçün? Fikrinizi əsərdən nümunələrlə əsaslandırın.

6. Bu şeir Sabirin satiralarından nə ilə fərqlənir? Əsər hansı janrda yazılıb?

7. Əsər sizdə hansı fikirlər, düşüncələr doğurdu?

Dərsdə əsərin təhlili zaman qeyd edilir ki, 1908-ci ilin payızında Səttarxan fədailəri şah qoşunlarını məğlub etmiş, tarixi qələbə qazanmışdı. Bu qələbə xalqımızın azadlıq mübarizəsində mühüm hadisəyə çevirmiş, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir kimi əməl dost-larının, ziyalıların yaradıcılığında əks-səda tapmışdı.

C.Məmmədquluzadə “Molla Nəsrəddin” jurnalında çap etdirdiyi “Yaşa” adlı məqalədə yazırdı: “İnsan həddindən artıq bir şeyə sevinəndə çox vəqt dili tutulan kimi olar və əvvəl vəqt bilməz ki, nə desin və nə danışsın.

Şahın namərd qoşunlarının basılmağını eşidib ancaq bunu deyər bilərik: “Yaşa, Səttarxan!”

Yaradıcılığında satiraya, tənqidə, ifşaya böyük önəm verən sənətkar sanki bu şeirdə ürəyini boşaldır, ictimai lirika üslubunda, tərənnüm ruhlu misralarla xalqın qeyrətli oğullarına alqış deyir. Milli iftixar hissi ilə yazılmış bu əsərdə Sabirin satiralarındakı “göz yaşları içində gülüş” deyil, təbii, ürəkdən gələn bir sevinc, mənəvi ruh yüksəkliyi vardır. Şeir öz coşqun pafosu, lirik qəhrəmanın hiss-həyəcanının təbiiliyi, hərarətli dili ilə diqqəti cəlb edir.

Şair əsəri oxucuya müraciətlə başlayır, öz sevincinin, ruh yüksəkliyinin səbəbini açıqlayır. Əsərin oxucuya müraciətlə başlaması təsadüfi deyildir. “Əfsanə”, “divanə” sözlərini işlətməklə şair oxucunun onu yanlış anlamamağa çağırır, reallıqdan söz açdığını söyləyir. Sənətkarın məqsədi oxucunun diqqətini Təbriz fədailərinin parlaq qələbəsinə cəlb etmək, öz sevincini bölüşməkdir.

Uzun illərdir ki, azadlıq təşnəsi olan şair o qədər həyəcanlıdır ki, oxucunun onu divanə zənn edəcəyini düşünür. O, azadlıq eşqi ilə mübarizəyə atılıb qalib gələn “himməti-valaya”- əsl qeyrət nümunəsi göstərən, insanlara sevinc bəxş edən Səttarxana alqış deməklə Arazın bu tayındakı oxucunu da xəbərdar edir, ayıldır, düşünməyə, onu da öz hisslərinə, duyğularına şərik olmağa səsləyir.

Şeirdə Azərbaycan ədəbiyyatında ilk dəfə olaraq Səttarxanın bir milli qəhrəman kimi dolğun bədii obrazı yaradılmışdır. Şairin təqdimində, Səttarxan xalqın ən qeyrətli oğullarındandır.

Sabir Səttarxanın milliyyət etibarilə azərbaycanlı olmasından böyük iftixar duyğusu keçirir:

İştə Səttarxan, baxız, bir növ iqlamat edib,
Bir vəzirü şahı yox, dünyanı yeksər mat edib,-
İrzü İslamı, vətən namusunu yüz qat edib,
Hörməti-heysiyyəti-milliyətin isbat edib,
İndi dünyanın təvəccöh nöqtəsi İranədir,
Afərinim himməti-halayı-Səttarxanədir.

M.Ə.Sabir Azərbaycan xalqının milli qəhrəmanı Səttarxanı «oddan qorxmayan pərvanəyə» bənzədir. Səttarxanın xidmətlərinin islam dünyası, geniş mənada insanlıq üçün böyük əhəmiyyətə malik olduğu xüsusi vurğulanır:

Afərin, təbriziyan, etdiz əcəb əhdə vəfa!
Düstü düşmənlər əl çalıb, eylər Sizə səd mərhəbə!
Çox yaşa, dövlətli Səttarxan, əfəndim, çox yaşa!
Cənnəti-ələda peyğəmbər Sizə eylər dua.
Çün bu xidmətlər bütün islamədir, insanədir,
Afərinim himməti-halayı-Səttarxanədir.

Güclü düşmənlə mübarizədə Səttarxanın ən böyük dayağı xalqdır. Cənubi Azərbaycanda xalqın Səttarxanla birliyi böyük qələbənin rəhni kimi vəsf olunur. Şair bu birliyi ürəkdən alqışlayır, Səttarxanla yanaşı, təbrizlilərə də “Afərin Təbriziyan etdiz əcəb əhdə-vəfa,”- deyir.

İctimai lirika üslubunda qələmə alınmış «Səttarxana» şeirində Təbriz şəhərindəki yüksək nikbin ovqatın tərənnümü ön mövqeyə çəkilmişdir. Şair azadlıq yolunda qurban getmiş şəhidlərə ümum-xalq ehtiramından söz açmışdır:

Ta ki Millət Məcməin Tehranda viran etdilər,
Türklər Səttarxan ilə əhdü peyman etdilər,
Zülmü-istibdadə qarşı nifrət elan etdilər,
Millətə, milliyyətə can nəqdi qurban etdilər,
Ayeyi «zibhi-əzim» itlaqı ol qurbanədir,
Afərinim himməti-halayı-Səttarxanədir.

Şagirdlərin diqqətinə çatdırılır ki, qısa müddətdə bu şeir Cənubi Azərbaycanın hər yerində geniş yayılmış, böyük maraq doğurmuşdur. Milli-azadlıq hərəkatının himninə çevrilmiş «Səttarxana» şeiri xalq kütlələri, mücahidlər arasında nəğmə kimi oxunmuşdur.

Şagirdlər milli müstəmləkə siyasəti aparan çarizmin Səttarxan hərəkatının Şimali Azərbaycanda da azadlıq hərəkatını alovlandıracağından qorxuya düşdüyünü, hər vəchlə bu mübarizənin qarşısını almağa çalışdığını, azadlıq mübarizələrinin adını unutdurmaq istədiyini qeyd edirlər.

Məktəblilər dərstdə əsər barədə təəssüratlarını bölüşməklə yanaşı, müasir Azərbaycanın müstəqil dövlət quruculuğu yoluna qədəm

qoymasından, onun uğurlu inkişafından, xalqımızın birlik arzularının həyata keçməsinə inamlarından söz açırlar.

Təcrübə göstərir ki, lirik əsərlərin öyrənilməsi, ifadəli oxusu zamanı musiqi əsərlərindən istifadə müsbət nəticə verir. Məsələn, M.Ə.Sabirin “Səttarxana” şeirinin öyrənilməsi zamanı Ü.Hacıbəyovun “Koroğlu” operasından üvertüranın və ya Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himninin səsləndirilməsi əsərin şagirdlərə emosional təsirinin güclənməsinə, ideya-məzmununun daha dərinlən qavranılmasına səbəb olur.

“Səttarxana” şeirinin ifadəli oxusu zamanı əsərin vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq ruhunda olması diqqət mərkəzində saxlanılır. Əsərin vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq ruhu şairin Səttarxana, təbrizlilərə müraciətində açılır. Səttarxan obrazı vasitəsilə xalqımızın azadlıq uğrunda mübarizə aparan qəhrəmanlarının səciyyəvi xüsusiyyətləri əks etdirilir. İfadəli oxuda azadlıq uğrunda mübarizə aparan xalqımızın qəhrəmanlığı yüksək emosionallıqla çatdırılmalıdır.

İfadəli oxu zamanı “Afərinim himməti-halayi-Səttarxanədir” misrasına xüsusi diqqət yetirilir. Şair bu misra vasitəsilə hər bənddə söylədiyi fikirləri bir növ yekunlaşdırır, əsəri yazmaqda məramını açıqlayır. Odur ki, sənətkarın vətənin azadlığı, qəhrəman oğullarına ehtiramla bağlı düşüncələrini ifadə edən hər bənddə təkrar olunan bu fikrə dərinlən dərk edilməli, mətnaltı mənası ifadəli oxuda çatdırılmalıdır.

Şeirdəki həmcinc üzvlər, cümlələr, rədiflər, təkrirlər, bədii xitablar xüsusi ahəngi duymağa, tədricən sürətlənən tempə çatdırmağa imkan yaradır.

♦ Nümunədəki cədvəldən istifadə edərək aşağıdakı lirik şeirlərin ifadəli oxusuna hazırlaşın.

Şərti işarələr	İfaçılıq vəzifəsi
Nə ədalət, nə gerçək, / Vallah yoxdu / o gecə. Zülüm zalım / əlilə Haqqı boğdu / o gecə. //	Dinləyicilərə günahsız insanların şəhid olmasının şairdə doğurduğu dərd, kədər ovqatını aşılamaq. <i>Orta tempdə</i> <i>Kədərli</i>
Kimə deyim / dərdimi?/ Qəsbkar namərdəmi?/ Yetmiş ilin / dərd-qəmi / Gözdən axdı / o gecə.//	Namərd qəsbkarların cinayətinə etiraz hissi oyatmaq. <i>Aramla</i> <i>Hüznü</i>
Analar / amanından / Sinələr oldu / şan-şan. / Şəhidlərin / qanından Şimşək çaxdı o gecə. //	Anaların dərdinə şərik olmaq hissi aşılamaq. <i>Aramla</i> <i>Hüznü</i>
Nə deyək/ bu vəhşətə/ Bu zülmə, /bu dəhşətə! Allah bu/ müsibətə/ Necə baxdı/ o gecə?//	20 Yanvarda baş verən qırğın törədənlərə şairin nifrəti barədə təsəvvür yaratmaq, dinləyicilərdə etiraz hissi oyatmaq. <i>Aramla</i> <i>Hərərətlə</i>

M.Füzulinin “Söz” qəzəl janrında, əruz vəznində yazılmışdır. Ədəbiyyatımızda söz haqqında çox əsər vardır. M.Füzulinin “Söz” qəzəlinin həmin əsərlər içərisində öz məzmunu, məna, ideya dərinliyi ilə seçilir. Şair əsərdə sözlə bağlı düşüncələrini, sözün cəmiyyətin, insanın, sənətkarın həyatında rolu barədə fikirlərini yüksək sənətkarlıqla ifadə etmiş, oxucunu sözün məna gözəlliyini duymağa səsləmişdir.

Qəzəl əruz vəzninin rəməl bəhrindədir. Əsərin *failatün* təfiləsi (qəlibi) üzrə bölgüsü aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir:

<i>fAilAtün</i>	<i>fAilAtün</i>	<i>fAilAtün</i>	<i>fAilün</i>
Xəlpə ağzın	sirrini hər	dəm qılır iz	har söz...

Şeirdə şairin ədəbi, ictimai fikirləri, söz sənətinə verilən tələblər, sözə məsuliyyətli yanaşmaq, hər bir insanın sözə dəyər verməsinin zəruriliyi də öz əksini tapmışdır. Hər beytdə ifadə olunmuş fikirlərin aydınlaşdırılması əsərin ideyasının başa düşülməsi baxımından zəruridir.

Qəzəlin ideya-məzmunun mənimsədilməsi məqsədilə beytlərdəki tanış olmayan sözlərin mənasının aydınlaşdırılması, ifadə olunmuş fikirlərin aydınlaşdırılması məqsədilə sual və tapşırıqlardan istifadə edilir. Əsərin ideya-bədii təhlili aparıldıqdan sonra ifadəli oxu üzrə iş təşkil edilir.

♦ Şərti işarələrdən istifadə etməklə şeirin ifadəli oxu xüsusiyyətlərini müəyyənə bilərsiniz.

Mətnəndən bitkin parçalarda fasilə, məntiqi vurğulu sözlərin müəyyənəşdirilməsi	İfaçılıq vəzifəsinin müəyyənəşdirilməsi Nitqin tonu, tembri, oxuda intonasiyanın aldığı çalar
Xəlqə ağzın sirtini hərdəm qılır izhar söz, Bu nə sirdir kim, olur hər ləhzə yoxdan var söz.	
Artıran söz qədrini sidq ilə, qədrini artırar, Kim nə miqdar olsa, əhlin eylər ol miqdar söz.	
Ver sözə ehya ki, tutduqca səni xabi-əcəl, Edə hər saət səni ol uyqudan bidar söz.	
Bir nigari-ənbərinxətdir könüllər almağa, Göstərər hərdəm niqabi-ğeybdən rüxsar söz.	
Xazini-gəncineyi əsrardır hərdəm çəkər Riştəyi-izharə min-min gövhəri-əsrar söz.	
Olmayan gəvvasi-bəhri-mərifət arif deyil, Kim sədəf tərkibi-təndir, löləi-şəhvar- söz.	
Gər çox istərsən, Füzuli, izzətin, az et sözü Kim, çox olmaqdan qılıbdır çox əzizi xar söz.	

♦ **Fərdi və ya cütlər üzrə praktik iş.** Lirik şeirlərin (İ.Nəsiminin “Qandasan”, M.Füzulinin “Məni candan usandırdı,” O.Sarıvəllinin “Gətir, oğlum, gətir,” M.Şəhriyarın “Heydərbabaya salam”, H.Arifin “Fəhlə əli”, S.Vurğunun “Azərbaycan”, X.R.Ulutürkün “O sahilə, bu sahilə”) əsərlərinin ifadəli oxu xüsusiyyətlərini cədvəldən, şərti işarələrdən) istifadə etməklə müəyyənləşdirin.

Qandasan?

Canımı yandırdı şövqün, ey nigarım, qandasan?
Gözlərim nuru, iki aləmdə varım, qandasan?

Bağrımı qan eylədi acı fəraqın, gəl iriş,
Ey ləbi vüslət şərabi-xoşgüvarım, qandasan?

Fırqətin xarı məni gör kim, nə məcruh eylədi,
Ey gözü nərgis, həbib-i-gülizarım, qandasan?

Səbrimi yəğmaladı şövqün, qərarım qalmadı,
Ey mənim aramım, ey səbrü qərarım, qandasan?

Eylədi eşqin məni qalxan mələmət tirinə,
Ey gözü, qaşı yeləkli şəhriyarım, qandasan?

Ta üzün şəm'indən iraq düşmüşəm, pərvanətək
Yanaram leylü nəhar, ey nurü narım, qandasan?

Səndən ayru könlümün yoxdur vəfalı yarü dust,
Ey cəfasız hüsni-kamil, yariğarım, qandasan?

Dəldi hicranın oxu eşqində yanan bağrımı,
Surətü mə'nidə, ey çapüksüvarım, qandasan?

Zülfünə vermiş əmanət həq əzəldə sirrini,
Ey əmanətdar, əmini-kirdigarım, qandasan?

Qatı müştəq olmuşam zülfü üzərin buyinə,
Ey üzü gülşən, saçı mişki-tatarım, qandasan?

Badilən göndər saçın buyın mana hər sübhədən,
Ta ki yandım, keçdi həddən intizarım, qandasan?

Aşiqin cənnəti-ədni şol camalın vəslidir,
Ey şərabi-kövsərim, getməz xumarım, qandasan?

Yar üçün hər guşədə min div olur düşmənə mana,
Ey səvadi-ə'zəmi möhkəm həsarım, qandasan?

Çün Nəsimidir bu gün əyyami-eşqin xosrovu,
Ey şəkərləb, yari-şirinruzigarım, qandasan?

İ.Nəsimi

Neylərəm?

Dilbəra, mən səndən ayru ömrü canı neylərəm?
Tacü təxti, mülkü malı, xanimanı neylərəm?

İstərəm vəsli-camalın ta qılam dərdə dəva,
Mən sənin bimarınam, özgə dəvanı neylərəm?

Ey müsəlmanlar, bilin kim, yar ilə xoşdur cahan,
Çünki yardan ayru düşdüm, bu cahanı neylərəm?

Çox dualar qılmışam mən xalığın dərgahına,
Çün muradım hasil olmaz, mən duanı neylərəm?

Dilbər aydır, ey Nəsimi, sabir ol, qılma fəğan,
Mən bu gün səbr eyləsəm, danla fəğanı neylərəm?

İ.Nəsimi

Məni candan usandırdı

Məni candan usandırdı, cəfadən yar usanmazmı?
Fələklər yandı ahimdən, muradım şəmi yanmazmı?
Qamu bimarinə canan dəvayi-dərd edər ehsan,
Neçün qılmaz mənə dərman, məni bimar sanmazmı?
Qəmim pünhan tutardım mən, dedilər yarə qıl rövşən,
Desəm, ol bivəfa bilmən, inanarmı, inanmazmı?
Şəbi-hicran yanar canım, tökər qan çeşmi-giryanım,
Oyadar xəlqi əfqanım, qara bəxtim oyanmazmı?
Güli-rüxsarinə qarşı gözümdən qanlı axar su,
Həbibim, fəslı-güldür bu, axar sular bulanmazmı?
Degildim mən sənə mail, sən etdin əqlimi zail,
Mənə tə'n eyləyən qafil səni görgəc utanmazmı?
Füzuli rindü şeydadır, həmişə xəlqə rüsvadır,
Sorun kim, bu nə sevdadır, bu sevdadən usanmazmı?

M.Füzuli

Gətir, oğlum, gətir

Mən kənddə doğuldum, sənə şəhərdə.
Sən beşikdə yatdın, mənə yəhərdə...
...Zaman hökm eylədi...Bir qərib axşam
Yolun məskənimə düşdü nəgəhan.
Səni oğul kimi o yerdə mənsiz
Bağrına basdımı ana kəndimiz?
Xoşuna gəldimi Kürün kənarı?
Gördünmü, gördünmü şüy çinarları?

Hər yerin öz gücü, öz qüdrəti var,
Bir ovuc torpağın min neməti var.
...Durma qonaq kimi doğma elində,
Odur, görürsənmi, dağın belində
Təkcə bir ağac var – armud ağacı,
Onun yarpağıdır başımın tacı.
Onu mən basırdım öz əllərimlə-
Suvarım, bitirdim əməllərimlə
Onunla yanaşı bir şitil basır,
Qoyma gələn ilə, get bu il basır.
...Ana təbiəti duyub dərinədən,
Bu qoca dünyanın sirrini öyrən!
Üfüqlər al geysə, şəfəqlər əlvən,
Yaxşı bax, seçə bil rəngi boyadan,
Harda qırov durur, harda şəh durur,
Göyün qurşağında neçə zeh durur?
Nə zaman qar yağır, nə zaman dolu?
Nə zaman sel qopur, uçurur yolu?

...Kömürdən almaz çək, yarpaqdan ipək,
Daşdan gövhər çıxar, buluddan şimşək!
Gətir ildırımın məğrur səsinə,
Qumru bulaqların zümzüməsini,
Zəmilərdən sünbül, bağçalardan bar,
Dərələrdən vüsət, dağlardan vüqar...
Özünlə çiçəkli, güllü yaz gətir,
Bir aşırıq mahnısı, bir də saz gətir!
Gətir, yollarına müntəzirəm mən!
Gətir, bu fürsəti vermə əlindən!
Ana yurduumuzun nəyi var gətir-
Məhəbbət, sədaqət, etibar gətir!

O.Sarıvəlli

Heydərbabaya salam **(poemadan parça)**

Bir uçaydım bu çırpınan yelinən,
Bağlasaydım dağdan aşan selinən,
Ağlasaydım uzaq düşən elinən,
Bir görəydim ayrılığı kim saldı?
Ölkəmizdə kim qırıldı, kim qaldı?

Heydərbaba, mərd oğullar doğğınan,
Namərdlərin burunların ovğınan,
Gədiklərdə qurdları tut boğğınan,
Qoy quzular ayın-şayın otlasın,
Qoyunların quyruqların qatlasın.

Heydərbaba, sənin könlün şad olsun,
Dünya varkən ağzın dolu dad olsun,
Səndən keçən tanış olsun, yad olsun,
Deynə mənim şair oğlum Şəhriyar,
Bir ömürdür qəm üstünə qəm qalar.

M. Şəhriyar

Fəhlə əli

Alovmu?

Şimşəkmi?

Bu necə sirdir?

Alovda közərib, odda bərkiyib.
Bilmirsən poladdır, bilmirsən dəmir,
Poladlar sındırıb, dəmirlər əyib.

Şaxtada köməşib, qarda büzüşməz,
Nə tikan qanadar, nə iynə batar.
Gecəni gündüzlə eyləyib əvəz
Nəhəng qayaları baş-başa çatar.

Yetişib köməyə, çatıb haraya,
Ona bərk də tanış, boş da tanışdır.
Qalxıb uzansa da, ulduza, aya,
Özgə süfrəsinə uzanmamışdır.

Ovcunda qaynayıb coşur bu əlin
Zavod da, mədən də, torpaq da, su da.
Qızılgül ətritək xoşdur bu əlin
Benzin qoxusu da, neft qoxusu da.

Həyatda qardaşım tək deyil mənim,
Qardaş yol yoldaşım, iş qardaşımdır.
Beş möhkəm barmağı elə bil mənim
Arxamda dayanan beş qardaşımdır.

Bağlı qapıları açdıq bu əllə,
Hikməti dərində, gücü dərində.
Barıt ləkələri duyulur hələ
Döyüş illərinin yara yerində.

Məramı, məqsədi, əməyi təzə,
Həyatı güldürər, dünyanı bəzər.
Yer olmaq istəsə - Kürreyi-ərzə,
Nur olmaq istəsə- Günəşə bənzər.

Bir şair ömrünün qırışıqları
Neçə yeni nəğmə, yeni əsərdir.
Bir fəhlə əlinin kiçik qabarı
Neçə geniş küçə, böyük şəhərdir.

Bu əllə alışıb ocağım, közüm,
Onsuz günüm, ayım, ilim üşüyər.
Sinədə ürəyim, dodaqda sözüm,
Ağızdan xəbərsiz dilim üşüyər.

Yaratmaq arzusu, yazmaq əməli,
Fikrimi, hissimi çulğayıb yenə.
Sığarmı?

Sığmazmı?

Bir fəhlə əli

Bir şair ömrünün nəğmələrinə.

H.Arif

Azərbaycan

Çox keçmişəm bu dağlardan,
Durnagözlü bulaqlardan;
Eşitmişəm uzaqlardan
Sakit axan arazları;
Sınamışam dostu, yarı...

El bilir ki, sən mənimsən,
Yurdum, yuvam, məskənimсэн.
Anam, doğma vətənimсэн!
Ayrılar mı könül candan?
Azərbaycan, Azərbaycan!

Mən bir uşaq, sən bir ana,
Odur ki, bağliyam sana.
Hankı səmtə, hankı yana
Hey uçam da, yuvam sənsən,
Elim, günüm, obam sənsən!

Dağlarının başı qardır,
Ağ örpəyin buludlardır.
Böyük bir keçmişin vardır,
Bilinməyir yaşın sənin,
Nələr çəkmiş başın sənin.

Düşdün uğursuz dillərə,
Nəs aylara, nəs illərə.
Nəsillərdən, nəsillərə
Keçən bir şöhrətin vardır;
Oğlun, qızın bəxtiyardır...

Sıra dağlar, gen dərələr,
Ürək açan mənzərələr...
Ceyran qaçar, cüyür mələr,
Nə çoxdur oylağın sənini!
Aranın, yaylağın sənini.

Min Qazaxda köhlən ata,
Yalmanına yata-yata,
At qan-tərə bata-bata,
Göy yaylaqlar belinə qalx,
Kəpəz dağdan Göy gölə bax!

Könlüm keçir Qarabağdan,
Gah bu dağdan, gah o dağdan,
Axsamüstü qoy uzaqdan
Havalansın Xanın səsi,
Qarabağın şikəstəsi.

Ölməz könül, ölməz əsər,
Nizamilər, Füzulilər!
Əlin qələm, sinən dəftər;
De gəlsin hər nəyin vardır,
Deyilən söz yadigardır.

Bir dön bizim Bakıya bax,
Sahilləri çıraq-çıraq,
Buruqları hayqıraraq,
Nərə salır, boz çöllərə,
İşıqlanır hər dağ, dərə.

Nazlandıqca sərin külək
Sahillərə sinə gərək.
Bizim Bakı - bizim ürək!
İşıqdadır qüvvət sözü,
Səhərlərin ölkər gözü.

S.Vurğun

O sahildə, bu sahildə

Gürşad tökdü, tufan oldu,
Araz daşdı, ümmün oldu.
Qayaları al qan oldu
O sahildə, bu sahildə!

Bir-birindən cida düşdük,
Diri gözlü oda düşdük.
Biz yadlara neyləmişdik
O sahildə, bu sahildə!

Ürək dustaq, Vətən məhbəs,
Hanı Babək, Cavanşir bəs?
Həyat bu cür qala bilməz
O sahildə, bu sahildə!

Nə həsrət, nə hicran olsun,
Vahid Azərbaycan olsun!
Qoy birləşsin bir can olsun
O sahil də , bu sahil də!

X.R.Ulutürk

DRAMATİK ƏSƏRLƏRİN İFADƏLİ OXUSU

Dramatik növə aid əsərlər bir sıra xüsusiyyətləri ilə lirik və epik növün janrlarından fərqlənir. “Dram olmuş bir hadisəni hal-hazırda oxucu və ya tamaşaçının gözü önündə cərəyan edirmiş kimi göstərməkdən ibarətdir. Dram eposla lirikanın birləşməsindən ibarət olmaqla bərabər, ayrılıqda nə o, nə də bu olmayıb, xüsusi və üzvi bir təməddir.”¹

Görkəmli alim Əli Sultanlının bu ədəbi növə bağlı tədqiqatlarını elmi təhlil mədəniyyətinin ən yaxşı nümunələrindən sayan Y.Qarayev yazırdı ki, o, dram əsərini roman kimi, poema kimi yox, məhz dram əsəri kimi təhlil edirdi və bu təhlil öz xüsusiyyətləri ilə ayrıca, müstəqil təhlil janrı kimi ədəbi təhlilin bütün başqa janrlarından və üsullarından seçilirdi.²

Ədəbi növ və janrlar arasında fərqlər onların tədrisi metodikasında, o cümlədən oxusunda da tapır. Dramatik əsərlərin oxusu zamanı bu ədəbi növün janrlarının – komediya, faciə, dramın xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Dramatik əsərlər səhnədə oynanılmaq üçün nəzərdə tutulur və monoloq, dialoqlar şəklində yazılır. Bu əsərlərdə müəllifin mövqeyi lirik, epik əsərlərə nisbətən daha çox gizlidir. Burada tərənnüm, təhkiyə deyil, qəhrəmanların hərəkəti və danışığı əsas yer tutur. Dramatik əsərlərdə qəhrəmanların xarakteri ictimai məzmunlu konflikt, kəskin toqquşma, gərgin mübarizə şəraitində açılır.

Dramatik əsərdə bədii şərtlilik güclüdür. Odur ki, süjet xəttinə, qəhrəmanların nitqinə, jest və mimikalarına, hərəkət motivlərinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Hadisələrin baş verdiyi mühit, məkan haqqında remarka və qəhrəmanların nitqi vasitəsilə məlumat verilir. Odur ki, oxucu hadisələrin baş verdiyi məkan, əşya və təbiət təsvirlərini, qəhrəmanların portretini müəyyən detallar, eyhamlar, sözlər, ifadələr əsasında öz təxəyyülündə canlandırmalı, tamaşaçı müəllifin niyyətini remarka, dialoq, monoloq, replikalar vasitəsilə

¹ Belinski V.Q. Seçilmiş məqalələr. Bakı : Uşaqgəncnəşr, 1948, s. 67.

² Bax: Y.Qarayevin “Əli Sultanlı” məqaləsi. “Fikrin karvanı”, Bakı: Yazıçı, 1984, s.228

başə düşməyə çalışmalıdır.

Dram əsərlərinin dili bir sıra xüsusiyyətləri – dəqiq və canlı olması, qısa mükəlimələrə, danışq dilinə geniş yer verilməsi ilə epik və lirik əsərlərin dilindən fərqlənir. Bütün bunlar dramatik əsərlərin oxusunun özünəməxsus xüsusiyyətlərinin olduğunu, oxu prosesində ifaəın üçün çətinliklərin mövcudluğunu göstərir.

Dramatik əsərlərin ifadəli oxusuna hazırlıq zamanı giriş məşğələləri - giriş sözü, nüsaəibə keçirilməli, əsər barədə yığcam məlumat verilməli, təsvir edilən dövrü, mühiti səciyyələndirməli, tarixi məlumatı çatdırılmalıdır.

İrihəcmli epik əsərlər kimi, dramatik əsərlər də müəllimin tapşırığı ilə dərse qədər oxunur. Əsərin müstəqil oxusundan sonra ilkin qavranılma səviyyəsini üzə çıxarmaq üçün şaqirdlərə suallarla müraciət edilir:

1. Əsərdə nə xoşunuza gəlir?
2. Əsərin adını necə başə düşürsünüz?
3. Əsərin əsas qəhrəmanları kimlərdir? Onda haqqında nə deyə bilərsiniz?

4. Əsərdə hansı səhnə sizə daha çox təsir etdi?

Əsərin sinifdə rollar üzrə oxusu, səhnələşdirmələr çox əhəmiyyətliədir. Bəzən müəllim ilk pərdəni oxuyur, sonrakı hissələri şaqirdlər rollar üzrə oxuyur, tanış olmayan sözlərin mənası aydınlaşdırılır.

Əsərdə hadisələrin inkişafının əsasında qəhrəmanların mübarizəsində öz əksini tapan həyati konflikt durur. “...Konflikt dram əsərinin canı deməkdir. Dram konfliktlə başlayır və bitir. Konflikt dramın bütün bədii toxumasına və orqanizminə qan dağıdan bir ürəkdir.”¹

Əsərin süjeti və kompozisiyası konfliktlə bağlıdır. Dramatik əsərdə insan elə vəziyyətlərdə təsvir edilir ki, o, bütün qüvvəsini səfərbər etməli, gərgin fəaliyyət göstərməli olur. Bu xüsusiyyətlər müzakirə zamanı nəzərə alınmalı, təhlilə konfliktin müəyyənəşdirilməsindən və onun inkişafının izlənilməsindən başlanılmalıdır.

¹ Bax: Y.Qarayevin “Əli Sultanlı” məqaləsi. “Fikrin karvanı”, Bakı: Yazıçı, 1984, s.228

Təhlil zamanı konfliktin məğzi şagirdlərə aydın olmalı, onlar qəhrəmanları səciyyələndirməli, əsərin müasir dövr üçün əhəmiyyətini dərk etməlidir.

Qəhrəmanların xarakteri hadisələrin gedişində, onların əməllərində, nitqində üzə çıxır. Qəhrəmanın bədii portreti, özü haqqında dedikləri, digər obrazların söylədikləri onun haqqında dolğun təsəvvür yaranmasına kömək edir. Qəhrəmanın nitqi onun daxili aləmini, düşüncə tərzini, dünyagörüşünü başa düşməyə imkan verir. Məsələn, N.Vəzirovun “Müsibəti-Fəxrəddin” faciəsində ilk pərdədə Rüstəm bəyin monoloqu onu bir insan kimi səciyyələndirir, xarakteri, əməlləri, gələcəkdə törədəcəyi faciələr haqqında təsəvvür yaradır:

“İndiyə kimi tamam ömrümdə düşmən qabağından qaçmamışam, həmişə və hər yerdə düşməyə faiq gəlmişəm, bir Allahdan savayı, heç kimdən qorxmamışam... mən haman Rüstəməm ki, topdağıtmaz Cümşüd bəyin evini xaraba qoydum... Mənə bir təşəxxüs satmaqdan ötrü Kərim xanın yurdunu xaraba qoydum, tar-mar elədim, evinə od vurdum, külün havaya sovurdum...İndi mən bir ağzından süd iyi gələn bir cavandan qorxacağam? (*Durur ayağa*) Bir at görməmiş, tüfəng əlinə almamış övrət sifətdə uşaqdan çəkinəcəyəm? Mən, mən Rüstəmi-zəmanə? Heç vaxt.

(*təbəssümlə*) Hmm, görək Fəxrəddin atası Heydər bəydən qoçaqmı olacaq ki, əli qılıncı, qabağımda dovşan təzi qabağından qaçan kimi vazıyır.

Özün öldürtdüm, qızın güclə oğluma gətirdim, qardaşların bu vilayətdən itirdim... İndi məgər mən ölmüşəm ki, Fəxrəddin gəlib burada ad alıb, san çıxartсын və mənim oğlum Rəşid bəy kimi oğulun qanı yerdə qalsın? O, mən deyiləm (*Uzun səktə, çağırır*) Əhməd, Vəli!.. Hərgah onu atası yoluna göndərməsəm, bu papaq mənə övrət ləçəyi olsun... (*Əlin vurur başına*). Bir tək Fəxrəddin oğlum Rəşidin qanına layiq ola bilər... Mən gərək o evi xaraba qoyam!..”

Dərsdə xarakter, həyat mövqeyi etibarilə bir-birinin ziddini təşkil edən Rüstəm bəy və Fəxrəddin obrazlarının qarşılaşdırılması, müqayisəli təhlili əsərdəki konfliktin daha dolğun dərk edilməsinə səbəb olur. Bu məqsədlə Rüstəm bəyin monoloqu ilə Avropada ali təhsil alıb vətənə xidmət etmək üçün qayıdan Fəxrəddinin arzularından bəhs edən monoloqunun müqayisəsi faydalıdır.

Məktəb və xəstəxananın açılmasından sevinən Fəxrəddin öz-özünə deyir:

“Allah qoysa, bir üç-dörd ilin ərzində bağ hazır olar və onun mədaxili məktəbxanaya kifayət edər, məndən artıq xərc istəməz... sonra ... Səadət xanım qolları çirməkli, dəstə haçar belində gecə-gündüz əlləşməkdə, cənab Fəxrəddin bəy də özü həmi bağban, həmi dirlikçi, həm məktəbdə müəllim, pis ömür deyil,

hərgah qəza bivəfaliq etməsə...”

Fəxrəddin obrazı təhlil edilərkən, onun dediyi “Bədbəxt müsəlman, şəriətdən bixəbər, avam müsəlman”, “Heyf sənə, gözəl şəriət! Heyf sənə gözəl islam”, “Qəribə müsibətdir, müsibəti-müsəlmanan! Vəhşilik, elmsizlik, nadanlıq!” sözlərinə də münasibət bildirilir.

Digər obrazların, eləcə də dramatik mübarizə xəttinin, süjetin mərhələlərinin təhlili şagirdlərdə əsərin dramatik konfliktinin bir-birinə zidd olan iki qüvvənin – yenilik, maarif, mədəniyyəti təmsil edən Fəxrəddinlə nadanlıq, cəhalət, köhnəlmiş adət-ənənələri təmsil edən Rüstəm bəyin kəskin mübarizəsi əsasında qurulması, tərəqqipərvər qüvvələrin qələbəsinə inamın, ümid hissinin öz əksini tapması qənaətinə gətirir.

Dərsdə dramatik əsərlərlə bağlı bir sıra ədəbi-nəzəri anlayışların mənimsənilməsi üzrə (dram, komediya, faciə, monoloq, dialoq, səhnə, şəkil, pərdə, remarka və s.) iş aparılmalıdır. Yekunlaşdırıcı dərsdə dramatik əsər üzrə mənimsənilmiş biliklər ümumiləşdirilir, nəticə çıxarılır.

Dramatik əsərlərin oxusunun məktəbdə üç növü həyata keçirilir: a) müəllimin nümunəvi ifadəli oxusu;

b) Əsərin şagirdlər tərəfindən fərdi oxusu;

c) Əsərin şagirdlər tərəfindən rollar üzrə (dramatik oxu) oxunması.

Fərdi və rollar üzrə oxunun həm oxşar, həm də fərqli cəhətləri var. Əsərin ideya-məzmununu, janr xüsusiyyətlərini çatdırmaq hər iki oxunun əsas məqsədidir.

Dramatik əsərin fərdi oxusu prosesində personajların hamısına çevrilmək mümkün olmadığı kimi, vacib də deyildir. Lakin fərdi oxuda personajların hər birinin hissinin, düşüncə və niyyətinin çatdırılması (intonasiyada ifadə edilməsi), həmçinin nitqinin səciyyəvi cəhətlərinə işarə edilməsi zəruridir. Bu, əslində əsərin daxili mənasının dinləyiciyə çatdırılması, ifadənin vəzifəsinin reallaşdırılması deməkdir. Fərdi oxudan fərqli olaraq, dramatik oxu ifadənin obraza çevrilməsini tələb edir.¹

Səhnədə oynanılmaq üçün yazılmış dramatik əsərin fərdi oxusu

¹ Hüseynoğlu S. İfadəli oxunun əsasları. Bakı :ADPU, 2010, s.129.

ifadədən böyük zəhmət və yaradıcılıq tələb edir. Dramatik əsərdə təsvir olunanların – obrazların xarakterinin, hərəkət və danışığının, hadisələrin dinləyicilərin gözü qarşısında canlandırılmasına nail olmaq üçün ifadə öz təəssüratlarına, təxəyyülünə əsaslanmaqla əvvəlcədən hazırlıq işləri aparmalı, “fərdi oxu məşqləri” etməlidir.

Dramatik əsərlərin sinifdə oxunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dramatik əsərlər irihəcmli olduğuna görə əsərin bütövlükdə müstəqil oxusu şagirdlərə əvvəlcədən ev tapşırığı kimi verilir. Müəllim mətnin məzmununun mənimsənilməsinə həsr olunan dərstdə dramatik əsərin ideya-məzmununun açılması baxımından daha əhəmiyyətli parçaların oxusunu təşkil etməlidir. Oxudan əvvəl müəllimin giriş sözü vasitəsilə şagirdlərdə əsər barədə ilkin təəvvür yaradılması vacibdir.

Dramatik əsərlərin fərdi oxusu zamanı müəllimin şərhələrinə ehtiyac duyulur. Lakin müəllim çalışmalıdır ki, ifadəli oxu zamanı əsərin məzmununun başa düşülməsi baxımından zəruri saydığı şərhlər oxunun yaratdığı təəssüratın bütövlüyünə, tamlığına xələl gətirməsin.

Rollar üzrə oxu əsərin təhlilindən sonra həyata keçirilir. İfaçıların əsərin ideya-məzmunu, bədii sənətkarlıq xüsusiyyətləri barədə bilklərə yiyələnməsi ifadəli oxu üzrə bacarıqların tətbiqinə zəmin yaradır. Rollar üzrə oxu üçün dramatik əsərlərdən müəyyən səciyyəvi parçalar seçilir. İfaçılıq vəzifələri müəyyənləşdirilərkən hər səhnənin, dialoqun, monoloqun mətnaltı mənası, hər bir personajın özünəməxsus cəhətləri, fərdi xüsusiyyətləri -xasiyyəti, nitqi, hərəkətləri nəzərə alınır.

Rollar üzrə oxu üçün seçilən ifaçıların bu və ya digər personajın xasiyyətini, nitqini, hərəkət və davranışlarını dinləyicilərə inandırıcı şəkildə çatdırmaq imkanları nəzərə alınmalıdır. Bu baxımdan rollar üzrə oxu ifadədən personajın nitq xüsusiyyətlərinin, intonasiya boyalarının müəyyənləşdirilməsi və çatdırılmasına nail olmaq üçün əvvəlcədən müəyyən məşqlər, hazırlıq tələb edir.

Rollar üzrə oxu əsərin şagirdlərdə doğurduğu estetik-emosional təəssüratı, mövzu üzrə qazanılmış bilik və bacarıqları daha da dərinləşdirir.

Dramatik əsərlərin ifadəli oxusu üzrə dərs nümunəsi

H.Cavidin “Ana” əsərinin ifadəli oxusuna hazırlıq əsərin məzmununun mənimsədilməsi üzrə işlə başlayır. Müəllimin tapşırığı ilə çağirdlər əsəri əvvəlcədən evdə oxuyurlar. İlk dərsdə müəllimin giriş sözü və ya müsahibəsi aparılır.

Müsahibə zamanı şagirdlərə xatırladılır ki, ana haqqında xeyli əsər yazılmış, mahnılar bəstələnmiş, rəsm əsərləri yaradılmış, filmlər çəkilmişdir. Bu mövzuda Xaqani, M.Müşfiq, C.Cabbarlı, S.Vurğun kimi sənətkarlarımızın şeirləri dillər əzbəridir.

1909-cu ildə yazılmış “Ana” dramı Hüseyn Cavidin ilk səhnə əsəridir. Yaradıcılığının ilk dövrlərindən başlayaraq, cəmiyyətdə mövcud olan problemlər dramaturqu düşündürmüş, o, insanların qarşılaşdığı haqsızlıq, ədalətsizliyi, onların həyatını zəhərə döndərən mənfilikləri tənqid etmişdir.

“Ana” dramında sənətkarın insanpərvərlik duyğularının bədii əksi diqqəti cəlb edir. Sənətkar əsərdə ağır bir faciə ilə üzləşən ananı xeyirxahlığın, insanpərvərliyin, əmin-amanlığın simvolu kimi təqdim edir.

Əsərin I hissəsinin oxusu təşkil edilir. Tanış olmayan sözlərin mətnə müvafiq mənasının aydınlaşdırılır.

Əsərin məzmunu üzrə suallar əsasında müsahibə aparılır, tapşırıq verilir.

Əsərin əvvəlində Səlim ana ilə İsmət nə barədə söhbət edir?

1. Orxan kimdir? İzzət ilə söhbət zamanı onun hansı niyyəti məlum olur?

2. Orxanın məqsədini bilən İsmət necə hərəkət edir?

3. Səlim İsmətdən məsələni öyrənəndə nə qərara gəlir?

4. Oxuduğunuz parçalardan seçdiyiniz hissəyə ad verin, məzmununu tərtib etdiyiniz plan əsasında yığcam nağıl etməyə hazırlaşın.

Məzmun üzrə işə həsr olunmuş növbəti dərsdə əsərin ardının (seçilmiş parçaların) oxusu davam etdirilir, oxunmuş hissədə tanış olmayan sözlərin mənasının aydınlaşdırılması üzrə iş aparılır.

Yeni oxunmuş hissənin məzmununun mənimsənilməsi səviyyə

yəsi müsahibə vasitəsilə aşkara çıxarılır:

1. Yaralı Qanpolad öz qatili haqqında nə deyir?
2. Muradın imdad istədiyini görən Səlmə nə edir?
3. Səlmanın kim olduğunu bilən Murad nə etmək istəyir?
4. Əsərin sonunda Səlmə kimlərə müraciət edir? O, müraciətində nə deyir?

Əsərin təhlilinə həsr olunmuş dərstdə kiçik qruplar aşağıdakı sual və tapşırıqlar üzrə təqdimat hazırlayır.

1. Səlmə ananın nitqinə, xasiyyətinə, yazıçının münasibətinə əsaslanmaqla səciyyəvi xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirin.

2. Qanpoladın qan tökməmək, qatildən qisas almamaq fikrinə necə münasibət bəsləyirsiniz? Onu səciyyələndirən başlıca cəhətləri göstərin.

3. İsmət obrazının səciyyəvi cəhətləri hansılardır? Fikrinizi nümunələrlə əsaslandırın.

4. Orxanın xasiyyətində hansı cəhətlər diqqəti cəlb edir? Fikrinizi onun nitqinə, əməllərinə əsaslanmaqla aydınlaşdırın.

5. Murad obrazı haqqında nə düşünürsünüz? Onun öz hərəkətindən peşman olması nə ilə əlaqədardır?

6. Cavid bu əsəri nə üçün dram adlandırmışdır? Əsərdə dram janrına xas olan hansı xüsusiyyətləri göstərə bilərsiniz?

7. Dramın mövzusunun və onda qaldırılmış başlıca problemi müəyyənləşdirin. Çıxardığınız nəticəyə əsasən cədvəldə qeydlər edin.

8. Dramın məzmununu ilə səsləşən atalar sözlərini seçib dəftərinizə yazın.

- Ana haqqı, tanrı haqqı.
- Anası namaz üstə imiş.
- Qanı qanla yumazlar.
- Ana ürəyi- dağ çiçəyi.
- Ana evin dirəyidir.
- Ana səbri böyükdür.
- Qanlıyam, qapından girmişəm.

9. Əsərdəki başlıca fikir nədir? Fikrinizi əsaslandırın.

10. H.Cavidin aşağıdakı misralarından çıxış edərək əsərin müasir dövr üçün əhəmiyyətini izah edin.

- Kəssə hər kim tökülən qan izini,
Qurtaran dahi odur yer üzünü.
- Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir!

Dramın məzmunu, obrazların səciyyəsi, konflikti, başlıca problemi, ideyası, bədii xüsusiyyətləri aydınlaşdırıldıqdan sonra, qruplara əsərdən ayrı-ayrı parçaların ifadəli oxusuna hazırlaşmaq (**bitkin parçalarda fasilə, məntiqi vurğulu sözlərin, ifaçılıq vəzifəsinin, nitqin tonu, tembri, oxuda intonasiyanın aldığı çaların müəyyənləşdirilməsi**) tapşırığı verilir.

I

Səlmə

*(Qapı önündə oturub pək düşüncəli görünür, iki dəqiqə sonra qalqıb
yüzünü göy səmtinə tutar. Sinirli və həyəcanlı bir səslə)*

Ey mərhəmət kanı, ey ulu Tanrı!
Ey yerlərin, göylərin hökmdarı!
İnayət qıl, yox başqa bir havadar,
Yalnız varım-yoqum tək bir oğlum var.
Ah, Qanpolad!.. Nuri-didəm, evladım!
Üç ay var ki, məktubunu almadım.
Üç ay var ki, təqət qalmamış bəndə,
Gözüm yollarda, intizar içində.
Hər gecə gördüyüm qanlı rəyalar
Göstərir ki, qorqulu bir xəbər var.
Bir yıldan fəzlədir hər ay, hər on beş
Xayır, xayır, oğlum vəfasız deyil
Məktub yollardı, eylərdi sipariş.
Niçin o şimdiki olsun böylə qafil?

Lakin bəni məhv edər bu intizar,
Gündən-günə qəlbimdə şübhə artar.
(İsmətin gəldiyinə diqqət edərək)
Ah, gəliyor İsmət, nəsil da məhcub!
Qız deyil, bir mələkdir...

İsmət

(Gülər yüzlə)

İştə məktub!

Səlmə

Kimdən, quzum?

İsmət

Qanpoladdan.

Səlmə

Kim verdi?

İsmət

Qomşumuz, Qorqmaz oğlu Müslim verdi.

Səlmə

Nasıl Qanpoladım?

İsmət

Şükür, sap-sağlam...

Səlmə

Gəlmüyormu?

İsmət

Məktubda yazmış tamam.

Səlmə

Ah, gözəl İsmətim, otur evdə sən,
Bir az təkbəşinə çalğı çal, əylən.
Bən də şimdi məktubda hər nə varsa
Oqutdurub tez gəlirim...

İsmət

Pək əla.

(*Səlmə gedər*)

II

İsmət

(*Kəndi kəndinə*)

Of! Qanpolad kim bilir şimdi nerdə?
Bən burda yalnız, o, qürbət ellərdə.
Bir yıl əvvəl nişanlandım bən ona,
Tale o gündən düşman olmuş bana.
Artıq onsuz hər şey gözümdə məhzun,
Bir an həyatımdan olmadım məmnun.
İştə bahar olmuş, hər yer gülümsər,
Quşlar civildəşir, bülbüllər ötər,
Açılmış hər yanda güllər, çiçəklər,
Qızlar, oğlanlar sevişir, seyr edər.
Bəzənmiş bir gəlin kibi kainat,
Fəqət bənim qəlbim açılmaz, heyhat!..

(*Qapıyı açıb içəri girər. Bir az sonra Orxan ilə İzzət bir tərəfdən çıxar.*)

Orxan

İzzət, İzzət! Sən bir tərəfdə bəklə,
Saqın! İsmət səni görməsin hələ.

İzzət

Kim bilir! Bəlkə hiç o yoqdur evdə.
(*Bu sırada qarmon səsi eşidilir.*)

Orxan

İştə qarmon səsi! Odur əlbəttə.
Odur, o!.. Baq, nasıl ruhlu bir çalğı?

İzzət

Əvət, məhzun gönül, məhzun musiqi.

Orxan

Ah, qız nə qız! Sultanlara layiqdir,
Fəqət zalım Qanpolada aşiqdir.
Hər gün xəbər tutar gedib-gələndən,
Onun adı bir an düşməz dilindən.
Zavallı! Kəndi hüsnündən xəbərsiz,
Bilmiyor ki, eşqində divanəyiz!
Bilməm ona nasıl dərd anlatmalı,
Yalnız yalvarmalı, ya qorqutmalı.
Kəndisi arqasız, yoqsuldur gərçi
Lakin o qızda bir böyüklük var ki,
Hər zaman rast gəlsəm ruhum sarsılır,
Dilim söz söyləməkdən aciz qalır.

İzzət

Orxan, sən bir yigidsən! Düşün bir az,
Billah, bu hal sana əsla yaraşmaz.

Orxan

Pəki nə etmək gərək?

İzzət

Bıraq varsın,
Qız kəndisi gəlsin sana yalvarsın.

Orxan

Xayır, bu iş mümkün deyildir haşa!
Bən dərdimi açıb da başdan-başa
Eşqimi söylərim, riza göstərsə
Xoşbəxt olur...

İzzət

Büsbütün rədd edərsə?

Orxan

Qəm yemə, Orxan pək də aciz deyil.
(*Qarmonun səsi kəsilir*)

Haydı, İzzət, susdu qarmon, sən çəkil!
İzzət dörd-beş adım çəkilir.

Orxan

(Qayət hiddətli)

İnan ki, alt-üst eylərim aləmi,
İsmət Orxanı rədd edər, öyləmi?!
Allah şahid, bana olmazsa dəmsaz,
Bu topraqda ondan bir iz də qalmaz.
Yaşar dağlar başında qartal kibi,
Qoşar səhralarda bir maral kibi.
Bəndən başqa bulunmaz bir ənisi...
Zərər yoq, gəlsə gəlsin nişanlısı;
Gəlsin Qanpolad, qarşı qoysun bana,
İsmət ya qismətdir bana ya ona.
Bu sırada İsmət dışarı çıxar.

Orxan

Aman, nə yosma qız!

İzzət

Ah!..

Orxan

Çəkil, çəkil!
(İzzət çəkilir, Orxan kəndi-kəndinə)
Yazıq! Əsla qızın könlü şad deyil,
Allah, Allah! Həm dalğın, həm də məhzun.
Bir baqışda eylər insanı məcnun.
(İsmətə doğru)
Aman, yarəbb, İsmət, İsmət!

İsmət

(Orxanı görüncə heyvətlə)
Ah, Orxan!

Orxan

Nə var, nə yoq?

İsmət

Çoq şükür, Qanpoladdan
Bu gün bir məktub gəldi...

Orxan

Nərdə Səlma?

İsmət

Qomşudadır, şimdi gəlir...

Orxan

Pək ə'la,
Fəqət niçin?

İsmət

Getmiş mollayı bulsun,
Məktubu oqutsun, xatircəm olsun.

Orxan

Pəki, evdə kim var?

İsmət

Kimsə yox...

Orxan

(*Əlini İsmətin omuzuna qoyaraq*)

İsmət!

Allah əsirgəsin, nədir bu halət?
Bət-bənizin solmuş, çöhrən dəyişmiş,
Qolay sanma, deyil bu sadə bir iş.

İsmət

(*Geri çəkilərək*)

Əvət doğru, fəqət məraq, intizar
Bir az sıqmış bəni...

Orxan

Qərib halın var!
Qanpolad getsin qürbətdə sürünsün,
Sən burda ancaq sol, qayğı çək, düşün!

İsmət

Lakin təhəmmüldən başqa çarə nə?

Orxan

Yazıq İsmət, yazıq!.. Sənin hüsnünə
Bənim kibi binlərcə aşiq varkən...

İsmət

Ah, sus, Orxan, sus!

Orxan

Allahın seversən,
Söylədiyim sözlər yalanmı? Söylə!
Söylə, İsmət, yalanmı? Bir fikr eylə
Bütün Dağıstanda var bir şöhrətim,
Yüksək dağlardan böyükdür həşmətim,
Hürmətim, izzətim, varım, sərvətim,

Nəslim, nəcabətim, gücüm, qüdrətim.
Günəş kibi parlayorkən, fəqət bən
Yalnız məftunum sana, ah, yalnız sən!..

İsmət

Orxan! Yetər, yetər...

Orxan

İsmət, bir düşün!
Səndən başqa bir düşüncəm yox bu gün.
Bütün qızlar əsir ikən eşqimə,
Bən sənin eşqində batmışım qəmə.
Səbrim tükənmiş, taqətim kəsilmiş,
Huşum, əqlim uçmuş, uyqum çəkilmiş.
Səndə əsla mərhəmət yoxmu?

İsmət

(Barmağındakı yüzüyü göstərərək, hiddətlə)

Orxan

İştə barmağımda gördüyün nişan
Qanpoladdan bir yadigardır bana,
Ömrüm olduqca bağlıyım bən ona.

Orxan

Bir yüzükdənmi eylərsən ihtiraz?

İsmət

Əvət, bu bir zəncir ki, hiç qırılmaz.

Orxan

İsmət, onun hiç bir mə'nası yoxdur,
O bir boş xəyaldır, səni qorqudur.
Yüzük, nişan yalnız gönüldür, gönül!
Olma çocuq... Sən gəl bana ver gönül!
Yarın atlanıb bu köydən çıxalım,
Yigit kimsə, qarşı çıqsın baqalım.
(Kəndi-kəndinə heyrlə)

Allah, Allah, yenə çatıldı qaşlar!
Dəhşət verir qartalvari baqışlar!

(İsmətə)

Söylə, fikrin nədir? Cavab ver, İsmət!

İsmət

(Usanmış və sinirli bir halda)
Artıq yetər, Allah için, çəkil get,
Hürmətin, izzətin, varın, şöhrətin,

Nəslin, nəcabətin, gücün, qüdrətin
Hər sənin olsun, get, çəkil get, Orxan!
Bən ayrılmam o yoqsul Qanpoladdan.
Bütün dünya alt-üst olub dağılsa,
Ondan başqa sevdiyim yoxdur əsla!

III

Səlmə

(Gələrkək, sevinc ilə)

İsmət! Qızım, müjdəmi ver, müjdəmi!
Bundan sonra gül, sevin, tərk et qəmi!
Şükür, çox şükür, sap-sağlam, könlü şad!
Bu gün, yarın gəlmək üzrə Qanpolad.

İsmət

(Kəndisi)

Allaha şükür!..
(Aşkar)
Gəlmək üzrəmi?

Səlmə

Hay, hay!
Yazdığından bəs bəllidir ki, bir ay,
Tamam bir ay tədarük etməkdədir;
Çox ehtimal var ki, bu aqşam gəlir.

İsmət

(Heyrətlə)

Nasıl?

Səlmə

Əvət, ya bu aqşam, ya sabah,
Qavuşturur sizi o qadir Allah.
(İsməti süzərək)
Həm də yazmış ki, söylərsən İsmətə;
Toy başlanmalıdır gəldiyim həftə!
(İsmət utanıb başını aşağı dikər)
Gəl, utanma, hifz etsin sizi Tanrım;
Gəl, öpəyim səni, gəl, quzum, yavrum!
(İsməti qucaqlayıb öpərək)
Gül rəngin afət görməsin, solmasın!
İsmət! Hiç bir günüm sənsiz olmasın!
Gəl evə, elmasım!

İsmət

Rüxsət versəniz
Şimdi gedib evimizə söylərim tez,
Yenə tez gəlirim; çünki anamgil
Hər müntəzirdir, kimsə rahat degil.

Səlma

Pəki, quzum! Get söylə, anlat bütün;
Qoy sevinənlər, fəqət sən çabuc dön!
Çünki evdə bir az hazırlıq görək.

İsmət

(Gedərək)

Çox gecikməm...

Səlma

Haydı get, parlaq çiçək!

İsmət

(Uzaqlaşaraq kəndi kəndinə)

Ah, fəqət intiqam dilərsə Orxan,
İsmət xoşbəxt ikən olur bağı qan.

(Göyə doğru)

Ey bizi yoqdan yaradan bir Allah!
Rəhm eylə, səndən başqa yoq bir pənah.

ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ ŞAĞIRDLƏRƏ İFADƏLİ OXU BACARIQLARININ AŞILANMASI (Dərs nümunələri)

“Ana maral” əfsanəsinin ifadəli oxusu üzrə dərs nümunəsi¹.

Məqsəd: – sadə süjetli əsərlərdəki təsvirləri məzmununa uyğun ifadəli oxuyur;

– əsərin ifadəli oxusunda nitq texnikasının tələblərinə əməl edir;

– çıxışlara faktlar, dəlillərlə münasibət bildirir.

Dərsin tipi: deduktiv.

İş forması: fərdi iş, kiçik qruplarda iş, bütün siniflə birgə iş.

Metod və priyomlar: diskussiya, problemin həlli, ifadəli oxu.

Təchizat: dərslik, iş vərəqləri.

Dərsin gedişi

Ev tapşırığının qavranılma səviyyəsi müzakirənin təşkili ilə müəyyənləşdirilir.

Epik əsərin ifadəli oxusu üzrə işin təşkili zamanı müəllim nəzərə almalıdırlar ki, ifadəli oxu mətndəki təsvirlərin, təhkiyənin mahiyyətinin qavranılmasına, əsərin ideyasının, qəhrəmanlarının dərk edilməsinə xasiyyət və əməllərinin dərk edilməsinə və onlara əsaslandırılmış münasibət bildirilməsinə imkan yaradır.

Müəllim dərsin əvvəlində şagirdlərə IV sinifdə ifadəli oxu ilə bağlı müəyyən bacarıqlara yiyələndiklərini xatırladır. Şagirdlər müəllimin istiqamətləndirici sualları əsasında əfsanənin ideya-məzmunu ilə biliklərini bir daha xatırlayırlar. Qeyd edilir ki, əsərdə insanın təbiətə, onun bütün canlılarına xeyirxah və ədalətli olması, yaxşılığın da, yamanlığın da itməməsi fikri ifadə olunub. Təbiətə qəddar münasibət bəsləyənlərin əslində özünü cəzalandırmış olmasından söz açılıb.

¹ Bax : Həsənlı B., Hüseynoğlu S., Səfərova Ə., Quliyev Ə. Ədəbiyyat. 5-ci sinif. Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: Bakınəşr, 2014.s.54-57.

Şagirdlərə əfsanənin ifadəli oxusu ilə bağlı bəzi qaydalar, dərslikdə verilmiş işarələr sistemi haqqında məlumat verilir: Sözlər və cümlələr orfoepiya qaydalarına uyğun oxunmalıdır.

Əfsanənin mətnindəki cümlələri iki yerə bölmək olar: hadisə haqqında məlumat verən, əhvalatı nağıl edən təhkiyəçinin (müəllifin) sözləri və qəhrəmanların sözləri. Təhkiyəçinin sözləri aramla, nağılvari bir tərzdə oxunmalıdır. Qəhrəmanların – Nurəli kişinin, arvadı Fatimənin, oğlu Bəhrəzun, həkimin sözləri isə obların əhvalruhiyyəsinə uyğun intonasiya ilə oxunmalıdır. Müəllim əyanilik üçün şagirdlərə əsərdən bir parçanın nümunəvi ifadəli oxusunu nümayiş etdirir.

Məlumdur ki, ifadəli oxu zamanı durğu işarələri ilə əlaqədar fasilələr etmək zəruridir. Şagirdlərin diqqəti dərslikdə ifadəli oxu ilə bağlı durğu işarələrinin əks etdirildiyi cədvələ yönəldilir, izahat verilir. Məktəblilərin nəzərinə çatdırılır ki, bu əfsanəni oxuyanda da durğu işarələrinin tələb etdiyi fasilələrə əməl olunmalıdır. Eyni zamanda əsərin oxusu zamanı durğu işarələrindən asılı olmayaraq mətnin məzmununa uyğun fasilələr etmək zəruridir. Qeyd edilir ki, fasilə qısa, orta, uzun ola bilər. Qısa fasilədə /, orta fasilədə //, uzun fasilədə /// işarəsi qoyulur.

Şagirdlərə ifadəli oxunun tələblərinə uyğun olaraq məntiqi vurğu ilə bağlı ilkin məlumat verilir, cümlədə məntiqi vurğulu sözün müəyyənləşdirilməsi qaydası öyrədilir. Müəllimin tapşırığı ilə şagirdlər mətndən “Kənddə məşhur ovçu kimi tanınan Nurəli kişi məşədən çox pərişan qayıtdı” cümləsindən Arvadının və oğlunun gözləri qabağında neçə il yoldaşlıq etdiyi tufəngin lüləsindən tutub onu daşa çaxdı” cümləsinədək olan parçanı səssiz oxuyurlar.

Şagirdlərə xatırladılır ki, əsərdəki bəzi sözlər yazılışından fərqli tələffüz olunduğuna diqqət yetirsinlər, həmin sözləri müəyyənləşdirib düzgün tələffüz formasını qeyd etsinlər. Eyni zamanda əfsanədən aşağıdakı parçada fasilələrin, məntiqi vurğulu sözlərin müəyyənləşdirilməsi, mətn üzərində şərti işarələr qoyulması tapşırıqlar:

“[Kəntdə] məşhur ovçu kimi tanınan Nurəli kişi / meşədən çox pərişan qayıtdı. // Arvadı Fatimə, /oğlu Bəhrüz/ onu qarşılamağa çıxdılar. //Kişi / fikir dəryasına qərq olmuşdu. // Fatimə bir addım irəli atıb / ərinin [çiyinnən] lüləsi aşağı sallanan tüfəngi [götürməy] isdədi. // Nurəli kişi ona mane oldu. //Ağır addımların evin arxasına [keşdi]/ /. Tüfəngi [çiyinnən] aşırı. Arvadının və oğlunun [gözdəri] qabağında neçə il [yoldaşdıx] etdiyi tüfəngin [lüləsinən] tutub onu daşa çaxdı. //”

Müəllim ifaçılıq vəzifəsini müəyyənləşdirmək üçün şagirdlərə belə bir sualla müraciət edir: oxuduğunuz parçada dinləyiciyə hansı fikri çatdırmaq lazımdır? Müxtəlif fikirlər dinlənir, “Murad kişinin ovdan fikrli, əsəbi vəziyyətdə qayıtdığını dinləyicilərə çatdırmaq” fikri üzərində dayanılır. Müzakirə nəticəsində belə bir qənaət yaranır ki, oxunmuş hissənin məzmununa uyğun olaraq, təhkiyəçinin sözləri aramla, nağılvari, asta tonda, sakit tərzdə oxunmalıdır.

Şagirdlərə əsərdən ikinci hissənin (“– Daha günaha batmaq istəmirəm” cümləsindən “ Ay kişi, sən ki ən böyük xeyirxahlıq eləmişən, day niyə qəm dəryasına batırsan” cümləsinədək) səssiz oxusu tapşırılır. Oxu başa çatdıqdan sonra müəllim şagirdlərə suallarla müraciət edir:

- Ovdan əsəbi, qanıqara qayıtmış Nurəli kişinin sözləri necə oxunmalıdır? Onun səsinin tonu necədir?

- Bəs arvadı Fatimənin, oğlu Bəhrüzün sözləri necə oxunmalıdır?

Şagirdlərin cavablarında Nurəli kişinin əvvəlcə əsəbi, yüksək tonla, sonra isə özünü ələ alıb nisbətən sakit tərzdə, peşman əhval-ruhiyyədə, günahkarcasına danışdığı, Fatimə ilə Bəhrüzün isə mülayim, sakitləşdirici tərzdə, canıyananlıqla söhbətə qoşulduğunu qeyd edirlər.

Müəllim şagirdlərin diqqətini ayrı-ayrı qəhrəmanların danışdığına səs tonunun, intonasianın dəyişdiyinə cəlb edir:

Bəs aşağıdakı cümlə necə oxunmalıdır: “Fatimə hövsələsini basa bilmədi:

– A kişi, tez ol, mətləb üstə gəl!”

Müzakirə nəticəsində şagirdlərə aydın olur ki, bu cümlənin oxusu zamanı Fatimənin səbirsizliyi, artıq həyəcanlanmağa başladığı çatdırılmalıdır. Odur ki, həmin cümlə nisbətən uca tonda, həyəcanlı, hökmlü tərzdə deyilməlidir. Müəllim ifadəli oxu üçün nəzərdə tutulan mətni vərəqlərdə qruplara paylayır. Hər qrup mətnlə tanış olduqdan sonra hər parçanın ifaçılıq vəzifəsini və oxuda intonasiya çalarlarını müəyyənləşdirir.

Mətdən bitkin parçalarda fasilə, məntiqi vurğulu sözlərin müəyyənləşdirilməsi	İfaçılıq vəzifəsinin müəyyənləşdirilməsi, nitqin tonu, tembri, oxuda intonasiyanın aldığı çalar
Daha <u>günaha</u> batmaq istəmirəm!.. /// Oğlum, / Bəhrüz, bundan sonra /<u>sənin qazancını</u> yeməli olacağıq. // Bir də əlimə <u>tüfəng</u> almaram. // Məşədən <u>elə</u> utanıram, / <u>elə</u> xəcalət çəkirəm ki, / bir də ora <u>dönməyə</u> üzüm gəlməz. // Sən isə, / ay bala, /çörəyi tüfəngdən yox, / <u>torpaqdan</u> çıxartmalısən.// – Atacan, /sənin qərarın <u>səbəbsiz</u> deyil,/ sən <u>hər saat fikrindən dönən</u> adam deyilsən. // – Ay kişi, / sən ki ən böyük xeyirxahlıq eləmişən, / day niyə <u>qəm dəryasına</u> batırsan?//	Nurəli kişinin həyəcanının. Keçirdiyi pşmançılıq hissənin təsəvvür edilməsinə nail olmaq. <i>Əsəbi</i> <i>Yüksək tonla</i> <i>Pəşmançılıq hissi ilə</i> Oğlu Bəhrüzün atasını sakitləşdirmək istəyini çatdırmaq <i>Sakit. Mülayim. Qayğıkeşliklə</i> Arvadı Fatimənin Nurəli kişiylə canıyananlıqını, onu düşdüyü əsəbi vəziyyətdən çıxarmaq, ürək-dirək vermək arzusunı çatdırmaq <i>Hərərətlə, canıyananlıqla, səmi-miyyətə</i>

Dərstdə əsərdən digər parçalar üzrə də yuxarıda tövsiyə olunan nümunəyə uyğun iş aparılır. Şagirdlərin ifaları dinlənir, müzakirə olunur. Əsərin bütövlükdə ifadəli oxusu həyata keçirilir.

Dərslərdəki yazılı nitqlə bağlı mövzunun seçmə yolla yerinə yetirilməsi ev tapşırığı kimi verilə bilər.

V sinifdə Ə.Tudənin “Yaşayanlar görəcəkdir” şeirinin ifadəli oxusu üzrə dərs nümunəsi¹

Lirik əsər üzrə ifadəli oxunun təşkili zamanı nəzərə almaq lazımdır ki, ifadəli oxu şeirdəki ovqatın, ahəngdarlığın, musiqililiyin, lirik qəhrəmanın hiss və həyəcanlarının, düşüncələrinin duyulmasına zəmin yaradır.

Şagirdlər ifadəli oxu ilə bağlı əvvəlki dərslərdə müəyyən bacarıqlara yiyələnmişlər. Onlar lirik şeirin oxusunda fasilələrə əməl etməyin vacibliyi, məntiqi vurğulu sözlərin fərqləndirilməsi, səsini fərqli keyfiyyət qazanması barədə məlumatlı olur.

Dərsdə şagirdlərin ideya-məzmunu, bədii xüsusiyyətləri üzrə əvvəlki dərslərdə mənimsədiyi biliklər müəllimə vasitəsilə xatırladılır. Bəzi sözlərin, ifadələrin (mehman, ümman, can) işlənmə məqamına görə məna çalarları bir daha aydınlaşdırılır. “Parçalanmış Ana torpaq”, “Lal sərhəd”, “Haray çəkir insan kimi”, “Dalğalandı ümman kimi” epitet və bənzətmələrin əsərin bədii təsir gücünün artırılmasında, müəllif niyyətinin qabarıq ifadəsində rolu aydınlaşdırılır. Bu, şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi, mənasını yeni öyrəndikləri söz və ifadələrdən müxtəlif situasiyalarda istifadə etmələri, həm də mənasını dəqiq bildikləri sözü məzmununa uyğun intonasiya ilə demələri baxımından əhəmiyyətlidir.

Dərsin əvvəlində müəllimin “Yaşayanlar görəcəkdir” şeirini **nümunəvi oxuması** məqsədəuyğundur. Məktəblilərin nəzərinə çatdırılır ki, şeirin oxusu zamanı durğu işarələrinin tələb etdiyi fasilələrə əməl olunmalıdır. Eyni zamanda əsərin oxusu zamanı durğu işarələrindən asılı olmayaraq mətnin məzmununa uyğun da fasilələr etmək zəruridir.

Şeir 8 hecalıdır, dili sadə və axıcıdır. Misraların həm birinci, həm də ikinci tərəfindəki bölüm 4 hecalıdır. Buradakı fasilə misradaxili bölümün tələbi ilə eynidir. Odur ki, bəzi misralarda durğu işarəsi qoyulmasa da, fasilə edilməlidir. Şagirdlər şeiri bənd-bənd oxuyur, hər bənddən sonra **fasilələrin yeri, məntiqi vurğulu**

¹ Bax: Həsənlı B., Hüseynoğlu S., Səfərova Ə., Quliyev Ə. Ədəbiyyat. V sinif. Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: Bakınəşr, 122-125.

sözləri müəyyənləşdirir və mətn üzərində şərti işarələri qoyurlar.

Əsərdə mətnaltı mənə və ifaçılıq vəzifəsinin müəyyənləşdirilməsi üzrə iş təşkil edilir. Şagirdlər müəllimin tapşırığı ilə birinci bənddə ifadə olunan **fikri – mətnaltı mənəni** müəyyənləşdirirlər: Şair bu bənddə Qarabağın gözəl təbiətinə, meşələrə bürünmüş yaylaqlarına məhəbbətini səmimi bir dillə, heyranlıqla ifadə edir. Sonra həmin bəndin oxusunda hansı vəzifənin oxusunun həyata keçiriləcəyi müəyyənləşdirilir. Müəllimin istiqamətverici sualları, izahı nəticəsində **ifaçılıq vəzifəsi** müəyyənləşdirilir: Bənddə öz əksini tapan fikrin səmimiyyətinə inam oyatmaq, şairin Qarabağa heyranlığını çatdırmaq. Şeirnin birinci bəndi məzmununa uyğun olaraq, həzin, səmimi bir tərzdə, aramla, asta ton, mülayim tembrlə oxunmalıdır.

Mətnəndən bitkin parçalarda fasilə, məntiqi vurğulu sözlərin müəyyənləşdirilməsi	İfaçılıq vəzifəsinin müəyyənləşdirilməsi, nitqin tonu, tembr, oxuda intonasiyanın aldığı çalar
Qarabağın /yaylağını/ Meşə örtmüş/ <u>duman kimi</u> ./. Mən gəzirəm/ qucağını/ Bir vəfalı/ <u>mehman kimi</u> ./.	Şairin Qarabağın gözəl təbiətinə, meşələrə bürünmüş yaylaqlarına məhəbbətini çatdırmaq Səmimiyyətlə, Heyranlıqla Hərərətlə
<u>Parçalanmış</u> / Ana torpaq/ Bu Qarabağ,/ o Qaradağ.// Lal sərhəddə/ Araz ancaq/ Haray çəkir/ <u>insan kimi</u> ./.	Vətənin parçalanmasından doğan kədər, nisgili hissini çatdırmaq İttihamla Kəskin həyəcanla
Vətən qızı/ gözü yaşlı./ Dağlar uca,/ yollar daşlı.// Yenə dərdim/ həddən aşdı/ Dalğalandı <u>ümman kimi</u> ./.	Xalqımızın ayrılıq dərđini, faciəsini çatdırmaq Kədərle Təəssüflə Həyəcanla
<u>Bir</u> yaranmış /Azərbaycan/ <u>Ayırsa da</u> / onu zaman.// Görəcəkdir/ hər yaşayan/// Bu ölkəni/ bir <u>can kimi</u> ./.	Şairin Vətənin birliyinə qəti inamını çatdırmaq İnamla Əzəmətlə Həyəcanla

Şagirdlərə şeirin bənd-bənd ifadəli oxusunu hazırlamaq tapşırılır. İfalar dinlənir və müzakirə edilir. Şeirin bütün bəndləri üzrə də bu qayda ilə iş aparıldıqdan sonra əsərin bütövlükdə ifadəli oxusu təşkil edilir. Qruplarda iş zamanı hər bəndin məzmununa uyğun intonasiya çalarının düzgün müəyyənləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Belə ki əsərinde birinci bəndində Vətənin təbiətinin gözəlliyinə heyranlıq hissi ifadə edilsə, orta bəndlərdə bu, parçalanmış ana yurdun taleyindən irli gələn kədər, nisgil ovqatı ön plana çıxır. Sonuncu bənddə isə şairin Vətənin birliyinə qəti inamı ifadə olunur.

Epik əsərlərin ifadəli oxusu üzrə müstəqil tətbiq və yaradıcı iş üçün mətnlər

YASƏMƏN AĞACI

I

Məktəbimizin bağçasında ucaboşlu, cavan bir yasəmən ağacı vardı. Yaz gələndə bütün ağaclar kimi o da çiçək açardı. Onun açıq-bənövşəyi gülləri salxım-salxım olub sallanardı.

Məktəbimizin bağçasındakı ağ, çəhrayı çiçəkli alça, armud, şaftalı və ərik ağacları arasında bu yasəmən ağacının qəribə bir gözəlliyi vardı.

Kəndimizdə yasəmən olmazdı. Məktəbimizdəki yasəmən isə Aslan müəllim əkmışdi. O, səhər əkdüyü bu ağacın yanına gələr, budaqları əyib salxım gülləri iylər və dayanıb ağacın gözəlliyinə tamaşa edərdi.

Aslan müəllim ucaboşlu, qarabəniz, zəhmli bir adam idi. Alnında sərt qırışlar vardı. Lakin o, yasəmən ağacını seyr edərkən üzünün nə qədər incə, mehriban bir ifadə aldığını aydın görmək olurdu.

II

Bir gün dərsdə mənimlə bir skamyada oturan yoldaşım Cəfər əyilib qulağıma pıçıldadı:

– Müəllimim yasəmən ağacında bir bülbül yuva salıb.

Bu sözü eşitcək səbirsizliklə dərsin qurtarmasını gözlədim. Zəng vurulan kimi Cəfərlə bərabər yasəmən ağacının yanına qaçdım.

Cəfər düz deyirmiş: salxım-salxım sallanan güllər arasında çör-çöpdən düzəldilmiş bir yuva gördüm. Mən düşünmədən birbaşa ağaca dırmaşdım. Elə yuvaya yenincə çatmışdım ki, onun içindən pırıltı ilə bir bülbül uçdu və ağacın gövdəsi ağırlığıma davam gətirməyib şaqqıltı ilə sındı. Mən yıxıldım, yuva da uçub töküldü.

Ətrafıma toplanmış uşaqlar cığır-bağır salmışdılar. Özümü toplayıb ayağa qalxdıqda Aslan müəllimin yanımda durduğunu gördüm. Kürəyimin arasından soyuq bir şey keçdi. Bu halı müşahidə edən uşaqlar susdular. Aslan müəllim heykəl kimi qımıldanmadan, qəddi qırılmış yasəmən ağacına baxırdı. Bu zaman birdən bülbül qanadlarını başımız üzərindəki alma ağaclarının çiçəklərinə çırpıb həyəcanla səsləndi. Aslan müəllim başını qaldırıb, kiçik bir budaq üzərində oturmuş bülbülə, onun uçmuş yuvasına və mənə baxdı. Sonra o, dinməzəcə dönüb getdi.

III

Zəng vuruldu. Mən peşman olmuşdum, Aslan müəllimdən məzəmmət və cəza gözləyirdim. Lakin o, mənə nə bir söz deyir, nə də üzümə baxırdı. Bu isə mənim üçün hər şeydən ağır idi. Mən istəyirdim ki, o, məni danlsın, cəza versin. Lakin o, susurdu.

Bir gün Aslan müəllim məndən keçmiş dərsi xəbər aldığı zaman onun baxışlarında elə soyuq bir ifadə hiss etdim ki, özümü saxlaya bilməyib cavab

vermək əvəzinə ağladım.

O, əvvəlki kimi sakit və təmkinli bir səslə mənə: “Əyləş”, – dedi və başqa bir şagirdi qaldırdı.

Mən ağlayırdım. O isə elə bil ki, bunu görmür, sakitcə dərslərini keçirdi.

IV

Zəng bayıra vurulanda Aslan müəllim işarə ilə mənə çağırırdı. Biz birlikdə bağçaya endik. Heç bir söz danışmadan yasəmən ağacının yanına gəldik. İndi onun yerində başı hamar kəsilmiş bir kütük qalmışdı.

Aslan müəllim bir neçə saniyə ağaca baxdıqdan sonra mənə tərəf döndü və dedi:

– Biz dünyaya, onu daha da gözəlləşdirmək üçün gəlmişik. Biz onun gözəlliklərini məhv etmək üçün doğulmamışıq!

Mən onun üzünə baxmadan:

– Məni bağışla, müəllim, – dedim.

... Gələn bahar yasəmən ağacının kütüyündən yeni pöhrələr qalxdı. Mən indi həmin pöhrələrə sevvə-sevvə qulluq edir, onları qoruyuram. Axı, doğrudan da, biz dünyanın gözəlliklərini məhv etmək üçün yox, daha da gözəlləşdirmək üçün doğulmuşuq!..

İ. Əfəndiyev

KÖÇ

I

Mayın gözəl bir səhəri idi. Dan yeri yenidən ağarmağa başlamışdı.

Yatağımda yatırdım. Birdən-birə anamın yavaşca: “Oğlum, qalx, yaylağa gedirik” deməsindən gözlərimi açdım. Anam başımı əlləri içində alaraq bir də: “Qalx, oğlum! Səndən başqa hamı hazırdır, arabamız da gəlib” – dedi.

Dərhal dimdik qalxdım. Paltarımı geydim. Əl-üzümü yudum. Bir fincan çay içər-ıçməz pilləkənləri gup-gup başaşağı endim. Öküz arabası qapımızın ağzında durur, arabacı Salman kişi də şeyləri üsulluca arabaya yerləşdirirdi. Ailəmizin hamısı aşağıda idi. Hətta “Mərmər” adlı ağ pişiyimi, sarı, iri tüklü toyuğumu cücələri ilə bərabər bir səbət içində götürmüşdük. Sevinirdim... Hamımız arabaya doluşduq. Salman kişi də arabanın boynuna oturdu. Araba hərəkət etməyə başladı. Atam da ata minib, yanımızca gəlirdi. Şəhərin iri, geniş küçələri ilə gedirdik. Hər zaman gözüümüzün alışdığı geniş küçələr, böyük evlər, iri şüşəli mağazalar...

Araba şəhərdən çıxarkən günəş yenidən çırtır, şəfəqi bürüyən qırmızılıqdan üfüqlərdə dağ silsiləsi kimi görünən buludlar əlvan rəngə boyanırdı.

Şəhərin səsləri, gurultulu küçələrindən, isti havasından get-gedə uzaqlaşırıd.

Arabamız iki tərəfi ağac, əkin və bostanla bəzənmiş bir yolla gəldi.

II

Azərbaycan!.. Doğma vətənimin gözəl təbiəti var. Şəhərlərə məxsus olan nəsimdən arabir yarpaqlar qımıldanır, təpələrə, çöllərə xalı kimi döşənmiş lətif, yumşaq otlar, çiçəklər dəniz kimi dalğalanır, yaşıl yarpaqlar arasına sığınmış

quşcuğazlar səs-səsə verib ötüşürdü. Göz işlədikcə açıqlıq, yaşıllıq, dərəlik, təpəlik, irəlilədikcə qarşımızda bir-birindən daha gözəl təbiət, daha canlı lövhələr açılır. İri, kələ-kötür, ətəkləri qaratikan kolları ilə döşənmiş dağlar arasından yuxarı qalxdıqca təbiət və hava başqalası, insan ürəkdolusu nəfəs alır. Yumşaq otların, əlvan çiçəklərin, dağ nanələrinin gözəl qoxusundan insan bihuş olurdu.

Dağların ardı-arası kəsilmir, zəncir kimi bir-birinə hörülmüş, bir-birini qucaqlamış kimi durur. Qocaman bir dağın təpəsinə qalxdıq. Qarşımıza daha böyük bir dağ çıxdı. Bu dağ da aşdıq, çiçəklər səltənəti kimi bir açıqlığa çıxdıq. Bu yer qalın, sıx meşəlik, çılpaq qayalıq, uçurumlu dərələrlə qucaqlamışdı. Uzaqda bir təpə ətəyində beş-on alaçıqdan ibarət bir oba görünürdü. Artıq yetişmişdik.

Arabamız bir alaçıqın ağzında durdu. Yerə endik... Bizi keçədən qayırılmış bir alaçığa gətirdilər. Bir anda kənd qadınları və uşaqları ətrafımızı aldılar.

III

Qadınlar anamla öpüşür, danışır, gülüşürdülər. Uşaqlar isə inci kimi düzülmüş ağ dişlərini göstərərək, mənimlə danışmaq, oynamaq istədiklərini anladırıdılar. Mən isə utancaq bir uşaq olduğumdan anamın yanında büzüşüb durur, arabir onların təbəssümlərində iştirak edir kimi görünürdüm. Atam da alaçıqın böyründə Kərim baba ilə köhnə bir palazın üstündə oturub, söhbət edirdi. O gün hava çox isti idi.

Az sonra atam Kərim babadan soruşdu:

– Ay Kərim, bizim alaçıq üçün çubuq hazırlamısanmı?

Kərim baba soyuq bir halda:

– Bilmirəm bu oxumuşların səbri nə üçün az olur? Gəldiyiniz indidir, nə xəbər? – dedi.

Atam:

– Vaxt keçir, hər halda alaçıq hazır olmalıdır, – dedi.

Kərim baba sakitcə:

– Nəyinə görə, axşama qədər sən alaçığını məndən istə, mənim əlimdə o nə çətin işdir?!

Atam Kərim baba ilə alaçıq qurmağa getdi. Alaçığımız obadan bir az uzaq, atamın bəyəndiyi axar-baxarlı, gözəl bir yerdə quruldu. Bir saat sonra alaçığımıza köçdük.

IV

Bu yerlərin səhərləri, axşamları mənə hər şeyi unuttururdu. Axşamlar qoyun-quzu mələşə-mələşə obaya dönərkən, səsdən qulaq tutulurdu. Xüsusən yavaş-yavaş nəfəs alan səhərlərin, axşamların qanadları ucundan yayılan sərincik, dağ çiçəklərinin, cökə ağaclarının rayihəsi, qoruqlarda, tarlalarda biçilmiş təzə otların gözəl ətri, meşənin axşamlara, səhərlərə məxsus rütubət qoxusu, bulaqların şırıltısı, quşların ötüşməsi, quzuların mələşməsi, itlərin hürüşməsi bir-birinə qarışaraq, obaya başqa bir rəng, başqa bir şəkil verirdi. Bir saat əvvəl səssizlikdən ölgün kimi görünən təbiət birdən-birə canlanırdı, hər şeydə bir yenilik, bir tərəvət

görünürdü. Bundan böyük məşğələ nə ola bilərdi?! Dəyənəyi əlimə alıb, obaya gedirdim. Analarını əmməsinlər deyə quzuları bir ağıla doldururdular. Mən kənd uşaqları ilə ağıla atılıb o şux quzularla doyunca oynar, onlarla bərabər atılıb-düşərdim.

Qoyunlar sağılıb qurtardıqdan sonra ağılın ağzını açarkən ana-bala mələşə-mələşə qaçaraq bir-birinə qarışırdı. Həsrətlərinə qovuşmuş heyvancığazlar ayaqlarını bükərək, quyruqlarını oynada-oynada analarını əmərdilər.

Obanı yenə də həzin bir sükut almış, yalnız ara-sıra çobanların səsi, itlərin hürüşməsi, uşaqların bağirtısı eşidilirdi. Bu kiçik heyvanları sevdiyim kimi, çobanlarını da sevər, çox vaxtımı da onlarla keçirərdim. Onların sadə və sərbəst sandığım məişəti xoşuma gəlirdi. Hətta o bəxtiyar bildiyim insanlara qibtə edərək, “bu açıq, geniş obalarda, bu gözəl yamaclarda çoban olmaq, pisdirmi?” – deyərdim. Mən də kiçik çomağımı alıb, çox zaman onlarla bir təpədə oturardım. Çobanlar tütək çalar, həzin mahnı oxuyar, keçmiş günlərdən və gələcəkdən dadlı-dadlı söhbət edərdilər.

A. Şaiq

BAHAR

I

Kənddən ayrılandan sonra Bahar başısağ, fikirli yeriyərək hara getdiyini bilmirdi. Yolun uzaqlığını hiss etmədən bir də gözüünü açıb özünü vağzalda gördü. Buralar Bahara tamam yad və vahiməli görünürdü. Dayanıb baxmaqdan da, qayıtmaqdan da qorxurdu. Bir tufəngli adam, döyükən kənd uşağını görüb yanına çağırırdı. Qəssab dükanında atasının yanında işləməyi təklif elədi:

– Paltarın, çörəyin bizdən, özün də erkək ətinin pitisindən yeyib cana gələrsən... Razısanmı?

Bahar şəhərdə qalmaq, qardaşını tapmaq həvəsi ilə, həm də belə “mehriban” adama rast gəldiyini güman edib razı oldu:

– Nə deyirəm!

– Qalarsanmı?

– Qalaram!

Tufəngli, Baharı daş yoluna tərəf gətirdi, bir arabaçıya tapşırırdı:

– Atama çatdır bunu, deynən görsün yararmı?

Şəhər arabaçı onu şəhərə, qəssab Məşədi Abbasın dükanına gətirdi.

Arabaçı bir təhər adamları aralayıb Məşədi Abbası çağırırdı:

– Məşədi əmi, bu gədəni İsfəndiyar göndərib...

Məşədi:

– Gözləsin! – dedi.

II

Arabaçı, Baharı qoyub getdi. Bahar anasından ayrılmış ürkək bir quzu kimi divara qısılib durmuşdu. Məşədini gözləyirdi. O, intizar və xoflu gözlərini adamlardan ayırmırdı. Şəhərin basırıq, gürultulu küçələri ona qərribə gəlirdi. Ömründə görmədiyi və eşitmədiyi şeyləri görürdü. Həm də qardaşının burada

olduğunu bilirdi. Mərdanı görmək ümidi ilə tələsirdi.

Bahar günortayadək gözlədi, çox acmışdı. Məşədinin oğlu da ona xərclik verməmişdi. Dizində taqət yox idi. Lakin çöməlib oturmağa qorxurdu. “Məşədi oturduğunu görər, “tənbəl” deyib qapısında saxlamaz”.

Qəssab müştərilərdən baş açandan sonra Baharı dükanə çağırdı. Hansı kənddən, kimin oğlu olduğunu, nə iş bacardığını soruşdu. Əllərinə baxdı...

Bahar payızın ilk aylarını Məşədi Abbasın yanında işlədi. Sallaqxanadan şəhərə daşınan ət daşqalarının üstündə oturub gələrdi. Ona bir brezent döşlük də vermişdilər. Ətləri daşıyıb daşqaya doldurardılar. Bahar, qolu çirməkli, daşqanın boynunda oturur, atın cilovunu əlinə alıb şəhərə sürərdi. Axşam isə tövlədə, yanında yatdığı daşqa atına qulluq edərdi.

III

Ət daşımaq üçün xüsusi daşqa saxlamaq qəssablara xeyir eləməirdi. Hamısı yığışib bir daşqaçı tutdular, daşqaçı səhər çay vaxtına qədər sallaqxanada əldən çıxan əti daşıyıb dükanlara verməyi boynuna alırdı. Məşədi Abbas da şərikli daşqaçıya haqq verməyi münasib bildi. Baharı azad eləmək istədi. Lakin “üzüyola, başısağrı və işgören” uşaq olduğuna görə onu buraxa bilmirdi. Saxlayıb dükanda əlaltı kimi işlədirdi. Məşədinin bütün xırda dükan və ev işini Bahar görürdü. Məşədi axşama qalan və köhnələn ıçalatı səbətə doldurub Bahara verərdi. Çiyindən tutub itələrdi:

– Bunları sat! Satmamış qayıtma! Hamısını satsan, sənə bir abbası findıq pulu verəcəyəm.

Bahar küçələrin soyuq palçığını ayaqlaya-ayaqlaya, küçə qapılarını gəzib həzin və saf uşaq səsi ilə çağırırdı:

– Ciyər alan, ay ciyər alan!...

Bu yerlərdə az təsadüf edilən şaxtalı qış günlərindən biri idi. Yer donmuşdu, ayaz kəsirdi.

Bahar isə köhnə çarıqla, yalınqat, qədək paltarla qəssab dükanının qapısında əsim-əsim əsirdi. Dışı-dişini kəsirdi.

Məşədi Baharı qapıdan qovmuşdu...

IV

Soyuqlar düşəndən, qış girəndən bəri Bahar ıçalat sata bilmirdi. Beş addım gəzəndən sonra daldey bir həyət tapıb qızınırdı. Ev qadınlarına yalvarıb ocaq başında dayanırdı. Ona görə də qayıdanda xozeyini onu döyürdü. Bahar buna da dözürdü; çünki gedəsi yeri yox idi. Yetimlik, qış və ehtiyac onu zəncirləyib saxlamışdı. Nə qardaşından xəbər verən, nə anasına xəbər aparən var idi. Yazı, havaların qızmasını gözləyirdi. Gün altında, kənd yollarında yerimək, yalın ayaqları ilə isti tıprpağı ayaqlayıb kəndə, evə doğru getmək həsrəti şirin bir xəyal kimi uşağın zehmində dönüb dolayır, gün-gündən böyüyürdü. O, həyətə girəndə, anasını sudan qayıdan görəndə böyüklərə məxsus bir qayda ilə salam verəcək, qucaqlayacaqdı...

V

Bu gün uşağa yeni bir fəlakət üz verdi. Qarınların birini sata bilməmişdi. Qorxudan qayıda bilmir, döngədə sallaya-sallaya əlində aparır və müştəri çağırırdı. Qəfildən bir qara it qarını alıb götürüldü. Divarı bayaq aşıb bağlar arasında yox oldu...

Bahar bunu söyləyəndə Məşədi Abbasın gülməyi tutdu:

– Dünən yumurtadan çıxan cücənin mən yekəlikdə kişiyə kələk gəlməyinə bir baxın!

Əlini Baharın ciblərinə salıb axtardı, sonra qoltuğuna baxdı:

– Neyləmişən, – dedi, – bir manatın yerini de! Nəyə verib yemisən, düzünü de!

Uşağın dil-dodağı tutuldu, altdan yuxarı baxan qara məsum gözləri böyüdü. And-aman elədi ki, it aparıb. Qəssab onun qolundan tutub eşiyə itələdi:

– Get, bir manatı gətir, sonra gəl!

Məşədi qapını qəzəblə onun üzünə elə çırpdı, deyərdin bu qapı bir də açılmayacaq. Bahar kağız kimi ağardı. Xözeyninə tərəf baxdı. Məşədi Abbas bu baxışlara və göz yaşlarına cavab olaraq içəridən dilləndi:

– Buralara ayaq bassan meyitini qoyaram!

VI

Bahar qorxusundan cıncırını çəkmədi. Küçəyə çıxdı. Lakin küçədə dayanmaq olardımı? Soyuq adamı qılınc kimi kəsirdi.

Qorxa-qorxa bir də ağasının dükanına gəldi. Qapını bir də cırıldadıb arasından baxdı. Sanki ağasından, heç olmasa qonşuların birindən mərhəmət diləyirdi. Məşədinin məşəl kimi yanan gözləri uşağa sataşanda oğluna işarə verdi: “Gör pulu gətirdin?”. Qəssabın oğlu Baharın qabağını kəsib soruşdu:

– Manatı gətirdin?

Bahar yalvardı:

– Məşədi ağa, qardaşım gələndə alıb verərəm...

İsfəndiyar qapının arasında dayanıb gah atasına, gah yalvaran uşağa baxırdı. Onun yazığı gəlirdi. Atasından xahiş etmək istəyirdi. Qəssab irəli keçib qapını basdı. Baharı eşiyə saldı. Bahar isti otaqdan qalxan buğun içindən buz döşəməyə düşəndə başından bir vedrə su töküldüyünü güman etdi. Soyuğun şiddətindən özünü itirdi, bilmədi nə etsin. Küçədə iki addım yeridi. Ayağının yerə yapışdığını görüb yüyürdü, ayaqları gəlmədi. Bel sütununun əyildiyini, kürəklərinə iynə sancıldığını zənn edirdi. Şaxta elə bil iliyinə işləyirdi. Bahar özünü hamamın dəhlizinə saldı.

VII

Dəhliz də soyuq idi. Ancaq içəri qapı açıldıqda isti hava buğ kimi dəhlizə vururdu. Bahar özünə təskinlik verdi, əlində bağlama yuyunmağa gələnlərə qarışıb içəri girdi. Hamamda camaat qaynaşırdı. Bahar hamam qulluqçularının gözüne görünməmək üçün adam çox olan tərəfdə bir az dayandı. Küncdə samovar qoyub çay satan kişinin yanında boş bir səki gördü. Fərsət tapıb pişik kimi

səssizcə səkiyə çıxdı, səki isti və rahat idi.

Bahar gəlib-gedənə baxır, çay verməyə məşğul olan yumru, araqçınılı kişidən gizlənmək üçün daha da kiçilmək istəyirdi. Xeyli vaxt belə keçindi. Lakin onu görən oldu. Hamamçı maşa ilə Baharı böyründən bizləyib deyirdi:

– Ədə, ehey, həmsəri! Düş, nə soxulmusan bura? Çıx!

Hamamçının səsinə hamı Bahara baxdı. O, başaşağı qapıya tərəf yeridi, məhkum qılınca baxan kimi, eşiyin, qış gecəsinin ayazına baxdı. Sonra geri döndü. Onu təqib edən olmadığını görüb dayanmaq istədi, duruxdu, mərhəmət uman məzlum baxışları ilə adamların üzünə baxdı. Heç kəsin bir söz demədiyini gördükdə sevinib içəri sürüşdü, küncə qısıldı.

Bıgı xınalı kişi buğlana-buğlana hamamdan çıxanda Baharı dəhliz ağzında görüb acıqlandı:

– Adə, sən nə üzlüsən! Bir şey çırpışdırmamış itilib getmək istəmirsən?

Bahar yalvardı:

– Yerim yoxdur, əmi, soyuqdan ölürəm. Mən oğru deyiləm!

“Əmi” geri qayıdıb hamamçını səslədi:

– Kəblə Qurban, hərif burada dayanıb ha!

Kəblə Qurban başmaqlarını yeyin-yeyin saqqıldadaraq dəhlizə tərəf gələndə Bahar yalvardı:

– Vallah, yerim yoxdur. Soyuqdan ölürəm, qoy burada durum, əmi, sən Həzrət Abbas!

Kəblə Qurban Baharı itələyib çölə saldı:

– Rədd ol burdan, Həzrət Abbas qənimin olsun!

Səkinin istisində canı yumşalan Bahar, qışın kəsərli soyuğuna düşəndə elə bil ürəyinə xəncər sancıldı, içindən ufuldadı. Özünü itirdi.

Külək qalxmış, boran bağlamış, hava lap qaranlıqlaşmışdı. Bahar bir də qayıdıb, hamama girmək, ağlamaq, donan barmaqlarını göstərib yalvarmaq istəyirdi. Yadına düşdü ki, “özgələrlə yalvarmaqdan, öz xozeyininə yalvar, bəlkə ürəyi yumşalsın, bəlkə buraxsın, bəlkə...”.

Bərk çovğun idi. Qar səpir, boğanaq burulurdu. Uşaq yüyürdü. O, küləyin qar içinə atdığı bir yarpaq kimi qaralırdı. Dükənlərin çoxdan bağlandığını görəndə inana bilmədi. Kürəyini küləyə verib borandan gözlərini lap geniş açdı. Dükən qapılarına diqqətlə baxdı. Bir dənə də açıq dükən yox idi.

Bahar başını qaldırıb göyə baxdı, tamam qaranlıq qovuşduğunu, qış gecəsinin qorxu kimi hər yanı, işıq gələn hər yeri basdığını görəndə vücuduna ilan kimi soyuq və müdhiş bir vahimə yeridi, ürəyi bala quş kimi döyündü, başı gicəlləndi. Addımlarını atdı, harasa tələsmək istədi. Yeridi, yeridi, qəssabxanadan uzaqlaşma bilmədi. İndi onun bütün damarları sancır, qulağı qəribə uğultu ilə tutulurdu. Uşağa elə gəlirdi ki, ayaqlarını qandallamışlar, topuqlarının hər birindən ağır daşlar asılıb.

VIII

Son ümidlə özünü xozeyinin qapısına saldı. Qorxa-qorxa döydü. Səs-səmir yox idi. Donan barmaqları ilə qapının dəmirini bir də tərpətdi. Həyətdə qarı

ayaqlayan addım səsi eşidəndə uşağın sönən ümidlərinə sanki həyat işığı saçıldı. Qapı açılarda azıb yorulmuş pişik balası kimi cəld içəri girmək istədi. Xanım mitili – Baharın köhnə yorğanını əşiyə atdı:

– İtil, hansı cəhənnəmə gedirsən, get!

Bahar inana bilmədi:

– Gecənin bu vaxtında, boranda hara gedim. Ay xanım, qurban olum, mənim yerim yoxdur. Xanım, sən bilirsən ki...

Xanım qapını elə bərk çırpıb dəmirlə bərkitdi ki, deyərdin oğrudan, quldurdan qorunur. Baharın sözü ağzında qaldı. Boş və boran uğuldayan qaranlıq küçədə qar içinə bata-bata uşaq bazara sarı yönəldi. O, tufana düşən yarpaq kimi əsirdi...

Sanki Baharı iynəli yorğana bürüyürdülər. Elə bir yorğana ki, tikan kimi əzəbli, hamam kimi isti.

Deyəsən bu yorğan deyil, bu ki, sudur, mən suyun içindəyəm. Bəs mənə sıxıb kiçildən kimidir, hanı mənim ayaqlarım. Dizlərimə tikanmı batırırlar, mən bu çöldə nə gəzirəm.

Bahar əlini atıb gözünü örtən ağır yorğanı qaldırmaq istədi... Qol yerindən quru bir ağac sallandığını duyub anlaya bilmədi. Onu bildi ki, gözlərinə də, başına da və dodaqlarına da batan iynə çox uzun və itidir. Bunun kim tərəfindən, nə üçün edildiyini anlamadı... Tərpənmək istədi, onu sanki yerə mıxlamışdılar.

Anasını xəyalına gətirdi.

– Ana, ay ana!...

Cavab gəlmədi. Hər şey susurdu...

IX

Bir neçə saat sonra boran seyrəlmiş, səhər açılmışdı. Hər şey öz qaydasına idi. Xəzeyinlər xəz paltolar, Xorasan kürkləri, dəri papaqlar, yun corab və qaloş geyinərək səhər çayından sonrakı ilk papiroslarını tüstülədə-tüstülədə isti evlərinin qapılarından nəzakətlə çıxır, dükanlarına gedirdilər. Qolu çirməkli məşədi çapacağını itiləyərək erkəkləri şaqqalayır, əlinə gələn yağlı budlardan, qapısında qaynaşan müştərilərdən ruhlanaraq qazanc mahnısını oxuyurdu...

Konka yolunun qarını kürüyənlər bir uşaq meyiti tapdılar. Donmuş, taxtaya dönmüşdü. Buzlamış saçları üzünə yapışmışdı. Bütün sifəti buz qatı ilə örtülmüşdü. Qolları qoltuqlarına bükülüb qalmışdı. Baxanların ürəyi xarab olurdu. Yiyəsiz bir uşaq olduğu, ilin bu vaxtında əynindəki qədək paltardan bəlli idi. Ona görə yiyəsini axtarmadılar, qəriblər qəbiristanına apardılar...

Mir Cəlal

KƏRƏM ƏFSANƏSİ

I

Mən bu hekayədə köhnə bir igiddən danışacağam... Bu igidi el arasında Qaçaq Kərəm adı ilə tanıyırdılar.

Kərəm öz dəstəsi ilə bərabər dağlarda, dərələrdə yuva salmışdı. Onun qan düşməni İsrafil ağa da özü kimi qüvvətli, cəsur bir adam idi. Yalnız bir fərqləri

vardı: Kərəm çar divanından qaçaq düşmüşdü, İsrafil ağa isə çar himayəsində yaşayırdı.

Günlərin birində, hələ obalar yaylaqda ikən, Kərəm dəstəsini çəkib, arvad-uşağını görməyə gəlmişdi. Dostları dəyələrə dağılışıb, paltarlarını çıxarmadan, aynalı tüfənglərini yanlarına qoyub yatmışdılar. Kərəm özü isə alaçıqda yorğandöşək saldırıb uzanmışdı. Ağır və məşəqqətli yorğunluğunu unutmaq istəyirdi. Amma onun gözlərinə yuxu getmirdi. Düşməninə unuda bilmirdi.

II

Kərəm gecədən xeyli keçmiş qalxıb alaçıqdan eşiyə baxdı. Gəzindi. Ətrafı yoxladı. Bütün oba sanki əbədi yuxuya getmişdi. Adətən, sayıq yatan qapı itlərindən də səs-səmir gəlmirdi. Kərəm isə düşməninin hər dəqiqə qəfildən hücum edə biləcəyini düşünürdü. O, gəzinə-gəzinə obadan bir az kənarda hündür qayanın dalına girib keşik çəkən dostuna yanaşdı, qəsdən pıçıltı ilə soruşdu:

— Yatmısanmı, Mərdan?

Cavan qaçaq da yorğun idi, amma yatmamışdı:

— Xeyir, Kərəm dayı, dedi. – Əgər yuxu məni üstələsə, barmağımı kəsib düz basaram!..

— Duzun varmı?

— Var, Kərəm dayı, – deyə Mərdan çuxasının vəznəsini göstərdi.

Yaralı barmağa duz basmaq vəfalı dost nəzərində o qədər də fədakarlıq deyildi.

III

Kərəm Mərdana bir söz demədən yenə gəzindi, yenə ətrafı dinlədi. Bu sakit, səssiz aləmdə hər şey rahat idi, yalnız Kərəmin ürəyi rahat ola bilmirdi. Oba üzərini çən bürümüşdü, axşamüstü mavi göyün boşluğunda gözəl bir gəlin ədası ilə süzən ay indi hardasa gizlənmişdi.

Kərəm çox gəzib dolandı, tez-tez çəndən siyirilib çıxan yollara çox nəzər saldı, amma heç bir ins-cins gözüne dəymədi. Kərəm yenə də sakit ola bilmədi. “Görünür İsrafil ağa bizim gəlişimizdən xəbər tutmayıb, yoxsa, indiyəcən harda olsaydı, dəstəsini çəkib üstümüzə gələrdi,” – deyə düşündü və alaçığına qayıtdı. Qaranlıqdan arvadının səsinə eşitdi:

— Kərəm, gözümün nuru, gəl uzan, mən qalxıb keşiyini çəkərəm!

Vəfalı qadın köksünü ötürəndə kədər dolu bir ah çəkdi. O, yaşarmış gözlərini göyə dikib Allaha yalvardı:

— Ey böyük Tanrı, mənim balalarımə rəhmin gəlsin!

Kərəmin ürəyi poladdan möhkəm, ipəkdən yumşaq idi. Arvadının xeyir-duası onu da qəhərləndirdi:

— Qəm yemə, Gülsabah, – dedi, – yaman günün ömrü az olar.

Qadın dinmədi. Ərinin səsindeki qəm nidaları onun qüssəsini daha da artırdı. Kərəm uzandı. Tüfəngini yorğanının üstünə qoydu. Azca yatmaq və dünyanın dərдинi, kədərini unutmaq istədi.

Gecə o qədər uzun, saatlar, dəqiqələr o qədər ağırdı ki...

Nəhayət, Kərəmin gözləri qapandı. Şirin yuxu o mərd, o qüdrətli igidi də

məğlub elədi...

IV

Kərəm nə qədər yatdığını bilmədi. O yalnız hava işıqlanmağa başlarkən oyandı. İndi, artıq, qorxu azalmışdı. İsrafil ağa gündüz hücum fikrinə düşə bilməzdi. Kərəm yerindən qalxaraq alaçığı tərək etdi. Obanın şimalında, dünən keşikçinin dayandığı qaya dibində pıq-pıqla qaynayan muncuqlu bulağa tərəf getdi. Hələ gənc yaşlarından sevdiyi bu gur çeşmə ən əziz xatirələri ilə bağlı idi. Kərəm tufəngini qayaya söykədi, patrondaşını açıb daşın üstünə qoydu, çuxasının atəklərini qatlayıb kəmərlərinə keçirdi, qollarını çırmadı. Buz kimi soyuq suda doyunca əl-üzünü yudu. Əgər bu dəmdə güzgüyə baxsaydı, geniş alnındakı xəncər yerinin qaraşın saqqalına, uzunsov, qırıq başına, qalın burma bıqlarına, nə isə daxili kədərlə yanan iri, tünd qara gözlərinə necə yaraşdığını duymamış olmazdı. At belinə qalxanda saçaqlı papağı və qara yapıncısı onu nəhəng bir qartala oxşadırdı. Amma indi, bulaq başında yuyunan vaxt Kərəmi sadə və sıravı kənd dəliqanlısından fərqləndirmək çətin idi.

V

O, yaylıqla əl-üzünü silib daş üstündə oturdu, istər-istəməz dərin düşüncələrə daldı. Özünün, ailəsinin, dostlarının taleyini fikirləşir və namərd zəmanəyə lənət oxuyurdu. Kərəm bilirdi ki, onu arvad-uşaqlardan, el-obasından didərgin salan da bu zəmanədir. İsrafil ağanı öldürsə də, həyat onun üzünə gülməyəcək. Kərəm gənclik illərində indiki kimi qaraqabaq deyildi. O, gülər, oynar, zarafatlaşardı. Qəhqəhə çəkəndə qənd kimi ağ dişləri görünər, dağ-dərədə əks-səda verən səsi köhlən atın kişnəməyini xatırladırdı. “Yox, görünür alnıma belə yazılıbmış, el-obadan uzaqda – qürbətdə ömrümü başa vurmaqdan qeyri cərim yoxdur,” – deyər düşüncə patrondaşını çiyindən aşırı, tufəngini də götürüb obaya qayıtdı.

VI

Alaçığa girmək istəyəndə qapıdan sağda, çətinin dibində gözünə bir patron sataşdı. Kərəm duruxdu və dərhal qeyri-ixtiyari patrondaşını yoxladı: “Bu, mənim deyil!” – deyər xəyalən yoldaşlarını danladı, böyük oğlunu göndərərək onların hamısını çağırırdı. Bütün dəstə yığışandan sonra əlindəki patronu yuxarı qaldıraraq dostlarına göstərdi, töhmətli nəzərlə bir-bir onları süzərək hamı eşitsin deyər ucadan soruşdu:

- Bu, kimindir?

Qaçaqqlar tez-tələsik patrondaşlarını yoxladılar. Kərəm bir də soruşdu:

- Kimindir, hə?

Hər kəs patron itirməmişdi. Kərəmin rəngi kömür kimi qaraldı:

- Ay uşaqlar, – dedi, – bu gecə İsrafil ağa burdaymış... Məni vurmağa gəlibmiş... Ax, Mərdan, Mərdan... Bax, yaxşı göz-qulaqda olmamısan!

Mərdanın rəng-ruhu qaçdı, bir an belə onun gözünə yuxu getməmişdi.

Kərəm dedi:

- Məni o, çox asanlıqla vura bilərmiş, amma istəməyib. Bilirsinizmi niyə?

Qaçaqqların gözlərində sanki eyni sual yazıldı: “Niyə ki?”

Kərəm öz sualına cavab vermədi. Onu dinləyənlər içərisində arvad-uşaq da vardı. Kərəm əmr elədi:

-Gedin, atlanın! Dağlara çəkilək. İsrafil ağa da, kazaklar da hər dəqiqə başımızın üstünü ala bilərlər...

Yoxsa, Kərəm qorxurdu? Əlbəttə, yox. O bütün obanın gülləbaran olunmağını istəmirdi.

VII

Qaçaqqlar atlanıb yola düşdülər. Bir az gedəndən sonra oba görünməz olanda Kərəm atının qantarğasını çəkdi, maral gözlü, ceyran yerişli kəhər aygır şahə qalxaraq yanakı dayandı, o biri atların yolunu kəsdi. On iki nəfərin gözü Kərəmə dikildi. Hamı diqqət kəsildi. Kərəm dedi:

- Ay uşaqlar!... İsrafil ağa gecə ikən obaya gəlibmiş. Ancaq məni vurmayıb. Bilirsinizmi nə səbəbə, hə? O, mənim düşmənim də olsa, əsl igiddir... Məni arvadımın yanında gördüyü üçün fikrindən daşınıb... Bu patronu da o atıb... Demək istəyib ki, səni öldürə bilərdim, amma arvadına bağışlayıram. Mən ona bir borclu!...

Dəstə yoluna düzəldi. Uzaq dağlara yol aldı.

VIII

Ay keçdi, il dolandı, Kərəm İsrafil ağaya rast gəlmədi. Yaz günlərinin birində, obalar yaylağa köçməyə başlayanda, Kərəm öz dəstəsi ilə kəndə üz tutan zaman yolda qəfildən çar kazakları ilə qarşılaşdı. Qanlı vuruşma oldu. Qaçaqqlar yaxşı səngərlənə bilmədilər. Yoldaşlarından ikisi vuruldu. Kəndə girmək fikrindən əl çəkdilər, həlak olmuş yoldaşlarının meyitini götürüb yenə dağlara qalxdılar. Kərəmin də, dostlarının da göz yaşları sel kimi axdı. Bundan sonra qaçaqlara batmaq çətin idi. Onların üstünə bir alay qoşun da yerisəydi, Kərəmin halına təvafüt eləməzdi, çünki qaçaqlar arxalarını sıldırımlı bir dağa söykəmişdilər, hücum keçən düşməni isə bircə-bircə biçib tökə bilərdilər. Amma Kərəm buralarda çox dayanmaq fikrində deyildi. Dəstənin azuqəsi qurtarmışdı. Ac-susuz qalmamaq üçün uzaq bir yerə çəkilib hökumət adamlarının nəzərindən yayınmalı idilər.

IX

Dəstə yenə yaylaqlara üz tutdu. Kərəm ömründə bu qədər qəmgin və ümidsiz olmamışdı. Obalar arana köçürdülər. Dağların döşü ilə uzanan dar, əyri-üyrü yolları qoyun sürüləri tutmuşdu. Hər tərəfdə hay-haray qalxmışdı. Yanıqlı mahnı səsləri yamaclarda əks-səda verirdi. Kərəm də, yoldaşları da bədbin idilər.

Qürbət diyarlarda sərgərdan gəzməkdən, artıq cana doymuşdular.

- Ən uzağı ölümdür!... - deyə obalarına dönmək, heç olmasa, arvad-uşaqları ilə son dəfə görüşmək istəyirdilər.

X

Birdən Kərəmin gözləmədiyi bir hadisə baş verdi. Dağ yolunda qan düşməni İsrafil ağaya rast gəldi. İsrafil ağanın obası dolama yolla dağdan enirdi. Göy mahuddan vəznəli çuxa geymiş, ceyrandan iti, maraldan göycək səkil atına minmiş İsrafil ağa çiyində aynalı tüfəng, özü kimi silahlı dostlarının əhatəsində,

köçün qabağınca gəlirdi. Kərəm onu lap uzaqdan tanıdı. Yoldaşlarına dönərək:

- Atdan düşün, daşa girin! – deyə ucadan səsləndi.

Qaçaqqlar bir göz qırpımında onun əmrini yerinə yetirdilər, özləri də, atları da görünməz oldular. İsrafil ağa yaxınlaşırdı. O, at belində necə məğrur oturmuşdusa, Kərəmin ürəyində qibtə oyadacaq qədər qamətli və gözəl görünürdü. Kərəm intiqam saatının gəlib çatdığını düşündü, kinlə qarışıq bir sevinc duyaraq tüfənglərini hazır tutmuş dostlarına müraciət elədi:

- Uşaqlar, mən deməyincə atmazsınız, ha!

İsrafil ağa qaçaqların düz bərabərinə çatanda Kərəmin əlləri yanına düşdü:

- Atmayın, uşaqlar!.. – dedi, amma özü nə üçünsə tüfəngin çaxmağından barmağını çəkmədi.

XI

İsrafil ağa nəyə isə gülürdü. Dostları da onun kimi şad və xürrəm idilər. Kərəm isə qəzəbindən titrəyir, belə bir fürsəti əldən verməyə məcbur olduğuna hirsələnirdi.

- Eyy, İsrafil!... – deyə qaçaq Kərəm boğuc və titrək bir nida ilə düşmə-nini səslədi. – Mənəm. Borcunu verməyə gəlmişəm.

İsrafil ağa bir an, yalnız bircə an özünü itirən kimi oldu, ancaq tezəcə də tüfənginə əl atdı. Lakin artıq gec idi. Tərkindəki oğlan uşağı onun hərəkətini ləngitmişdi.

- Mən borcunu ödədim!.. – deyə Kərəm bu dəfə artıq fərəhini boğa bil-məyib dəli kimi qəhqəhə çəkdi, sanki onun at sayağı kişnədiyi gənclik illəri geriyyə qayıtdı. – Mən də səni körpənə bağışladım!... Sür atını, get. Lənət bu fani dünyaya! Lənət bu zəmanəyə!...

İsrafil ağa da əl saxladı. Yoldaşları da əl saxladılar. Hamısı Kərəmi tanımışdı. Üzünü görməsələr də, tanımışdılar. Bir də ki, güllə atmağın heç bir faydası yox idi. Onsuz da hədəfi görmürdülər. Kərəm də, yoldaşları da qaya dalında möhkəm səngərlənmişdilər.

Köç uzaqlaşdı. Kərəm deyəsən, dərd-qəmini unutmuşdu. O, qeyri-ixiyari saçaqlı papağını gözünün üstünə endirdi, məlahətli və zil səsi ilə bir-iki ağır bayatı dedi...

M.Hüseyn

QIZIL QÖNÇƏLƏR

(ixtisarla)

Qoca Firuz gün batanda evə qayıdır. Gün olur ki, bazarda işi çox olur, başı aşağı bütün günü işləyir, yük daşıyır. Bəzi günlər isə o, böyük anbarlar yanında işsiz dayanır, onu yük daşımağa çağıracaq bir səs gözləyir. Belə günlərdə o, ağzına qədər dolu anbarların yanında boş-bıkar oturub qalır, kürəyini divara söykəyib mürğüləyir.

Axır zamanlar o, hər axşam gün batan kimi bazardan çıxıb, hara isə tələsir. Bu zaman onun üçün bir iş çıxsada, bütün günü işsiz keçirdikdə də, o qədər yorğun olur ki, tozlu küçələrdə öz ayaqlarını güclə sürüyüb aparır.

O, şəhər kənarındakı xalça karxanalarından birinin qabağına çatarkən ayaq saxlayır, çoxdan qurumuş bir çinar ağacına söykənilib dayanır, gözləri karxana darvazasına baxıb yol çəkir. Qoca fikrə gedir. Bu zaman o dincəldirdimi? Yox! İndi daha ağır bir yük gözləyir...

Birdən səs-küy onu xəyal aləmindən ayırdı. Xalça karxanasının darvazasından çıxan dəstə-dəstə irili-xırdalı uşaqlar içərisində onun gözləri kimi isə axtarır. Budur, axır iki qız qolları üstündə yeddi-səkkiz yaşlarında arıq və solğun bir qızı qapı ağzına çıxarır.

Bu, qoca hambalın nəvəsi Sürəyyadır. O, hələ ayaq açıb yeriməyə başlamış, rütubətli, qaranlıq bir zirzəmidə şikəst olmuş, ayaqları hərəkətdən düşmüşdü. Qocanın isə bu şikəst qızdan başqa dünyada heç kəsi yoxdu. Oğlu qazanc dalınca uzaqlara getdiyi gündən sanki daş olub quyuya düşdü, ondan heç bir xəbər gəlmədi. Gəlini isə ilk balası Sürəyyanı hələ süddən ayırmamış öldü.

Qoca yaxınlaşıb, ehtiyatla nəvəsini kürəyinə alır və başısağa, dinməzsöyləməz yoluna düzəlir.

– Baba, deyəsən, bu gün çox yorulmusan?

– Yox, qızım, bu gün bir iş görməmişəm.

Qızçıqaz o saat anlayır ki, babasının cibində, bu gün də pul yoxdur... Səngəkçi dükanı qarşısından keçərkən qız səslənir.

– Baba, dayan səngək alaql!

Qoca dayanır, səngəkçi şagirdi bir neçə səngək büküb, qocaya verir. Sürəyya isə çit çadrasının ucuna düyünlədiyi bugünkü muzdunu – iki qranı çıxarıb şagirdə verir. Qoca Firuzu tər basır. Demək, o bu gün də balaca nəvəsinin muzdu ilə qazanılmış bir parça çörəyə möhtacdır.

Axşam yarıqaranlıq, rütubətli zirzəmidə onlar – baba və nəvə həsir üstünə salınmış, rəngi solğun süfrə başında oturardılar. Süfrə üzərində axşam yeməyi bir neçə səngək və bir parça pendirdən ibarət olardı. Lakin əvəzində bu kasıb süfrə başında, bu qaranlıq zirzəmidə babası balaca Sürəyyaya hər gecə nə qədər gözəl nağıllar söylərdi. Qızçıqaz nəfəsini udaraq, babasını dinlərdi.

Səhərlər isə o, babasının səsinə oyanardı. Qoca, nəvəsini *şirin yuxudan* ayıldar, kürəyinə alıb karxanaya gətirər, sonra özü iş üçün bazara yönəlirdi.

Bir ildən artıq idi ki, qız xalça karxanasında işləyirdi. Hər səhər gün çıxanda karxana irili-xırdalı yüzrlərlə oğlan və qız uşağı ilə dolurdu. Bir-iki ustadan və karxananın qoca nəqqaşından başqa, iki cərgə düzülmüş əllyə qədər böyük dəzgah qarşısında və hər tərəfdə işləyən yalnız kiçikyaşlı uşaqlar idi. Onlar iki-iki, üç-üç və daha çox dəstələrlə bu dəzgahlar qarşısında əyləşib, axşama qədər xalça toxuyardılar.

Sürəyyanın özündən bir neçə yaş böyük olan iş yoldaşları hər səhər köməkləşib onu dəzgah qarşısındakı taxt üzərinə qaldırar, sonra özləri də onun yanında: biri sağında, biri solunda yer tutar və işə başlardılar.

Onların sağ əllərindəki ucu qarmaq bıçaqlar və sol əllərinin barmaqları sürətli bir ahənglə əlvan ipliklər içərisində batıb-çıxardı.

Səhərlər səs-səmirsiz işləyən uşaqlar saatlar keçdikcə yorğunluqlarını,

yorucu əməklərini unutmaz, yüngülləşdirmək üçün alçaq səslə bir mahnı oxumağa başladılar. Bir-birinə qarışmış dağınıq və cürbəcür mahnılar içərisində hərdən kimin isə, gözəl səsi yüksələr və o zaman başqaları dərhal öz səslərini alçaldardılar.

Sürəyya isə oxumazdı. Onun oxumağa nə səsi vardı, nə mahnısı... O, yalnız işıqlı qonur gözlərini çaldığı ilmələrdən ayırmayaraq, bütün diqqətini və səyini öz sənətində canlandırmağa çalışırdı. Onun toxuduğu qönçələr bütün karxanada məşhur idi. Buna görə də karxananın qoca nəqqası hazırladığı cürbəcür nəqşlər içərisində qızıl qönçələr olan nəqşləri həmişə balaca Sürəyya üçün nəzərdə tutardı.

Sürəyya yoldaşları ilə bərabər toxuduğu xalçaları bitirən kimi, dərhal aparardılar və o, bu qönçələri bir daha görməzdi.

* * *

Bu il solğun, qüssəli payızdan sonra şiddətli küləklərlə soyuq bir qış gəldi.

Qoca Firuzun rütubətli zirzəmisində isə hələ də buxarı yanırdı, odun yoxdu, qırıq bir lampaya neft güclə çatırdı. Qoca, Sürəyyanın gecələr titrədiyini görür, səhərə qədər gözüne yuxu getmirdi.

Bu gün o, Sürəyyanı karxana açılmamış, qaranlıq ikən gətirib qapı ağzında qoymuş, özü bazara getmişdi. Bu səhər böyük anbarlardan birinə yük daşımaçaqdı. Qoca bu fürsəti əldən qaçırmayıb, hamıdan tez işə başlamaq istəyirdi. Nə cür olursa olsun, bu gün, heç olmasa, bir şələ odunun pulunu qazanmalı idi.

Səhər tezdən yük daşımağa başlandı. Qoca Firuz bu gün hamını heyrətə salan və yaşına yaraşmayan bir zirəklik və səylə çalışırdı. Günortaya yaxın o, əlli tay daşmışdı.

Budur, yenə də növbəti taylardan birini çiyinə alıb anbarın yarıqaranlıq və dik pilləri ilə aşağı enməyə başladı. İki-üç pillə düşmüşdü ki, birdən onun gözləri qaranlıq gətirdi və sanki ayağı altındakı kərpiclər yerindən oynadı. O, əlini hara isə atmaq istədi, lakin bu zaman ona elə gəldi ki, kim isə yuxarıdan daha ağır bir yük tayını onun üzərinə aşırırdı. O cəld döşündəki kəndiri boşaldıb, yükü yerə atmaq istədi, lakin macal tapmadı, dizləri titrədi, ayaqları büküldü və daş kimi anbarın boşluğuna yuvarlandı. Dik pillələr onu saxlamayaraq, bir-birinin dalınca aşağıya doğru itələdi, nəhayət, o, anbarın kərpic döşəməsi üzərinə sərilirdi, qışqırmağa, haraya çağırmağa da macal tapmadı. Lap aşağıda üzüqoylu, hərəkətsiz bir halda yığılıb qaldı. Yolda açılıb düşmüş tay isə, sanki ondan ayrılmaq istəməyərək, ilişdiyi pillələrdən qopub onun üzərinə aşdı.

Aşağıda – anbarda işləyən hamballardan ikisi ona tərəf yüyürdü, yükü qaldırıb qocanı çıxartdılar. Lakin iş-işdən keçmişdi.

* * *

Axşam uşaqlar karxanadan çıxarkən qar yağırdı. Onların çoxu ayaqyalın idi, yeri ağartmaqda olan qar üstündə təzə izlər buraxaraq, tələsə-tələsə evlərinə gedirdilər.

Balaca Sürəyyanı yoldaşları yenə qolları üstündə küçəyə çıxartdılar, lakin

bu dəfə darvaza qarşısında qoca Firuz onları qarşılamadı. Sürəyya heyrətlə küçənin başına baxdı. Birinci dəfə idi ki, karxanadan çıxarkən babası onu gözləməirdi. Sürəyyanın yoldaşları da ətrafa boylandılar.

- Firuz baba niyə yoxdur?

Onlar bir-birinin üzünə baxdılar.

- Gələr, bir az gözləyək.

Gözlədilər. Sürəyya isə getdikcə artmaqda olan bir nigarançılıqla qaranlıqlaşan küçəyə və quşbaşı yağan qara baxırdı. Yoldaşlarından biri dedi:

- Sürəyya, bəlkə, köməkləşib səni birtəhər evə aparacaq, Firuz baba, görəsən, nə iş çıxdı ki, gəlmədi.

Sürəyya qəti hərəkətlə başını buladı:

-Yox, babam harada olsa, bu saat gələcəkdir. Siz gedin, sonra qorxarsınız.

Yoldaşları qaranlıq düşdüyünü görərək, doğrudan da, qorxurdular. Bir az gözlədikdən sonra onlar da getdilər. Sürəyya qarlı qış axşamında, küçədə təkbaşına gözləməyə başladı.

Qar getdikcə şiddətlə yağırdı.

İndi soyuq qızın bədəninə işləyir, o titrəyirdi. Hələlik özünü saxlayırdı. Lakin gecə keçdiyini görərkən, babasına qarşı bir küskünlük duyaraq kövrəldi və səssiz-səssiz ağlamağa başladı.

Nə qədər vaxt keçdi, amma Firuz baba yenə də gəlmədi. İndi Sürəyya çağırmağa başlamışdı. O, əvvəlcə babasını çağırırdı. Səs verən olmadı. Sonra o, sadəcə, bir nəfəri, bir insanı köməyə çağırırdı. Onun səsinə eşidən olmadı...

Artıq dodaqları söz tutmurdu. Nəhayət, bu qarlı gecəni küçədə tək qalacağını anladı. Bağlı karxana darvazasına tərəf sürünməyə başladı, bəlkə orada, darvazanın tağı altında qar tutmayan bir bucaq tapmaq mümkün ola idi...

Səhər günəşin ilk şüaları qar üzərində parılदाşanda, balaca Sürəyya hələ yarıhuşsuz bir halda darvaza ilə divar arasındakı bucağa qısılıb yatmışdı. İndi onun çit çadrası başından sürüşüb çiyinlərinə düşmüş, günəş şüaları solğun üzündə əks etmişdi. Bəlkə, üzərinə düşən günəş şüalarının təsiri altında idi ki, bu saat o, qərribə və gözəl bir yuxu görürdü.

Yuxusunda geniş üfüqdə böyük və qızıl bir günəş doğurdu. İndi onun özünün yaşadığı rütubətli, qaranlıq zirzəmi də bu günəşin işıqları ilə dolmuş, döşəmə və divarlar onun toxuduğu qızıl qönçəli xalılarla döşənmiş və bəzənmişdir. Günəşin şüaları vurduqca, onun toxuduğu xalçalar üzərindəki qönçələr bir-bir açılır, onların hər biri bir qızılgülə dönürdü... Bunu görən Sürəyya sonsuz bir sevincə od kimi yanan qönçələrin üzərinə yüyürür, onları qoparmağa ürəyi gəlmir, bir-bir oxşamaq istəyirdi.

Lakin birdən kim isə onun qolundan tutub, bu aləmdən kənara çəkməyə başladı. O getmək istəmir, ayağını yerə dirəyirdi. Amma onun qollarından yapışmış əl qüvvətli idi, onu güclə çəkib aparır, Sürəyyanı bu işıqlı dünyadan qoparıb hara isə, soyuq, qaranlıq bir yerə sürüyürdü.

Birdən onun yuxusu dağıldı. O, gözlərini açdı.

Onun qolundan tutub qaldıran karxananın qoca nəqqaşı idi. Səhər işə gələn

uşaqlar isə darvaza ağzında onun başına toplaşmışdılar.

Qoca nəqqaş onu qucağına alıb içəri apardı, öz otağında taxt üstündə uzatdı.

Qızın gözləri yumuldu. Yarım saat sonra o, yarıhuşsuz bir halda sayıqlamağa başladı:

- Harada qalmışdın, baba? Bir bax gör, necə gün çıxıbdır!.. Bunlar hamısı mənim toxuduğum xalçalardır. Qönçələr də mənimdir... İndi gün vurduqca, hamısı bir-bir açılmağa başlamışdır. Bəs sən harada idin, baba?

Qoca nəqqaş qalxıb, əlini qızın alınına qoydu. Sürəyya qızdırma içində yanırdı. Qoca cəld uşaqlardan birini həkim dalınca göndərdi. Bir saat sonra küçədə fayton atlarının ayaq səsləri eşidildi. Qoca nəqqaş qapı ağzında həkimi qarşıladı, bərabər içəri girib, Sürəyyanın yatağına yaxınlaşdı. Həkim qızın üzərinə əyildi. Bir dəqiqə sonra isə başını qaldıraraq, qoca nəqqaşə tərəf döndü:

- Gecikmişsiniz, – dedi, – uşaq keçinmişdir...

Qoca nəqqaş diksinib bir addım geri çəkildi, gözləri yaşla doldu. Dönüb pəncərə qarşısına getdi. Kiçik otağın şüşələri, qırıq pəncərəsi arxasından bütün karxana onun gözləri qarşısında açıldı. Orada uşaqlar səssiz-səmirsiz dəzgahların qarşısında oturmuşdular. Bu gün onların heç birindən səs çıxmır, heç kəs nəgmə oxumurdu. Onlar hamısı başlarını aşağı dikib işləyirdi.

Qoca nəqqaş qəmli-qəmli onlara baxdı, bir az əvvəl Sürəyyanın sayıqladığı sözləri xatırladı və indi birdən, bu uşaqların hamısı ona, günəş gözləyən solğun qönçələr kimi göründülər. O, köksünü ötürdü və dedi:

- Yox, bu cür davam edə bilməz! O gün gələcəkdir!.. Günəş doğacaq, qönçələr açacaqdır!..

Ə.Məmmədخانلی

ODLU QILINC

I

Günəş doğdu. Hava işıqlaşdıqca, Girdman qalası aydın görünməyə başlayırdı. Uzaqlarda gümüş kəmərlər kimi parıldaayan Kür çayı uzanıb gedirdi. Kürün ətrafı meşəlik idi. Göz işlədikcə uzanan düzlər yaşıllıq içində üzülürdü. Burada qədim babalarımızın əli ilə yaranmış gözəl bir Azərbaycan şəhəri yerləşmişdi. Girdman qalasının qoca keşikçisi, adəti üzrə, yenə də geniş həyətdə gəzinir, arabir dayanıb ətrafı dinləyirdi.

Birdən o, bağırır və qılinc səslərinə diksinib, diqqətini topladı. Elə bil ki, iki böyük dəstə bir-biri ilə ölüm-dirim vuruşuna girişmişdi. Qoca, şəhərə düşmənlə qarşılıqlı qoşunu doluşduğunu zənn edib, hökmdara xəbər aparmaq istədi. Bu anda vuruşanlar həyətdə göründülər.

Qoca keşikçi qəhqəhə çəkib güldü. Qoşun hesab etdiyi adamlar yalnız iki nəfər idi. Onlardan biri dalı-dalı çəkilir, o biri isə qabağındakının üstünə ildırım kimi şığıyırdı.

Onlar qocanın burada olmasından xəbərsizdilər, onun qəhqəhəsini də eşitmirdilər. Yenəcə doğan günəşin qızıl şüaları polad qılınclarda əks edərək parıldaıyordu.

Vuruşan gənclərin üzü güldü.
İrəliyə doğru şığıyan dəliqanlı Girdman hökmdarı Varazın oğlu Cavanşir idi.

Cavanşir qabağındakı oğlana möhkəm bir zərbə endirərək onun qalxanını yarıya böldü:

– At yerə qılıncını, Urmuz! Bununla sən üç dəfədir məğlub olursan...

Qoca keşikçini yalnız indi görüb utanan Urmuz, Cavanşirin qələbəsinə dözməyib etiraz etdi:

– Yox, bu olmadı! Ayağım daşa toxundu. Sən hələ yalnız iki zərbə endirmisən... mən güzüm sənin xətrinə dəymirəm...

Cavanşirin dodaqlarındakı gülüş izləri silinib yox oldu:

– Bu bəhanədir, dostum, – dedi... – İstəyirsən bir də vuruşaq, bu meydan, bu da mən...

Onlar yenə vuruşmağa hazırlaşanda qoca keşikçi Cavanşirə yanaşıb dedi:

– Mən davanızı ayırd eləmə.

Qılıncılar yenə parıldadı. Urmuzun zərbəsi gözlənilmədən oldu. Cavanşir iki addım geri çəkildi. Pərt halda gözlərini döydü:

– Bax, buna sözüm yoxdu, – dedi. Vuruş zamanı danışmaq mənə baha başa oturdu.

Qopca keşikçinin işə qarışmasına ehtiyac qalmadı. Cavanşir əlindəki qalxanı kənara atıb, Urmuzun üstünə cumdu:

– Al, bu da üç!.. – deyə sevinclə bağıraraq, Urmuza möhkəm bir zərbə vurdu. – İndi razısanmı?

Urmuz bu zərbdən güclə özünü doğrultdu. Qılıncının ucunu yerə dayadı, çiyinin ağrısından qollarını dörd-beş dəfə havada fırlatdı.

– Çox gözəl, – dedi, – mən sənin məharətini ürəkdən təsdiq edirəm. Böyük hökmdarımız Varaz, doğrudan da, xoşbəxtdir. Onun sevimli oğlu Cavanşir indi Girdmanın igid sərkərdəsi olmağa, doğrudan da, layiqdir... Gəl, gəl, üzündən öpüm!

II

Birdən haradasa şeypur çalındı. Çox keçməmiş Girdman cəngavərləri böyük meydana toplaşdılar.

Vətənin göylərini qara buludlar örtəndə həmişə belə olardı. Şeypur səsləri hamını çağırırdı. Girdmanın igid sərkərdəsi dik bir yerdə görünərdi. Onun bir sözü ilə insan dənizi bir səmtə doğru axardı.

İndi də gözlər sərkərdəyə zilləndi. Qoca Varaz öz yaxın adamları ilə gəldi. Varazın arvadı Cəvahir xatun da onun yanında idi.

İnsan dənizi sükut içində gözləyirdilər. Varaz sözə başladı. Onun səsinə qərribə bir titrəyiş vardı. Hamı cəbhələr yarmış bu qocaman sərkərdənin səsinə eşidəndə fəlakətin böyük olduğunu anladı.

Varaz dedi:

– Əziz övladlarım! Bu qocanın sözlərinə diqqətlə qulaq asın! Müqəddəs Girdman ölkəsi bizdən kömək istəyir. Odur, yenə üstümüzdə düşmənlər gəlir. O, çox

insafsız düşməndir, çapıb-talayır, vurub-yıxır, insaf deyəndə – qılınc çəkir, namus deyəndə – od yağdırır. Bilin ki, üstümüzə ölüm gəlir. Mən də sizə son borcumu verməyə gəldim. Otuz ildə həmişə ölüm bizdən uzaq olubdur. Girdman adı gələndə hamı hörmətlə baş əyibdir. Amma indi mən qocalmışam. Bu gün səhər ox süzdürüb qılınc çalmağ istədim, əllərim titrədi. Sərkərdəniz kim olacaq? Göstərin!

Bu anda Urmuzun qılıncı parladi. O, Varazın qarşısında əyildi, qılıncını oynatdı və dedi:

– Böyük hökmdarımız! Mən artıq yetkin bir cəngavərəm. Sərkərdəlik qılıncını mənə verin!

Varaz onun cəsarətindən razı qaldısa da, fikrinə şərik olmayıb dedi:

– İgid oğlum, sən hələ cavansan. Sərkərdəlik qılıncını adama hökmdar yox, döyüş meydanı verər!

Urmuz daha dinmədi, hökmdarın sözləri onu inandırdı. Sonra Cavanşir meydana çıxdı.

– Mənim də sözüm var, ata, – dedi, – döyüş meydanında düşmən sərkərdəsinin qılıncını əlindən alacağımıza söz verirəm!

Varaz oğlunun da cəsarətini bəyəndi, amma daha bir çətin sınaqdan keçirmək istədi:

– Bəlkə, birdən o səni məqlub etdi?

Cavanşir səsinə ucaldı, böyük bir qürurla cavab verdi:

– Kür çayı dayanar, Varaz oğlu basılmaz!

O, Cavanşirə diqqətlə baxdı, sonra dönüb Cavahir xatunun fikrini bilmək istədi:

– Oğlun sərkərdə olmaq istəyir, sən nə fikirdəsən?

Cavanşirin anası dinmədi. Varaz yenə oğluna baxdı. Urmuza dediyini təkrar etdi:

– Hələ cavansan, oğlum!

Cavanşir, hamı eşitsin deyə, səsinə daha da ucaldı:

– On dörd yaşlı bir hökmdar tanıyıram ki, qanlı vuruşma meydanında düşmən sərkərdəsinin başını bədənindən ayırdı.

Varaz onun sözünü kəsmək üçün dedi:

– Qoşun başçısı ölsə də, möhkəm qoşun dağılmaz.

Cavanşir bir qədər susdu, lakin atasının bu fikrini də cavabsız qoymayıb dedi:

– Mən düşmən qoşununu dağıtdıqdan sonra onun sərkərdəsi ilə qabaq-laşacağam.

Varaz istəkli oğlunun çox ağıllı bir gənc olduğunu yaxşı bilirdi. Lakin onun bu cavablarını eşitdikdən sonra Cavanşirə məhəbbəti daha da artdı.

– Elə isə tədbirini söylə, oğlum, – dedi.

Vuruşmanın sonunu gözlərsən, ata! – deyə Cavanşir cavab verdi.

Sonra Varaz üzünü xalqa tutaraq, onların fikrini soruşdu.

– Razıyıq, razıyıq! – dedilər.

– Elə isə, uğurlar olsun, bala! Unutma ki, Girdman torpağının sərhədi Kür çayının o tayından başlanır.

– Bunu bilirəm, ata... Qoy mehriban anam mənə xeyir-dua versin!

Bütün xalqın gözü Cavahir xatuna zilləndi. Onun hər bir kəlməsini yaxşı eşitmək üçün hamı diqqətlə qulaq asırdı.

Cavahir xatun dedi:

– İndi də mənim sözlərimi dinlə, oğlum. Bir zaman, sən hələ uşaq ikən, davada düşmənin polad qılıncı məni sinəmdən yaraladı. Mən ağlamadım, oğlum! "Cavanşirim sağ olsun!" dedim. Evə qayıtdım. Sənin sinəni təzə al qanıma boyadım. Mən davasız-dərmansız sağaldım. Sən də böyüyüb igid oldun. İndi vuruş meydanına gedirsən. Çalış ki, düşmən səni arxadan vurmasın. Sinəndən aldığı yaradan sənə ölüm yoxdur. Ananın qızıl qanına xəncər batmaz.

Ananın sözlərini eşidən Girdman cəngavərləri qılınclarını havada oynadıb, ucadan çıxırdılar:

– Var olsun anamız!

Sonra Cavanşirin səsi eşidildi:

– İgid dostlar! Atam məni "cavansan" sözü ilə yola salır. Anamın sözləri isə qollarıma qüvvət, gözlərimə işıq verdi. Atam bizi imtahana çəkir. Mənim də şərtim var. Hər saatda yeddi çapar müharibə meydanından atama xəbər gətirsin. Bax, bu meydanda iki cərgə cavan düzülsün. Bu cərgənin birində yeddi oğlan – əllərində qılınc-xəncər, o birisində isə yeddi qız – əllərində gül-çiçək dayansın. Məqlub olub qayıtsam, qoy o yeddi cəngavərin hərəsi mənə sağalmaz bir yara vursun. Əgər qalibiyyətlə geri dönsəm, yeddi qız üstümə gül-çiçək səpsin...

III

Günlər keçdi. Cavanşirdən xəbər gəlmədi. Qoca Varazın səbri tükəndi:

– Kim bilir, bəlkə də bütün qoşun əsir düşmüşdür?

Ana ürəyi buna dözmədi. Cavahir xatun dedi:

– Səbr et, Varaz! qocaldıqca deyəsən hökmdar olduğunu unudursan!

Bu anda sarayın yaxınlığında yel qanadlı bir atlı göründü. Cavahir xatun onu hamıdan əvvəl gördü və dedi:

– Cavanşirin elçisidir!

Həamı dərin bir həyəcan və intizarla atlı gələn tərəfə baxdı. Elçi gəlib atdan düşdü, hökmdarla Cavahir xatunun qarşısında baş əyib dedi:

– Mərd sərkərdəmizin ilk elçisiyəm. Düşmən Kür çayının bəri tayında idi. Üstümüzsə ucsuz-bucaqsız nizələr dənizi axıb gəlirdi. Sərkərdə Cavanşir gözlədi, düşməni yaxına buraxdı. İlk həmlədə düşməndən iki yüz, bizdən isə üç yüzə qədər igid qanı Kür çayının sularını qırmızı rəngə boyadı. Vuruş get-gedə qızıdır. Düşmən bizdən on qat çoxdur.

Varazın qaşları çatıldı. Dodaqlarında incə bir titrəyiş göründü.

Bu xəbərdən kədərlənmiş Cavahir xatun hökmdarın ətrafına toplanmış oğlanlara, qızlara üzünü tutub dedi:

– Cavanşir birinci şərtə əməl edib elçi göndərdi. Girdman igidləri, siz də onun ikinci şərtinə əməl edin!

Böyük ananın hökmünə əməl olundu: gənclər iki cərgə düzüldülər. Bir yanda qılınclar parıldadı, bir yanda isə güllər, çiçəklər ətir saçdı.

Çox keçməmiş Cavanşirin ikinci elçisi özünü yetirdi:

– Böyük hökmdar! – dedi. – Bir Girdman cəngavəri düşmən sərkərdəsinin qarşısına çıxdı, atının qantarğasından tutub saxlamaq istədi. Quduz düşmənin qılını cəngavərin qolunu kəsib atdı. Cavanşir nəre çəkdi: "Eyy, qorx ki, sən başını da itirməyəsən!" Qanlı vuruşma getdikcə şiddətlənir. Düşmən bizdən on dəfə çoxdur.

Qan Varazın başına vurdu, gözləri qaraldı, titrəyən əlini qılınca atdı və dedi:

– Of, Cavanşir, Cavanşir!.. Mən otuz ildə belə acı xəbər eşitməmişdim.

Bu anda üçüncü elçi atdan düşüb səndələyə-səndələyə gəldi. Özünü güclə dikəldib, qılınıca söykəndi və dedi:

– Böyük hökmdar! Cavanşir düşmən sərkərdəsi ilə qabaqlaşdı. Düşmən qara dırnaqlı atını cavanşirin üstünə səyirtməyi, əyri qılını düz onun başına endirdi. Cavanşirin atı kənara sıçradı və birdən hərlənib, özünü düşmən sərkərdəsinin üstünə atdı. Bir də nə görsək yaxşıdır? Bədəndən ayrılmış bir baş havada fırlanır...

Qoca Varazın qəlbində oğul məhəbbəti coşdu və səbirsizliklə xəbər aldı:

– Kimin başı idi?

Elçi nəfəsini dərdi və gülümsünərək dedi:

– Böyük sərkərdəmiz Cavanşirin odlu qılını vəhşi düşmənin başını qara dırnaqlı atının ayaqları altına atdı. İndi bizimkilər düşmən əsgərlərini qırıb tökürlər.

Cavahir xatun böyük imtahandan çıxmış oğlunun yaralı elçisinə baxaraq əmr etdi:

– Qızlar, bu şad xəbər elçinin yaralarını bağlayın!

IV

Yenə şeypur səsləri guruladı. İndi Cavanşir özü Girdman igidləri ilə barabər qayıdırdı.

Varazın alov kimi yanan gözlərində oğlunun qələbəsidən doğan bir parıltı vardı. Cavanşir hələ at belində ikən qoca hökmdar soruşdu:

– Söylə, oğlum, söylə mənim körpə aslanım, düşmən atları Kür çayının suyundan içə bildimi?

Hamı od kimi parıldayan qılıncla hökmdarı salamladı. Cavanşir dedi:

– Ata, qara dırnaqlı düşmən atları ana vətənin müqəddəs Kür sularından bir damcı da içə bilmədi. Lakin düşmənlər özləri bu sudan doyunca içdilər.

Sonra Varazın səsi ucaldı:

– Bu ölkə heç vaxt məğlub olmayacaq, övladlarım!

Qızlar Cavanşiri çiçək dənizində üzdürdülər. Amma yenə də onun odlu qılını parıldayırdı.

Yeddinci əsrdə parlanmış bu qılınca Odlar yurdunun şöhrətini bütün dünyaya yaydı.

M.Hüseyn

BABƏKİN ANDI

Ana-bala buxarı qabağında üz-üzə oturmuşdular. Ana həsrətli və mehriban baxışlarını oğlunun üzündən ayırmırdı. Elə bil ki, ondan ayrılacağından, bu qaraşın üzə, bu çatma qaşlara, bu ala gözlərə yenə həsrət qalacağından qorxurdu. Necə də qorxmıyaydı. İndi yeddi-səkkiz il idi ki, balasını doyunca görməmişdi. O, sarbana nökrəçiliyə veriləndə doqquz-on yaşında bir uşaq idi.

İndi on yeddi-on səkkiz yaşlı bir igid olmuşdu. Karvanla birgə şəhərləri, ölkələri qarış-qarış gəzmiş, qışın şaxtasından, yayın qızmarından üzünün dərisi bərkiyib sərtləşmişdi.

Ana çoxdan bəri ürəyində bəslədiyi dadlı xəyal və arzularını oğluna bildirmək istəyirdi. Onu razı salıb yanında saxlamağı, əzab və əziyyətlərlə dolu olan ömrünün son günlərini oğlu ilə birgə keçirməyi arzu edirdi. Bu ümidlə oğluna dedi:

– Nə yaxşı oldu ki, gəldin, oğul... Gözüm yollarda qalmışdı. Deyirəm ki, daha heç yana getmə. Ac-yalavac da olsa, bu kasıb daxmamızda birtəhər dolanarıq...

Babək anasının ürəyindən keçənləri duydu. Onu boş xəyallarla yormamaq üçün sözünü yarımçıq qoyub dilləndi:

– Yox, anacan, mən burada qala bilmərəm. Elə bu “birtəhər, ac-yalavac dolanmağa” qatlaşmaq bizim evimizi yıxıb. Daha bəsdir!..

O, sanki anasına yox, minlərlə adama deyirmiş kimi, sözünə davam etdi:

– Daha bəsdir, ana... Mən İrandan, Ərəbistandan Hindistana qədər hər yeri qarış-qarış gəzmışəm. Azərbaycan torpağı hər yerdən bərəkətli, Azərbaycan oğulları hamıdan qeyrətlidir. Biz niyə “birtəhər, ac-yalavac dolanmağa” qatlaşaq? Yox, mən gedəcəyəm, ana!..

Gənc Babək özü də istəmədən bu amansız sözləri ilə ananın yaralı qəlbinə qanatmışdı. Dərdli ana hiçqırıqlı bir səslə inlədi:

– Oğul, bəs mənə yazığın gəlmirmi? Məni qoyub hara gedirsən?

Babək anası ilə sərt danışdığını indi başa düşüb, yumşaq, lakin inamlı bir səslə dedi:

– Elə demə, anacan. Anasına kəm baxan oğulun gözlərinə qan damar!

Mən səni sevdiyim üçün belə düşünürəm, anacan! Mən karvanda yeddi-səkkiz il çarvadarlıq etdim. Təbrizdə emalatxanalarda işlədim. Azdan-çoxdan qazancım var. Bir inək, beş-on qoyun-keçi alıb, sən deyən kimi “birtəhər” dolana bilərik. Ancaq sabah xəlifənin əmirləri, İranın naibləri onu da tutub əlimizdən alacaqlar. Bəs sonra?.. Sonra necə olsun?! Yox, anacan, yaxşı oğul gərək tək-cə özünü, öz komasını düşünməsin... Bizim elimiz, yurdumuz var, anacan! Sənin də, mənim də böyük bir anamız var – Vətən! Anacan, mən səni sevirəm, ancaq Vətənim də sevirəm. Bil ki, ərəb işğalçıları ilə İran hakimləri Vətəndən qovulmadıqca...

Elə bu zaman daxmanın qapısı şiddətlə döyüldü, bayırdan at kişnəmələri, it hürüşmələri eşidildi.

M.Rzaquluzadə

Təmsillərin ifadəli oxusu üzrə müstəqil tətbiq və yaradıcı iş üçün mətnlər

QARĞA VƏ TÜLKÜ

Pendir ağzında bir qara qarğa
Uçaraq qondu bir uca budağa.
Tülkü görcək yavaş-yavaş gəldi,
Endirib baş, ədəblə çömbəldi.
Bir zaman həsrət ilə qarğa sarı
Altdan-altdan marıtdı baş yuxarı;
Dedi: “Əhsən sənə, a qarğa ağa!
Nə nəzakətlə qonmusan budağa!
Bəzədin sən bu gün bizim çəmənini,
Şad qıldın bu gəlməyinilə məni.
Nə gözəlsən, nə xoşliqəsən sən!
Yeri var söyləsəm – hümasən sən!
Tüklərindir ipək kimi parlaq.
Bəd nəzərdən vücudun olsun iraq!
Bu yəqindir ki, var səfa nəfəsin!”
Belə sözdən fərəhlənib qarğa,
Ağzını açdı, ta ki, etsin “ğa”.
“Ğa” edərkən hələ bircə kərə
Pendiri dimdiyindən endi yerə.
Tülkü fəvvrən havada qapdı, yedi,
Qarğaya tənə ilə böylə dedi:
“Olmasaydı cahanda sarsaqlar,
Ac qalardı, yəqin ki, yaltaqlar”.

M.Ə.Sabir

AĞAQLARIN BƏHSİ

Alma, palıd, şam ağacı hal ilə
Eylədilər bəhs bu münval ilə:
Başladı tərifi palıd qamətin,
Öydü özün, zorbalığın halətin.
“Yətməz olur, – söylədi, – dağlar mənə,
Layiq olur fəxr edə bağlar mənə;
Az qala başım yetişə göylərə,
Şax-budağın kölgə salıb hər yerə;
Əssə külək, qopsa da tufan yenə,
Əyməyə əsla gücü çatmaz mənə;
Canlıcadır, zorbacadır, baldırım,

Sındıra bilməz məni heç ildırım”.
Alma ağacı ona verdi cavab:
“Eyləmə tərif özünü, ey cənab!
Zorbadır hərçənd ki, qəddin sənin,
Yox mənə tay olmağa həddin sənin,
Səndə bitən bir neçə vecsiz qoza,
Ancaq o da qismət olar donquza!
Məndə, vəli, yaxşı, gözəl alma var,
Rəngini hər kim görə, heyran qalar!
Dadlı, lətafətli, məlahətlidir,
Saplağ incə, özü ləzzətlidir!”
Şam ağacı bildi bu keyfiyyəti,
Söylədi: “Bəsdir, buraxın söhbəti!
Boş danışığıdan nə çıxar, ay balam?
Qış günü siz çılpaq olarsız tamam;
Leyk mənim qışda dəxi yaz kimi
Yaşıl olur paltarım, atlaz kimi.
Lazımam ev tikdirən insanlara,
Həm dirəyəm, həm qapı cyvanlara;
Qış sobada xalq məni yandırar,
Mənfəətim xalqa mənim çox dəyər”.

M.Ə.Sabir

QURD VƏ İLBİZ

Bir almanın içində bir Qurd vardı, nəgəhan
Külək qopdu, ağacı silkədi durmadan.

Alma qopub budaqdan düşərək yerə dəydi,
Qurd da düşüb qorxuya əvvəlcə nalə çəkdi.

Sonra gördü sağ qalmış, sakitləşdi bir qədər,
Ahəstə çölə çıxıb saldı ətrafa nəzər.

Qamətini qaldırıb dedi: – “Mənəm qəhrəman,
Zərər yetirməz mənə nə bir külək, nə tufan”.

Bizim bala Qurdcığaz hey düşünə döyürdü,
Qabil şəxsiyyət kimi hey özünü öyürdü.

Deyirdi: “Çox gərəkli varlığam ki, belə mən,
Allah məni qurtardı qəbr içində ölümdən”.

Qurda yaxın bir İlbiz sıxılıb daxmasına,
Ətrafı seyr edirdi. Qurd, onun baxmasına

Nəzər salıb fəxr ilə bağırırdı: “Ey, bura bax,
Gör mən necə qoçağam”, O, bir az da qalxaraq,

Alma üstə dikəldi, dedi: – “Minarəyəm mən,
Yaxın gəl, ta sayəmdə qorunasan küləkdən”.

Lakin İlbiz sıxıldı etibarlı qınına,
Dinməyb altdan-altıdan baxdı heyvətlə ona.

Birdən külək başqa bir güclə əsdi, çoxaldı,
Ağacdən yer üstünə böyük bir alma düşdü.

A.Bakıxanov

TÜLKÜ VƏ QURD

Tülkü gəzəndə yıxılıb nəgəhan,
Bir quyuya düşmüş idi bir zaman.
Torpağa sürtmüşdü üzün, həm gözü, n,
Qurtara bilməzdı ölümədən özün.
Düşdü qəzadan ora Qurdun yolu,
Baxdı ki, görsün ora boşdur, dolu.
Tülkü onu gördü, salam eylədi,
Ağladı, yalvardı, belə söylədi:
- Qurd lələ, səndən edirəm iltimas,
Sən məni bu təhlükədən qıl xilas.
- Qurd dedi: - Çox-çox yanıram halına,
Xatirim aşiftədir əhvalına.
Bilmirəm axşam edəcəksən necə?
Sübh açacaqsan nə sayaq bu gecə?
Tülkü dedi: - Çox sağ ol, ey Qurd lələ,
Boş danışığıdan nə yetər hasilə?
Sən belə hərgah mənə qəmşar isən,
Halimə rəhmin gəlib ağlar isən,
Bir qədər ip tap mənə qıl iltifat,
Ver mənə bir növ ilə burdan nicat.
Yoxsa ki etməz quru söz iktifa,
İş gərək olsun, nə əbəs iddia.

A.Səhhət

Lirik əsərlərin ifadəli oxusu üzrə müstəqil tətbiq və yaradıcı iş üçün mətnlər

CAN NƏNƏ, BİR NAĞIL DE!

- Ay nənə, bir nağıl da de!
– Ömrüm-günüm, yat daha,
Hamısını indi desəm, nağıl qalmaz sabaha.
– Can nənə, de birini də.
– Ağrın alım, sözə bax.
Evimizdə səndən savay, gör heç varmı bir oyaq?
Gecə keçib, ev soyuyub, hənir gəlmir ocaqdan;
Taxt üstündə məstan pişik, odur yatıb bayaqdan.
Ört üstünü, dərdin mənə, bax, eşikdə yel əsir.
– Qar yağır mı?
– Elə yağır... sazaq qılınc tək kəsir...
Belə yağsa, qar sübhəcən yolu-izi örtəcək;
Kırpıqların lap qovuşub, çırdan bala, yat görək.
Nənə yığır düyünçəyə iynəsini, sapını,
Körpə çəkir təzə, güllü yorğanını üzünə,
Gözlərini yumur... amma yuxu getmir gözüne.
– Ay nənə, o kimdir elə pəncərəni bərk vurur?
– Heç kim deyil, yat, ay bala, yeldir, qarı sovrur.
Bir gizilti duyur uşaq vücudunda bu ara,
Həsərət qonan gözlərini zilləyərək divara,
Çarpayının baş ucunda öz əliylə asdığı
Şəklə baxır, fikrə gedir, qucaqlayır yastığı...
– Bəs, ay nənə, atam indi haradadır, görəsən?
– Bıy, başıma xeyir, oğul, yatmayıbsan hələ sən?!
– Axı, nənə, heç demirsən atam haçan gələcək,
İndi onu səngərdə bəs üşütmür mü qar, külək?
– Ömrüm-günüm, körpə quzum, qurban olum adına,
Niyə köks ötürürsən o düşəndə yadına?
Atan yazır: — Hələ xoşdur bu tərəfdə havalər.
Deyir oğlum darıxmasın, görüşərik bu bahar.
Bağçalarda çiçək açar güleyşə nar, yasəmən,
Qaranquşla bir zamanda qayıdaram kəndə mən...
Heç darıxma, dərdin alım, atan gələr o zaman
Sənə çoxlu nağıl deyər əsgərlikdən, davadan!
Di yat indi, gecə keçir...
– Onda, nənə, ay nənə!
Qoy kəsməyək ağ toğlunu, qalsın atam gələnə.
– Yaxşı, bala, qoy bağlarda çiçək açsın nar, ərək,

– Sağlıq olsun, ağ toğlunu atan üçün kəsərik.
Mən eyvana xalı sallam, anan evi bəzəyər,
El qaydası süfrə açar, qohum-qonşumuz gələr.
Sən atanı qucaqlayar, üz-gözündən öpərsən,
Qoca baban saz kökləyib, nağıl deyər sübhəcən...
Körpə güldü... Həsrət dolu gözlərindən uçdu qəm,
Öpdü onun xəyalını indi özgə bir aləm:
Qaranquşlar uçub gəldi, açdı çiçək, güldü yaz...
Qucaqladı atasını, sonra kimsə çaldı saz...
Körpə özü hiss etmədən, onu yuxu apardı,
Çöldə isə bütün gecə külək tufan qopardı.

Ə.Cəmil

YANVARIN İYİRMİSİNDƏ

Əsgər tək səf-səf durun
Yanvarın iyirmisində.
Səbrinizə od vurun
Yanvarın iyirmisində.

Toy umurduq, yas verdi,
Nə verdisə nəhs verdi.
Tarix bizə dərs verdi,
Yanvarın iyirmisində.

Bir də qalx, Azərbaycan,
Bir də təzədən silahlan,
Təpədən dırnağacan
Yanvarın iyirmisində.

Qoy yağsın od yağışı,
Gözləməyin çağırışı,
Meydanlara yığışın
Yanvarın iyirmisində.
Qəm – qardaş, kədər – bacı,
Azadlıq ehtiyacı...
Hər dirək dar ağacı
Yanvarın iyirmisində.

Bir qədim adət kimi
Odda tapaq sevgini.
Azadlığın ad günü-
Yanvarın iyirmisində.

Şəhidlərə tanrı tək,
Diz çökək və and içək.
And içib candan keçək
Yanvarın iyirmisində.

R.Behrudi

ƏKİNCİ

Məzlumluq edib başlama fəryadə, əkinçi!
Qoyma özünü tülkülüyə, adə, əkinçi!
Bir üzrlə hər gündə gəlib durma qapımda,
Yalvarma mənə, boynunu kəc burma qapımda,
Gahi başına, gah döşünə vurma qapımda,
Ləğv olma, ədəb gözlə bu məvadə, əkinçi!
Lal ol, a balam, başlama fəryadə, əkinçi!

Xoş keçmədi il çöllüyə, dehqanə, nə borcum?
Yağmadı yağış, bitmədi bir danə, nə borcum?
Əsdi qara yel çəltiyə, bostanə, nə borcum?
Getdi mənə nə fələliyin badə, əkinçi?!
Lağ-lağ danışib başlama fəryadə, əkinçi!

Aldı dolu əldən sərü samanını, neylim?
Yainki çəyirtkə yedi bostanını, neylim?
Verdin keçən il borcuna yorğanını, neylim?
Ol indi palas satmağa amadə, əkinçi!
Lal ol, a balam, başlama fəryadə, əkinçi!

Söz açma mənə çox çalışıb, az yeməyindən,
Canın bəcəhənnəm ki, ölürsən, deməyindən!
Mən gözləmənəm, buğda çıxar, ver bəbəyindən!
Çəltik də gətir, arpa da, buğda da, əkinçi!
Yoxsa soyaram lap dərinə, adə, əkinçi!

Sən hey de yoxumdur, çıxarıb canını, allam!
Vallahi ovub didəyi-giryanını, allam!
Şallağə tutub peykəri-üryanını, allam!
Öz halını sal indi özün yadə, əkinçi!
Lağ-lağ danışib başlama fəryadə, əkinçi!

Cütçü babasan, buğdanı ver, darı yeyərsən,
Su olmasa, qışda əridib qarı yeyərsən,
Daşdan yumuşaq zəhr nədir, marı yeyərsən,
Öyrəşməmişən ət-yağa dünyadə, əkinçi!
Heyvan kimi ömrə eyləmişən sadə, əkinçi!

Lakin mənim insanlıq olub vəz'i-mədarım,
Bəyzadəyəm, asayişədir cümlə qərarım,
Meysiz, məzəsiz bitməz olur şamü nəharım;
İştə belədir haləti-bəyzadə, əkinçi!
Bəyzadələrin rəsmi budur, adə, əkinçi!..

M.Ə.Sabir

QAFQAZ MÜSƏLMANLARINA XİTAB

Əssəlam, ey əhaliyi Qafqaz,
Ey rəisani-sahibül-ezaz!

Əssəlam, ey güruhi-xeyr əsər,
Millətin qeyrətin çəkən kəslər!

...Dadü-fəryad, ey güruhi-izəm,
Oldu zayə bu milləti-islam.

Günü-gündən zəlilü-xar oluruq.
Möhnətü qüssəyə düçar oluruq.

Bu qədər dərd kim olur hadis,
Ona bielmlik olur bais.

Bir bələdir bu dərdü-nadani,
Ki onun elm olubdu dərmani.

Bu təəccübdür, ey güruhi-bəşər,
Bir kişi yatsa, naxoş olsa, əgər,

Axtarır bir təbib-i-danadil,
Ta ki, səhhət ola ona hasil.

İndi naxoşdu milləti-islam,
Ona lazımdır eyləmək əncam.

Dərdimizdir bu dərdi- nadanlıq,
Ki, tutubdur bizi pərişanlıq.

Qeyrilər etdilər tərəqqiyi- tam,
Qaldı zillətdə firqeyi-islam.

Hər vilayətdə var beş-on kəsəbə,
Əlli min seyyidü, axund, tələbə.

Əlli dərviş, əlli mərsiyəxan,
Hamının sözləri tamam yalan.

Əlli min suxtə, əlli min sail,
Əlli min hoqqabazi-naqabil.

Hamının fikri bu xalqı soymaqdır,
Quru yerdə bu xalqı qoymaqdır.

Xalqa bunlar hamı qurublar dam.
Bir bunu anlamır bu qövmi-avam.

Bizə qeyrilər eyləyir töhmət,
Çün tərəqqi edibdir hər millət.

Gərçi var iş qanan kişi tək-tək,
Əksəri- xalq avamdır bişək.

...Bilmirik biz hədis mənasın,
Qanmırıq əhli-şər fitvasın.

Bixəbər olmuşuq şəriətdən,
Başımız çıxmır elmi-hikmətdən.

Kəsb üçün həzrəti-rəsulullah,
Dedi: "Əlkasibü həbibullah."

...Ziynəti-şəxs elmi-ürfandır,
Elmsiz şəxs misli-heyvandır.

...Çünki var idi bizdə nadanlıq,
Bizə üz verdi çox pərişanlıq.

S.Ə.Şirvani

İSTİQLAL MARŞI

Qorxma, sönməz bu şəfəqlərdə süzən al bayraq;
Sönmədən yurdumun üstündə yanan ən son ocaq.
O mənim millətimin ulduzudur, parlayacaq;
O mənimdir, o mənim millətimindir ancaq.

Çatma qurbanın olum, çöhrəni, ey nazlı hilal!
Qəhrəman xalqıma bir gül! Nə bu şiddət, nə cəlal?

Sənə olmaz tökülən qanlarımız sonra halal...
Haqqıdır, haqqa tapan, millətimin istiqlal!

Mən əzəldən bəridir hür yaşadım, hür yaşaram.
Hansı çılğın mənə zəncir vuracaqmış? Şaşaram!
Kükürmüş sel kimiyəm, bəndimi çeynər, aşaram.
Yırtaram dağları, ənginlərə sığmam, daşaram.

Qərbin afaqını sarmışsa polad zirehli divar,
Mənim iman dolu köksüm kimi sərhəddim var.
Ulusum, qorxma! Necə belə bir imanı boğar,
“Mədəniyyət” dediyin tək dişi qalmış canavar?

Arkadaş! Yurduma alçaqları uğratma saqın.
Sipər et sinəni, dursun bu həyasızca axın.
Doğacaqdır sənə vəd etdiyi günlər Haqqın...
Kim bilir, bəlkə sabah, bəlkə sabahdan da yaxın.

Basdığın yerləri "torpaq" deyərək keçmə, tanı:
Düşün altındakı minlərcə kəfənsiz yatanı.
Sən şəhid oğlusan, incitmə, yazıqdır atanı:
Vermə, dünyaları alsan da, bu cənnət vatanı.

Kim bu cənnət vətənin uğrunda olmaz ki fəda?
Şühəda fişqıracaq torpağı sıxsan, şühəda!
Canı, cananı, bütün varımı alsın da xuda,
Etməsin tək vətənimdən məni dünyada cüda*.

Ruhumun səndən, İlahi, budur ancaq diləyi:
Dəyməsin məbədimin köksünə naməhrəm əli.
Bu azanlar ki, şəhadətləri dinin təməli,
Əbədi yurdumun üstündə mənim inləməli.

O zaman vəcd ilə min səcdə edər varsa daşım,
Hər cərihamdan, İlahi, quruyub qanlı yaşım,
Fışqırır ruhi mücərrəd kimi yerdən nəşim;
O zaman yüksələrək ərşə dəyər bəlkə başım!

Dalğalan sən də şəfəqlər kimi, ey nazlı hilal!
Olsun artıq tökülən qanlarımın hamsı halal.
Əbədiyyən sənə yox, xalqıma yox bil ki, zaval:
Haqqıdır, hür yaşamış, bayrağımın hürriyyət;
Haqqıdır, Haqqı tapan millətimin istiqlal!

Məhmət Akif Ərsoy

Vətəndaş

Vətəndaş! Nə gözəl səslənir bu söz,
Yəni- bir Vətənin övladıyıq biz.
Anamız eynidir, qardaşıq demək,
Mən sənə arxayam, sən mənə kömək.

Vətəndaş! Nə gözəl səslənir bu söz.
Yəni- iki canda bir ürəyik biz.
Gücsüzük, bir heçik sən də, mən də tək.
Vətənə güvənib olduq Vətəndaş.
Mənim ürəyimi qanatsın görək.

Vətəndaş! Nə gözəl səslənir bu söz.
Yəni- bir iqlimdə böyümüşük biz.
Səni də, məni də böyüdən Vətən,
Sənə də anadır, mənə də ana.
Sən də cavabdehsən, mən də hər zaman
Vahid anamızın xoşbəxtliyinə.

Vətəndaş! Nə gözəl səslənir bu söz.
Yəni- bir qaynaqdan su içmişik biz.
O su qəlbimizdə coşdu, qaynadı,
Eyni bir ad ilə tanıtdı bizi.
Vətənin ünvanı, Vətənin adı,
Bizə xatırlatdı vəzifəmizi!

Vətəndaş! Nə gözəl səslənir bu söz.
Vətən əbədidir, gedəriyik biz.
İnsan qüvvətlidir öz qüvvətində.
Bilirik, dünyaya biz niyə gəldik.
O bizi yaradan, biz ona bəndə.
Yaradan uğrunda ölməyə gəldik.

B.Vahabzadə

Qaranquş

Görürəm, yaz yağışı
Yağır hiddətlə yenə.
İldırımlar şaxıyır
Göydə dəhşətlə yenə.

Söykənib pəncərəyə
Baxıram hər yana mən.

Yenə yollar kəsilib,
Nə gələn var, nə gedən.

Göydə karvan çəkərək
Sıx buludlar dolanır.
Hərə bir yer taparaq
Sığınıb daldalanır.

Belə neysanda fəqət
Bir qaranquş görürəm.
Yağış altında onu
Qanad açmış görürəm.

Bədənindən su damır,
İslanıbdır o, tamam,
Düzü, heyran kəsilir
Ona baxdıqca adam.

Nə əsən güclü külək,
Nə yağan güclü yağış
O zərif quşcuğazı
Bircə an saxlamamış.

Elə bil lap bu saat
Gəlsə qış, yağsa da qar,
O dayanmaz yenə də,
Daha sürətlə uçar.

Alaraq dimdiyinə
Quşcuğaz yem aparır.
Bax, bununçün havanı
İldırımtək o yarır.

İndi, yəqin, yolunu
Gözləyir ağ balalar.
Dözməyir qəlbi onun,
Körpələr ac qalalar.

Baxıram, yaz yağışı
Yağır hiddətlə yenə.
O qaranquşsa uçar
Göydə sürətlə yenə...

Ə.Kürçaylı

Yaşıl işıq

Təbiət vurğunu, torpaq oğluyam,
İlk dəfə əlimi ağaclar sıxıb.
Dağlarda meşəyə düşən yanğının
Tüstüsü evimdə başımdan çıxıb.

Düzdə seyr etdikcə məğrur çınarı
Qartal balasıtək qanadlanmışam.
Yaşını kimsədən öyrənməsəm də,
Babam Koroğluya yaşd sanmışam.

Hər dən bir sünbüldür, hər toxum bir tağ,
Hər şitil bir nemət, bir yaraşıqdır.
Baharda açılan hər yaşıl düymə
Bir yaşıl şölədir, yaşıl işıqdır.

Bir ağac əksəydi hərə həyatda,
Torpaq quraqlıqdan verməzdi xəbər,
Çoxdan Abşeronun boz yaxasını
İlmələr bəzərdi, yaşıl ilmələr.

Ağaclar əksəydik, nəhəng ağaclar,
Doğma Abşeronun torpaqlarında;
Susub çəkilərdi qınına xəzri,
Kəsərdi hay-küyü gilavarın da.

Torpağın sinəsi cadarlamazdı,
Torpaq müqəddəsdir, torpaq əzizdir.
Axı “Ana torpaq!” demişik ona.
Ananı qorumaq vəzifəmizdir.

Kəklilər ötürkən daşda, qayada
Xoşdur ötənləri gətirmək yada.
Bir ipək çəməndə, bir göy talada
Sakitcə dincəlib gələndən soruş.

Bir yaşıl ümmandır açıb qoynunu,
Görünməz sahili, bilinməz sonu.
Bir deyil, beş deyil onun vurğunu,
Demirəm, meşəni tək məndən soruş.

H. Arif

Anamın sözləri

Anamın gözləri şəfadı, nurdu,
Qəlbimdə, yolumda işıq yandırır.
Anamın sözləri vüqar, qürurdur,
Zehnimi, ruhumu işıqlandırır.

Bəzən hirslənəndə, çətin anımda
Əzizləyib məni köksünə sıxır.
Anam saçlarımı tumarlayanda
Bütün ağrılarım yadımdan çıxır.

Sözləri, sığalı şəfalı anam
Əzizdir hamıdan, dünyada təkdir.
Ana vətən kimi vəfalı anam
Mənə həyat verən canlı mələkdir.

Anam qurban deyib vətənə məni,
Deyib ki, “ən əziz balamsan mənim.
Oğullar qoruyar ana vətəni,
Vətəni qoruyan qalamsan mənim”.

Oxuyub mühəndis, həkim olsam da,
Mənə igid oğlum deyəcək anam.
Oxuyub müəllim, hər kim olsam da,
Ay ana, mən sənəin əsgər oğlunam.

F.Qoca

Dramatik əsərlərin ifadəli oxusu üzrə müstəqil tətbiq və yaradıcı iş üçün mətnlər

Hekayəti-mərdi xəsis

ƏVVƏLİMCİ MƏCLİS

Əvvəlimci məclis vaqə olur Heydər bəyin obasından kənar bir böyük palıd ağacının dibində, aydınlıq gecədə. Səfər bəy qıvrıq geyinmiş, yaraqlı-əsbablı oturub daş üstə, Heydər bəy qabağında habelə yaraqlı-əsbablı, qıvrıq geyinmiş məlal ilə danışır.

Heydər bəy. Pərvərdigara, bu necə əsrdir? Bu necə zamanədir? Nə at çapmağın qiyməti var, nə tufəng atmağın hörməti var! Sabahdan axşamadək, axşamdan sabahadək arvad kimi dustaq alaacağın içində oturasan. Dövlət dəxi hardan olsun, pul hardan olsun? Ah, keçən günlər! Keçən dövrlər! Hər həftədə, hər ayda bir karvan çapmaq olurdu, bir ordu dağıtmaq olurdu. İndi karvan çapmaq olur, nə ordu dağıtmaq olur. Nə Qızılbaş döyüşü var, nə Osmanlı döyüşü var... Nə ki naçalnik çağırır deyir: Heydər bəy, rahat dur-otur, quldurluq etmə, yol kəsmə, oğurluğa getmə! Peşiman oldum dedim ki, naçalnik, biz də bu əmrə rağib deyilik, amma sizə lazımdır ki, bizim kimi nəcib kimsənələrə bir çörək yolu göstərsiniz. Qulaq as, gör mənə nə cavab verdi: Heydər bəy, cüt ək, bağ becər, alış-veriş elə. Guya ki, mən Banazor ermənisiyəm ki, gərək gündüz axşamadək kotan sürəm, ya ləmbəranlıyam ki, qurd bəsləyəm və ya ləkəm ki, kəndlərdə çərçilik edəm. Ərz elədim ki, naçalnik, heç vaxt Cavanşirdən kotançı və kümçü görünməyib! Mənim atam Qurban bəy onu etməyib; mən ki onun oğlu Heydər bəyəm, mən də etməyəcəyəm! Qaşqabaqlı üzün çevirib atın sürdü.

Səfər bəy. Bu sözlərdən fayda yoxdur. Hər kəs hər nə deyir, desin: Oğurluq at yeməyib, at minməyəndən sonra dünyada gəzməyn nə ləzzəti var? Gecə keçdi, Əsgər bəy bilmirəm niyə yubandı! Ha, odur gəlir!

Bu halda Əsgər bəy yetişir.

Əsgər bəy. Heydər bəy, mən də hazıram. Gedirsiniz, bismillah, yola düşək. Niyə belə qəmgin və fikirli görürkürsən?

Heydər bəy. A kişi, bilmirəm hansı ağzı dağınıq naçalnikə məni nişan veribdir. Mahalı gəzməyə çıxmış imiş. Bu gün obanın qırağında ötəndə məni çağırır deyir ki, Heydər bəy, quldurluq, oğurluq eləmə!

Səfər bəy. Yəni acından öl!

Heydər bəy. Əlbəttə, elə deməkdir! Guya ki, bütün Qarabağda – dana-doluq oğrusu bir Heydər bəydir! Əgər o əl çəksə, ölkə farağat olur. Dana-doluq oğurlamaq da bizə çətin olubdur. İndi məəttəl qalmışam: əgər qızı gedib götürsək, qorxuram ata-anası şikayət edə: Gərək genə təzədən qaçaq olam.

Əsgər bəy. Heydər bəy, tamam Qarabağ bilir ki, o qızı ata-anası sənə veriblər; bilmirəm götürüb qaçmağına səbəb nədir?

Heydər bəy. Səbəb odur ki, pul tapmıram xərcin çəkib, toyun edib gətirəm. Ondən ötrü Səfər bəy məsləhət görür ki, götürüb qaçım, toy xərci aralıqda itsin. Amma bu iş mənə ölümdən bedtər görünür ki, deycəklər: Qurban bəyin oğlu pul tapmadı toy edə, nişanlısını götürüb qaçdı. Çün Səfər bəy dedi ki, qorxundan bu bəhanəni gətirirsən, onun üçün acığa düşüb səni çağırırdım ki, sən də mənə yoldaşlıq edəsən.

Səfər bəy. Mənim üçün təfəvvüti yoxdur! Mənim yanımda uf-tuf elədin ki, iki ildir adaxlını toy edib gətirə bilmirsən. Mən dedim ki, istirsən gəlīm, gedək qaçıraq, gətirək! İndi özün bil! Əsgər bəy. Heydər bəy, niyyətədən düş! Mənə bir on beş gün möhlət ver, mən sənə toy xərci hazır edim; ağıllı-başlı toy elə, adaxlını gətir!

Heydər bəy. Toy xərcini hardan hazır edəcəksən?

Əsgər bəy. On beş günədək Təbrizə gedərik, qayıdaraq, qaçaq mal gətiririk, birə bir qazanırıq; onun qazancı ilə toyunu elərsən!

Heydər bəy. Avazın yaxşı gəlir, oxuduğun quran olsa! Məgər Təbrizdə müftə mal töküblər, gedib yığışdırıb gətirək, gələk?

Əsgər bəy. Əlbəttə, müftə mal harda idi; pul ilə satın allıq.

Heydər bəy. Əcəb danışırısan! Mən pulu hardan alım?

Əsgər bəy. Məgər mənim özümün pulum var? Mən dediyim budur ki, Hacı Qara ağcabədiləndən ki, sövdəgər və dövlətli kişidir, pul götürürük, gedərik, mal gətiririk, satırıq, onun pulunu özünə rədd edərik, qazancı bizə qalar.

Heydər bəy. Hacı Qara, deyirlər, çox xəsisdir. O, adama pul verər?

Əsgər bəy. Mən onun özünü də tovlaşdırıb özümüdə şərik edə billəm. Tamahkar adamdır; ondan ötrü bizə də pul verər, özü də bizim ilə gedər.

Heydər bəy. Yaxşı, əgər özünə gümanın gəlırsə, mən razıyam. Amma gərəkdir əvvəl bir qız ilə görüşüb əhvalatı bildirəm, çünki söz vermişəm, bu gecə mənə gözlüyür.

Əsgər bəy və Səfər bəy . Çox əcəb, çox gözəl!

Heydər bəy. Di, bəs siz gedin, sonra mən gəlləm, sizinlə görüşərəm, bərabər gedərik Hacı Qaranın yanına.

Əsgər bəy və Səfərbəy. Salamət ol, gedirik. Amma sübh tezdən gəl (Gedirlər).

İKİMCİ MƏCLİS

İkimci məclis Ağcabədi kəndində vaxt olur. Bazarın bir küncündə tikilmiş dükanın içində qədəkdən, bezdən, şilədən, alçaq çitlərdən tökülübdir. Hacı Qara yarım arşın əlində bikef oturubdur.

Hacı Qara. Allah kəssin belə bazarı! Belə alışı-verişi! İt oğlu qədək, şilə verənin əli qurğuşun imiş! Üç aydır Qalada5 almışam, gətirib beş top satmamışam! Heç kəs malın üzünə baxmır. Deyəsən ölətdən qırılanların sovxasıdı. Heç kəs yovuğuna gəlmir. Bu bazar ilə mən bir ilədək də buları satıb qurtara bilməyəcəyəm. Evim yıxıldı getdi! Bu nə iş idi mənim başıma gəldi?! Beş yüz manat nəqd pul verəsən, faydasından, qazancından əl çəkəsən, mayan da

əlinə gəlməyə, bu harda görülübdür? Evin dağılsın çit satan! Qapın çırpılsın şilə verən! Çadra verən, səni görüm heç uğruna xeyir gəlməsin! Sağ-salamat satdığın malın qazancın yemiyəsən! Uf, uf! (Əlin dizinə çırpır). Zalım oğlu, yüz yol qurana, peyğəmbərə and içdi ki, çox rəvac maldır. Ağcabədi bazarında üç gündə hamısını satarsan! Üç gün, indi üç ay oluğdur. Üç ay deyil ki, bu mal üç ilə də satılmaz. Yaxşı məni allatdı. Bu hesab ilə düz yüz manat zərərim var. Bu dərd məni şəksiz öldürəcək.

Bu halda Xudaverdi müəzzin yetişib qəflətən.

Xudaverdi. Salam-əleyk! Hacı, atanızın ismi-şərifini nədir?

Hacı Qara. Əleykəssəlam! Naşurun topu neçiyədir?

Xudaverdi. Xeyr, mən soruşuram ki, mərhum atanızın adı nədir?

Hacı Qara. Nəyinə lazımdır, əzizim?

Xudaverdi. Necə nəyinə lazımdır? Axır bir sureyi-cümə oxumuşam, istəyirəm atanızın adına tapşırım.

Hacı Qara. Çox-çox razıyam, əzizim! Yaxşı, bu xeyir iş hardan sizin xəyali-şərəfinizə düşdü?

Xudaverdi. Necə hardan düşdü? Bu gün səhərdən bizim evin qabağından keçəndə bəndəzadəninə özünüx buyurmuyubsunuz ki, atana de, bu gün bir cümə surəsi mənim atama oxusun, gəlsin birabbası verim?

Hacı Qara. Mən? Necə? Nə danışırısan, dəli olubsan?

Xudaverdi. Hacı, hələ dəli olmağa bir səbəb yoxdur. Sən deyibsən, oğlum da mənə xəbər veribdir, surəni də oxumuşam, indi abbasını verməsən, bəlkə onda dəli olam.

Hacı Qara. Kişi, özbaşına sənə nə lazım olmuşdu, mənim atama quran oxuyursan?

Xudaverdi. Mən özbaşına oxumamışam, sən demisən, mən oxumuşam.

Hacı Qara. Mən heç vaxt belə sözü demənəm! Bu heç olan iş deyil! Mən həmişə özüm atama quran oxuram. Pul ilə mən ömrümdə quran oxutduğum yoxdur!

Xudaverdi. Hacı, bir abbası nə olacaqdır ki, bu qədər danışırısan? Deməmiş olsan da, bir abbası şəfəqqət elə gedim. Əgərçi oğlum nişanbənişan səni deyirdi.

Hacı Qara. Əzizim oğlun yanılıbdır; olur ki, özgəsi demiş ola, get, axtar, tap, abbasını al. Bu kasad bazarda mənim bir şahı qazancım yoxdur, abbasını hardan alıram, sənə verim? Allahı sevirsən, dükanın qabağın kəsmə, müştəri gəlir.

Xudaverdi gedir. Bu halda Əsgər bəy, Səfər bəy, Heydər bəy yetişirlər.

Əsgər bəy. Səlam-əleyküm, hacı!

Hacı Qara. (başın yuxarı götürüb). Vəəleyküməssəlam!.. Hacı belə sizin qadanızı alsın! Buyurun içəri, əyləşin! (*Bəylər dükana girib oturlar*). Xoş gəldiniz, ağrınızı alım, səfa gətirdiniz. Bu dükan sizə peşkəşdir! Çubuqmu çəkirsiniz, qəlyanımı istirsiniz?

Əsgər bəy. Qəlyan çəkirik!

Hacı Qara. Bu saatda, qadanız mənə gəlsin! (Tez qəlyanı doldurur).

Əsgər bəy. Hacı, bazarınız necədir? Alış-veriş yaxşıdır mı?

Hacı Qara. Allah bərəkət versin! Ağrın alım, mal ki yaxşı oldu, bazar heç vaxt kasad olmaz. Özün bilirsən ki, mən dükanə pis mal qoymanam. Günbəgün satılır. Dünən dükan lap boşalmışdı. Qalaya sifariş eləmişdim, qulbəçəniz bu malı təzə göndəribdir. Elə bu gün yığıb doldurmuşam. (Qəlyanı verib, əlin uzadır qədəkdən, şilədən tökür bəylərin qabağına). Hacı qadanızı alsın, hər nə qədər istirsiniz seçin. Getdiyim Kə`beyi-beytullah haqqı, qur`ana and olsun, peyqəmbər haqqı, oğlum Bədəlin toyun görməyim, yalan deyirəmsə, tamam Ağcabədidə bundan yaxşı qədək və çit heç kimdə tapmazsınız! Buların qumaşı özgə qumaşdır. Müştəri macal vermir, göydə götürür. Sabah bura güzəriniz düşsə, buların birin də dükanda görməzsınız. Alın, aparın!

Əsgər bəy. Nəyimizə gərəkdir, Hacı? Zəhmət çəkib parçaları tökübdəğıtma!

Hacı Qara. (təəccüb və məlal ilə). Necə nəyinizə gərəkdir? Bəs sövdə eləməyəçəksiniz? Bayram ağzıdır, yalavaşlıq istəməzsınızmi?

Əsgər bəy. Xeyr, Hacı, yalavaşlıq üçün gəlməmişik, bir ayrı mətləbimiz var.

Hacı Qara. Əgər naqd pulunuz yox isə, mən yağ ilə də sövdə edəram. Bəşərti ki, xalis inək yağı ola.

Heydər bəy. A kişi, yağ olsa, özümüz yeyərik: nə inək yağı var və nə qoyun yağı. Qulaq as, gör Əsgər bəy nə deyir.

Hacı Qara. (qasqabaq ilə). Allahı sevirsiniz, indi zəhmət çəkin, gedin, bir özgə vaxt gələrsiniz, danışarıq! Müştərinin gələn zamanıdır, dükanın qabağın kəsməyiniz!

Heydər bəy. Hacı, bir çox vacib iş vardır. Alış-veriş bir az sonra olsun. Axı biz səni deyib gəlmişik!

Hacı Qara. Vallah, indi macalım yoxdur. Sonra danışarıq. Hələ zəhmət çəkin, gedin!

Heydər bəy. A kişi, bizi qovmayacaqsan ki? Nə tövr adamsan!

Hacı Qara. A başına dönüm, mən ki, qovmuram. Təvəqqə edirəm. Axır kasıb adamam, siz mənim zərərimə razı gərək olmayasınız! İndiyədək siz gəlmə-səydiniz, beş-on top çit, qədək satmışdım.

Heydər bəy. Əsgər bəy əcəb adam yanına gətirdi bizi! Durun gədək, bundan fayda yoxdur!

Əsgər bəy. Heydər bəy, sən allah, sən dinmə! Hacı, incimə, bir qəlyan ver çəkək, bu saatda gedərik.

Hacı Qara. Oğlum ölsün ki, dəxi kisədə tənbəki yoxdur. Elə axırı idi ki, silkədim, doldurdum. Xoş gəldiniz!

Əsgər bəy. Hacı, doğru deyirmişlər ki, bir adamdan allah alsa, bəndə vermək ilə dövlət olmaz. Mən ki, bilirəm sən Ağcabədidə üç aydır üç top çit, qədək satmayıbsan, dərya zərərin vardır. Biz gəlmişdik ki, on beş günün içində sənə yüz manat xeyir yetirək; çifayda bəxtin işləmədi, xudahafiz! Ayağa durub çevrilirlər getməyə.

Hacı Qara. Bura baxın görüm, nə deyirsiniz? Necə on beş günün içində yüz manat?

Əsgər bəy. Dəxi nə deyək? Sən ki, qulaq asmadın, bizi aşkara qovdun.

Hacı Qara. A kişi, nə vaxt mən sizi qovdum? Oturun aşağı, allahı sevirsiniz, cəhənnəm olsun alış-veriş! Oturun aşağı! Mən bilmədim ki, siz inciyəcəksiniz, yoxsa yüz tümən zərərə düşsəydim də, sizə get deməzdim. Məndən bir kimsənə güldən ağır söz eşitdiyi yoxdur!

Əsgər bəy. İndi ki, belədir, baş üstə, oturaq, deyək ki, mətləb nədir.

Hamı təzədən otururlar.

Hacı Qara. Di söyləyin görüm, Hacı qadanızı alsın, yüz manat xeyir hardan yetişəcək? Bu xeyri yetirən kimdir?

Əsgər bəy. Bu xeyri yetirən Heydər bəydir. *(İşarə edir Heydər bəyə).*

Hacı Qara. Hardan yetirəcək? Bay sənın qadan alım, Heydər bəy! Qəlyan doldurummu, ağrın mənə gəlsin!

Heydər bəy. Tənbəki yoxdur, nədən dolduracaqsan?

Hacı Qara. Torbada var. Sən tək qəlyan çək. *(Tez əlin uzadıb, torbadan tənbəki çıxarıb, qəlyanı doldurub Heydər bəyə təvazö edir, uzun çevirir Əsgər bəyə).* Di söylə görüm, neçə yetirəcək?

Əsgər bəy. Hacı, bu qədər mal ki, bura tökübsən, heç bir quruş bundan qazanc varmı?

Hacı Qara. Nə bilim varmı, yoxmu, sözünü de!

Əsgər bəy. Hacı, Heydər bəyin qoçaqlığını sən bilirsənmi?

Hacı Qara. Bəli, deyirlər ki, qoçaq adamdır!

Əsgər bəy. Hamı bilir ki, Qarabağda Heydər bəyin adı gələndə quş qorxusundan qanad salır!

Hacı Qara. Bu zəmanədə çox qoçaqlıqdan isə ağrın alım, adamın cibi pul ilə dolu olsa yaxşıdır.

Əsgər bəy. Qoçaqlıq da olmasa, pul olmaz. Hacı, sözümə qulaq as! İndi firəng malı görürsənmi necə baha olub? Təbrizdə arşını bir abbasiya alınan çit, burda altı şahıya satılır. Gırvənkəsi bir manata alınan çay, burda manat yarımaya göydə gedir, heç bilirsənmi bunun səbəbi nədir?

Hacı Qara. Xeyr, bilmirəm!

Əsgər bəy. Səbəbi odur ki, qarabağlıların, erməni yasavullarının, gömrükxana qaravullarının və kazakların qorxusundan quş quşluğu ilə Arazın o tayına cəkə bilmir.

Hacı Qara. Yaxşı, siz istirsiniz ki, quşdan da zirək olub Arazın o tayına səkəsiniz?

Əsgər bəy. Əlbəttə, bizim Araz aşığımızdandır, Kür topuğumuzdan! Heydər bəy ki, bizim yanımızda ola, qaravul, yasavul bizə nə eliyə bilər!

Hacı Qara. Olan, qaravulları, yasavulları qırağa qoy, kazaklar mənə nə eliyəcək? Mən Allahın lütfü ilə yalnız onların iyirmisinin öhdəsindən gələrəm. Doğrusu, kazaklardan çox xəta var!

Əsgər bəy. Eh, biz əlli yolun bilirik. Kazakları aldadıb elə yerdən keçərik ki, izimizi-tozumuzu görməzlər.

Hacı Qara. Bəs indi mənim yanıma gəlməkdən qərəziniz nədir?

Əsgər bəy. Qərəzimiz odur ki, milçək gözüne qona-qona sən burda nə qazanacaqsan? Dur, çoxlu pul götür, bizə də ver, özündə də saxla, gedək. Bizim alış-verişdən başımız çıxmaz. Təbrizdə sən bizə də, özünə də xirid elə. Biz də səni sağ-salamat malın ilə gətirək bura çıxardaq. On beş günə yüz qızıla əlli qızıl qazanc olur. Bizə verdiyin pulun qazancın bizə ver, öz pulunun qazancın özün götür.

Hacı Qara. Yaxşı, sizə verdiyim pulun faydası necə olsun?

Əsgər bəy. Axır faydasının əvəzinə biz də sənə yaxşılıq edirik; səni quldurdan ötürürük, qazanc yetiririk, dəxi artıq nə istirsən? On beş günə bizdən puluna fayda istəmək sənə ayıb deyilmi? Bizsiz ki, sən nə gedə bilərsən, nə mal gətirə bilərsən!

Hacı Qara. Niyə gedə bilmirəm? İstəsəm bu gün gedərəm. Heç kəs də mədən bir çöp ala bilməz! Mən özüm neçə yol quldura rast gəlmişəm, dava eləmişəm.

Əsgər bəy. A canım, yüz əjdaha olasan, bu yola yalnız gedibgələ bilməzsən! Biz ki, sənin rəşidliyini danmırıq.

Hacı Qara. Doğrusu, mən faydasız pul verməyə öyrənməmişəm. Əgər pulumun faydasın çıxarsanız, sözünüzə qulaq asaram.

Əsgər bəy. Adama yüz qızıl versən, on beş günə nə qədər fayda istəyəcəksən?

Hacı Qara. Beş qızıl yüz qızıla fayda götürürəm. Artıq hər nə qazansanız sizin olsun.

Əsgər bəy. *(Heydər bəyə, Səfər bəyə üzün çevirib).* Yoldaşlar, nə deyirsiniz, razısınızmı?

Heydər bəy və **S ə f ə r b ə y** . Dəxi, nə eliyək, razıyıq!

Əsgər bəy. Hacı, di pul hazır elə!

Hacı Qara. Ha vaxt gedirsiniz?

Əsgər bəy. Bu axşam gərək yola düşək!

Hacı Qara. Çox yaxşı, pul hazırdır. Gedin, geyinin, axşam gəlin bizim evə. Mən də atımı, əsbabımı tədarük edim, yola düşək.

Bəylər *(ayağa durub).* Xudahafiz, hacı!

Gedirlər.

Hacı Qara. *(dallarınca).* Xoş gəldiniz, axşam vaxtlı qayıdın!

Bəylər Xatircəm ol.

Uzaqlaşirlər.

Hacı Qara. A kişi, canım çıxdı dəxi bu köpək oğlunun malının üstündə oturmaqdan! Qiyamətədək bu satılmayacaqdır. Deyirlər firəng malı alıb satma, sövdəgərlik eliyirsən, qızılbaş, rus malı al, sat. Mən başıma nə kül töküm! Bu qızılbaş, rus malı bəs niyə satılmır? Xeyr, bir elə iş olmasa, mən bu zərəri ölüncə ödəyə bilməyəcəyəm! Durum, gedim evə, tədarükü görüm. Bir belə xeyir az ələ düşər, yoxsa qüssədən dərdəcər ollam.

Dükanı yığışdırıb bağlayıb gedir. Bu vaxtda məclisin vəzi dəyişib. Hacı Qaranın evi nəzərə gəlir. Hacı Qara əlində açar, sandığın ağzın açır, torbadan qızıl

çıxardır. Üç yüz qızıl sanıyıb əlahiddə kisələrə qoyur, sonra gedir tütəng-tapançasını, xəncərini, qılıncını gətirir, yığır qabağına. Bu halda arvadı Tükəz yetişir.

Tükəz. A kişi, nə qayıırırsan? Bu yaraq-əsbabı qabağına niyə tökübsən?

Hacı Qara. Səfərim var, yola çıxacağam!

Tükəz. De görüm, hara gedəcəksən?

Hacı Qara. Sənə deməli deyil!

Tükəz. Necə deməli deyil! Quldurluğa getmirsən ki, məndən gizlirsən.

Hacı Qara. Elə, bir elə zəddir!

Tükəz. Bəs elə zad isə, heç vaxt gedə bilməzsən! Dur ayağa, get dükanına, malını sat! *(Yaraqları yığışdırır).*

Hacı Qara. Dükanı allah batırsın, malı yoxa çıxsın! Satılır məgər! Qoymazsan başımın çarəsini görüm?

Tükəz. A kişi, başına nə gəlibdir, çarəsini görəsən? Nə danışırısan?

Hacı Qara. Dəxi nə gələcəkdir! Evim yıxılıb, gedib! Düz yüz manat indiyədək zərərim var. Boğazıma çörək getmir.

Tükəz. Səni görüm boğazın elə tutulsun ki, su da ötməsin, ay göyərmiş! Uşaq aşığı yağın kimi, bu qədar pulu yığıb nə eləyəcəksən? Yüz il ömrün ola yiyəsən, geyəsən, içəsən, sənin pulun tükənməz. Yüz manat zərərdən ötrü nə özünü öldürürsən?

Hacı Qara. Min kərə sənə demişəm ki, sən arvadsan, get arvadlığına, mənə öyüd-nəsihət vermə! Yaraqları yerə qoy! *(Əlini uzadıb tütəng-tapançasını dartıb alır).*

Tükəz. Yəni sən bu yaraqları qurşanıb olar ilə adam qorxudacaqsan? Bu tütəng-tapançanın iyirmisin üstünə götürəsən, mən bu arvadlığım ilə səndən qorxmanam! Torpaq sənin başına *(ikiəlli başına qarıyır).*

Hacı Qara. Səni lənətə gələsən, arvad! Toxumunuz yer üzündən götürülsün! İtil burdan!

Tükəz. Kişi dəli olubsan. Mən evimdən hara itiləcəyəm? De görüm, hara gedirsən?

Hacı Qara. Cəhənnəmə, gora! Əl çəkməzsən? Nə istirsən məndən?

Tükəz. Kaş cəhənnəmə, gora indiyədək getmiş olaydın! O günü görərəmmi toy-bayram edəm? Çifayda, Əzrailin yolu yumrulsun ki, sənin kimi murdarı yer üzündə qoyub gözəl cavanları qara torpaq altına yollayır.

Hacı Qara. Yer üzündə qalan murdarların biri sən özünsən ki, tuğı-lənət olub keçibsən mənim boğazıma! Mən ömrümdə bir kimsəni incitməmişəm, bir kimsəyə bir zərər yetirməmişəm! Mən niyə murdar oluram?

Tükəz. Bir kimsəyə zərər yetirməmişən, xeyir də verməmişən! Ondən ötrü murdarsan ki, öz malını nə özün yeyib-içirsən, nə əyalına məsrəf edirsən. Sən ölsən, heç olmazsa arvad-uşağın doyunca çörək yeyər.

Hacı Qara. Arvad-uşaq zəhrimar yesin!

Tükəz. Sənin evində zəhrimar da tapılmaz; Olsaydı, onu bizə qıyıb verməzdin!

(M.F.Axundzadə)

Almaz
(dramdan parça)

S ə d r. Yoldaşlar...

Ş ə r i f. Arvadlar qaldılar cəhalət və səfalət pəncəsində. Məktəbdən də hər kəs öz uşağını apardı, məktəb də dağıldı.

B a r a t. Məktəbi siz dağıtdınız!

Ş ə r i f. Mən öz bacım oğlunu heç aparmadım da. Ona bina, mən bilirəm ki, burada təqsir müəllimədədir. Ona görə də belə müəllimə, hansı ki, heç nəyə ləyaqəti yoxdur, gərək ona lap böyük cəza verilsin ki, başqalarına da dərs, ibrət olsun. Ona görə də mən deyirəm: yaşasın Şura hökuməti!

Hamı əl çalır. Bu aralıq bayırdan bir gurutlu qopur.

X a n ı m n a z ağlayaraq, içəri girir.

X a n ı m n a z. Vay, evim yıxıldı. Yıxdılar balamın evini. Mən yuxumu görmüşdüm. Ay balam! *(İçəri girib, Almaza doğru gedir. Almaz onu görüb, tez ayağa durur).*

S ə d r. Yoldaşlar, səs salmayın!

K ə n d l i l ər *(daldan Xanımnazı tuturlar).* Ay arvad, ora getmək olmaz ey!

X a n ı m n a z. Olmaz? Bəs nəyləyim? Ay balam!

B a r a t. Eybi yoxdur. Xala, otur bir yanda.

X a n ı m n a z. Vay, balamın evini yıxdılar. Ay camaat, uşaqlarınızın başına dolanım, uşağımı sizdən istəyirəm.

H a c ı Ə h m ə d. Bacı, biz nə edək? Dedi, malı qırov öldürər, qışın adı bədnamdır...

O c a q q u l u. Ey ciyəyə qane olmayan pişik, asıl qənarədən, sənə bundan bətəri görəkdir!

X a n ı m n a z. Ay başınıza dönüm, mənim uşağımda bir təqsir yoxdur. Nadandır. Ay camaat, çevirin uşağımı balalarınızın başına, yazığam.

M i r z ə S ə m ə n d ə r. Uşaqdır, canı çıxsın, dilini saxlasın. O gəlmişdi ayran içməyə, başlamayırdı ara açmağa. Keç otur daha bir yanda, zəhəndəlik eləmə.

A f t i l. Xanımnaz bacı, keç otur. Eybi yoxdur. Dünyanın işi belədir. Çəkişməsə, bərkişməz.

S ə d r. Hacı Əhməd, sizin bu barədə sözlünüz varmı?

H a c ı Ə h m ə d. Yoldaş sədr, mən özüm orta bir kəndliyəm. Özüm də invalid, bu da mənim kağızlarım. Şura hökumətinə də canla-başla qulluq eləməyə hazırıq.

S ə d r. Vətəndaş Hacı Əhməd, siz vətəndaş Almaz xanımın işi haqqında nə bilirsiniz?

H a c ı Ə h m ə d. Mən, yoldaş sədr, bir az avam adamam, zakundan başım çıxmaz. O ki, hər nə ki, Şərif dedi, əlbəttə, onların hamısı doğrudur. Bu, bu işləri görübdür. Ancaq mən xahiş eləyirəm hökumətdən ki, hələ bu dəfəlik keçsin onunçun. Doğrudur, bir dana bir naxırı korlar, daha onu siz yaxşı bilirsiniz... Biz

avam adamıq Deyərlər ki, qurunun oduna yaş da yanar. Bunu buraxarsan, kəndlilər o yaxşını da qoymazlar. O səbəbə ki, ilan vuran ala çatıdan da qorxar. Ancaq mən yenə də xahiş edirəm ki, hökumət onun cəzasını bir az hələ yüngül eləsin. Uşaqdır, bu dəfə eləyibdir, gələn səfər eləməz. O ki qaldı bardaqlarımı uşağıma apardıdır, canunçun, yoldaş sədr, mən hələ ondan da keçirəm. Neynək, daha avam adamıq də.

İ b a d. Uşaqdan danış, uşaqdan, bunlar hamısı boş söhbətdir!

H a c ı Ə h m ə d. Vallah, uşaqdan daha nə deyim. Mənim ki, bu bərədə dilim varmır. Mən bu təzə z akunları yaxşı bilmirəm. O bu kənddə daha duruş gətirə bilməz. Odur ki, məktəb də dağıldı, o biri də, bu biri də. Yəni bunu kəndlilər deyir ha. Canunçun, yoldaş sədr, mənə heç bir peykamı yoxdur. Bir arvadım var, Allaha şükür, samana qatsan, at yeməz, sümüyə qatsan, it. Lap istəyir hələ bu saat arvadları hopçılıq eləsinlər, mənə peykamı yoxdur. Ona görə də mən deyirəm: yaşasın Şura hökuməti!

İ b a d. Yoldaş sədr, mən bir bilmək istəyirəm: bu müəllimənin bu kənddə əsl işi nədir? Nəçidir? Hə? Soruşuram də.

S ə d r. Sözüünüzü deyin!

İ b a d. Yox, soruşuram də?

S ə d r. Vəzifəsi müəlliməlikdir.

İ b a d. Deməli, məktəbdə dərs deməkdir də? Rəhmət atova! Bəs o ki, dərsi qurtaran kimi, o dərə sənin, bu dərə mənim, o bulaq başı sənin, bu bulaq başı mənim, toyxana gəldi, yaxxana gəldi, başlayır arvadlara çəhil-tuti kitabından dərs verməyə: ərin incidir – çıx heç yoxdur – gəl hopçılıq ol, şura sədri yaramaz, gərək arvad olsun. Bu hansı zakunda vardır? Məscid gərək klub olsun, bilmirəm nə olsun, nə olsun, nə olsun... Görüb bu işlər hamısı onun palağayısıdır, ya zakundan qıraq iş görür. Kəndin arvadlarını da yoldan çıxardır. O gələn külli-camaat öz arvadına bir söz deyə bilmir.

B a r a t. Kolxoza yazmaq, yoldan çıxartmaqdır?

B a l a r z a. Əlbəttə ki. Hansı zakunda var ki, mən evdə oturum, sən gəl mənim arvadımı tovla, kolxoza yaz, kursa yaz, hopçılığa yaz... hə? Zakunda palağayısı var? Əgər var, qoy böyük yoldaşlar desinlər.

İ b a d. Əlbəttə ki, yoldan çıxartmaqdır.

B a l a r z a. Uşaqdan danış, İbad.

İ b a d. Bəs bu yoldan çıxartmaq deyil, nədir: içəri girirəm, görürəm, adə, iş birtəhərdir, verirəm özümü irəli, görürəm yox, iş birtəhərdir, bu dayanıb belə, bizim qardaşın evliliyi də belə, bir az da özümü irəli verdim, gördüm yox, iş birtəhərdir. Bunun əlində bir uşaq sapsarı meyit rəngi götürüb... Gördüm yox, iş birtəhərdir, bir az da özümü irəli verdim, bu nə əhvalatdır? Daşdan, divardan səs çıxar, bundan yox... Hə, bəs mən xahiş edirəm ki, hə, mən xahiş edirəm ki, mənim uşağımyı saxlasın, mənə pamağayıt eləsin. Bu, yoldan çıxartmaq deyil?

A f t i l. Sən iki arvadı candan eləmişsən, üçünü kəbin altında saxlamışsan, ona görə arvad sözü danışanda yuxuva ilan-qurbağa girir.

İ b a d. Sözüünü bil danış, əbləh, qurumsaq. Keçinin ölümü çatanda çobanın

çomağına sürtüşər.

S ə d r. Səs salma, otur yerində, sənə deyirəm. Mən sənə söz verməmişəm.

İ b a d. Neynək. Axır mənə də söz verəcəklər, ya yox? Onda danışırıq.

S ə d r. Vətəndaş Barat, siz nə deyə bilərsiniz?

B a r a t. Mən onu deyə bilərəm ki... onu deyə bilərəm ki... Almaz xanım gələnə məktəb nizamına düşüb. Özəyin iclaslarında aktiv iştirak edir, hər gün bizimlə söhbətə gəlir, biz onun yanına gedirik.

H a c ı Ə h m ə d. Hay barakallah, barakallah! Hə... hə... Xırda söhbət, xırda söhbət.

B a r a t (*tutularaq*). Söhbət deyəndə ki, həmişə hələ kəndin işlərindən danışırıq. Bizə deyir ki, kəndimiz geridə qalıbdır. Biz gərək belə edək ki, bizim kəndimiz ən birinci kənd olsun. Hamı kəndlərə yetək, ötek. Ortaqlı olaq... Maşın alağ... Maşın olsun, hər şey olsun... Özü də elə deyir ki, adamın tükləri biz-biz olur... Həmişə o danışandan sonra adam istəyir ki, durub getsin kəndin qırağındakı o qaya ilə kəlləbəkəllə gəlsin.

Ş ə r i f. Uşaq məsələsini də danışsana.

B a r a t (*dolaşaraq*). Uşaq məsələsini? Uşaq məsələsini? Mən o barədə bir şey bilmirəm.

Ş ə r i f. Öz uşağın barəsində bir şey bilmirsən?

B a r a t. Mən ancaq onu deyə bilərəm ki, bunların hamısı şəxsiqərəzlikdəndir.

Bizim kəndimizə onun kimi işləyən müəllimə gəlməmişdir.

G ə n c l ə r. Elədir... Elədir... (*Əl çalınır*).

B a r a t. Məktəb üçün piano alıb, stul-mustul gətirib. Mirzə Səməndər nə eləyib, bildirçin ovlamaqdan başı haçan ayılıbdır?

M i r z ə S ə m ə n d ə r. Yalançının Həzrət Abbas belindən vursun! Mən heç bildirçin ovuna getmişəm? Əlbəttə, o arvaddır, yaxşı işlər. Arvad hələ yaxşı işlər də...

S ə d r. Vətəndaş Aftil, siz nə deyə bilərsiniz?

A f t i l. Yoldaş sədr, mən nə deyə bilərəm. Deyir: bəzənirəm, xanım döyür, bəzənmirəm ağam. Deyim yaxşıdır, necə deyim? Naxıra gedərəm çoban olmaz, axura gedərəm saman. Deyim xarəbdır, genə necə deyim? İnsaf dinin yarısıdır. Vallah, qalmışam belə – aşağı tüpürürəm saqqaldır, yuxarı tüpürürəm bığ. Deyir: qazan qazanla döyüşər, arada güvəc çatlar. Ancaq doğrusunu istəsəz, o kişinin qızı hələ düz işləyir, mərd adamdır. Bu qədər həşəratın içində davam eləmək elə zor işdir.

F a t m a n s a (*yerindən qışqırır*). Bu da bizim ağsaqqalımız! Utanmırsan saqqalundan?

B a r a t. Mazandaranda çaqqal azdı, biri də gəmiylə gəldi.

Ş ə r i f. Yoldaş sədr, bu yoldaş kəndimizin möhtərəm və hörmətli ağbirçəklərindən biridir. Uşağı da subutalni, dakumentalni bu qadın tutmuşdur. Özünün də bir çox mıtıryalları vardır.

S ə d r. Vətəndaş Fatmansa xanım, siz müəllimə Almaz haqqında nə deyə

bilərsiniz?

F a t m a n s a (*kəmal-səliqə ilə ortaya çıxır və dörd tərəfə təzim edərək*). Hər şeydən əvvəl, salam olsun cəmi yığılan əhl-məclisə və habelə salam olsun gələn qonaqlara, hansı ki, bizim böyük-böyük qəmisyələrimizdir və salam olsun bütün böyük-böyük yoldaşlara, hansı ki...

S ə d r. Vətəndaş, məsələ haqqında danışın – müəllimə Almaz xanımın işi haqqında.

F a t m a n s a. O ki qaldı müəllimənin işi, mən bu kənddə mamayam. Hələ qaş qarala-qaralmaya idi, gördüm Xanımnaz gəldi ki, dur bizə gəl.

X a n ı m n a z. Ay arvad, Allahın yoxdur, mən haçan səninçin gəlmişəm? İmanın yoxdur? Ölməyəcəksən? Uşaq nədir? Sən kimin uşağını tutmuşsan?

F a t m a n s a Sənin qızıvun. Mən and içmişdim ki, heç kəsə demərəm. Daha eləyə bilmərəm ki, böyük qəmisyələrdən də gizlədim. Külli-dünya qurban olsun onların bir tükünə. Sən gəlib yalvarmadın?

X a n ı m n a z. Ay arvad, sən heç bizim evimizə gəlmişsən? Mənim uşağıma nə gəlmişdi, sənə yalvaraydım? Neçin mənim uşağıma bədbəxt eləyirsən?

F a t m a n s a. Acığın neçin gəlir. Xanımnaz? Məndən soruşurlar, mən də deyirəm. İstəyirsən Qurana da əl basım. Gəlmədim? Uşağı tutmadım? Qırmızı yorgana bükmədim? Göbəyini də bağlamadım? Ağbirçək vaxtında sənin üçün imanımı verə bilmərəm ki.

A f t i l. Yalansa, sən o imanuva tula bağlayım!

X a n ı m n a z. Vallah, billah, ay camaat, bu arvad bizim üstümüzə böhtan atır...

A l m a z. Mənim bu arvaddan bir sorğum var.

S ə d r. Soruş!

A l m a z. O deyir ki, uşağı o tutmuşdur. Qoy o desin: uşaq qızıdır, ya oğlandır?

F a t m a n s a. Hə? Qızıdır, ya oğlan? Qızıdır, ya oğlan? Qızıdır, ya oğlan?

B a r a t. Dillənsənə, imansız? Qızıdır, ya oğlandır?

F a t m a n s a. Qızıdır, ya oğlandır?

A f t i l. Desənə, Ocaqqulunun qatırı kimi nə ondanmış, nə də bundan.

O c a q q u l u. Genə dedi qatır. Genə dedi qatır... Allahü əkbər...

A l m a z. Daha sözüüm yoxdur (*Oturur*).

S ə d r. Yoldaş Almaz, məsələ aydındır. Siz ancaq uşaqların oynaması haqqında danışın.

A l m a z. Sürmə!

S ü r m ə (*adamların arasından qalxaraq*). Nədir, müəllimə?

A l m a z. O gün sizin əlinizə, boğazınıza baxan kim idi?

S ü r m ə (*doktoru göstərərək*). Bu kişi idi, müəllimə. Mənim gözlərimə dərman da tökdü.

A l m a z. Qoy hamı bilsin: yoldaş Temurtaş doktordur. O, mənim xahişimə görə uşaqlara baxırdı. Sabah da baxacaqdır. Sonra, Sürmə, siz o gün nə oyna-

yırdınız?

S ü r m ə. Biz “Yeni kənd” oynayırdıq, müəllimə.

A l m a z. Kəndlilər, bu bir oyundur, onu indicə göstərmək olar.

İ b a d. Yoldaşlar, bu sözlər bizə lazım deyil, yaxşısı budur ki...

Ş ə r i f. Sən o yanındakı uşağdan danış.

A l m a z. O kimsənin işi deyildir.

İ b a d. Necə kimsənin işi deyil?

H a c ı Ə h m ə d. Necə kimsənin işi deyil?

Ş ə r i f. Necə kimsənin işi deyil?

S ə d r. Yoldaşlar, qulaq asın, uşaq məsələsini biz indicə aydınlaşdırırıq.

B a r a t. O heç bizim işimiz deyil.

Ş ə r i f. Necə bizim işimiz deyil? Bu uşaq kimindir?

B a r a t. O bizim borcumuz deyil.

B a l a r z a. Yox, siz işin olanını kəndlilərdən gizlədirsınız. Qoy o, açıq desin görək uşaq kimindir?

A l m a z. Uşaq mənimdir.

İ b a d. Atası kimdir?

A l m a z. O mənim öz işimdir...

Ş ə r i f. Sən subutalni, dokumentalni de görüm uşaq kimindir?

İ b a d. Biz istəyirik, qoy o desin uşaq kimindir?

H a m ı. Qoy desin, olmaz, desin uşaq kimindir?

F u a d (*duraraq*). Yoldaş sədr, mən müəllimə Almazın nişanlısıyam və bu camaatın qabağında rəsmi surətdə bildirirəm ki, uşaq mənimdir.

A l m a z. Uşaq sənin deyil, vətəndaş Fuad. Mərhəmətinizə qarşı təşəkkür edirəm. Mənim sizin mərhəmətinizə ehtiyacım yoxdur.

İ b a d. Yoldaş sədr, siz kəndliləri aldadırsınız. Biz kəndlilər tələb edirik: qoy o açıq desin ki, uşaq kimindir?

S ə d r (*yığılanların israrını görüncə*). Yoldaş Almaz, siz bu suala cavab verə bilərmisiniz?

A l m a z (qəti). Uşaq mənimdir və bundan artıq sorğuya cavab vermək istəmirəm.

Ş ə r i f. Çünki təqsirkarsan.

A l m a z. O mənim öz işimdir.

S ə d r. Yoldaşlar, gurultu salmayın. Çığırty ilə adamı söz deməyə məcbur etmək olmaz.

İ b a d (*ortalığa atularaq*). Necə məcbur etmək olmaz? ...Yox, belə müəllimə bizə gərək deyil! Onu güllələmək lazımdır.

H a m ı s ı. Güllələnsin, güllələnsin!..

F a t m a n s a. Gördünüz, dedim güllələnəcək.

S ə d r. Yoldaşlar, səs salmayın.

(C.Cabbarlı)

İfadəli oxudan praktikum üzrə kollokvium və imtahan sualları

1. Ədəbiyyat dərslərində ifadəli oxunun əhəmiyyəti
2. İfadəli oxunun nitq inkişafında rolu
3. İfadəli oxu üçün zəruri olan bacarıq və vərdişlərin tərbiyəsi
4. Səs və nitq
5. Nitq texnikası vərdişlərinin (tənəffüs, səs, diksiya) tərbiyəsi.
6. Nitqin məntiqi
7. Məntiqi oxu vərdişlərinin tərbiyəsi
8. Oxu sənətinin əsasları
9. Bədii mətn əsasında emosional-obrazlı ifadəliliyin mənimsədilməsi (təsəvvür, mətnaltı məna, sözün təsiri, ünsiyyət)
10. Ədəbi əsərlərin ifadəlilik təhlili.
11. Bədii mətn əsasında ifadəlilik təhlili üzrə bacarıqların inkişaf etdirilməsi
12. Təmsillərin ifadəli oxu xüsusiyyətləri
13. İfadəli oxunun tarixi
14. Məntiqi ifadəlilik vasitələri
15. Məntiqi vurğu və məntiqi fasilə
16. Vətən mövzusunda əsərlərin ifadəli oxu xüsusiyyətləri
17. Heca vəznində yazılmış lirik şeirlərin oxu xüsusiyyətləri
18. Əruz vəznində yazılmış lirik şeirlərin oxu xüsusiyyətləri
19. Nəsr əsərlərinin oxu xüsusiyyətləri.
20. Dramatik əsərlərin ifadəli oxu xüsusiyyətləri
21. Lirik şeirin ifadəli oxu xüsusiyyətləri
22. Dramatik əsərin ifadəli oxu xüsusiyyətləri
23. Bədii mətn əsasında məntiqi vurğu, məntiqi fasilə, məntiqi melodiya və s. mənimsədilməsi
24. İfadəli oxuda intonasianın təbiiliyi, ünsiyyətə girmək, sözlə təsir etmək
25. Emosional-obrazlı ifadəliliyin mənimsədilməsi (təsəvvür, mətnaltı məna, sözün təsiri, ünsiyyət)
26. Əruz vəznində yazılmış şeirlərin ifadəli oxusu
27. Satirik şeirlərin ifadəli oxu xüsusiyyətləri
28. Heca vəznində şeirlərin ifadəli oxu xüsusiyyətləri
29. İfadəli oxuda istifadə edilən şərti işarələr
30. İfadəli oxu zamanı əsərin janr xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması
31. Nitq texnikası
32. Bədii oxu və ifadəli oxu anlayışlarının mahiyyəti

Praktik sual və tapşırıqlar

33. Mətnin üzərində şərti işarələr qoyun, ifadəli oxu qaydasını izah edin.

Baxdıqca hüsnünə doymayır gözüüm,
Təbrizim, Təbrizim, gözəl Təbrizim!

Qoymaram yadları girsin qoynuna,
İzin ver qolumu salım boynuna!
Sənin bayramına, sənin toyuna
Dili bir, qanı bir qardaşın gəlib,
Dərdinə aşına sirdaşın gəlib.

Sən çıxdın qarşıma duzla, çörəklə,
Bağından dərdiyin güllə, çiçəklə,
İkiyə bölünməz saf bir ürəklə,
Təbrizim, Təbrizim, aman Təbrizim,
Yox olsun başından duman, Təbrizim!

34. Mətnə fasilələrin yerini, məntiqi vurğulu sözləri müəyyənləşdirib şərti işarələrlə göstərin. Şeirin bütövlükdə oxu qaydasını izah edin və ifadəli oxuyun.

Vətən mənim bu günüm,
Sabahkı toy-düyünüm.
Haqqım var ki, öyünüm
Azərbaycan deyəndə.
Hər ölkəyə, hər elə
Olsun hörmət deyirəm,
Vətənimdir vətənim
İlk məhəbbət deyirəm.
Onun şöhrət tacıdır
Şeir – sənət deyirəm,
Mən Vətənə Füzuli
Abbas Səhhət deyirəm.
Mən Vətənə Üzeyir,
Müşfiq, Səməd deyirəm.
Günəş kimi müqəddəs
Bir həqiqət deyirəm
Azərbaycan deyəndə.

35. Mətni bədii nağıletmənin tələblərinə uyğun danışın.

Günlərin bir günü Loğman ilə şagirdi səyahət eləyə-eləyə bir şəhərə gəldilər. Onlar mənzil tutub rahatlandıqdan sonra, Loğman şagirdini bazara göndərdi ki,

çörək, yağ, şor alıb gətirsin.Şagirdi bazara gedib yağın qiymətini xəbər aldı.

Ona dedilər:

- Batmanı yüz dinardı.

Soruşdu:

- Çörək neçəyədi?

Dedilər:

- Onun da batmanı yüz dinar.

Soruşdu:

- Bəs şoru neçəyə verirsiniz?

Dedilər:

- Batmanı yüz dinara.

Şagird bazarda nəyin qiymətini soruşdu, “yüz dinardır” - dedilər. O sevinə-sevinə ustanın yanına gəlib dedi:

- Nə yaxşı şəhərə gəlmişik. Yüz dinardan baha qiymət yoxdu.

Loğman diqqətlə şagirdə qulaq asıb dedi:

- Elə isə, burda qalmaq olmaz, tez çıxıb getməliyik.

Şagirdi dedi:

- Nə üçün?

Loğman dedi:

- Bir yerdə ki, yağla şora fərq qoyulmadı, orda yaşamaq məsləhət deyil.

36. Mətnin oxu qaydasını izah edin və ifadəli oxuyun. Şərti işarələrdən istifadə edin.

- Ay nənə, bir nağıl da de!

- Ömrüm-günüm, yat daha,

Hamısını indi desəm, nağıl qalmaz sabaha.

- Can nənə, de birini də.

- Ağrın alım, sözə bax.

Evimizdə səndən savay, gör heç varmı bir oyaq?

Gecə keçib, ev soyuyub, hənir gəlmir ocaqdan;

Taxt üstündə məstan pişik, odur yatıb bayaqdan.

Ört üstünü, dərdin mənə, bax, eşikdə yel əsir.

- Qar yağır mı?

- Elə yağır... sazaq qılınc tək kəsir...

Belə yağsa, qar sübhəcən yolu-izi örtəcək;

Kirpiklərin lap qovuşub, cırıtdan bala, yat görək

Nənə yığır düyünçəyə iynəsini, sapını,

Körpə çəkir təzə, güllü yorğanını üzünə,

Gözlərini yumur... amma yuxu getmir gözüne.

- Ay nənə, o kimdir elə pəncərəni bərk vurur?

- Heç kim deyil, yat, ay bala, yeldir, qarı sovrur.

Bir gizilti duyur uşaq vücudunda bu ara,

Həsrət qonangözlərini zilləyərək divara,

Çarpayının baş ucunda öz əliylə asdığı
Şəklə baxır, fikrə gedir, qucaqlayır yastığı..

37. Mətni müxtəlif tempdə (aramla, orta, sürətlə) oxuyun, hansı tempin müvafiq olduğunu müəyyənləşdirin.

Dağlarının başı qarlı,
Sinəsi yaşıl ormanlı,
Dərələrin şirin barlı,
Azərbaycan! Azərbaycan!

Durnagözlü bulaqların,
Cənnət kimi yaylaqların,
Geniş-geniş oymaqların,
Azərbaycan! Azərbaycan!

38. Aşağıdakı nümunənin mətnəlti mənasını, ifadənin vəzifəsini, oxuda intonasıyanın almalı olduğu çalarları müəyyənləşdirib müvafiq qaydada yazın. Birinci beytdə şərti işarələri qoyun. Mətni ifadəli oxuyun.

Bir uçaydım bu çırpınan yelinən,
Bağlasaydım dağdan aşan selinən,
Ağlasaydım uzaq düşən elinən,
Bir görəydim ayrılığı kim saldı?
Ölkəmizdə kim qırıldı, kim qaldı?

Heydərbaba, mərd oğullar doğğınan,
Namərdlərin burunların ovğınan,
Gədəklərdə qurdları tut boğğınan,
Qoy quzular ayın-şayın otlasın,
Qoyunların quyruqların qatlasın.

Heydərbaba, sənin könlün şad olsun,
Dünya varkən ağzın dolu dad olsun,
Səndən keçən tanış olsun, yad olsun,
Deynə: mənim şair oğlum Şəhriyar,
Bir ömürdür qəm üstünə qəm qalar.

39. Dastandan verilən parçanın məzmununu bədii nağıletmənin tələblərinə uyğun olaraq danışın.

Deyirlər ki, bu dəfə Koroğlunun yolu Naxçıvan şəhərinə düşdü. Şəhəri sağa gəzdirdi, sola gəzdirdi, axırda bazarın lap qurtaracağında bir nalbənd dükanının qabağında atı saxladı.

Nalbənd müştərini görcək tez ayağa durdu. Hazır nalları tökdü ortalığa ki, bəyəndiyini seçsin. Koroğlu baxdı ki, nalbənd çox xoşsifət bir kişidir. Deyirlər ki, Koroğlunun hər şəhərdə, hər kənddə bir neçə dostu olardı. Burada da nalbəndlə dost olmaq fikrinə düşdü. İşin əvvəlinə zarafatla başladı. Nalları bircə-bircə alıb, baxmaq bəhanəsilə əzişdirib kişiyə qaytardı ki:

– Canım, bunlar ki, əzik-üzük parçalarıdır. Əməlli-başlı nal gətir!

Kişi bir altıdan-yuxarı müştəriyə baxdı, heç bir söz demədi, təzədən Qıratın ayağını ölçüb, dörd dənə yaxşı nal kəsdi. Elə ki, nallar hazır oldu, kişi yaxınlaşdı ki, atı nallasın.

Qıratın ayağını Koroğludan başqa heç kəs yerdən qaldıra bilməzdi. Odur ki, özü qollarını çirmədi. Atın qabaqca sağ əlini, sonra da sol əlini qaldırdı. Bəli, atın əlləri nallandı, növbə dal ayaqlarına gələndə Qırat başladı bədnallıq eləməyə. Koroğlu nə qədər əlləşdisə atın ayaqlarını saxlaya bilmədi ki, bilmədi. Bunlar burada əlləşməkdə olsunlar, indi sənə kimdən deyim nalbəndin oğlundan.

Nalbəndin yeniyetmə, cavan bir oğlu var idi. Xırdalığından uşaqlar adını Dəmirçioğlu qoymuşdular. Necə deyərlər, Dəmirçioğlu illə, ayla yox, günlə, saatla böyümüşdü. Elə qollu-qüvvətli, boylu-buxunlu bir igid olmuşdu ki, bir baxan deyirdi bir də baxım.

Koroğlu Qıratı nalbəndin qabağına çəkəndə Dəmirçioğlu dükanın içində idi. Baxdı ki, atasının yanına bir müştəri gəlib, paltarından çodara oxşayır, amma sirsifəti lap pəhləvan sifətidir. Dəmirçioğlunun müştəriyə quşu qondu. Amma elə ki, Koroğlu başladı nalbəndlə zarafat eləməyə, nalları əzib geri qaytarmağa, Dəmirçioğluna xoş gəlmədi. Bir istədi ki, çıxıb onun cavabını versin, sonra “lənət şeytana” deyib gözlədi ki, işin axırı nə olur.

Qıratın şıltağı axırda o yerə çatdı ki, çəkic nalbəndin barmağına dəyib yaraladı. Dəmirçioğlu day bu yerdə özünü saxlaya bilmədi. Bir tərəfdən hirsələnmişdi, bir tərəfdən də Koroğlunun atı saxlaya bilməməyi ona ləzzət verirdi. Yavaşca dükandan çıxdı. Səssiz-səmirsiz onlara yaxınlaşdı. Koroğlunu bir tərəfə itələyib, atın dal ayaqlarının ikisini də yerindən götürdü. At ha çapaladı, ha partladı, ayaqlarını Dəmirçioğlunun əlindən qurtara bilmədi. Axırda yorulub dayandı. Dəmirçioğlu bir altıdan yuxarı Koroğluya baxdı, dedi:

– Bu boyda adam bir atın ayaqlarını da yerdən qaldıra bilmirsən. Ata, gəl nalla!

Koroğlu bir ona baxdı, bir Qırata baxdı, heç bir söz demədi. Amma onun bu gücünə, bu qüvvətinə məəttəl qalmışdı.

Qərək, nalbənd Qıratın dal ayaqlarını da nallayıb qurtardı. Koroğlu əlini cibinə salıb pul çıxartdı. Dəmirçioğlu pulları alıb, Koroğlu nallara baxan kimi o yana çevirdi, bu yana çevirdi, əlində mum kimi əzib Koroğlunun özünə qaytardı ki:

– Verirsən əməlli-başlı pul ver, bu əzik-üzükləri niyə bizə verirsən.

Koroğlu alıb pula baxdı, gördü, doğrudan da, əzilib əriyə dönüb. Cibindən bir qədər də pul çıxarıb verdi. Dəmirçioğlu bu dəfə pulları iki baş barmağının arasında elə sürtdü ki, sikkələri pozuldu. Sonra Koroğlunun üstünə tulladı ki:

– Mənə qəlp pul lazım deyil. Al saxla, özünə gərək olar.

Koroğlu məsələni başa düşdü. Bildi ki, hərif meydan oxuyur. Heç bir söz deməyib bu dəfə pulu nalbəndin özünə verdi, Qıratı minib yola düşdü. Amma fikir onu götürmüşdü. Bilmirdi necə eləsin ki, Dəmirçioğlunu Çənlibelə gətirib dəlilərin içinə qatsın. Bu fikir-xəyal ilə gəlib Çənlibelə çatdı. Dəlilər onun qabağına çıxdılar. Baxdılar ki, Koroğlunun kefi üstündə deyil. Elə bil ki, dünyanın bütün dərdi-qəmi ona qalıb. Amma nə qədər soruşdularsa, Koroğlu heç bir söz demədi.

40. Şərti işarələrdən istifadə etməklə, şeiri ifadəli oxuyun.

Səndən doymaq olarmı, həyat, sən nə şirinsən!
Ancaq hamının deyil,
Sən həyatın qədrini
Yalnız bilənlərlərsən!
Özünü bu dünyada heç kim qonaq sanmamış,
Ancaq ömrün özü də bərabər paylanmamış.
Ömür paylanan zaman görün kimə nə düşdü,
Üç yüz il boz qarğaya, on il şahinə düşdü.
Həyat, sən nə şirinsən, kim səndən doydu getdi?
Gedənlər bu dünyada qəlbini qoydu getdi.
...Cürbəcür yazılar var ömrün varaqlarında...
Həyatımın qayğısız, fərəhli çağlarında
Qədrini bilməmişəm.
Hələ nə var ki..."ömrüm qabaqdadır"- demişəm.
Otuzdan adlayınca, gündə otuz min kərə
Başımı yellədirəm hədə keçən illərə.
Səndən doymaq olarmı, həyat, sən nə şirinsən!
Ancaq hamının deyil,
Sən həyatın qədrini
Yalnız bilənlərlərsən!

41. Aşağıdakı nümunənin mətnaltı mənasını, oxusunda həyata keçirilməli olan vəzifəni (ifaçılıq vəzifəsini) müəyyənə bilərsiniz.

Düz basdılar yarıya,
Layla, Xocalım, layla.
Düşdün gülləbarana
Layla, Xocalım, layla.

Namərdi kim çağırırdı,
Göydən ölüm yağırırdı.
Dilnən demək ağırırdı,
Layla, Xocalım, layla.

Daş üstə daşmı qaldı,
Salamat başmı qaldı.
Gözümdə yaşmı qaldı,
Layla, Xocalım, layla.

Dərdin kimi acı yox,
Ağrı var, əlacı yox.
Ağlamağa bacı yox,
Layla, Xocalım, layla.

42. Şərti işarələrdən istifadə etməklə, ifaçılıq vəzifəsini, intonasiya çalarlarını müəyyənləşdirməklə şeiri ifadəli oxuyun.

Yüksək dilək, ay dilək,
Aydın dilək “ay” dilək,
Yolçuyuz, yol üstünə, –
İşığını yay, dilək.

Parlaq dilək, ay dilək,
Gözlərdən də bay dilək.
Sansız işıqlarından
Millət alır pay, dilək.

Bu ağır yük çəkilməz,
Şu acılar içilməz.
Sənsiz, a parlaq dilək,
Qaranlıqlar keçilməz.

Məyus olma, amandır,
Məyus olmaq yamandır.
Qorxaq diləksiz yaşar,
Millətim qəhrəmandır.

43. Şeiri ifaçılıq vəzifələrini, fasilələrin yerini, intonasiyamı müəyyənləşdirməklə ifadəli oxuyun. Şərti işarələrdən istifadə edin.

Yağış yağır, rəqs oynayır gur damlalar,
Sıra-sıra, inci-inci nur damlalar.
Göydə iki qara bulud çatılaraq,
İldırımlar saqqıldayır şaraq-şaraq.
Quşlar uçur yuvasına pırıl-pırıl,
Şırıldayır navalçalar şırıl-şırıl.
Çaxnaşmada göy üzündə ildırımlar,

Bir-birinə dəydi, baxın, qaldırımlar.
 Dönmələrdə durana bax, qaçana bax!
 Qaldırımda o balaca oğlana bax!
 Öz döşündən yeni sözlər toxuyaraq,
 Ayağını şappıldadır oxuyaraq.
 ...Yağ, yağışım, yağ sel ol, yağ!
 Sırma-sırma, tel-tel ol, yağ!
 Yağ, yağışım, sellənərək,
 Sırmalanıb tellənərək!
 Zümzümənlə şirin-şirin dillən, yağış.
 Küçələrdə uşaq kimi vellən, yağış!
 Bunlar keçər, çarpın, səma, köksüm kimi,
 Ey ildırım, səs ver mənə, səsim kimi!
 Yağ, ey yağış, fikrim kimi, hissım kimi,
 Uzaq, yaxın çöllərə yağ,
 Ölkələrə, ellərə yağ!
 Yağış yağır, rəqs eyləyir gur damlalar,
 Sıra-sıra, inci-inci nur damlalar.

44. Aşağıdakı mətnin oxusunda hansı ifa tipindən (deklamativ – ritorik, avazla, danışiq) istifadənin məqsədəuyğun olduğunu müəyyənləsdirin.

Nə qəşəngdir yol boyunca söyüdlər,
 Söyüdlərin kölgəsində igidlər
 Babalardan dinləyirlər öyüdlər,
 Coşur damarlarda qanı, Təbrizim,
 Yoxdur bu mərdlərin sanı, Təbrizim!

Ağlasan ağlaram, gülsən gülərəm,
 Yaşasan yaşaram, ölsən ölərəm,
 Varımı sənənlə yarı bölərəm,
 Gəl bir də üzündən öpüm, Təbrizim!
 Başına gül-çiçək səpim, Təbrizim!

45. Əruz vəzninin rəməl bəhrində (FA'ilAtün Fə'ilAtün fə'ilün) olan nümunənin ifadəli oxuyun. (Cədvəldən və şərti işarələrdən istifadə edin.)

Könlümün sevgili məhbubu mənim
 Vətənimdir, vətənimdir, vətənim.
 Məni xəlp eyləmiş əvvəlcə xuda,
 Sonra vermiş vətəmnim nəşvü nüma.
 Vətənim verdi mənə nanü nəmək,
 Vətəni, mənə, unutmaq nə demək?!

Anadır hər kişiyə öz vətəni:
 Bəsləyib sinəsi üstündə onu.
 Sürüdür kim dolanıb qanım olub,
 O mənim sevgili cananım olub,
 Saxlaram gözlərim üstə onu mən.
 Ölərəm əldən əgər getsə vətən.
 Vətənin neməti nişyan olmaz.
 Naxələflər ona qurban olmaz.
 Vətən - əcdadımızın mədfənidir.
 Vətən - övladımızın məskənidir.
 Vətəni sevməyən insan olmaz;
 Olsa, ol şəxsdə vicdan olmaz.

46. Cümlədəki məntiqi vurğulu sözləri müəyyənləşdirin, hansı qaydaları əsas götürdüyünüzü izah edin.

I

... Necə rəhmlidir, necə amansız,
 Necə mehribandır, qadın ürəyi!
 Sən onu sındırsan, bil ki, a qansız,
 Ağlayan kamandır qadın ürəyi!

II

Lahıç da, ləzgi də, tat da, talış da,
 Kürd, udin, rutul da var-dövlətimdir.
 Azərbaycanımın qucaqladığı,
 Bəğrına basdığı can sərvətimdir.
 Fəxrım, qol-qanadım, şan-şöhrətimdir.

47. Mətnin oxusunda tonun yüksəlib alçaldığı məqamları müəyyənləşdirib şərti işarə ilə göstərin.

Mən aşığam, qara bağ,
 Qara salxım, qara bağ,
 Tehran cənnətə dönsə,
 Yaddan çıxmır Qarabağ...

48. Mətnin ifadəli oxu xüsusiyyətlərini izah edin.

Hər kimsənin var kimsəsi,
 Mən kimsənin yox kimsəsi...
 Ey kimsəsizlər kimsəsi,
 Mən kimsənin ol kimsəsi...

49. Şeirdəki məntiqi vurğulu sözləri şərti işarə ilə göstərin, oxuda hansı vasitələrlə fərqləndirməyin məqsəduyğun olduğunu izah edin.

- Kimdir ən böyük şair?
- Mənim babım Nizami.
- Ən qəhrəman sənətkar?
- İmadəddin Nəsimi.
- İldırım sürətli at?
- Koroğlunun qıratı.
- Qısa, qaynar bir həyat?
- Cəbbarlığın həyatı.
- Dünyada ən gözəl səs?
- Xanın , Bülbülün səsi.
- Ən doğma, gözəl ölkə?
- Azərbaycan ölkəsi.

50. Mətnin oxusunda melodikliyi təmin edən vasitələri aydınlaşdırın.

Könül, zamanədən ehsan gözləmə,
Dövrən gərdeşindən səhman gözləmə,
Sən dərman axtarsan, artacaq dərdin
Döz acı dərdinə, dərman gözləmə.

51. İfaçılıq təhlilinin tələblərini tətbiq etməklə mətnin ifadəli oxusuna hazırlaşın.

Mən torpağam, məni atəş yandırılmaz-
Tərkibimdə kömürüm var, külüm var.
Mən baharam, çəmən-çəmən
Çiçəyim var, gülüm var.
Mən küləyəm, əsməsəm
Kim bilir ki, mən varam?
Mən buludam səhraları susuz görüb
Ağlaram.
Mən ürəyəm döyünməsəm
Ölərəm.
Mən insanam, sadə insan əlimin
Yaratdığı nemətlərlə öyünməsəm, - ölərəm.
Mən işəgəm – qaranlığın qənimi.
Mən insanam, daşıyıram qəlbimdə
Dünyaların sevincini, qəmini.

52. Aşağıdakı mətnin oxusunda ünsiyyətin hansı formasından istifadə etmək məqsədəuyğundur?

Axan çaylar sən kiminsən? – Mənə körpü salanın,
Doğan günəş, sən kiminsən?- Məndən işıq alanın.
Sonsuz fəza, sən kiminsən? – Məndə qanad çalanın,
Həyat, söylə sən kiminsən? –Mən həyatı öyrənənin, bacarığının, alanın.

53. Aşağıdakı cümlədə səsin hərəkət sxemini (melodikliyi) müəyyənləşdirin.

Dağa dersəm eşidər sonra verər əks-səda
Daşa dönmüslərə əks eyləmədi fəryadım.

54. Aşağıdakı nümunənin mətnaltı mənasını, oxuda həyata keçirilməli olan vəzifəni (ifaçılıq vəzifəsini) müəyyənləşdirib müvafiq qaydada yazın. Oxuda intonasiyanın almalı olduğu çalarları aydınlaşdırıb qeyd edin.

Bir kəndli məhkəməyə çəkərək bir Qoyunu,
Cinayət eləməkdə təqsirləndirirdi onu.
Məhkəmənin rəisi-Tülkü qızışdı yaman
Əmr etdi ki, ədəblə, əsla səs-küy salmadan
Bircə-bircə söyləsin öz dəlilini.
Kəndli dedi: «Filan gün, səhər yoxladım hini,
Gördüm iki toyuğu yeyiblər, qalıb tükü,
Bir də ki, sür-sümüyü...
Təkcə bircə bu Qoyunu qoymuşdum həyətdə mən...»

Qoyun and aman etdi: «Yatmışdım mən sübhəcən,
Qonşular da şahiddir, mən ki, çox pəhrizkaram.
Oğruluq ayrılıqla əslindən yoxdur aram.
Hamı bilir, ot ələf yeməkdir peşəm,
Mən heç ət yeməmişəm!..».

Tülkü bir az düşünüb, verdi belə bir qərar:
«Qoyunun sözlərinə yoxdur əsla etibar.
Mə'lumdur oğruların, ayrılərin adəti,
Daim aydın olur ki, oğruluq olan gecə
Qoyun qalib həyətdə toyuqlar ilə təkcə.
Hamı bilir dadlıdır, şirindir toyuq əti, -
Qoyun da öz əlindən verməyi bu fürsəti.
Təcrübəmdən bilirəm: buna dözmək çətindir,
Qoyunun toyuqları yeməsi yəqindir!
Buna görə, ədalət yerinə yetsin deyə.
Belə əncam edilsin:
Qoyun edam edilsin!
Əti hakimə çatsın, dərisi də kəndliyə!..».

55. Mətnin oxusunda hansı ünsiyyət formasından istifadə etməyin lazım olduğunu müəyyənləşdirin.

Mən on yaşında, ya bəlkə bir qədər də artıq olardım. Xalam azarlamışdı. Hacı Mirzə Səttar həkimi gətirmişdilər ki, baxsın və müalicə eləsin. Demək, xalamın xəstəliyi o qədər də ağır deyildi və bunu mən ondan ötrü deyirəm ki, o vədələr,

yəni qırx il bundan qabaq bizim şəhərdə iki nəfər müsəlman həkimi var idi: biri Hacı Mirzə Səttar idi və digəri Məşədi Nurməmməd idi.

Müsəlman həkimi dedikdə o deyil ki, bunlar müsəlman idilər. Bu iki nəfərə onunçun müsəlman həkimi deyirdilər ki, bunlar həkimlik təhsillərini müsəlman məmlekətlərində almışdılar. Hacı Mirzə Səttar Təbrizdə oxumuşdu; Məşədi Nurməmməd də elə bizim öz şəhərimizdə nüsxəbənd kitablarının mütləsilə və təcrübə ilə həkimliyi öyrənmişdi. Bunların da müalicəsi bir müxtəsərcə nəbzə baxandan sonra ciblərindən xəstəyə kinə, həb və işlətmə verməkdən ibarət idi. Bu müsəlman həkimlərdən savayı şəhərimizdə rus həkimləri də var idi. Rus həkimi bunlara o səbəbə deyirdilər ki, bunlar Rusiyada və bəlkə Avropada təhsil tapmışlardı. Və çün bizim camaatın arasında bu etiqad var idi ki, “rus həkimləri” müsəlman həkimlərdən artıq təhsil görmüş və təcrübə hasil etmişdilər, onunçun da ağır xəstəlik ittifaq düşəndə həmişə rus həkimlərini həziq hesab edib onları dəvət edərildilər, savayı kasıb-kusubdan. Bunlar iki abbası fayton pulunun, bir manat rus həkiminin həqqi-zəhmətindən və yarım manat aptek xərcindən qaçmaq bəbətindən Hacı Mirzə Səttara, ya Məşədi Nurməmmədə qane olub beş-altı şahı ilə həkimi də dava-dərmanı da ötürdürdilər.

Demək, müsəlman həkim çağırmaq istəyəndə, buradan bilmək olardı azarlığının azarı yüngüldür. Amma “rus həkimi gətirənlərin də mənası bu idi ki, xəstənin halı qorxuludur.

Hacı Mirzə Səttar xalama baxıb gedəndən bir saat sonra gördüm ki, xalamın əri Məşədi Zülfüqar bir köhnə faytonda bir rus papaqlı kişi ilə gəlib yendilər. Bu rus papaqlı kişi rus həkimi imiş. Buradan mən anladım ki, xalamın işi xarabdır. Mən də uzaqda durub həkimin xalama baxmağına tamaşa edirdim.

56. Şərti işarələrdən istifadə etməklə heca vəznindəki şeiri ifadəli oxuyun.

Saplaya bilmədi iynəni ana
Kədərsiz qəlbindən bir kədər keçdi.
Sanki qocalığı o heç bir zaman
Əsla indikitək hiss etməmişdi.

Çağırıb saplatdı onu qızına.
Bir şadlıq duyuldu yenə üzündə,
Çünki itirdiyi işığı ana
Doğma balasının tapdı gözündə

57. Aşağıdakı nümunənin mətnaltı mənasını, ifadənin vəzifəsini müəyyənləşdirib müvafiq qaydada yazın. Səsin tonundakı dəyişikliyə xüsusi diqqət yetirin, ilk üç cümlədə şərti işarə ilə göstərin.

Rüstəm bəy (tək) – İndiyə kimi tamam ömrümdə düşmən qabağından qaçmamışam, həmişə və hər yerdə düşməne faiq gəlmişəm, bir allahdan savay heç kimdən qorxmamışam... (Səktə). Mən haman Rüstəmə ki, topdağıtmaz

Cümşüd bəyin evini xaraba qoydum... Mənə bir təşəxxüs satmaqdan ötrü, Kərim xanın yurdu xaraba qoydum, tar-mar eylədim, evinə od vurdum, külün havaya sovurdum... İndi mən bir ağzından süd iyi gələn cavandan qorxacağam? (Durur ayağa). Bir at görməmiş, tufəng əlinə almamış övrət sifətdə uşaqdan çəkinəcəyəm? Mən, mən Rüstəmi zəmanə? Heç vaxt. (Təbəssümlə) Hmm. Görək Fəxrəddin atası Heydər bəydən qoçaqını olacaq ki, əli qılıncı, qabağında dovşan tazi qabağında qaçan kimi vazıyır. (Səktə) ...Hərgah onu atası yoluna göndərməsəm, bu papaq mənə övrət ləçəyi olsun...»

58. Aşağıdakı mətnin oxusunda hansı niyyəti (ifaçılıq vəzifəsini) həyata keçirməyin lazım olduğunu izah edin. Həmin parçadakı mətnəlti mənanı çatdırmaq üçün daha mühüm olan vasitəni aydınlaşdırın.

Amalımız, əfkarımız ifnayı-vətəndir,
Kinü qərəzü hirs bizə rahi-bədəndir,
Əfal yox, ancaq işimiz lafi-dəhəndir,
Dünyədə əsarətlə bütün kam alırıq biz,
Qafqazlılarız, yol kəsiriz, nam alırıq biz.

Əqrəb kimi nəstər gücü var dırnağımızda,
İslam susuz olsa, su yox bardağımızda,
Hər kündə min tülkü yatıb çardağımızda,
Min hiylə qurub rütbəvü ikram alırıq biz,
Qafqazlılarız, yol kəsiriz, nam alırıq biz.

59. Aşağıdakı nümunənin mətnəlti mənasını (yazıçı niyyətini), oxuda həyata keçirilməli olan vəzifəni (ifaçılıq vəzifəsini) müəyyənləşdirib müvafiq qaydada yazın. Birinci bəndin üzərində şərti işarələri qoyun.

Yerdən ayağımı quş kimi üzüb,
Yay kimi dartılıb, ox kimi süzüb,
Yenə öz sürünü nizamla düzüb,
Baş alıb gedirsən hayana, ceyran?

Əzəldən meylini salıb çöllərə,
Bəxtini tapşırdın bizim ellərə,
O qara gözlərin düşdü dillərə,
Dişlərin oxşayır mərcana, ceyran!

Bir məsəl qalmışdır ata-babadan:
Uçarda turacdır, qaçarda ceyran,
Bir mən deyiləm ki, hüsnünə heyran,
Şöhrətin ucalıb hər yana, ceyran!

60. Mətnin oxusunda hansı ünsiyyət formasının tətbiqi məqsədəuyğundur?

Səgrək qanlı kafirlərin əlindən qardaşını xilas etdi. Ağ saqqallı atasına muştuluqçu göndərdi: “Atam qabağıma gəlsin!”- dedi.

Uşun Qocanın qapısına çapar gəldi: “Muştuluq! Gözün aydın! Oğullarının ikisi də birlikdə sağ-salamat gəldi”,- dedilər.

Qoca eşidib şad oldu. Gumbur-gumbur təbillər çalındı. O gün böyük, geniş otaqlar tikildi. Atndan ayğır, dəvədən buğra, qoyundan qoç kəsdirildi.

Qoca bəy oğullarının qarşısına gəldi. Atından endi, oğlanları ilə qucaqlaşib görüşdü: “Sağ-salamatsızımı, yaxşısızımı, oğullarım?”- dedi. Günlüyü qızıl tağlı evlərinə gəldilər. Şadlıq, yemək-icmək oldu.

Uşun Qoca böyük oğlu üçün də gözəl gəlin gətirdi. İki qardaş bir-birinə sağdış oldu. Öz muradlarına yetişdilər.

Dədə Qorqud məclisə gəldi. Keçmiş igidlərin başına gələnləri söylədi, dedi: Hanı öydüyün ərənlər, dünya mənim deyənlər? Yer gizlədi, əcəl aldı, fani dünya yenə qaldı. Qəmli-qəmli dünya, son ucu ölümlü dünya!

Dədə Qorqud məclisdəkilərə alqışlarla xeyir-dua verdi: Kölcəlicə qaba ağacınız kəsilməsin. Dünyada ümidiniz üzülməsin! Yanan çırağınız həmişə yansın! Namərdə möhtac olmayasınız!

61. Şərti işarələrdən istifadə etməklə şeiri ifadəli oxuyun.

Dil açanda ilk dəfə «ana» söyləyirik biz
«Ana dili» adlanır bizim ilk dərsliyimiz.
İlk mahnımız laylanı anamız öz südüylə
İçirir ruhumuza bu dildə gilə-gilə.

Bu dil- bizim ruhumuz, eşqimiz, canımızdır.
Bu dil- bir-birimizlə əhdi-peymanımızdır.
Bu dil - tanıtmış bizə bu dünyada hər şeyi,
Bu dil- əcdadımızın bizə miras verdiyi
Qiyətli xəzinədir... onu gözlərimiztək
Qoruyub, nəsillərə biz də hədiyyə verək.

62. Mətnin ifadəli oxusunu hazırlayın. Şərti işarələrdən istifadə edin.

Murad

Doğrayın bəni rıştə-rıştə!
Əvət, doğrayın, məhv olmalı zalım!
Ah, bir alçağa mərhəmət nə lazım?
Qanlı bir canavar sağ bıraqlılmaz;
Bən bir xainim, öldürün!

Səlmə

Hiç olmaz!

Murad

Yaşatma, öldür, ana! Bəncə hala,
Billah, gəbərmək yaşamaqdan evla.

Səlmə

Xayır, sən bana eylərkən iltica,
Söz vermişim, dönməm sözümdən əsla!
(*Bu sırada bir-iki ıslıq və tapança səsi eşidilir*)

Murad

(*Diksinərək*)

Aman, yarəb!

Səlmə

(*Qolundan tutub çəkərək*)

Gəl! Hiç təlaş etmə, gəl!

Qaçmaq gərək... Qorqarım arta əngəl...

Murad

(*Kəndisi*)

Hər tərəf qorquluq, qaçmaq səmərsiz.

(*Aşkar*)

Ah, bən nə bir yol bilirim, nə bir iz.

Səlmə

Gəl, hiç qəm etmə, gəl! Baq, işdə bir yol...

Düz, qorqusuz bir dərədir, əmin ol!

Burdan çıxar bir köyə, həm çox sürməz,

Sağ qurtulub gedərsin, kimsə görməz.

İsmət

(*Başını qaldırıb həzin və ataşlı bir ahənglə*)

Yarəb, nə bəxtiyar imiş ölənlər!..

Murad

(*Səlmaya*)

Ah, nə qadar alicənabsın...

Səlmə

(*Murada*)

Yetər!

Yetər get, durma get! Haydı, çəkil get!

Artıq savuş! Durmaq vaxtı deyil, get!

Murad Səlmadakı böyüklüyə qarşı sıqılaraq şaşqın bir halda yürür. Bir-iki adım getdikdən sonra dönüb baqar və dərin bir ah çəkərək büsbütün uzaqlaşır.

Səlmə

(*Muradın getdiyi tərəfə doğru hiddətli və həyəcanlı bir səslə*)

Get, namərd qonaq, get! Alçaq mültəci!

Get, miskin hərif, get! Cəllad, yırtıcı!

Get, vicdansız! Kəndini qurtar, yaşa!

Ancaq vicdansızları bəslər dünya!

(Daha sinirli və qızğın)
 Get, gözüm görməsin! Uzaqlaş, dəf' ol!
 Nə haqsızlıq etdinsə Allahdan bul!
 Get, çəkil get! Dinsiz, Allahsız xain!
 Murdar izin bu topraqdan silinsin!
 Oğlumu söndürdün, yandırdın bəni,
 Get, kamə irdirməsin Allah səni!
(Göyə doğru ditrəyərkək)
 Mərhəmət! Yarəb, mərhəmət, inayət!
 Təhəmmül ver! Qalmamış bəndə taqət;
 Ah, qəlbim az qalır patlasın Allah!
(Cənazəyə doğru qoşaraq çılğınca)
 Allah, nə bədbəxt ana oldum... Eyvah!
 Həsərəti könlündə can verən evlad!
 Ah, qəhrəman oğul, nakam Qanpolad!

(Haman oğlunu qucaqlayaraq şiddətli və yaqıcı hıçqırıqlar içində boğulub düşər. Bu sırada Səlim ilə arqadaşı dəxi birər tərəfdən çıxaraq hiddətli və məbhut bir halda baqa qalırlar.)

63. Aşağıdakı mətninifadəli oxu qaydalarını şərti işarələrlə göstərin.

Ey qarşıma çıxan lələ,
 Dərməmə səni, dərməmə.
 Arzu qönçə qalib hələ
 Dərməmə səni, dərməmə.

Qail oldum çox a, aza,
 Bel bağladım mən bu yaza,
 Ayrılanlar qovuşmasa,
 Dərməmə səni, dərməmə.

Dardadır Təbriz, ay gülüm,
 Bu nə qış, nə yaz, ay gülüm,
 Sevinməsək biz, ay gülüm,
 Dərməmə səni, dərməmə.

Gün doğmasa bu yollara,
 Əlim çatmasa ellərə,
 And içirəm mən güllərə,
 Dərməmə səni, dərməmə.

64. Aşağıdakı mətnin oxusunda ünsiyyətin hansı formasından istifadə etmək məqsədəuyğundur.

Layla dedim, yatasan,
 Qızılgülə batasan...
 Hardan gəlir bu səs-səda?

Bəlkə illər atxasında
Layla çalır gəlin ana....
...Layla axır... Cocuq baxır,
Bəs nə üçün mürgüləmir?
Bayaq ana südü əmib
İndi ana ruhu əmir.
İllər ötdü yaşa doldum,
Anladım ki, ana dilim
Ürəyimdən çıxmaz mənim,
Doğransam da, dilim-dilim.

65. Mətndəki fasilələrin yerini, növünü, sürəkliliyini müəyyənləşdirin və ifanızda nəzərə alın.

Amansız müharibənin sərt qışı... Şaxtalı bir gecə. Sanki canlı-cansız, ətrafda nə varsa, donub buz bağlamışdır. Hava cingildəyir, daş çatlayır, torpaq çatırdayır, nəfəs tıxanır, damarlarda qan donur.

Ucsuz-bucaqsız qarlı çöllərdə bir kölgə hərəkət edir. O, gənc bir anadır. Körpəsini bağrına basıb yurdunu tapdalayan yırtıcı düşmən əlindən baş götürüb qaçır. Qarşıda sahilləri meşəli böyük çay var. Cəbhə xətti o çay yaxasından keçir. Orada toplar atılır. Onların gurultusu şaxtalı gecəni titrədir lərzəyə salır...

Ana tələsir. Hava işıqlanmamış o özünü cəbhə xəttinə yetirməlidir, körpəsini çayın o tayına – azad torpağa keçirməlidir.

Ana nəfəsini dərmədən gedir, hündür qar topalarına toxunub yığıla-yığıla, dizdən yuxarı qalxan, izsiz-cığırsız qarın içi ilə durmadan irəliləyir. Sazaqlı külək qar dənələrini düz gözlərinin içinə vurur, irəli baxmağa qoymur, buna görə də tez-tez yığılır, yığıldıqca da əlindəki bükülünü – körpəsini yuxarı qaldırır, yerə toxunmasına imkan vermir. Dözülməz şaxta ananı çaşdırır. Lakin o, sevimli övladını sinəsinə sıxaraq qorxuya, təhlükəyə, çovğuna, keçilməz qar təpələrinə qarşı çıxır... Dayanmadan irəliləyir... Lakin qarlı çöllər qurtarmaq bilmir... Ana taqətdən düşür...

Birdən anaya elə gəlir ki, qucağındakı körpə donur. Ananın alacalanmış gözləri daldalanmaq üçün bir bucaq, pənahlı gətirmək üçün bir sığınacaq axtarır. Bir az irəlidə qoşa bitmiş bir cüt qayın ağacı iki ağ sütun kimi ucalmışdır. Ana o ağaclara doğru gedir. Qucağındakı körpəsiylə ağaca söykənib dayanır...

66. Mətnin oxusunu hazırlayın. Həmqafiyə sözlərin oxusuna xüsusi diqqət yetirin. Birinci bəndin üzərinə şərti işarələr qoyun.

Bu, həyatdır, eniş var, yoxuşu var,
Bu, həyatdır, buludu var, yağışı var.
Bu, həyatdır, aerodrom yolları tək hamar deyil,
Bu, həyatdır, məclis deyil, bayram deyil, şüar deyil.
Bu, həyatdır, orda bir cür baş girmək mümkün deyil,

Baş gırləyə-gırləyə də ömrə eyləmək bir gün deyil.
Bu, həyatdır, imtahanı çoxdur onun,
Bu, həyatdır, orta yolu yoxdur onun.
Adam gərək oynamaya, nəçə insan yaşamaya
bir insanda,
Ən dəhşətli faciədir insan
durub insan rolunu oynayanda.

67. Məntiqi vurğulu sözləri müəyyənləşdirin. Bunun üçün hansı qaydanı əsas götürdüyünüzü izah edin.

Elə ki, balalar gəlir dünyaya,
O gündən hey ölçüb-biçir analar.
Mahnı da oxuyur, şeir də deyir
Bəstəkar analar, şair analar.

68. Aşağıdakı mətni oxuyarkən hansı niyyəti (ifadənin vəzifəsi) ifadə edərsiniz?

Vuruşdular:
son gülləyə,
son süngüyə,
son qundağa qədər.
Vuruşdular:
Hər şey qırmızı geydi,
Daşdan, torpağa qədər...
Yaralılır ufuldamadı.
Can verənlər inləmədi.
Susuzlar- yandım!- demədi.
Öpdü qurumuş dodaqları
Qan rəngli bayrağı.

69. Mətn daxili fasilədən asılı olaraq cümlənin mənasındakı dəyişikliyi müəyyənləşdirin.

Oğul yazıq anaya bunu necə desin?

70. Durğu işarələrinin tələbini və mətnin məzmununu (ifadə etdiyi mənanı) diqqət mərkəzində saxlamaqla səsə hansı məqamlarda yüksəlib alçalıldığını müəyyənləşdirin.

Kənddən ayrılandan sonra Bahar başaşağı, fikirli yeriyərək hara getdiyini bilmirdi. Yolun uzaqlığını hiss etmədən bir də gözünü açıb özünü vağzalda gördü. Buralar Bahara tamamilə yad və vahiməli görünürdü. Dayanıb baxmaqdan da, qayıtmaqdan da qorxurdu. Bir tufəngli adam, döyəkən kənd uşağını görüb yanına çağırırdı. Qəssab dükanında atasının yanında işləməyi təklif elədi:

– Paltarın, çörəyin bizdən, özün də erkək ətinin pitisindən yeyib cana gələrsən... Razısanmı?

71. Mətni müxtəlif tempdə (aramla, orta, sürətlə) oxuyun. Mətnə hansı tempin daha çox uyğun gəldiyini müəyyənləşdirin.

Ağ xələt бүрүнər, зərnişan geyməz,
Heç kəsi dindirib keyfinə dəyməz,
Sərdara söz deməz, şaha baş əyməz,
Qüdrətdən səngərli, qalalı dağlar.

72. Mətnin üzərində şərti işarələr qoyun. Fasilələri, səsin ton dəyişilmələrini, məntiqi vurğulu sözləri nəzərə almaqla oxu qaydasını izah edin.

Birdən çinar dilə gəldi,dedi: bax!
Bu torpaqda dərindən kök salaraq,
Hər tərəfə uzatmışam qolumu,
Övladlarım бүрүйüb sağ-solumu.
Belə məğrur dayanmağba haqlıyam,
Mən kökümlə bu torpağa bağlıyam.

73. Mətnə fasilələrin yerini və davamlılığını, ifadəlilik vəzifəsini müəyyənəşdirin, ifadəli oxuyun.

Yalnız o balaca və adamsız uşaq yox idi. Yenicə çiçəklənən Bahar, qışın çəngəlində məhv olmuş Bahar daha yox idi. Ondan acı bir xəyal qalmışdı. Baharın cırıq, köhnə papağı yolda, qar üstündə qaralırdı. O da sahibi kimi kim-səyə lazım deyildi...

O, dünyaya ağlaya-ağlaya gəldi. Gözləyərək intizarla yaşadı... Qorxu ilə doğuldu, qüssə ilə öldü. Yumruğunu düyərək döyüşmək üçün gəldi, əllərini açaraq hər şeydən məhrum və məyus getdi. Heç vaxt görmədiyi mərhəmət və şəfqətin intizarı ilə getdi.

74. Tənəffüs məqamlarını göstərməklə cümlənin oxu xüsusiyyətlərini aydınlaşdırın.

Yüz ölç, bir biç.

75. Mətni oxuyarkən intonasiyanın almalı olduğu çalarları müəyyənəşdirin, fasilələrin yerini və məntiqi vurğulu sözləri şərti işarələrlə göstərin.

Yay günü... Yol üstü... Ağac kölgəsi...
Kölgədə bir gəlin oturmuş yalqız;
Od tökür başına göyün nəfəsi,
Yatır qucağında südəmər bir qız.

Duyub körpəsinin hər bir halını,
Ana sığınmışdır bu kölgəliyə.
Uşağın üzünə çəkir şalını,
Günəş gözlərinə düşməsin deyə.

76. Mətnin oxusu üçün hansı tempin uyğun olduğunu müəyyənləşdirin.

Dağlarının başı qarlı,
Sinəsi yaşıl ormanlı,
Dərələrin şirin barlı,
Azərbaycan! Azərbaycan!

77. Məndəki məntiqi fasilələri şərti işarələrlə göstərin.

Ormanında maral gəzər,
Çöllərində ceyran süzər,
Göllərində qazlar üzər,
Azərbaycan! Azərbaycan!

78. Məndəki məntiqi vurğulu sözləri müəyyənləşdirin. İfada onları hansı vasitələrlə nəzərə çarpdırmağın lazım olduğunu izah edin.

Mete qocalmışdı,
Amma damarında
Qeyrət qalmışdı.
Dişini dişinə sıxdı,
Qan apardı dodağını.
...Dedi:
«Ölü çölü» verə bilmərəm.
Torpağı verməzlər,
Torpağı alarlar.
Torpağın qəbzəsi yoxdur,
tutasan, oğul!
Torpağın yüyəni yoxdur,
Çəkəsən, oğul!
Torpağı almaq üçün,
Gərək üstündə qan tökəsən, oğul!
Anasını tapdaya düşmənlər
Gözü tökülməzmi oğulun.
Vətənin ölü çölü də güllü çəmənindir.
Əl boyda daş da vətənimdir.
Vermərəm bir kəsə!
Qılınç iti - söz kəsə!

79. Heca vəzninin xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla aşağıdakı mətnlərin oxu qaydasını (şərti işarələrdən istifadə etməklə) izah edin və ifadəli oxuyun.

I

Gəl, ana yurdumun qızı, gəlini
İndi hünər vaxtı, qeyrət dəmidir.
Sən də əsirgəmə kömək əlini
Hər sözün, söhbətin can məlhəmidir.
Adın şərəflidir sənin, ey qadın!
Dahilər anası çağrılır adın.

II

Anamızın saf südünə and olsun!
Alqışına, öyüdünə and olsun!
Zəfər adlı böyük günə and olsun!
Azadlığın bayrağını hər zaman
Azərbaycan qoruyacaq yağıdan!

80. İfaçılıq təhlilinin tələblərini tətbiq etməklə aşağıdakı mətnin ifadəli oxusunu hazırlayın.

Kərəm öz dəstəsi ilə bərabər dağlarda, dərələrdə yuva salmışdı. Onun qan düşməni İsrafil ağa da özü kimi qüvvətli, cəsur bir adam idi. Yalnız bir fərqləri vardı: Kərəm çar divanından qaçaq düşmüşdü, İsrafil ağa isə çar himayəsində yaşayırdı.

Günlərin birində, hələ obalar yaylaqda ikən, Kərəm dəstəsini çəkib, arvad-uşağını görməyə gəlmişdi. Dostları dəyələrə dağılışıb, paltarlarını çıxarmadan, aynalı tüfənglərini yanlarına qoyub yatmışdılar. Kərəm özü isə alaçıqda yorğan-döşək saldırıb uzanmışdı. Ağır və məşəqqətli yorğunluğunu unutmaq istəyirdi. Amma onun gözlərinə yuxu getmirdi. Düşməninə unuda bilmirdi.

Kərəm gecədən xeyli keçmiş qalxıb alaçıqdan eşiyə baxdı. Gəzindi. Ətrafı yoxladı. Bütün oba sanki əbədi yuxuya getmişdi. Adətən, sayıq yatan qapı itlərin-dən də səs-səmir gəlmirdi. Kərəm isə düşməninin hər dəqiqə qəfildən hücum edə biləcəyini düşünürdü. O, gəzinə-gəzinə obadan bir az kənarda hündür qayanın da-lına girib keşik çəkən dostuna yanaşdı, qəsdən pıçıltı ilə soruşdu:

- Yatmısanmı, Mərdan?
- Cavan qaçaq da yorğun idi, amma yatmamışdı:
- Xeyir, Kərəm dayı, dedi. – Əgər yuxu məni üstələsə, barmağımı kəsib düz basaram!..
- Duzun varmı?
- Var, Kərəm dayı, – deyə Mərdan çuxasının vəznəsini göstərdi. Yaralı bar-mağa duz basmaq vəfalı dost nəzərində o qədər də fədakarlıq deyildi.

Kərəm Mərdana bir söz demədən yenə gəzindi, yenə ətrafı dinlədi. Bu sakit, səssiz aləmdə hər şey rahat idi, yalnız Kərəmin ürəyi rahat ola bilmirdi. Oba üzərini çən бүрүmüşdü, axşamüstü mavi göyün boşluğunda gözəl bir gəlin ədası

ilə süzən ay indi hardasa gizlənmişdi.

Kərəm çox gəzib dolandı, tez-tez çəndən siyrilib çıxan yollara çox nəzər saldı, amma heç bir ins-cins gözüne dəymədi. Kərəm yenə də sakit ola bilmədi. “Görünür İsrafil ağa bizim gəlişimizdən xəbər tutmayıb, yoxsa, indiyəcən harda olsaydı, dəstəsini çəkib üstümüzə gələrdi,” – deyə düşündü və alaçığına qayıtdı. Qaranlıqdan arvadının səsinə eşitdi:

- Kərəm, gözümün nuru, gəl uzan, mən qalxıb keşiyini çəkərəm!

Vəfalı qadın köksünü ötürəndə kədər dolu bir ah çəkdi. O, yaşarmış gözlərini göyə dikib Allaha yalvardı:

- Ey böyük Tanrı, mənim balalarımə rəhmin gəlsin!

Kərəmin ürəyi poladdan möhkəm, ipəkdən yumşaq idi. Arvadının xeyir-duası onu da qəhərləndirdi:

- Qəm yemə, Gülsabah, – dedi, – yaman günün ömrü az olar.

Qadın dinnmədi. Ərinin səsindeki qəm nidaları onun qüssəsini daha da artırdı. Kərəm uzandı. Tüfəngini yorğanının üstünə qoydu. Azca yatmaq və dünyanın dərдинi, kədərini unutmaq istədi.

Gecə o qədər uzun, saatlar, dəqiqələr o qədər ağırdı ki...

81. Aşağıdakı mətnin üzərində şərti işarələr qoyun, ifadəli oxuyun.

Tarixi var hər qayanın, hər daşın,
Onlar bilir çöldə nə var, iç nədir.
Bu dünyanın tarixinə nəzər sal,
Tarix yoxsa dünya özü heç nədir.

Hansı günə işarədi bu daşlar,
Qaya nədi, qayadakı qoç nədir?
At belində, üzəngidə, yəhərdə,
Yurddan yurda, eldən elə köç nədir?

Həsətdimi, hircətdimi, qəmdimi?
Çiynimizə aldığımız yük nədir?
Dərd içində şaxələnen ağacda,
Gövdə nədir, budaq nədir, kök nədir?

82. İfaçılıq vəzifələrini müəyyənləşdirin, şərti işarələri qoyun, ifadəli oxuyun.
Oxu zamamı səsin tonundakı dəyişiklikləri şərti işarələrlə göstərin.

I

Bəsdir fəraq odlarında kül ələndi başımıza,
Dur ayağa! Ya azad ol, ya tamam yan, Azərbaycan!

II

Qalx ayağa, Azərbaycan, alovlardan vurub keç,
Daha bəsdir, aç gözünü, düşməninə yaxşı seç.
Qeyrətini bayraq elə, silahını uca tut,
Qoy məhv olsun qarı düşmən, nəfəs alsın ana yurd.

Qalx ayağa, Azərbaycan,
Sənin üçün verək can!
Biz səninik, sən də bizim,
Anacan!

83. Mətnin üzərində şərti işarələr qoymaqla oxu xüsusiyyətlərini aydınlaşdırın.

Qürbətə bağlama bel, tərək eləmə tez vətəni,
Hər quşa öz yuvası, hər kişiye öz vətəni.

84. Bədii parçadakı fasilələrin yerini müəyyənləşdirin, onun tələblərini nəzərə almaqla mətni ifadəli oxuyun.

Hamam-hamam içində, xəlbir saman içində, dəvə dəlləklik elər, köhnə hamam içində. Qarışqa şıllaq atdı, dəvənin budu batdı, milçək mindik, çay keçdik, yabynan dovğa içdik...

Sizə kimdən xəbər verim, şah oğlu Şah Abbasdan.

Günlərin bir günündə Şah Abbas vəzir Allahverdi xana dedi:

– Çoxdandı sənnən səyahətə çıxmıyıq, gəl bir dərviş-libas olub çıxmaq mahala, görək, nə var, nə yox.

Hər ikisi libaslarını çıxardıb bir dəst dərviş libası geydilər, hərəsi əlinə bir ağac, bir kəşkül alıb, “Ya Əli, səndən mədəd!” deyib çıxdılar İsfahan şəhərinə. Burda da meydan qurub başladılar oxumağa. Deyirlər ki, Şah Abbasın çox gözəl avazı varmış. Bir dərzi şagirdini çağırıb dedi:

– Get o dərvişlərə söylə ki, ustam deyir, məclislərini qurtarandan sonra mənə qonaqdılar.

Şagird o saat baş üstə deyib özünü dərvişlərə yetirdi, ədəbnən salam verib dedi:

– Baba dərviş, ustam deyir ki, bu gecəni mənə qonaqdılar, başqasına dil verməsinlər...

Dərvişlər gəldilər. Salam edib, içəri daxil oldular. Sonra başladılar söhbətə. Bunlar söhbət eləyirdilər, şagird də əlində iş görürdü. Birdən ağası gördü ki, şagird yuxulayıb. Şagirdin adı Əhməd idi. Usta Əhmədi dürtmələyib durğuzdu, dedi:

– Ədə, zalım oğlu, nə yatırsan, gecə qurtarmadı ki?

85. Məndəki məntiqi vurğulu sözləri müəyyənləşdirin, şərti işarələrlə göstərin, ifadəli oxuyun.

Yenə zəng çalındı
Çölə, içəri...
Ərit saatları, dəqiqələri;
Bir səsli, bir rəngli, bir vərdişlidir,
Saat əqrəbitək bir vərdişlidir
müəllim ömrü.

Bir sinif dünyadır öz aləmi də,
O, oxşar ayları, illəri sayıb.
Bəzən on beş ilin müəllimi də,
Sanır ki, dərsinə dünən başlayıb.

Demə ki,
keçdiyi cığırılar kəsə,
Otaqdan başlayıb,
Otaqda bitər.
Otuz il sinifdə var-gəl edibsə,
Bəlkə də yol gedib Magellan qədər.

Adam var,
əl çəksə öz stolundan
Heç yeri bilinməz,
deməzlər hanı?
Müəllim stolu boş qalsa bir an
Bir sinif uşağın başlar üsyanı...
Atadır, anadır,
böyük bir nəsil
Nurunu müəllim gözündən içər.
Onu biganəlik soyudanda, bil,
Bu soyuq bir nəslin canından keçər.

Adam var,
bulanıb elə daşılıb ki,
Görməz bu zəhməti onun dar gözü.
Nadan adamların dodaqlarında
O qədər,
o qədər ucuzlaşıb ki,
Tökülüb yollara müəllim sözü,
Tökülüb izlərə müəllim sözü.
Bir nankor tələbə dönüklüyündə,
Gah itər,
yadlanır müəllim ömrü.
Birinin şanında, böyüklüyündə,
Uçar, qanadlanır müəllim ömrü.

İnsanla həmyaşdır,
Ölməz, yorulmaz,
Bizimlə yol gedir
müəllim ömrü.
Hamıya pay verib ömründən bir az-

Məndədir,
səndədir
müəllim ömrü.

86. Aşağıdakı nümunənin təmsalında sərbəst şeirlərin oxu xüsusiyyətlərini izah edin.

Mən torpağam, məni atəş yandırılmaz –
Tərkibində kömürüm var, külüm var.
Mən baharam, çəmən-çəmən
Çiçəyim var, gülüm var.
Mən küləyəm, əsməsəm
Kim bilir ki, mən varam?
Mən buludam, səhraları susuz görüb
Ağlaram
Mən ürəyəm, döyünməsəm
Ölərəm.
Mən insanam, sadə insan əlimin
Yaratdığı nemətlərlə öyünməsəm, - ölərəm.

87. Mətnin məzmunundan, ifadə etdiyi mənadan çıxış edərək məntiqi vurğulu sözləri müəyyənləşdirin.

Əslimi, nəslimi tanıyıram mən,
Qarışıq deyiləm, özümdən hürkəm.
Sən kimsən, sən nəsən özün bilərsən,
Mən lap ilk qaynağımdan türk oğlu türkəm!

88. Aşağıdakı mətnin ifadəli oxusunu hazırlayın. Hansı ifa tipinin (deklamativ – ritorik, avazla, danışiq) seçdiyinizi və bunun səbəbini izah edin, məntiqi vurğulu sözləri, fasilələrin yerini müəyyənləşdirin.

Dörd yoldaş dərədə gecələdilər
Şirin bir yuxunu heç elədilər.
Kor dedi: – Uzaqdan qaraltı gəlir!
Kar dedi:- Bayaqdan taqqıltı gəlir.
Çılpaq qorxa-qorxa boylandı yola
Gecənin bu vaxtı xeyir ola?
Qorxuram quldurlar tələ qurarlar
Bircə köynəyim var, soyundurarlar!
Çolaq çəliyini yerdən götürdü
Doğrudan-doğruya qaraltı gördü.
Dedi: - Nəyə görə boş nağıl açmaq
Bircə əlac qalır:- o da ki, qaçmaq.

89. Aşağıdakı mətnin ifadəli oxusunu hazırlayın. Hansı ifa tipinin (deklamativ – ritorik, avazla, danışiq) seçdiyinizi və bunun səbəbini izah edin, məntiqi vurğulu sözləri, fasilələrin yerini müəyyənləşdirin.

Əgər olmasaydı ana zəhməti,
Qazana bilməzdim heç bir şöhrəti.
Mənalar anası, o qoca qarı,
Rəbiədir ki, yox tayı, oxşarı.
Oyaqdır yatmayır əsla bir gecə,
İbadət eyləyir dan sökülüncə.
Sufitək paklıqda qazanmışdı ad.
Sonsuzdu ondakı inam, etiqad.
Yandırmaq istərkən qəlbində çıraq,
Qəlbini mum etdi, sözlərini yağ.
Zəfər çalmaq üçün, bunu da deyim,
Mənə sübh oxundan tikmişdi geyim.
Onun ruzisilə xoş olar halım,
Onun duası ilə gülər iqbalım.
Fələyin əliylə kəsilsə qolum,
O zəif qarıdan güc alar qolum.
Onun duaları olmasaydı, ah!
Ömrüm puç olardı, yəqin, bir sabah.
Onunla fəxr edir Şirvanlı olan;
Odur bu torpağa məni bağlayan.

90. Əruz vəzninin xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, ünsiyyət formasını müəyyənləşdirməklə ifadəli oxuyun.

Canımı yandirdi şövqun, ey nigarim hardasan?!
Gözlərim nuru, iki aləmdə varim hardasan?!

91. İxtiyari tənəffüs məqamlarını müəyyənləşdirin.

Bizim bağçamıza bir çəmən düşüb,
Sürüşüb, baharın çiynindən düşüb.
Gündüzlər o qədər quzu var orda,
Xırpaxırp otlayır quzular orda.
Səhər otlar üstə şəhdən inci var,
Şəhlər quzuların gözütek parlar.
Düzü, başdan-başa tərifdir çəmən,
Quzu tükü kimi zərifdir çəmən.

92. Nümunədə təsvir edilən mənzərəni təsəvvürünüzdə canlandırın, ona əhəmiyyətli əlavələr edin, bədii nağıletmənin tələblərinə uyğun danışın.

Ata-oğul axşama qədər yol gedib, axşamüstü bir çayın qırağına çatdılar. Alı kişi buranın necə yer olduğunu oğlundan xəbər aldı.

Rövşən dedi:

– Ata, bura hər tərəfi sıldırım qayalıq, çənli, çiskinli bir dağ belidir.

Alı kişi soruşdu:

– Oğul, bax gör, bu bel ki, deyirsən, bunun hər tərəfində bir uca qaya görünür ki?

Rövşən dedi:

– Ata, görünür. Biri sağında, biri də solunda. Özü də başları qarla örtülüdür.

Alı dedi:

– Oğul, mənim axtardığım yer elə buradır. Mən buranı çox yaxşı tanıyıram. Cavan vaxtlarımda burda çox at oynatmışam. Bura mənim köhnə oylağımdır. Buraya Çənlibel deyirlər. Biz burada yurd salmalıyıq.

Ata-oğul Çənlibeldə yurd saldılar, yaşamağa başladılar.

93. Verilmiş mətn nümunələri əsasında şeir, nəsr və dramaturgiya dilini müqayisə edin. Hər bir nümunədə obrazlılığın işlənmə dərəcəsini müəyyənləsdirin.

Bu qaranlıq gecə nə qədər sürdü,

Yetiş imdadıma, ey dan ulduzu!

Barı sən gəl, mənə yuxu gəlmədi

Yetiş fəryadıma, ey dan ulduzu!

Qudurğan qasırğa, çarpaşlıq yollar,

Qolumda zülmət var, uçurumlar var.

Yetiş ki, ömrümün karvanı ağlar,

Aman, gəl dadıma, ey dan ulduzu!

Bu sönük ulduzlar məni aldadır,

Süzgün gözlərinlə gəl «onu» andır!

Gözlərim yolunda, üzüm haqqadır,

Aman, sən «yox» demə, ey dan ulduzu! (Ə.Cəmil)

Nazlı. (sağ qapıdan daxil olaraq). Maral! Mələyim, nə düşünürsən?

Maral. Heç, Nazlı bacı, heç...

Nazlı. Mən sənə ana yerindəyəm, yavrum! Nə dərdin varsa, aç, söylə!

Maral. Allah qızçığazını sənə çox görməsin! Bu evdə yenə az-çox səninlə təsəlli buluram.

Nazlı. (bağcanı göstərərək). Bax, bu bahar çiçəkləri, bu bülbül nəğmələri nə qədər gözəl!... Azacıq gedib gəz də, könlün açılın.

Maral. Ah, bu gözəl bahar hər kəsin könlünü açdığı halda, nədənsə məni sıxır. O, rəngarəng çiçəklərin lətif rəyihələri sanki məni boğur. O şətarətli bülbüllərin sevimli nəğmələri guya mənə gülür, yaxud mənim talesizliyəmə ağlayır.

Nazlı. (yapma bir gülüşlə). Allah eşqinə, heç böylə padşah sarayında yaşayan bir xanım da taleyindən şikayət edərmə?

Maral. Haqqın var, Nazlı bacı! Lakin bu geniş dairə, bu müəyyən və gözəl odalar, mənə dar və qaranlıq məzarlardan daha sıxıntılı gəlir. Uff, bəxtiyarlıq içində ölmək, kədərlər, üzüntülər içində yaşamaqdan min qat xeyirli imiş. İki sənə əvvəl böylə məşum, qara günü kim xatırlardı? Məsud bir göyərçin kimi saf və azadə yaşayırdım; məktəbi bitirmək üzrə ikən zavallı babam tərk-i-həyat etdi. Yüz yerdən görücü. (kimi üstümüzü). Gəlməkdə ikən, yox olası Turxan bəy belə ildırım kimi üstümüzü aldı. Artıq onun adı gəlincə hər kəs susmağa başladı. Hətta Arslan da, sevgili Arslan da sükuta məcbur oldu.

Nazlı. Yaradana qurban olum, hər şey onun əlində... Bir gündə insanı həm bədbəxt edər, həm xoşbəxt.

Müharibə vaxtı Bakıya bomba düşmədi. Heç birçə dənəsi də düşmədi. Deyəsən, bizdən – məhəllə uşaqlarından başqa, heç kəs buna təəssüflənmədi. Hədən yerə gecədən xeyli keçənədək binanın damında oturub hava hücumunu gözləyirdik. Maşalar da, qarmaqlar da, baltalar da lövhədən asılı qaldı.

Lövhə divardan asılmışdı və orada hava hücumu vaxtı nə etmək lazım gəldiyi göstərilmişdi. Biz onu əzbər bilirdik, amma hədən yerə. Bunlar hamısı bütün müharibə dövründə asılı vəziyyətdə qaldı. Heç bir xeyri olmadı.

Bizim cürbəcür silahlarımız vardı. Qılıncları özümüz quraşdırırdıq, çəlləyin ağaclarını çıxarıb, əyrisini düzəldir, dəstəyinə əski dolayırdıq və nəticədə çox yaxşı qılinc alınır. Qılıncdan başqa bizim qundaqsız tüfənglərimiz, iki mağazasız tapançamız, alman dəbilqəmiz vardı. Bütün bunları biz Salyan kazarmalarının yaxınlığındakı zibillikdən tapmışdıq. Orada otun üstündə cürbəcür silahlardan təpə vurulmuşdu, zenit toplarının lüləsi, qumbara dəstəyi, tirtılsız tanklar və üstündə xaç çəkilmiş iki təyyarə vardı. Danışırıdılar ki, oranı yaxşı eşsək, dəzgahlı pulemyot və ya tank əleyhinə mina da tapmaq olar. Biz çox axtardıq, ancaq nə mina, nə də pulemyot tapdıq. Əvəzində oradan xeyli güllə, zapalsız qumbara tapdıq. Güllələri konserv qutularına yığdıq, zirzəmidə bu qutuları ocağın üstünə qoyur, həyətdə oturub nə baş verəcəyini gözləyirdik.

94. Monoloji nitqə dair verilmiş nümunələri ifadəli oxuyun.

Şəhərə gəldiyim bir il deyildi,
Sevildim inandım, sevdim, atıldım.
Ömrümün bir yolu necə əyildi,
Yanıb kül olmadım, yanıb ayıldım.

Səhvlər.... Düşünür hamı xeyrini,
Mən seçə bilmədim xeyiri şərdən.
Düz düzü gətirir, əyri əyrini,
Qorxuram yenidən səhv eləyim mən!?

Bəzən bircə anın yanıltısından
Bütöv bir ömrü uduzur insan!
Kimdir yıxılmayan? Məgər təkəm mən?
Bu dərdə düşənlər dünyada min-min...

İndi neyləməli? Ömrüm boyunca
Bir səhvin oduna külmü olum mən?
Bəsdir alışdığım, yandığım bunca,
Başlamaq gərəkdir ömrü təzədən.
Hələ nə görmüşəm? İyirmi bahar.
Bu yaşda ömrümü kəfənləyim mən?
Yox! Belə yaramaz!

Axar sel-sular
Kol-kosa ilişən çör-çöpün üstədən,

95. Şeirdə fasilələri, məntiqi vurğulu sözləri, ifaçılıq vəzifələrini, intonasiya çalarlarını müəyyənləşdirin və ifadəli oxuyun.

Nə əcəb dövlət imiş seyri-şikari-Qarabağ,
Nə gözəl nemət imiş sohbəti-yari-Qarabağ.
Rəşki-mişk ənbər imiş buyi-qubari-Qarabağ,
Abi-heyvan imiş ənhari-bukari-Qarabağ.
Govsəri-tubi imiş cayi-cinari-Qarabağ,
Aləmi-cənnət imiş dar - diyari-Qarabağ.
İmdə bildim nə imiş vəsfi həzari-Qarabağ,
Yeridir ki, cəkərəm ah və zari, Qarabağ.
Dağlayıbdır məni bir lələuzari-Qarabağ,
Yandırılıbdır məni bir nari-Nigari-Qarabağ.

96. Heca vəzninin tələblərini nəzərə almaqla şərti işarələrdən istifadə edin, şəri ifadəli oxuyun.

Aşıq oldum gene təzə
Bir nov cavanə, cavanə
Hanı bir əhli-dil yazə,
Ərzəm cananə-cananə.

Qəm əlindən getdim dadə,
Dərdimdir həddən ziyadə.
Yalvarıram, vermə badə
Zulfin Səlmanə, Səlmanə.

Cuda düşdüm ellərindən,
Kəsmədim goz yollarından.

Zulfi-Leyla əllərindən
Gəzdim divanə-divanə.

Bilməzəm ki, ol kərəmkar,
Əfv edərmə, gunahım var.
Yalvarıram, mən kimi zar
Hərdəm yalmanə-yalmanə.

Qurdum ulfətin binasın,
Yıqdım dünyanın esasın.
Nigari, eşq səhrasın
Gəzdim mərdanə-mərdanə.

97. Əruz vəzninin tələblərini nəzərə almaqla şərti işarələrdən istifadə edin, şəri ifadəli oxuyun.

Cahan bağında, ey bülbül, Nigari kimi yar olmaz,
Mənim tək sinəsi gül-gül bulunmaz, dağidar olmaz.

Yaqılmış atəşə varım, alışmış sinədə narım,
Yanar canım bu odların, desəm düzəxdə var olmaz.

Dəgil bihudə kim, bülbül, yanar əlbət, qılar qül-qül,
Vələkin mən kimi, ey dil, bulunmaz dağidar olmaz.

Yaqılmış odlara varım, dağılmış çöllərə narım.
Görənlər beylə odlarım, deyər bir belə nar olmaz.

Alıbdır canımı qəmzə, düşübdür könlümə lərzə,
Hər bir aşıq Seyid Həmzə, hər bir dilbər Nigar olmaz.

- 98 . Atalar məsəlidir: dünya beşdir, beşi də qara. Bədbəxt mən o kəsə deyirəm ki, bu beş qara günü ləzzət damaqla keçirib, baş gora aparmaya. Birisi görürsən sübhədən axşamadək qarışqa kimi çalışır, vuruşur, pul qazanır, amma evi yıxılmış öz qazandığını yeyib, öz zəhmətinin meyvəsindən kamyab olmur. Pulu yığır sandıqlara, üstündə mişovul pişiyi kimi yatır. Yediyi də nədir? Əncir, soğan və pendir. Yurdu itmiş inək kimi otlayır. İndi ondan bir xəbər alan görək ki, ay evin yıxılsın, bu pulları kimdən ötrü yığıbsan? Əgər özün üçün yığıbsan, boğazın tikilsin, niyə yemirsən? Əgər oğul-uşaq üçün yığıbsan, bil, axmaq, əbəss işdir ki, görübsən, çünki ata malı oğul-uşaq üçün bil-mərrə lazım deyil. Oğlun yaxşısı özü də qazansın, ataya möhtac olmaz. Oğlun pisinə, həmçinin, ata malı lazım deyil, çünki atası başını yerə qoyan tək hamısını aparıb bir az müddətdə xərc eləyib dağıdacaq. Mənim barəmdə

pulun var xərc elə, bağışla, ye, iç, ver kefə, ləzzətə, eyşü işrətə, beş gün qara dünyanın ləzzətini apar, öləndə də dünyada bir təmənnan qalmasın və beş adam da sənə rəhmət oxusun.

99. Bədii nağıletmənin tələblərini nəzərə almaqla nəsr əsərindən parçanın məzmununu danışın.

İndi mən nə edim, Qəmər? Axı sən mənim sirdaşım, dar günümdə harayım idin. Sən məni çox dardan çıxarmısan. Sən mənim urəyimdən keçənləri balaca bir işarədən başa düşürdün. Sən quşdan ayıq və ehtiyatlı bir atsan, Qəmər. Çox qaranlıq gecələrdə, məndən qabaq yolda təhlükə olduğunu sən başa düşübsən. Qulağını yapıxdırıb sakitcə dayanmısan və məni başa salmısan ki, irəli getmək olmaz. Məndən qabaq özün yolu dəyişmişən, Qəmər. Bir toyda, bir nişanda geri qalmamısan, hələ indiyəcən cıdırlarda səni keçən olmayıb. Məni utandırmamısan, həmişə başımı uca eləmişən. Nəçə dəfə mən sənə yalına yatıb, «gözlərinə qurban, Qəmər, əlac sənə qalıb» demişəm. Sən quş kimi qanad açıb məni güllənin altından çıxarmısan. Mən səni özümə qardaş, sirdaş bilirdim, Qəmər, sən kişnəyəndə ürəyim dağa döndürdü. Qəmər, indi mən nə edim, sənə rüsvayçılığına necə dözüm?

100. Şeirdə fasilələrin yerini, məntiqi vurğulu sözləri müəyyənləşdirin.

Əqlimi ey guli-xəndan,
Atdın həvayə-həvayə.
Eylədin bulbul tək əfqan,
Duşdum ah-vayə, ah-vayə.

Qeydi-zulfində, ey mahim,
Ərşə yetişibdir ahim.
Murəxxəs et, padişahim
Məni bir ayə, bir ayə.

Ləlidir omrum səfası,
Ağzındır dərdim şəfası
Ey sənəm, zulfın həvası
Əldə sərmayə, sərmayə.

Bəndi-bənd gəldim xuruşə,
Zovqi yetirdim suruşə.
Mayıl oldum cuşə-cuşə,
Ləbi həmrəyə, həmrəyə.

Dərsin almış rahibərdən,

Mushəfi-ruyi-dilbərdən.
Nigari hərdəm əzbərdən
Oxur min ayə, min ayə.

101. Nümunələrdə ifaçılıq vəzifəsini müəyyənləşdirin, şərti işarələrdən istifadə etməklə ifadəli oxuyun.

Ey ana təbiət, de neçün, niyə,
Gülün budağında tikan bitirdin?
Bulağın gözünü qotur keçiyə,
Bulanıq suyunu ceyrana verdin?

* * *

Yaşamaq yanmaqdır, yanasan gərək,
Həyatın mənası yalnız ondadır.
Şam əgər yanmırsa, yaşamır demək,
Onun da həyatı yanmağındadır.

* * *

Xırda duyğulardan uzaq ol, uzaq,
Böyük duyğularla yaşa, kiçilmə.
Hər şeyin sonu var... həyata düz bax,
Gecəni, gündüzü əbədi bilmə.

Dil, nitq və söz haqqında müdrik fikirlər¹

Bəndələrinə de: «Danışdıqları zaman gözəl sözlər söyləsinlər. Şeytan onların arasına fitnə-fəsad sala bilər».

Qurani-Kərim, əl-İsra surəsi, ayə 53.

Başının salamat olmasını istəyən gərək dilini qorusun.

Məhəmməd Peyğəmbər.

İnsan öz dilinin altında gizlənmişdir.

Hz. Əli

Dil insanı dəyərləndirmək üçün vasitədir.

Hz. Əli

Söz gözəl olursa-olsun nə qədər, Pis əda o sözü tamam məhv edir.

Nizami

Dilin bəlasıdır uzunçu olmaq
Ariflər işidir sükuta dalmaq.

Nizami

Gərək söz meydanı gen olsun, müdam,
Atını dördnala səyirtsin ilham.

Nizami

Nitqi çox bəzəsən, məqsəddən uzaq düşərsən.

Mövlana

Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir.

Heydər Əliyev

Hər bir xalq öz dili ilə yaranır. Ancaq xalqın dilini yaşatmaq, inkişaf etdirmək və dünya mədəniyyəti səviyyəsinə qaldırmaq xalqın qabaqcıl adamlarının, elm, bilik xadimlərinin fəaliyyəti nəticəsində mümkün olur.

Heydər Əliyev

¹ Bölmədə “Aforizmlər: seçilmişlərdən seçilmişlər.” (Prof. Dr. Səlahəddin Xəlilovun təqdimatında, Bakı: Çarşıoğlu, 2012.) kitabındakı müdrik sözlərdən də istifadə olunmuşdur.

Öz ana dilini bilməyənlər şikəst adamlardır!

Heydər Əliyev

Danış ki, səni görüm.

Sokrat

Birinə elə bir söz söylə ki, ya yaşat, ya da öldür; amma əsla yaralı buraxma.

Şəms Təbrizi

İnsanlar danışmağı öyrənirlər, halbuki əsas elm nə vaxt və necə susmaq elmidir.

L.N.Tolstoy

Poeziya qafiyəyə, ahəngə, ritmə salınmış sözlərdən daha çox, sözlərlə ifadə olunmuş ritm və ya ahəngdir. Hətta belə demək mümkündürsə, sözlərlə çəkilmiş tablo və ya sözlərlə ritmlənmiş musiqidir.

Əbu Turxan

Dil xalqın ruhunun təzahürüdür; dil onun ruhu, ruh isə onun dilidir.

Humboldt

Yaxşı danışmağı yaxşı yazan müəllifləri oxumaqla öyrənmək olar.

Volter

Bütün böyük sənətkarlar əslində həmişə eyni sualları qoyurlar; lakin hərə öz dövrünün dilində.

Əbu Turxan

İnsan dünyası üç təməl üzərində qərar tutur: söz, zəka və əməl.

Əbu Turxan

Dil mədəniyyətlə birgə boy atır.

A.N.Tolstoy

Bir millətin lisanı mövcudiyyətinin ən parlaq bürhanıdır.

Cavid

Yalnız sözdə deyil, həm də işdə hikmət sahibi ol!

Nəsirəddin Tusi

Abi-həyat kimi sözümlə həyat verər insanlara,
Arif olan feyz aparar, nadan isə dodaq büzər.
Məsləksizə hikmət dərsi, nadanlara öyüd neylər,
Ulağın da qabağına Gövhər töksən, mat-mat süzər.

Nəsimi

Kim özgə dili ilə tanış deyilsə, öz dili haqqında da heç nə bilmir.

Höte

Nəqli cümlə yer hadisələrini, əqli cümlə göy hadisələrini ifadə edir.

Əbu Turxan

Şifahi nitq dönməzdir, – bu onun qismətidir.

Rolan Bart

Dil o zaman inkişaf edir ki, çağdaş düşüncə mövcud dil qəlibinə sığmır. Dil fikri o zaman daha yaxşı ifadə edə bilir ki, onu öz ahənginə uyğunlaşdırır.

Əbu Turxan

Dil nə qədər böyük meydan açarsa, fikir də özünü o qədər azad hiss edir.

Əbu Turxan

Sözlər yarpaqlara bənzəyir; çoxlu yarpağı olan ağac az bəhrə verir.

Aleksandr Pop

Sözün formasına aludə olanda mənə kölgədə qalır.

Əbu Turxan

Sözün şəriyyəti fikrin şəriyyətinə xidmət etməlidir.

Əbu Turxan

Gözəl ifadələr gözəl fikri bəzəyir və qoruyub saxlayır.

Hüqo

Fikrin aydınlığı ilə ifadənin aydınlığı adətən bir yerdə olur.

T.Makoley

Deyilişin bənzərliyi fikrin də bənzərliyinə dəlalət etmir.

Əbu Turxan

Sözlərdə ehtiyatlı olmaq bəlağətli nitqdən daha üstündür.

F.Bekon

Dolaşıq danışmağı hamı, aydın danışmağı isə çox az adam bacarır.

Qaliley

Gözəl sözlərin arxasında çox çirkin əməllər, əzəmətli görkəmin arxasında miskin bir qəlb gizlənmə bilər.

Ezop

Ən gözəl fikir də pis ifadə edildikdə qiymətini itirir.

Volter

Gözəl danışan natiqin çox danışdığı hiss olunmur.

J.Renar

Natiqliyin əsas şərti nitqi vaxtında və nida ilə bitirməkdir.

Əbu Turxan

Təzə bir söz demək artıq deyilmiş sözləri bir-biri ilə uzlaşdırmaqdan daha asandır.

Vovenarq

Dil təfəkkürün qəlibidir.

Əbu Turxan

Dilin imkanları məhdud olanda təfəkkürə də çəpər çəkir.

Əbu Turxan

Dil də torpaq kimidir;münbit olmasa, fikir cücərməz.

Əbu Turxan

Sözlər fikirlərimizin qiyafətləridir.

El hikməti

Müxtəlif dilləri ortaq məxrəcə gətirən məntiqdir.Böyük fəlsəfələr ancaq böyük dillərin çanağında yoğrulub yapıla bilər.

Əbu Turxan

Ən mahir müəllif də yetkin olmayan bir dildə yetkin əsər yazı bilməz.

Əbu Turxan

Yaxşı yorumçu bəzən müəllifin demək istədiklərindən daha dərin mənalara üzə çıxara bilər.

Əbu Turxan

Hər kəs yalnız başa düşdüyünü eşidir.

Plavt

Dediklərin ancaq qarşıdakının anlama bildiyi qədərdir.

Mövlana

Başqalarının sözlərini təkrar etmək hələ onların mənasını bilmək deyil.

Mövlana

Pozğun qulaqla eşidiləndə ən gözəl sözlər də masqara ilə qarşılanır.

Höte

Kar könlündəkini anlayar.

Atalar sözü

Sözü kütlənin səviyyəsinə endirənlər daha tez populyarlaşırlar.

Əbu Turxan

Dahi insanların dili təbiətin özünün dili qədər sadədir.

Vovenarq

Tək özün danışsan həmişə haqlı olacaqsan.

Balzak

Elə danış ki, başa düşməyə bilməsinlər.

Kvintilian

Bəzən sükut – güclü haraydan daha təsirlidir.

Siseron

Çox danışana ancaq lal həsəd aparır.

Cübran

Başqasını anlamaq istəyirsənsə, onun nə dediyini yox, nə demədiyini eşit.

Cübran

Ağıllı danışmaq çətindir, ağılla susmaq isə ondan da çətindir.

Kristian Bouvi

Ucadan danışmaq lazımdır ki, səni eşitsinlər, astadan danışmaq lazımdır ki, sənə qulaq assınlar.

Pol Klodel

Az bilib çox danışan bədxərclik edən yoxsula oxşayır.

Napoleon

Yerində danışmaq və yerində susmaq böyük qabiliyyət tələb edir.

Sokrat

Deməyə sözü olmayan hamıdan çox danışar.

L.N.Tolstoy

Heç vaxt demə ki, bilirsən,amma nə danışdığını həmişə bil.	Klavdiy
Heç vaxt fikirləşmədən danışma.	Protaqor
Fani sözlərlə əbədi şeyləri ifadə et!	Lukretsi
Dil oddan da pis yandırır.	Kont
Hikmətin kökü qəlbə, meyvəsi dildədir.	Ptolemey
Ən gözəl nitq ən qısa nitqdır.	Əbu Turxan
Susmaq dözülməsi çox ağır olan bir cavabdır.	Çesterton
Ləyaqətli adamla danışmamaq adamı, ləyaqətsiz adamla danışmaq isə sözləri itirməkdir.	Konfutsi
Yersiz danışmaq axmaqlıq olduğu kimi, yeri gələndə danışmamaq da axmaqlıqdır.	Sədi Şirazi
Düşünmədən danışanın cəzası sonradan düşünməyə məhkum olmaqdır. Əbdülhaq Şinasi Hisar	
İdrak edə bilən üçün bu yerlərin-göylərin hamısı sözdür.	Mövlana
Ağıl əmr edəni dil bəyan edir.	Xaqani
Ürək hislərlə dolu olanda söhbət də maraqlı olur.	Vovenarq
Söz gücsüz olduğu yerdə musiqi başlayır.	Vaqner

Az danış, düz danış.

Atalar sözü

Söz vaxtına çəkər.

Atalar sözü

Söz danışığıdan keçər.

Atalar sözü

Söz vermək asandır, yerinə yetirmək çətin.

Atalar sözü

Dünyada ən acı və ən şirin şey dildir.

Atalar sözü

İnsan başqaları ilə az, özü ilə çox danışmalıdır.

Danimarka atalar sözü

Söz götürənin, yer oturanındır.

Atalar sözü

Məftun olanların ürəyini şirin dillə əsir etmək olar.

Q.Təbrizi

Nitqin gücü az sözlə çox şey demək bacarığındadır.

Plutarx

Fəsadlı dillərdən gələn bəlalər,
Nizə zərbəsindən amansız olar.

Ə.Nəvai

Dilin bəlasıdır uzunçu olmaq,
Ariflər işidir sükuta dalmaq

Nizami

Cəbhədə qılınca, məclisdə gözəl nitqə malik olanlar qəhrəmandır.

M.S.Ordubadi

Açılmamış dəfinədir hər bir canın xəzinəsi,
İnci saçan dilindədir hər insanın xəzinəsi.

M.Füzuli

Bəzən dil sıyrılmış qılınca bənzər,
Sərvaxt ol, başını bədəndən üzər

Ə.Xaqani.

Dil gülünc etməsin deyə insanı,
İnsan ağzı olmuş dilin zindanı.

Ə.Xaqani

Nitq ilə sövtəm, əzəldən ta əbəd həm güvvətəm.

Nəsimi

Dəmi-İsa kimi nitqin dirildir cansız əşyanı.

Nəsimi

Kəmalı, nitqi, ləfzi xoş, üzü xəndan,
Qiyami-qaməti sərv-i-rəvan ölmək nə müşküldür.

Vidadi

Danışanda ölülər cana gəlir nitqindən,
Sənin hər bir sözünə çeşmeyi-heyvan dedilər.

Heyran xanım

Aristotel «Poetika»

XIX fəsil

...Sözlə ifadə və fikir sahəsi. Sonuncuya aid olan ritorikaya daxil edilməlidir, zira o, daha çox məhz həmin bilik sahəsinə aiddir. Sözlə əldə edilə bilən hər nə varsa, hamısı fikir sahəsinə aiddir. Bura daxildir: sübut, təkzib, daxili aləmdə, məsələn, mərhəmət, qorxu, qəzəb və bu kimi digər ruhi halların əmələ gəlməsi, həmçinin böyümə və kiçiltmə. Aydındır ki, fikrin sözlə şərhində olduğu kimi, hadisələrin şərhində də əgər həmin hadisələri cılız, yaxud dəhşətamiz, yaxud adi göstərmək lazımdırsa, istifadə olunan vasitələr də gərək eyni mənbələrdən götürülsün, fərq yalnız bundadır ki, hərəkətlər aktyor oyunundan asılı olmayaraq da aydın və canlı olmalıdır, nitqin məzmununda olanı isə danışan adam ifadə etməlidir və nitqin özündən asılı olmayaraq baş verən hərəkət kimi də təzahürünü tapmalıdır...

XXII fəsil

Sözlə ifadənin məziyyəti onun aydınlığında və alçaq olmamasındadır. Ən aydın ifadə, ədbəttə, ümumən işlənən sözlərdən ibarət olur, lakin belə ifadə alçaqdır. Nəcib və yıpranmamış ifadə isə qeyri-adi sözlərdən ibarət olandır. Qeyri-adi-metafora, uzadılan sözlər və ümumən işlənən sözlərdən xaric bütün ifadələrdir...

Bualo «Poeziya sənəti»

I nəğmə

...Qələmə aldığın əhvalatı həmişə incə və qəşəng bir sadəliklə nağıl etməyə çalış. Elə et ki, bəzək-düzəksiz xoşa gələsən.

Bunun üçün şeirdə ahəngə diqqət yetir, vəzni pozma, misranı iki yerə bölməli olsan, elə et ki, sözlər arasındakı fasilə mənaya xələl gətirməsin, onu daha da aydın nəzərə çatdırsın. Xüsusilə səy et və çalış ki, sözlərdəki saitlər dalbadal gəlib qarışmasın, ahəngi pozmasın.

Ahəngdar kəlmələrin münasib uyğunluğunu yarat ki, şeir bütünlükdə gözəl səslənsin; unutma ki, samitlərin kobud səslənməsi və nahamar düzlüyü ikrah hissəsinə səbəb olur. Şeirdə ki fikir oldu, söz gözəlliyi olmadı, sözlər və səslər qulağı dəldi, belə şeiri heç kəs oxumaz və dinləmək istəməz.

...Dilin qanunlarına itaətkarlıqla tabe olun və birdəfəlik möhkəmcə bilin.

ƏDƏBİYYAT

I. Azərbaycan dilində

1. Abdullayev A.C. Nitq mədəniyyəti və natiqlik sənəti haqqında. Bakı: Azərnəşr, 1968, 248 s.
2. Abdullayev N. Ədəbi tələffüz və intonasianın mənimsədilməsində texniki vasitələrdən istifadə. Bakı: Maarif, 1977, 107 s.
3. Abdullayev N. Ədəbi tələffüz təliminin metodikası. Bakı: Maarif, 1986, 160 s.
4. Abdullayev Z. Nəzmin xüsusiyyətlərinə dair qazanılmış biliklərin ifadəli oxuya tətbiqinin bəzi məsələləri. // “Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi”, 1979, № 1, s.22-29.
5. Abdullayev Z. Əruz vəznli əsərlərin tədrisində nəzmin xüsusiyyətlərinə dair biliklərin ifadəli oxuya tətbiqinin bəzi məsələləri. //“Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi”, 1980, № 3, s.18-26.
6. Abdullayev Z. Şagirdlərdə ifadəli oxu texnikası üzrə bacarıq və vərdişlərin inkişaf etdirilməsinə dair. //“Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi”, 1983, № 1, s.23-27.
7. Aforizmlər: seçilmişlərdən seçilmişlər. Prof. Dr. Səlahəddin Xəlilovun təqdimatında, Bakı:Çaşıoğlu, 2012, 560 s.
8. Aslanov M. Dramatik əsərlərin tədrisi metodikası. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1964, 122 s.
9. Aslanov M., Əhmədov C., Babayev A. Orta məktəbdə ədəbiyyat tədrisi. I h. Bakı: Maarif, 1966, 292 s.
10. Aslanov Y. Ədəbiyyat tədrisi: Ənənə və üsirlilik. Bakı :ADPU nəşriyyatı, 2011, s.27.
11. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. Azərb. müəllimi qəzeti. 25 okt 2013. N 41 (8558)
12. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün ədəbiyyat fənni kurikulumu. V-XI siniflər. (Təlim Azərbaycan dilində olan məktəblər üçün) “Azərb. müəllimi” qəzeti, 24 dek. 2010 N 50.
13. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi 6 cildə. I cild. Bakı:Elm, 2004.760 s.
14. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi 6 cildə. II c. Bakı:Elm, 2007.632 s.
15. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi 6 cildə. III c. Bakı:Elm, 2009.736 s.
16. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi 6 cildə. IV c. Bakı:Elm, 2011.860s.
17. Babayev A. Orta məktəbdə Azərbaycan klassik ədəbiyyatının məzmunu və onun tədrisi problemləri. Bakı: ADPU-nun nəşri, 1997, 81s.
18. Babayev Y. Sufizm. Hürufizm. Bakı:Nurlan, 2007.
19. Bayramov Ə., Əlizadə Ə. Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Çinar–çap, 2009, 620 s.
20. Belinski V.Q. Seçilmiş məqalələr. Bakı: Uşaqgəncnəşr, 1948.
21. Cəfərov T. İfadəli qiraətdə texniki vasitələrdən istifadə. //“Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi”, 1972, № 3, s. 80-87.

22. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin orfoepiyasının əsasları. Bakı: 1970, 83 s.
23. Əfəndizadə Ə. Orfoqrafiya- orfoepiya-qrammatika lüğəti. Bakı: Maarif, 1983, 90 s.
24. Əhmədov B. Ana dili dərslərində şagirdlərin nitqini inkişaf etdirmək yolları. Bakı : Maarif, 1967, 110 s.
25. Əhmədov C.M. Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi tarixindən. Bakı: Maarif, 1971, 204 s.
26. Əhmədov C. Ədəbiyyat tədrisində bədii təhlil. Bakı: Maarif, 1983, 131 s.
27. Əhmədov C. Ədəbiyyat tədrisi metodikası. Bakı: BDU-nun nəşriyyatı, 1992, 455 s.
28. Ələkbərov M. Orta məktəbdə ədəbi oxu haqqında. Bakı: 1940, 80 s.
29. Əliyev P. Ümumtəhsil məktəblərində poetikanın tədrisinin nəzəri və praktik problemləri. Bakı: Nurlan, 2000, 329s.
30. Əsgərov M. Bədii qiraət. Bakı: API-nin nəşri, 1973, 77 s.
31. Əsgərov M. Nətiqlik sənətinin əsasları.–Bakı: Maarif, 1975, 260 s.
32. Hacıyev T. Yazıçı dili və ideya – bədii təhlil. Bakı: Maarif, 1979, 130 s.
33. Hacıyev A. Orta məktəbdə lirik şeirlərin tədrisi. Bakı: Maarif, 1982, 84 s.
34. Hacıyev A. Ədəbi əsərlərin təhlili yolları. Bakı: ADPU-nun nəşri, 1992, 75 s.
35. Hacıyev A. Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi metodikası. Bakı: Təhlil, 2003, 318 s.
36. Həsənov F. Şagirdlərin şifahi nitqinin inkişaf etdirilməsi yolları. //“Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi”, 2001, № 1, s.31-33.
37. Həsənlı B.A. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Pedaqoji ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı: Müəllim, 2014. 423 s.
38. Həsənlı B., Nəcəfov N. Ədəbiyyat. 9-cu sinif üçün dərslik. Bakı: Əlfərl, 2014, 256 s.
39. Həsənlı B., Quliyev Ə., Hüseynoğlu S. Ədəbiyyat. 6-cı sinif üçün dərslik. Bakı: Çayıoğlu, 2009, 288 s.
40. Həsənlı B., Hüseynoğlu S., Səfərova Ə., Quliyev Ə. Ədəbiyyat. 5-ci sinif. Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: Bakı nəşriyyatı, 2014.
41. Həsənlı B., Hüseynoğlu S., Mustafayeva A., Məmmədova S. Ədəbiyyat. 7-ci sinif. Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: Bakı nəşriyyatı, 2014.
42. Həsənlı B. İfadəli oxudan praktikum. Pedaqoji ali məktəblərin filologiya fakültələrində bakalavr hazırlığı üçün proqram. Bakı: Müəllim, 2010. 22 s.
43. Hüseynoğlu S., Həsənlı B., Səfərova Ə., Quliyev Ə. Ədəbiyyat. Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün dərslik. Bakı: Bakı nəşriyyatı, 2014.
44. Hüseynoğlu S., Həsənlı B.A., Mustafayeva A., Məmmədova S. Ədəbiyyat. Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün dərslik. Bakı: Bakı nəşriyyatı, 2014.
45. Hüseynova S. Ədəbiyyat dərslərində şagirdlərin şifahi nitqinin inkişaf etdirilməsinə dair. Bakı: ADPU-nun nəşri, 1995, 23s.
46. Hüseynoğlu S. İfadəli oxunun əsasları. Bakı: ADPU-nun nəşri, 2010, 254 s.
47. Hüseynoğlu S. İfadəli oxu nədir, ədəbiyyat dərslərində niyə tətbiq

- edilməlidir. //“Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi”, 2000, № 3, s.16-20.
48. Hüseynoğlu S. İfadəli oxudan laboratoriya məşğələləri. Bakı: ADPU-nun nəşri, 2005, 80 s.
 49. Xacə Nəsrəddin Tusi. Əxlaqi – Nasiri. Bakı: Elm, 1989, 256 s.
 50. İsmayılova E. Klassik ədəbiyyatın tədrisində şagirdlərin nitq inkişafı. //“Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi”, 2002, № 1, s.33-35.
 51. İsmayılova Ə. Yuxarı siniflərin ədəbiyyat dərslərində şagirdlərin nitqinin inkişaf etdirilməsi yolları. Ped. elm.nam. diss avtoreferatı. Bakı, 2007. 25 s.
 52. Kərimov Y. İbtidai siniflərdə ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Maarif, 1997, 475s.
 53. Kərimova E. Satirik şeirlərin öyrədilməsi. //“Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi”, 2003, № 2, s.36-39.
 54. Kristi Q. Stanislavski məktəbi əsasında aktyor tərbiyəsi. Bakı: Maarif, 1979, 474s.
 55. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə. II cild. Bakı: Elm, 1981.
 56. Qarabağlı Ə. Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi metodikası. Bakı: Maarif, 1968, 350 s.
 57. Quliyeva M. Klassik Şərq poetikası. Bakı :Yazıçı, 1991, 124 s.
 58. Qurbanov V.Nitq mədəniyyəti və üslubiyyat. Bakı: Müəllim, 2011. 164 s.
 59. Məmmədov D. Məktəbdə bədii əsərlərin dilinin öyrənilməsi haqqında. Bakı: 1969, 23 s.
 60. Məmmədov D. İfadəli oxu üzrə metodik göstərişlər. Bakı: API-nin nəşri 1975, 52s.
 61. Məmmədov D. Ədəbi əsərlərin sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin öyrədilməsi metodikası. Bakı: Maarif, 1977, 120 s.
 62. Mən Laçınam. Tərtib edən Şəfəq Cabbarova. Bakı: Sabah, 2006. 176 s.
 63. Mikayılov Ş. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı:Maarif,1981. 288.s.
 64. İfadəli qiraət haqqında. //“Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 23 iyun 1966.
 65. Mikayılov Ş.İfadəli oxu əsas şərtidir. //“Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 12 dekabr 1969.
 66. Mikayılov Ş. Nəzm əsərlərinin ifadəli oxusu. //ETPEİ-nin “Elmi əsərlər”i, VIII buraxılış, Bakı: 1976, s.
 67. Mikayılov Ş., Babayev A., Aslanov M., Mustafayeva R. Orta məktəbdə ədəbiyyat tədrisi. II 6. Bakı: Maarif, 1976, 272s.
 68. Mir Cəlal, Xəlilov P. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: Maarif, 1972, 237s.
 69. Mir Həmzə Seyid Nigari. Divan. Tərtibçi N. Məmmədli.Bakı: Elm və Təhsil, 2010, 824 s.
 70. Mir Həmzə Seyid Nigari. Nigarnamə. Tərtibçi N. Məmmədli. Bakı: Elm və Təhsil, 2012, 408 s.
 71. Muradov B. IV-VII siniflərdə dram əsərlərinin dilinin öyrədilməsi. //“Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi”, 1976, № 3, s.62-70.
 72. Muradov B. Ədəbiyyat tədrisi metodikasının nəzəri əsasları. Bakı: API-nin nəşri, 1980, 90 s.

73. Muradov B., Hacıyev A. Ədəbiyyat dərslərində şifahi və yazılı nitqin inkişaf etdirilməsi. Bakı: API-nin nəşri, 1990, 80 s.
74. Muradov B. Orta məktəbdə ədəbi əsərlərin öyrədilməsi. Bakı: Maarif, 1992, 202 s.
75. Muradov B. M.Füzuli və İ. Nəsiminin tədrisi. Bakı: Ağrıdağ, 2001, 240s.
76. Musayeva M. İnteraktiv təlim metodları ilə şagirdlərin nitqinin inkişaf etdirilməsi. //“Azərbaycan dili və ədəbiyyat”, 2003, № 1, s.43-45.
77. Rəhimov A.N. İbtidai siniflərdə ifadəli oxunun təşkili. Bakı: 1982, 125 s.
78. Rəhimov A. İbtidai siniflərdə oxu təlimi. Bakı: Çayıoğlu, 1998, 126 s.
79. Rəsulova S. Bədii əsərlərin öyrədilməsində ifadəli oxudan istifadənin imkan və yolları. Ped elm. nam. diss. avtoreferatı. Bakı, 2008.
80. Seyidov Ə. Azərbaycanda pedaqoji fikrin inkişaf tarixindən. Bakı: Maarif, 1958, 299 s.
81. Şəmsizadə N. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı:Proqress, 2012 .434 s.
82. Şirazi S. Güllüstan. Bakı: Azərnəşr, 1987, 281 s.
83. Şirəliyev M. Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları. Bakı: Azərnəşr, 1970, 28s.
84. Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üçün ədəbiyyat proqramı. Bakı, 2003, 64 s.
85. Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üçün ədəbiyyatdan proqram materiallarının təxmini planlaşdırılması. Bakı: 2003, 54 s.
86. Yusifov F. Məktəbdə Nəsimi əsərlərinin məzmununun öyrədilməsi. Bakı: ADPU-nun nəşri, 2004, 75 s.
87. Yusifov F. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı: ADPU-nun nəşri, 2010, 236 s.

II. Rus dilində

88. Буйальский Б.А. Искусство выразительного чтения. М.: Просвещение, 1986, 175с.
89. Воспитание творческого читателя. /Под ред. С.В. Михалкова, Т.Д. Ползовой. М.; Просвещение, 1981, 240 с.
90. Голубков В.В. Методика преподавания литературы. М.: Учпедгиз, 1962, 496 с.
91. Горбушина Л.А. Выразительное чтение и рассказывание учителя. М.: Просвещение, 1965, 160 с.
92. Горбушина Л.А. Обучение выразительному чтению младших школьников. М.: Просвещение, 1981, 160 с.
93. Завадская Т.Ф. Выразительное чтение в начальной школе. М.: Изд-во АПН РСФСР, 1956, 165 с.
94. Зенченко О.Т. Развитие устной и письменной речи учащихся старших классов: Автореф. канд. дисс. М., 1966, 21 с.
95. Зепалова Т.С. Уроки литературы и театр. М.; Просв., 1982, 176 с.
96. Искусство в школе. М.; Провещение, 1964, 251 с.

97. Качурин М.Г. Выразительное чтение в. VII-X классах. Ленинград: Учпедгиз, 1960, 141 с.
98. Крутетский В.А. Основы педагогической психологии. М.: Просвещение, 1972, 286 с.
99. Кудряшев Н.И. Заметки о творческом чтении. //«Литература в школе», 1961, №5, с.42-58
100. Методы обучения литературы. М.: Просвещение, 1983, 437 с.
101. Методика выразительного чтения. Под общ.ред. Завадской Т.Ф. М.: Просвещение, 1977, 176 с.
102. Молдавская Н.Д. Воспитание читателя в школе. М.: Просвещение, 1968, 127 с.
103. Найденов Б.С., Завадская Т.Ф., Соловьева Н.М., Анкудович Л.М., Шевелев Н.Н. Выразительное чтение. М.: Просвещение, 1964, 184 с.
104. Найденов Б.С. Выразительность речи и чтения. М.: Просвещение, 1969, 263 с.
105. Никифорова О.И. Психология восприятия художественной литературы. М.: Книга, 1972, 152 с.
106. Никольская С.Т., Майорова А.В., Осокин В.В. Выразительное чтение. Ленинград, 1990, 208 с.
107. Преподавание литературы в школе. /Сб.трудов. М.: Изд. МГПУ им. В.И.Ленина, 1977, 110 с.
108. Развитие речи учащихся 4-5-классов в процессе изучения литературы. М.: Просвещение, 1985, 143 с.
109. Рез З.Я. Изучение лирических произведений в школе. Ленинград.: Просвещение, 1968, 175 с.
110. Рыбникова М.А. Очерки по методике литературного чтения. М.: Просвещение, 1963, 314 с.
111. Соловьева Н.М., Завадская Т.Ф. Выразительное чтение в 4-8 классах. М.: Просвещение, 1964, 184 с.
112. Соловьева Н.М. Практикум по выразительному чтению. М.: Просвещение, 1983, 112 с.
113. Художественное восприятие. Ленинград: Наука, 1971, 387 с.
114. Ягункова В.П. О некоторых возрастных особенностях развития литературных способностей школьников. //«Вопросы психологии», 1966, № 3, с.142-152
115. Якобсон П.М. Психология художественного восприятия. М.: Искусство, 1964, 86 с.
116. Янковская-Байдина А.В. Объяснительное чтение художественных произведений в 4 классе. М.: Учпедгиз, 1959, 156 с.

BAŞLIQLAR

Giriş	3
İfadəli oxudan praktikum fənninin predmeti, məqsəd və vəzifələri	10
İfadəli oxunun təlim-tərbiyəvi əhəmiyyəti.....	21
Oxu sənətinin tarixindən.....	36
Səs və nitq.....	59
Nitqin məntiqi.....	80
Oxu sənətinin əsasları.....	102
Ədəbi əsərlərin ifadəlilik təhlili.....	128
Nəsr əsərlərinin ifadəli oxusu.....	135
Təmsillərin ifadəli oxusu.....	147
Lirik əsərlərin ifadəli oxusu.....	157
Dramatik əsərlərin ifadəli oxusu.....	189
Ədəbiyyat dərslərində şagirdlərə ifadəli oxu bacarıqlarının aşılması...	204
Epik əsərlərin ifadəli oxusu üzrə müstəqil tətbiq və yaradıcı iş üçün mətnlər.....	211
Təmsillərin ifadəli oxusu üzrə müstəqil tətbiq və yaradıcı iş üçün mətnlər.....	232
Lirik əsərlərin ifadəli oxusu üzrə müstəqil tətbiq və yaradıcı iş üçün mətnlər.....	235
Dramatik əsərlərin ifadəli oxusu müstəqil tətbiq və yaradıcı iş üçün mətnlər.....	245
İfadəli oxudan praktikum üzrə kollokvium və imtahan sualları.....	257
Dil, nitq və söz haqqında müdrik fikirlər.....	289
Ədəbiyyat	298

“Müəllim” nəşriyyatında çap olunmuşdur.

Çapa imzalanmışdır 09.01.2015. Sifariş № 01.

Kağız formatı 60×88^{1/16}. 19,0 ç.v. Sayı 300.